

MƏLAHƏT İBRAHİMQIZI

MÜN XENDƏN BAŞLAYAN
ZƏFƏR

MƏLAHƏT İBRAHİMQIZI

fund

MÜNXENDƏN BAŞLAYAN
ZƏFƏR

QAF

115810

MƏCBURİ NÜSXƏ

№ _____

F. Köçərli adına
Respublika Uşaq
KİTABXANASI

INV. № *115810*

Bakı 2020

**Redaktor və siyasi məsləhətçi:
Əli Cavad oğlu Əhmədov**

Saxtalaşdırılmış erməni tarixinin mifologiya üzərində qurulduğunu tarixi faktlarla sübut edən bu kitab son iki yüz ildə erməni millətçiləri və ideoloqlarının tarixən törətdikləri qəsbkar siyasəti ifşa edir. Kitabdakı mötəbər mənbələrdən və arxivlərdən əldə edilmiş elmi araşdırmalar, orijinal stenoqramlar, aktlar, xəritələr eləcə də, tarixi personajların hesabat və məktubları Qarabağın və Qarabağ münaqişəsinin gerçək tarixi və mahiyyəti haqqında obyektiv və tam doğru təsəvvürləri aşkara çıxarır. Bir-biri ilə məntiqi həlqələrlə uzlaşan bu sənədlər Azərbaycan xalqının haqq səsinin dünyaya çatdırılmasında mühüm rol oynayacaqdır.

ISBN 978-9952-526-91-2

© M.İBRAHİMQIZI, 2020

“...Mən deyəndə ki, biz tarixi ədaləti bərpa edirik, tam haqlıyam. Mən Münxen təhlükəsizlik konfransında bütün dünyaya və bu canlı formatda aparılmış diskussiya əsnasında sübut edə bilmişəm ki, bu, bizim tarixi torpağımızdır...”

**İham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti**

MÜƏLLİFDƏN

*Kitab Respublikamızın ərazi
bütövlüyünün və Vətən torpaqlarımızın
müdafiəsi uğrunda canından və həyatından
keçmiş əziz şəhidlərimizin xatirəsinə ithaf edilir.*

Dəyərli oxucular,

Bu kitab 15 fevral 2020-ci il tarixində Almaniyada keçirilmiş Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Ermənistan–Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə həsr edilmiş panel çıxışları əsasında hazırlanmışdır. Kitabın yol xəritəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin konfrasdakı çıxışı və onun **“məsələnin tarixinə baxmalıyıq”** tövsiyəsi üzərində qurulub.

Məhz həmin gün, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın iştirak etdiyi bu panel müzakirəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev öz təqdimatında mötəbər siyasi isəbləşmə qarşısında bəyan etdi: **“MƏN BURAYA HƏQİQƏTİ SÖYLƏMƏYƏ GƏLMİŞƏM”**. Bununla da bütün dünyaya bəlli oldu ki, bu əzəmətli sözlərin arxasında beynəlxalq hüquq və faktların gücündən qaynaqlanan tarixi həqiqətlər dayanır. Bu səbəbdən Azərbaycan Prezidentinin çıxışı panel müzakirələrinin ilk dəqiqələrindən iştirakçılar və onlayn izləyicilər tərəfindən böyük diqqət və maraqla dinlənildi.

Panelə dəvət olunmuş mötəbər auditoriya İlham Əliyevin təklif etdiyi müzakirə alqoritmini də məmnunluqla qəbul etdi.

“MÜNAQİŞƏNİN NECƏ HƏLL EDİLMƏSİ HAQQINDA DANIŞMAQ ÜÇÜN HƏR ŞEYDƏN ÖNCƏ BİZ GERİYƏ QAYITMALI VƏ MƏSƏLƏNİN TARİXİNƏ BAXMALIYIQ”, – deyən Prezident qısa və məzmunlu tarixi ekskursu ilə erməni təcavüzünün bütün hüquqi normalara zidd olan haq-

sızlığını sübut etdi. Paneli sosial şəbəkələrdən izləyənlərin mütləq əksəriyyəti İlham Əliyevin bu çıxışını "hüquq və tarix dərsi" kimi qiymətləndirdi. Diqqəti cəkmək məqamı odur ki, izləyicilərin bir çoxu İlham Əliyevin təqdimatını diplomatik zəfər kimi qiymətləndirdi adlanadlandırdı.

Azərbaycan Dövlətinin Başçısının dünya ictimaiyyətinə əminliklə ünvanladığı çağırış da olduqca inandırıcı və tutarlı səsləndi: **"MƏNİM GİRİŞ NİTQİMDƏ DEDİKLƏRİM YÜZ FAİZ HƏQQİQƏTDİR VƏ ELƏ İNDİ YOXLANILA BİLƏR. SƏDƏCƏ, İNTERNETƏ DAXİL OLUB, İSTİNAD ETDİYİM HƏMİN SƏNƏDLƏRİ TAPARAQ SİZ KİMİN HƏQQİQƏTİ DEYİB-DEMƏDİYİNİ ANLAYA BİLƏRSİNİZ"**.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin çıxışındakı hər bir arqumentin arxasında beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən problemə dair qəbul edilmiş hüquqi sənədlər və dünya ictimaiyyətinə yönələn 10 milyonluq Azərbaycan xalqının haqq səsi ucalırdı: **"Ermənistanın davam edən işğalçılıq siyasətinə hələ də göz yummanız, biganəliyiniz və susqunluğunuz qəbul edilməzdir!"**

Münxən Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində keçirilən paneldə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin çıxışında saxta erməni tarixinin beynəlxalq aləmdə ifşası və qarşısının alınması ilə bağlı tarixçilər, tədqiqatçılar, ziyalılar, siyasətçilər ünvanlanan haqqıqəti özündə əks etdirən kifayət qədər yeni tezislər səsləndirildi. Günün ən aktual vəzifəsi isə paneldə Prezident İlham Əliyevin hüquqa və tarixi faktlara istinad edərək, səsləndirdiyi fikirlərinin ən qısa zamanda panel formatından kitab formatına keçirilməsi idi.

MÜNXENDƏ HÜQUQ VƏ TARİX DƏRSİ

Bu mətn 15 fevral 2020-ci il tarixində Almanianın Münxən şəhərində ənənəvi Münxən Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində keçirilmiş Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı panel müzakirəsinin materiallarıdır. Paneldə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistan Respublikasının baş naziri Nikol Paşinyan iştirak etmişdir.

Moderator: Sessiyaya, Dağlıq Qarabağla bağlı müzakirələrə xoş gəlmisiniz. Mənim adım Selest Volenderdir. Bu paneldə moderator olmaq şərəfi mənə nəşib olub. Auditoriyaya

da mənə vəzifələrimlə bağlı kömək etdiyi üçün təşəkkür edirəm. Mən hörmətli qonaqlarımızı Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll edilməsi üçün hər iki tərəfin gördüyü çağırışlar və imkanlarla bağlı öz ilkin fikirlərini söyləmək üçün dəvət etmək istədim. Daha sonra suallar və növbəti müzakirələr üçün vaxtımız olacaq. Bugünkü qonaqlarımız Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev və Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyandır. Hər iki lider Münxen Təhlükəsizlik Konfransının hər zaman diqqətdə saxladığı və irəliləməsi üçün çalışdığı bir mövzu, beynəlxalq sistemdəki mübahisələrin sülh yolu ilə həllinə dair məsələlərdən danışacaqlar. Mən sədr İşingərə bu məsələni gündəmdə və Münxen Təhlükəsizlik Konfransının diqqətində qalmasını təmin etdiyi üçün minnətdarlığımı bildirirəm. Bununla mən Prezident İlham Əliyevə müraciət edərkən onu çağırışlar və imkanlarla bağlı fikirlərini bölüşməsinə dəvət edirəm.

Prezident İlham Əliyev: Təşəkkür edirəm. İlk növbədə, cənab İşingərə bu tədbiri təşkil etdiyinə görə minnətdarlığımı bildirmək istədim. Mən elə indicə cənab İşingərə dedim ki, bir neçə il əvvəl Davosda Ermənistan və Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən mesajlar ötürülməsi üçün imkan var idi. Cənab Paşinyanın sələfi də iştirak etməli idi, lakin son anda o, iştirakını təxirə saldı. Beləliklə, mən şadam ki, nəhayət, həmin an gəldi və biz mesajları çatdırı biləcəyik. Düşünürəm ki, bu gün yetərli suallara cavab verə biləcəyik, ilk növbədə, münaqişənin həlli ilə bağlı. Münaqişənin necə həll edilməsi haqqında danışmaq üçün hər şeydən öncə biz geriyyə qayıtmalı və məsələnin tarixinə baxmalıyıq. Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsidir. Bu, tarixi həqiqətdir və beynəlxalq hüququn normalarına əsaslanır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyü bütün dünya tərəfindən tanınır. Dağlıq Qarabağ bizim ölkənin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Tarixi

nöqteyi-nəzərdən, 1805-ci ildə Qarabağ xanı İbrahim xan Rusiya imperiyasının generalı Sisianovla saziş imzalayır. Bu sazişə əsasən, Azərbaycanın Qarabağ xanlığı müstəqil ölkə kimi Rusiya imperiyasının tabeliyinə keçir. Kürəkçay adlandırılan həmin sazişdə, sazişin mətni internetdədir, - Qarabağın erməni əhalisi barədə heç nə deyilmir. 1813-cü və 1828-ci illərdə imzalanmış digər müqavilələr - Gültəstan və Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Azərbaycanın qalan hissələri Rusiya imperiyasının tərkibinə keçir. Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistan da həmçinin. Beləliklə, bu, məsələnin tarixi tərəfidir. Daha sonra Rusiya imperiyasının süquta uğradığı, Gürcüstan və Azərbaycan Demokratik respublikaları yaradıldığı zamanlarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1918-ci ildə verdiyi ilk fərmanlardan biri Yerevanın Azərbaycandan Ermənistanə verilməsi və onun Ermənistanın paytaxtı elan edilməsi ilə bağlı idi. Bu da, həmçinin tarixi faktdır. Əgər siz kiməsə nəşə verirsinizsə, bu, o deməkdir ki, həmin o nə işə sizə məxsus olub. 1921-ci ildə Bolşevik partiyasının Qafqaz Bürosu Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanılması barədə qərar qəbul etdi. Saxlanılması barədə qərar, bəzi erməni tarixçilərinin yazdığı kimi verilməsi barədə yox. Bu da, həmçinin tarixi faktdır. Digər tarixi fakt ondan ibarətdir ki, 1923-cü ildə Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Azərbaycanın tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması barədə fərman qəbul etdi. Beləliklə, bu, tarixdir. Sonralar, 1980-ci illərin sonunda Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüzə başladı, 300 min azərbaycanlı Ermənistan ərazisindən deportasiya olundu. Sonra Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzü nəticəsində 1990-cı illərin əvvəlində bizim ərazilərimizin təxminən 20 faizi işğal altına düşdü və 1 milyon azərbaycanlı qaçqın və məcburi köçkünə

çevrildi. Xalqımız etnik təmizləməyə məruz qalıb. 1992-ci ildə Ermənistanın əvvəlki rejimi müharibə cinayəti - Xocalı soyqırımını törətdi. Nəticədə aralarında 106 qadın, 63 uşaq olmaqla, 613 günahsız mülki şəxs vəhşicəsinə öldürüldü. Xocalı soyqırımını 10-dan artıq ölkə tanıyır. Beynəlxalq hüquq məsələsinə gəlincə, yenə deməliyəm ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsidir. BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan qoşunlarının işğal edilmiş ərazilərdən çıxarılmasını tələb edən 4 qətnamə qəbul edib. Bu qətnamələrin tələbləri hələ də yerinə yetirilməyib. Ona görə də sülh danışıqları nəticəsində əldə ediləcək istənilən həll yolu Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə tanınmış ərazi bütövlüyünün saxlanılmasını təmin etməlidir. Mən planlaşdırılan vaxtdan daha çox istifadə etməmək üçün hələlik çıxışımı tamamlayıram. Təşəkkür edirəm.

Moderator: Təşəkkür edirəm, cənab Prezident. Xülasəyə görə təşəkkür edirəm. Cənab baş nazir, düşünürəm ki, biz bu məsələ ilə bağlı sizin fikirlərinizi eşitməyə hazırıq.

Nikol Paşinyan: Təşəkkür edirəm. Bilirsiniz, mən Prezident İlham Əliyevdən tarixin çox dərinliklərinə getməməyini xahiş edərdim. Çünki erməni kralı Böyük Tiqrən romalı hərbi lider Pompeylə danışıqlar apararıq zaman bütün Cənubi Qafqazda və bütün dünyada Azərbaycan adlı ölkə olmayıb. Düşünürəm ki, çox uzağa getmək o qədər də düzgün deyil. Çünki mən daha uzağa gedə bilərdim və misal üçün, eramızdan əvvəlki 400-cü ildən başlaya bilərdim. Lakin mən bunu etməyəcəyəm. Çünki bunun düzgün yol olduğunu düşünmürəm. Dağlıq Qarabağın ölkə kimi hesab olunmasına gəlincə, deməliyəm ki, mən Prezident Əliyevlə razı deyiləm. Çünki Qafqaz Bürosu Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ... yox üzr istəyirəm, Ermənistanın tərkib hissəsi olmasına qərar verdi. Bu, tamamilə qanuni qərar idi və budan sonra İosif Stalinin şəxsi təşəbbüsü əsasında

bu qərar Moskvada dəyişdirildi. Bu, bir növ Stalin, Lenin və Atatürkün gizli sövdələşməsi idi. Qarabağ heç vaxt müstəqil Azərbaycan dövlətinin tərkib hissəsi olmayıb. Qarabağ Sovet İttifaqının formalaşması prosesi zamanı Azərbaycana verilib. Biz ərazi bütövlüyündən danışan zaman qərar verməliyəm ki, biz hansı ölkənin ərazi bütövlüyü barədə danışırıq. Mənim sualım bundan ibarətdir. Azərbaycan müstəqil ölkə olaraq Sovet İttifaqının ərazi bütövlüyünə hörmət etmişdimi? Azərbaycanın Sovet İttifaqını tərk etdiyi kimi, eyni yolla Dağlıq Qarabağ da Sovet İttifaqını tərk edib. Siz indi deyə bilərsiniz ki, mən hazırda mövcud olmayan ölkə - Sovet İttifaqı barədə danışırıq. Lakin Dağlıq Qarabağın da tərkibində olduğu Sovet Respublikası da mövcud deyil. Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası da mövcud deyil. Bu, həqiqətdir. Azərbaycanın Sovet İttifaqından müstəqillik əldə etdiyi kimi, eyni yolla Qarabağ həm Sovet İttifaqından, həm də Sovet Azərbaycanından müstəqilliyini əldə edib. Xocalıya gəlincə isə, 1990-cı illərin ortasında Azərbaycanın sabiq prezidenti Ayaz Mütəllibov Rusiyanın "Arqument i Fakti" qəzetinə müsahibə verib. Həmin müsahibədə deyir ki, Xocalıdakı təxribat Azərbaycan müxalifəti tərəfindən onu hakimiyyətdən devirmək üçün təşkil olunub. Əslində, bu, baş verib. Çünki bu hadisə nəticəsində Ayaz Mütəllibov Azərbaycanın prezidenti vəzifəsindən devrildi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə gəlincə. Bu sənədlərin ümumi mənası nə olub? Bu sənədlərin ümumi mənası hər cür zorakılığın qarşısını almaq və hərbi əməliyyatların dayandırılması məqsədilə qeyd-şərtsiz və dərhal atəşkəs elan edilməsindən ibarət olub. Biz BMT Təhlükəsizlik Şurasının 884 sayılı qətnaməsinə baxdıqda görürük ki, orada yazılıb ki, Azərbaycan atəşkəsi pozub və nəticədə torpaqlarını itirib. Hər şeydən öncə Təhlükəsizlik Şurası qətnaməsinin şərtlərinə əməl etməyən Azərbaycan

özünü idi. Bunu bəyan etmək çox vacibdir. Lakin bilirsiniz, mən Azərbaycan və Ermənistan liderləri üçün hər dəfə eyni şeyləri təkrar etməyin yaxşı yol olduğunu düşünürəm. Lakin təəssüf ki, son 25, hətta 30 il ərzində biz hər dəfə eyni şeyləri təkrar edirik. Qorxuram ki, beynəlxalq ictimaiyyət müəyyən mənada eyni şeyləri eşitməkdən artıq yorula. Düşünürəm ki, biz yeni ideyalar gətirməliyik. Demək istəyirəm ki, mən qeyri-zorakı "Məxməri xalq inqilabı" vasitəsilə Ermənistanın baş naziri olanda anladım ki, 30 ildir davam edən münaqişəni bir və ya iki addımla həll etmək mümkün deyil. Mən düşündüm ki, bu problemin həlli üçün bizim inqilablara ehtiyacımız var. Mən mikroinqilab proseslərinə başladım və növbəti çıxışım zamanı siz mənə söz verdikdən mən sizə mənim təşəbbüsümü olduğu Dağlıq Qarabağ danışıqları prosesində mikroinqilabların rolu barədə danışacağam. Təşəkkür edirəm.

Moderator: Təşəkkür edirəm, cənab baş nazir. Bu, giriş nitqləri idi. Düşünürəm ki, hər ikinizin auditoriyaya təqdim etdiyiniz tarixi qeydlərin məntiqi ardıcılığı olaraq və bir siyasi alim kimi mən həll yoluna keçmək istəyirəm. Düşünürəm ki, tarixçilər bizə anlamaqda kömək edə bilər. Lakin onlar həmişə bizə prosesi necə irəli apara bilməklə bağlı kömək edə bilmirlər. Əgər auditoriyada tarixçilər varsa, onlardan üzr istəyirəm. Mən sizin fikirlərinizlə başlamaq istərdim, cənab baş nazir. Siz beynəlxalq ictimaiyyətdən müəyyən fikirlər eşidirsiniz, çox sayda təcrübəli danışq apararlardan, bu çağırış üzərində təqribən 30 il işləmiş və münaqişənin sülh yolu ilə həllini dəstəkləməyə çalışmış bir çox insanlardan, beynəlxalq ictimaiyyətdən Dağlıq Qarabağ problemi ilə bağlı görmək istədiyiniz və bu münaqişənin həllini irəli aparmaq üçün sizə kömək edəcek və sizi qane edəcək bir məqam nə olardı? Cavab vermək üçün iki dəqiqəniz var.

Nikol Paşinyan: Beynəlxalq ictimaiyyətin edə biləcəyi çox konkret bir məqam var. Bir məsələ aydındır ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərbi yolla həlli yoxdur. Hərbi yolla həll yoxdur. Beynəlxalq ictimaiyyət bunu güclü və aydın şəkildə bəyan etməlidir. Əgər kimsə əksini düşünürsə, deyərsə ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərbi yolla həlli mümkündür, güman edirəm ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tərəflərinin xalqları cavab verərdi. Bu halda, biz deyə bilərik ki, münaqişə artıq həll edilib. Lakin mən düşünürəm ki, bizim davamlı sülhə ehtiyacımız var. Ermənistan Dağlıq Qarabağı danışıqlar prosesində təmsil etmir. Lakin mən bilirəm ki, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ regionumuzda davamlı sülh yaratmaq üçün real cəhdlər ortaya qoymağa hazırdır. Ermənistanın baş naziri kimi mən bu vəziyyəti anlıyram. Bu, nəinki təkcə ölkəmin təhlükəsizliyi üçün mənim məsuliyyətimdir, eyni zamanda, mən regional təhlükəsizlik və global təhlükəsizlik üçün öz məsuliyyətimi anlıyram. Mən Prezident Əliyevi bu vəziyyəti davamlı sülh, sabitlik yaratmaq üçün bizim qarşılıqlı vəzifəmiz olaraq anlamağa və bu vəziyyəti təkcə milli gündəlik kimi deyil, həm də global, regional təhlükəsizlik gündəliyi kimi və global təhlükəsizlik üçün səylər göstərmək və töhfə vermək kimi vəzifə nöqtəyi-nəzərindən anlamağa dəvət edirəm. Sizi əmin edirəm ki, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ buna hazırdır.

Moderator: Təşəkkür edirəm, cənab baş nazir. Məlumatınız çox faydalı idi. Prioritetlərinizi bizimlə bölüşüydünüz üçün sizə təşəkkür edirəm.

Prezident Əliyev, eyni sualı sizə verə bilərəm? Siz danışıqlar prosesində çox təcrübəlisiniz. Siz bu məsələ ilə bağlı bu otaqdakıların çoxları ilə təmasda olmusunuz. Lakin bizə anla-

mağa kömək edin. Hazırkı tarixi məqamda daha vacib olan nədir? Beynəlxalq ictimaiyyət prosesi irəliləyə doğru aparmaq və münafiqənin sizin üçün ən məqbul və sülh yolu ilə həlli üçün sizcə nə edə bilər?

Prezident İlham Əliyev: İlk növbədə, mən bir şərh vermək istərdim. Mən tamamilə əminəm ki, biz hər ikimiz buraya həqiqəti demək üçün gəlmişik. Mənim giriş nitqimdə dediklərim 100 faiz həqiqətdir. Hansılar ki, elə indi yoxlanıla bilər. Sadəcə, internetə daxil olub istinad etdiyim həmin sənədləri taparaq siz kimin həqiqəti deyib-demədiyini anlaya bilərsiniz. İkinci şərhim budur. Mən, təəssüf ki, ermənilərin Xocalıda törətdiklərinə bəraət qazandırmaq cəhdinə çevrilmiş bu vəziyyətə aydınlıq gətirmək istərdim. Prezident Ayaz Mütəllibovun səhhəti çox yaxşıdır və Bakıda yaşayır. Ola bilsin ki, Ermənistan tərəfi bunu bilmir. O, bu yaxınlarda və bir neçə dəfə deyib ki, o, heç vaxt Xocalı soyqırımının azərbaycanlılar tərəfindən təşkil edildiyini deməyib. Günümüzdə deyildiyi kimi, bu, "feyk" xəbərdir. Rusiyadakı bəzi erməni jurnalistlər tərəfindən icad olunub və Rusiya mətbuatında dövrüyyəyə buraxılıb. Lakin o, heç vaxt bunu deməyib. Bu, tamamilə bir həqiqətdir. Xocalıda soyqırımı törədənlərin adları hamıya məlumdur. Onlar yerli ermənilər idi, Ermənistandan olan ermənilər və diasporadan olan ermənilər idi. Bu şəxslərin adları hamıya məlumdur. Bu barədə çoxlu kitablar və beynəlxalq məqalələr çap olunub. Ona görə azərbaycanlıların özlərinin 63 uşağı, 100 qadını vəhşicəsinə öldürdüyünü demək, eyni zamanda, 1000 nəfərin itkin düşdüyünü söyləmək, bu, sizinzin zirvəsidir.

Beynəlxalq ictimaiyyətin nə etməli olduğu məsələsinə gəlincə, düşünürəm ki, ən vacib olan odur ki, beynəlxalq ictimaiyyət, - biz beynəlxalq ictimaiyyətdən danışan zaman əsasən ATƏT-in Minsk qrupu həmsədrlərinin söylərini nəzərdə tutu-

ruq, - onlar, nəhayət, Ermənistan tərəfinə çox aydın şəkildə izah etməlidirlər ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistan deyil, Dağlıq Qarabağ müstəqil ölkə deyil! Heç kim bu qeyri-qanuni qurumu tanımır. Bu, birincisidir. İkincisi, düşünürəm ki, Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrini yerinə yetirməklə bağlı beynəlxalq təzyiq daha çox Ermənistanə göstərməlidir. Çünki BMT Təhlükəsizlik Şurasından daha yuxarı olan beynəlxalq orqan yoxdur. Onlar 4 qətnamə qəbul ediblər. Onları yoxlamaq çox asandır. Mütəxəssislərə onların nömrələri məlumdur. Onlar nə deyir: Erməni qoşunları işğal edilmiş ərazilərdən dərhal və qeyd-şərtsiz çıxarılmalıdır. Təkcə Dağlıq Qarabağ işğal edilməyib. Həmçinin onun ətrafındakı 7 rayon da işğal olunub. Ermənistan bunu gizlətmək istəyir. Bu, 0 7 rayondur ki, ermənilər heç vaxt orada yaşamayıb. 1989-cu ilin son sovet əhali siyahıyaalınmasında Dağlıq Qarabağın əhalisi 189 min nəfər olaraq qeydə alınıb. Onlardan 139 mini ermənilər, 48 mini azərbaycanlılar və digər xalqların nümayəndələri idi. Beləliklə, Dağlıq Qarabağ və qədim şəhərimiz olan Şuşadan bütün azərbaycanlılar etnik təmizləməyə məruz qalıb. Sonra bütün azərbaycanlılar 7 rayonda etnik təmizləməyə məruz qalıb. Ermənilər bizim xalqımıza, mədəniyyətimizə qarşı soyqırımı törədiblər, məscidlərimizi, məzarlarımızı dağıdıblar, şəhərlərimizin adlarını dəyişdiriblər. Onlar hazırda bütün işğal edilmiş ərazilərdən ibarət olan Dağlıq Qarabağın xəritəsini çap ediblər. Sonra onlar deyirlər ki, biz bu reallıqlarla razılaşmalıyıq. Ona görə də beynəlxalq ictimaiyyət izah etməlidir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycandır. İkincisi, təcavüzkarə ciddi təzyiq göstərməlidir ki, dayansın. Baş nazir... bir dəqiqə gözləyin... Baş nazir indicə sülhdən danışdı. Yaxşı mən razılaşsıram. Lakin onda bu, bu gün baş verənlə, təmas xəttində azərbaycanlı əsgərin erməni snayperi ilə öldürülməsi ilə necə uzlaşır?

Moderator: Hesab edirəm ki, çağırışın elementləri hər kəsə aydındır. Mürəkkəb tarix var, müxtəlif siyasi rejimlərin tərkibinə daxil olan ərazilər var, məcburi köçkünlərin və hər iki tərəfdən ölənlərin faciəsi, etimad və siyasi danışqların irəliləməsi üçün zəmin yaratmaq məqsədilə kifayət qədər zaman kəsiyində tələblərinə əməl olunmayan atəşkəs var. Buna görə mən bu məsələlərin bəziləri ilə bağlı sizi sual verməyə dəvət edirəm.

Nikol Paşinyan: Mən bir neçə qeyd edə bilərəm?

Moderator: Mən suallara keçmək istəyirəm və güman edirəm ki, veriləcək suallar əsnasında bu məsələlərin bəziləri ilə bağlı fikirlərinizin davamını bildirmək imkanınız olacaq. Mənin rəhbərim burada əyləşib və mən qaydaları pozmaq istəmirəm, ona görə də suallara keçmək istəyirəm. Təşəkkür edirəm cənab. Bəli, buyurun, birinci sual, zənnimcə, auditoriyada mikrofon var. Buyurun. Sual vermək üçün şərait yaradır, amma siz məni məyus edirsiniz. Bu, belədir? Cənab baş nazir, sizə qayıdıram. Cənab baş nazir, siz fikrinizin davamını bildirə bilərsiniz. Biz o suala qayıdacağıq. Buyurun.

Nikol Paşinyan: Bilirsiniz, mən bir neçə qeyd etmək istədim. İlk növbədə, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnaməsi ilə bağlı. Orada Ermənistan qoşunları sözü yoxdur. Orada "yerli erməni qüvvələri" yazılıb. Bu, o deməkdir ki, Dağlıq Qarabağ əhalisi özünü müdafiə üçün qüvvələr yaradıb, orada Ermənistan qoşunları yazılmayıb. Qurbanlara gəlin. Bəli, bu, faciədir, bu, münaqişədir və bu münaqişə nəticəsində minlərlə adam, həm erməni, həm də azərbaycanlı həlak olub. Bu, faktıdır. Lakin şəxsən mən "Arqumentı i Faktı" qəzetində Azərbaycanın sabiq prezidentinin müsahibəsini oxumuşam. Düşünürəm ki, biz onu internetdə asanlıqla tapa bilərik. Tarixi faktlara gəlin-

cə, "Dağlıq Qarabağ qanuni aspekt" kitabı var. Siz mənim dediklərimi orada tapa bilərsiniz və siz bunu tarix kitablarından tapa bilərsiniz. Şəhərin adları və etnik təmizləmə barədə. Dağlıq Qarabağda Şaumyan adlı rayon var idi.

Prezident İlham Əliyev: Xeyr. O, Dağlıq Qarabağda deyildi. O, Dağlıq Qarabağda deyildi. Xeyr, xeyr...

Moderator: Mən Sizə söz verəcəyəm.

Nikol Paşinyan: Yaxşı, yaxşı. Şaumyan var. Mənim fikrimcə Dağlıq Qarabağda. Yaxşı.

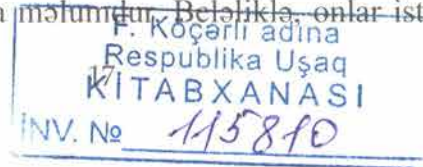
Prezident İlham Əliyev: Görürsünüz, yalan danışır.

Moderator: Mən Sizə söz verəcəyəm.

Nikol Paşinyan: Şaumyan rayonu var idi və 1988-ci ildə oranın əhalisi 100 faiz ermənilərdən ibarət idi. İndi isə orada bir erməni yoxdur və Şaumyan adı azərbaycanca adla əvəz olunub. Bu, mənim üçün çətin sözdür. Prezident Əliyev dedi ki, bu gün Azərbaycan əsgəri öldürülüb və mən deyə bilərəm ki, bu gün Qazaxda Ermənistan və Azərbaycan sərhədində erməni əsgər Azərbaycan snayperləri tərəfindən yaralanıb. Bu prosesi dayandırmaq üçün nə etmək bizim qarşılıqlı vəzifəmizdir?

Moderator: Çox sağ olun. Bu, sözü sizə vermək üçün yaxşı məqamdır. Cənab prezident, mən Sizə razı olmadığınız spesifik məqamlarla bağlı cavab vermək imkanı verəcəyəm. Sonra bizim sualımız var və mən bu fürsəti qaçırmək istəmirəm.

Prezident İlham Əliyev: Sadəcə, şərtlərimi bildirmək istəyirəm. Çünki bir daha qeyd edirəm, mən buraya həqiqəti söyləməyə gəlmişəm. Bir daha deyirəm. Mən "Arqumentı i Faktı"da nə yazıldığını bilmirəm. "Arqumentı i Faktı" çox sayda erməninin çalışdığı bir qəzet, müstəqil qəzetdir. Rusiyanın aparıcı mətbuat orqanlarına rəhbərlik edən ermənilərin sayı bizə Azərbaycanda məlumdur. Beləliklə, onlar istədiklə-

rini yaza bilərlər. Ona görə də mən Azərbaycanın sabiq prezidenti Ayaz Mütəllibovun rəsmi bəyanatına istinad edirəm. O deyib ki, heç vaxt belə deməyib. İndi isə baxın. Prezident, sabiq prezident, onun sözləri və bir ermənipərəst və ya erməni jurnalistin sözləri. Hansının dəyəri daha çoxdur? Bu, birincisi. Şaumyana gəlincə. Cənab baş nazir indicə qeyd etdi ki, Dağlıq Qarabağı Azərbaycana vermək qərarını Stalin verib. Bu, səhvdir. Bir daha Qafqaz Bürosunun qərarına baxın, 1921-ci il iyul, orada deyilir ki, Dağlıq Qarabağı Azərbaycanda saxlamaq. Azərbaycana vermək yox. Əgər o Stalini belə çox bəyənmirsə, qoribədir ki, niyə Şaumyanı belə çox bəyənilir? Çünki Şaumyan bolşeviklərdən biri idi. O, günahsız azərbaycanlıları qətlə yetirmiş şəxs idi. Bugünkü Dağlıq Qarabağın qondarma paytaxtı onun adı ilə adlandırılıb. Sual olunur: əgər Dağlıq Qarabağ qədim Ermənistan ərazisidirsə, niyə paytaxtın adı qədim erməni adı ilə adlandırılmayıb. Çünki paytaxtın qədim adı Xankəndidir - Xanın kəndi. Stepanakert, çünki Şaumyanın adı Stepan idi, kərt Ermənistanda şəhər deməkdir, elə deyilmi? Stepanakert həmin bolşevikin adı ilə adlandırılıb. Bu, bir daha onu sübut edir ki, həmin ərazilərdə heç bir erməni tarixi irsi yoxdur və mənim başladığım məqama gəldikdə bu tarixi məsələ münaqişənin necə həll olunmalı olduğunu başa düşmək üçün mühümdür.

Moderator: Çox sağ olun cənab. Ümid edirəm ki, hər kəs qeydlər aparır, çünki bizə burada müxtəlif məqamlardan ibarət olan tarix dərsi verilir. Sualımız var. Buyurun. Xahiş edirəm özünü təqdim edin ki, biz kiminlə danışdığımızı bilək.

Auditoriyadan sual: Çox sağ olun. Mənim adım Forin Krinadır. Mən beynəlxalq hüquq üzrə Maks Plank İnstitutunun tədqiqatçısıyam. Prezident Əliyev artıq beynəlxalq hüququn

rolunu qeyd etdi. Mənim sualım hər iki tərəfə aiddir. Siz bu mübahisəni xüsusi razılaşma vasitəsilə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinə təqdim edərdinizmi?

Moderator: Cənab Prezident, Sizdən suala birinci cavab verməyinizi xahiş edə bilərəmmi?

Prezident İlham Əliyev: Azərbaycan danışıqlar prosesinə sadıqdır, ona görə də biz ərazi bütövlüyümüzü danışıqlar yolu ilə bərpa edə biləcəyimizlə bağlı ümidlərimizi itirməmişik. Bu səbəbdən də hələ də bu ümidləri bəsləyərkən ola bilsin ki, bu, ən yaxşı seçim olmayacaq. Lakin əgər Ermənistan tərəfdən yeni yanaşma nəticəsində danışıqlar tamamilə pozulsa, onda əlbəttə ki, bu seçim nəzərdən keçirilə bilər...

Moderator: Təşəkkür edirəm, cənab Prezident. Cənab baş nazir.

Nikol Paşinyan: Dədiyim kimi, biz də danışıqlar prosesinə, sülh prosesinə sadıq. Düşünürəm ki, danışıqlar ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrliyi formatında aparılmalıdır. Biz çox intensiv şəkildə işləyirik. Qeyd etdiyim kimi, biz real dəyişiklik etmək və münaqişənin həllinə çatmaq üçün real sayələr göstərməyə hazırıq. Lakin heç kim məndən danışıqlar prosesində etdiyim mini inqilablar barədə heç nə soruşmadı. Ümidvaram ki, imkanım olacaq.

Moderator: Xahiş edirəm, buyurun izah edin. Mən sizdən bizə bunu izah etməyinizi xahiş edirəm.

Prezident İlham Əliyev: Bəlkə gələn dəfə? Mən inqilablar haqqında eşitmək istəmirəm.

Moderator: Mini inqilablar, xahiş edirəm izah edin.

Nikol Paşinyan: Bilirsiniz, mənim konseptual qavrayışım ondan ibarətdir ki, artıq qeyd etdiyim kimi, uzunmüddətli münaqişəni bir-iki addımda həll etmək mümkün deyil. Niyə mən

bizim mikroinqilaba ehtiyacımız olduğunu deyirəm. Çünki düşünürəm ki, şərti olaraq bizim mikroinqilaba ehtiyacımız var ki, onu mini inqilaba çevirək və ondan sonra danışıqlar prosesində real irəliləyişə nail olaq. Mikroinqilab nədən ibarət idi? 2018-ci ilin sentyabrında mən elan etdim ki, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin istənilən həlli Ermənistan xalqı üçün, Qarabağ əhalisi üçün və Azərbaycan xalqı üçün məqbul olmalıdır. Niyə bu, mikroinqilabdır? Çünki mən istənilən həllin həm də Azərbaycan xalqı üçün məqbul olmalı olduğunu deyən ilk Ermənistan lideriyəm. İndi isə həmin inqilabdan bir ildən çox müddət ötəndən sonra mən istənilən həllin bütün tərəflər üçün məqbul olmalı olduğunu deyən təkə Ermənistan lideri deyil, həm də Azərbaycan və Ermənistan liderləri arasında bunu deyən yeganə liderəm. Bu, çox mühüm mikroinqilabdır. Başqa bir inqilab, mətbuat konfranslarımdan birində mən azərbaycanlı və erməni sosial şəbəkə istifadəçilərini sosial şəbəkədən bir-birini incitmək, bir-birini hədələmək və bir-birini təhqir etmək üçün istifadə etməməyə, sosial şəbəkədən, yeni texnologiyalardan bir-birini daha yaxşı başa düşməyə çalışmaq üçün istifadə etməyə çağırırdım. Bu, başqa bir yoldur. Mən birbaşa Azərbaycandan xalqına müraciət etməyə çalışdım və əgər Prezident Əliyev etiraz etmirsə, mən Prezident Əliyevin Ermənistan xalqı ilə danışımağında etiraz etmirəm. Lakin bizdə çox qərribə bir fakt var. Prezident Əliyev Dağlıq Qarabağın nümayəndələri ilə danışımaqdan imtina edir. Bu, çox qərribə faktdır. Dağlıq Qarabağın nümayəndələri ilə danışımadan Dağlıq Qarabağ münaqişəsini necə həll etmək mümkündür? Yeri gəlmişkən, Dağlıq Qarabağ ATƏT tərəfindən münaqişə tərəfi, danışıqlar tərəfi kimi tanınıb. Bu, iki dəfə - 1992-ci il martın 24-də və 1994-cü il ATƏT-in Budapeştdəki sammitində baş verib.

Moderator: Çox sağ olun.

Nikol Paşinyan: Çox sağ olun.

Moderator: Prezident Əliyev, icazə verin, sizdən soruşum.

Müharibədən əziyyət çəkmiş Azərbaycan vətəndaşlarının, Ermənistan vətəndaşlarının, Dağlıq Qarabağ sakinlərinin və həmin işğal olunmuş ərazilərdən məcburi köçkünlərin təklif olunan üç mikroinqilab barədə fikirlərini öyrənmək və sosial mediadan düşmənçilik yaratmaq üçün vəziyyəti daha kəskinləşdirən bir qüvvə kimi deyil, insanların bir-biri ilə səmimi danışmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edilməsi ilə bağlı nə düşünürsünüz?

Prezident İlham Əliyev: Bilirsiniz, mənəm Ermənistan rəhbərləri ilə danışıqlar təcrübəmdən çıxış edərək, deyə bilərəm ki, mənəm cənab Paşinyanın iki sələfi ilə də danışıqları aparmaq imkanım olub. Hər zaman danışıqların ən həlledici məqamında söhbəti davam etdirməmək üçün müəyyən bəhanə tapıblar. Digər sözlə desək, onların hamısı status-kvonun dəyişməz olaraq qalmasını istəyiblər. Lakin elə onların da hamısı buna fərqli tərzdə nail olmağa çalışıblar. İndi isə baş nazir Paşinyanın öz təklifi haqqında danışanda və söyləyəndə ki, həll variantı Azərbaycan xalqı tərəfindən qəbul edilən olmalıdır, mən buna cavab vermişəm və Azərbaycan xalqı üçün nəyin qəbul edilən olduğunu söyləmişəm. Erməni təcavüzündən əziyyət çəkmiş Azərbaycan vətəndaşları öz evlərinə qayıtmaq istəyirlər. Bu, onların fundamental hüququdur. Onlar Ermənistan rəhbərliyinə görə demək olar ki, otuz ildir bu hüquqdan məhrum ediliblər. Söhbət Dağlıq Qarabağdan getmir. Baş nazir Dağlıq Qarabağın dırnaqarası özünümüdəfiə qüvvələrindən danışanda, o, bir daha həqiqətə uyğun olmayan sözlər söyləyir. O, çox yaxşı bilir və mən də bilirəm ki, dırnaqarası Dağlıq Qarabağ ordusunun 80 faizini Ermənistan vətəndaşları təşkil

edir. Bu, həqiqətdir. Bəlkə, 80 faizdən də artıqdır. Buna görə, "Dağlıq Qarabağ ordusu" anlayışı yoxdur. "Dağlıq Qarabağ respublikası" anlayışı yoxdur. Münaqişənin yalnız iki tərəfi var: Ermənistan və Azərbaycan. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrindən soruşun: münaqişə tərəfləri kimlərdir? Onlar da eyni sözləri söyləyəcəklər: Ermənistan və Azərbaycan. Dağlıq Qarabağ deyil. Nəyə görə yox? Bu, başqa sualdır. Lakin o, tərəf deyil və biz onlarla danışmayacağıq. Biz təvəzükarla danışıqlar aparırıq. Biz Dağlıq Qarabağla danışmağa hazır olarıq ki, Ermənistan həmin qeyri-qanuni rejimi maliyyələşdirməsini dayandırсын, bütün hərbi qoşunları Dağlıq Qarabağdan çıxarsın və bizim əraziləri tamamilə tərk etsin. Sonra isə bizim həmin insanlarla danışmaq aparmayaq arqumentimiz olacaq. Lakin nə qədər ki, onlar oradadır, bu, baş verməyəcək. Onlar status-kvonu dəyişməz olaraq saxlamaq istəyirlər. Hesab edirlər ki, həmin əraziləri daim işğal altında saxlaya bilərlər. Əminəm ki, bu, belə qalmayacaq. Ərazi bütövlüyümüz bərpa edilməlidir. İkinci hissəyə gəlincə, bu yaxınlarda biz jurnalistlərin qarşılıqlı səfərlərini təşkil etdik. Fikrimcə, bu, elə bir təcrübədir ki, biz onu qiymətləndirməliyik. Onun mənfəi və müsbət tərəflərini qiymətləndirməliyik, çünki həm Ermənistan, həm Azərbaycan-dakı cəmiyyətin bir hissəsi bu formatı o qədər dəstəkləmədi. Lakin bu, hər iki liderin qərarı idi ki, buna bir cəhd edilsin. Biz sülh yolu ilə məsələnin həlli üçün hər bir imkanı sınaqdan keçirmək istəyirik. Erməni xalqını inandırmaq istəyirik ki, onlar daim bu cür yaşaya bilməz. Onlar bizimlə həll etməlidirlər və gələcəkdə qonşu kimi sülh şəraitində yaşamağırlar.

Moderator: Sizin burada konstruktiv cəhdləriniz haqqında söylədiklərinizi yüksək qiymətləndiririk, çünki biz bu yanaşmanı dəstəkləyirik. Bəlkə əlavə bir suala və yekun fikirlərə vaxtımız qalır. Auditoriyadan bir sual var. Buyurun.

Sual: Çox sağ olun. Adım Yelena Çernenkodur. Mən "Kommersant" qəzetinin rus jurnalistiyəm və "Münxen gənc liderləri 2015" təşkilatının üzvüyəm. Rusiya ATƏT prosesi çərçivəsində məsələnin həllinə çalışan ölkələrdən biridir. Belə başa düşdüm ki, təkliflərdən biri status məsələsinin sonraya saxlanması və tərəflərin daha həvəslə razılığa biləcəyi məsələlərə diqqət yetirmək idi. Məsələn, Dağlıq Qarabağın ətrafında olan rayonlar, dəhlizin yaradılması və digər addımları nəzərdə tuturam. Beləliklə, siz status məsələsini sonraya saxlayaraq, bəlkə başqa addımlarla nəticələnmə biləcək keçid həll variantı üçün hər hansı şans görürsünüz mü? Sağ olun.

Moderator: Prezident Əliyev, şərhiniz varmı?

Prezident İlham Əliyev: Bəli, düşünürəm ki, bu, mümkündür. Bu təklif Azərbaycan tərəfindən ciddi şəkildə nəzərdən keçirilmişdir və bütövlükdə, biz buna razılıq vermişdik. Bu, atıla biləcək ön məntəqli addımdır. Aydındır ki, biz bu münaqişəni mərhələlərlə həll etməliyik. Münaqişəni tam şəkildə bir gündə həll edə bilmərik. O, mərhələli olmalıdır və birinci mərhələdə jurnalistin söylədiyi və Rusiyanın təklif etdiyi kimi, işğal olunmuş ərazilərin bir qisminin azad edilməsi baş verməlidir, Azərbaycan məcburi köçkünləri həmin ərazilərə qayıtmalıdır, həmin ərazilərdə yenidən köçürülmə olmalıdır və eyni zamanda, Ermənistan ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin normalaşdırılması prosesi getməlidir. Bu halda, Dağlıq Qarabağın statusu hər iki tərəf hazır olanda sonrakı müzakirəyə qala bilər, çünki yerlərdə proses getməsi, ərazilərin azad edilməsi başlamasa, status üzərində razılığa gəlmək mümkün olmayacaq. Bizim mövqeyimiz ondan ibarətdir ki, status məsələsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə müdaxilə etməməlidir. Eyni zamanda, biz həmişə söyləyirik ki, Azərbaycan çoxkonfessi-

yalı, çoxmillətli ölkədir. Azərbaycanda sülh və rahat şəkildə yaşayan çox sayda etnik azlıqlar var. Ərazi bütövlüyümüz tam bərpa olunarsa, ermənilər milli azlıq kimi, ölkəmizdə istənilən digər millətin nümayəndəsi kimi, bütün hüquqlara və imtiyazlara malik olacaqlar.

Moderator: Sağ olun Prezident Əliyev. Addımbaaddım kiçik inqilablari irəli doğru aparırıq. Bu mövzunu bəyənirəm.

Nikol Paşinyan: Yeri gəlmişkən, bizim bir kiçik və qarşıqlıq inqilabımız var. Ümid edirəm ki, bunu söyləməyə imkan olacaq.

Moderator: Buyurun, söz sizindir.

Nikol Paşinyan: Bəli. İlk dəfə Tacikistanın paytaxtı Düşənbə şəhərində görüşəndən sonra biz Prezident Əliyevlə kiçik inqilab etdik, çünki həmin görüş nəticəsində gərginlik, ümumilikdə, görünməmiş dərəcədə azaldı. Biz təmas və informasiya məqsədli birbaşa xətti yarada bildik. Etiraf etməliyəm ki, bu halda, Prezident Əliyev və mən bu təşəbbüsün birgə müəllifləriyik. Prezident Əliyevin söylədiyi ərazilərə gəldikdə, Azərbaycanın nöqtəyi-nəzərindən bunlar ərazidir. Lakin Qarabağın nöqtəyi-nəzərindən, bu, təhlükəsizlikdir. Çünki biz anlamalıyıq ki, hazırkı status-quo nə səbəbə görə yaranıb. Dağlıq Qarabağ öz müqəddəratını təyinetmə hüququndan yararlanmaq istədiyi zaman Dağlıq Qarabağın ermənilərinə qarşı hərbi əməliyyatlar başladı. Dağlıq Qarabağ erməniləri öz müdafiəsini təşkil etməyə məcbur oldular. Prezident Əliyev Şuşa haqqında danışdı. Dağlıq Qarabağın paytaxtı Stepanakert illər ərzində Şuşadan bombardman edilirdi. Dinc vətəndaşlar isə çox uzun müddət ərzində zirzəmilərdə yaşamalı idilər. Bu, həqiqətdir. Bilirsiniz, heç kəsin təhlükəsizliyi kənarda qala bilməz. Bu, Qarabağa da aiddir. Prezident Əliyev Azərbaycanın hərbi qüv-

vələri haqqında danışdı. Mənim oğlum hərbi qulluğu Dağlıq Qarabağda keçir. Lakin o, oraya həmvətənlərini müdafiə etmək üçün könüllü qaydada gedib, çünki o, tarixi, 1998-ci ildən nəyin baş verdiyini bilir. Mən Şaumyan rayonu haqqında artıq söylədim. Oranın əhalisi 100 faiz erməni idi. İndi orada heç bir erməni yaşamır. Biz çox böyük erməni əhalisi olan Naxçıvan məsələsini də bilirik. O, Azərbaycanın muxtar respublikasıdır. Hazırda orada heç bir erməni yoxdur. Bir cümləni də söyləyim. Prezident Əliyev deyir ki, Dağlıq Qarabağ danışıqların və münaqişənin tərəfi deyil. Lakin Azərbaycan iki dəfə Dağlıq Qarabağla razılaşma imzalayıb. Birincisi, 1994-cü ildə oldu. Bu, Ermənistan, Dağlıq Qarabağ və Azərbaycan arasında atəşkəs sazişi idi. Müdafiə nazirləri onu imzaladılar. Üç aydan sonra, 1994-cü ilin iyulunda onlar təsdiqlədilər ki, atəşkəs münaqişənin siyasi həllinə qədər qorunub saxlanılacaq.

Moderator: Bir sözlə, bizim sessiyamız başa çatır. Mən Prezident Əliyevə və baş nazir Paşinyana çox gözəl biliklərinə, bu söhbətə xüsusi bağlılıqlarına görə təşəkkürümü bildirmək istəyirəm. Fikrimcə, aydındır ki, hər iki lider münaqişənin həllinə və həminin onun necə həllinə də biganə deyillər. Biz bundan azını onlardan gözləyə bilmərik. Əlavə olaraq, hesab edirəm ki, bu çətin məsələni, onun dinamikasını, elementlərini tam həcmdə nəzərdən keçirdik. Mən hər ikinizə təşəkkür edirəm ki, biz, eyni zamanda, münaqişənin təsir göstərdiyi insanların həyatını yaxşılaşdırmaq üçün irəliyə getmək imkanların mümkün elementləri barədə də eşitdik. Kim bilir, bəlkə də mikroaddımlarla, mikroinqilablarla dinc yolla həllin tapılmasında konstruktiv proses başlaya bilər. Beləliklə, Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində belə bir tarixi fürsət bizə nəşib olduğu üçün biz çox xoşbəxtik. Fikirlərini bizimlə bölüş-

düklərinə görə Prezident Əliyevə və baş nazir Paşinyana təşəkkürümüzü bildirək. Buyurun.

Prezident İlham Əliyev: Sadəcə, bir qeyd edim.

Moderator: Konstruktiv olsun.

Prezident İlham Əliyev: Konstruktiv, bəli. Öz müqəddəratı haqqında danışacağam. Yalnız bu haqda. Yerevanda əhalinin XIX əsrin əvvəlində 70 faizinin azərbaycanlı olması faktını bir yana qoyuram. Bunu bir yana qoyuram...

Moderator: Bu, konstruktiv deyil.

Prezident İlham Əliyev: Bunun haqqında danışmayacağam. Öz müqəddəratına gəldikdə, onlar hər zaman bu haqda danışirlar.

Moderator: 30 saniyə.

Prezident İlham Əliyev: Erməni xalqı öz müqəddəratını artıq təyin edib. Onların erməni dövləti var. Mənim məsləhətim belə olacaq ki, onlar ikinci dəfə öz müqəddəratını təyin etmək üçün Yer kürəsində başqa yer tapsınlar, Azərbaycanda yox!

Moderator: 30 saniyə

Cənab Prezident, bu, o qədər də konstruktiv olmadı. Lakin mən deyərdim ki, Böyük Tıqranın dövründə bizim regionda yalnız iki millət var idi: ermənilər və gürcülər.

Prezident İlham Əliyev: Ermənilər və ermənilər.

Nikol Paşinyan: Nəinki Böyük Tıqranın dövründə, o cüm-lədən Baqratunilər, Arşakunilər dövründə də belə olub. Bunu istənilən tarix kitabında tapa bilərsiniz. Mən bu müzakirəyə görə çox minnətdaram və bir daha, vurğulamaq istərdim ki, Ermənistan və Dağlıq Qarabağ bu münəfiqənin həllində real səyləri göstərməyə hazırdırlar. Təşəkkür edirəm.

Moderator: Hər kəsə təşəkkür edirəm.

“...Dağlıq Qarabağ bizim qədim, tarixi torpağımızdır və biz mütləq o torpaqlara qayıdacağıq. Dağıdılmış bütün tarixi abidələri, evləri bərpa edəcəyik. Küçələrə Azərbaycan adlarını verəcəyik, adları dəyişdirilmiş kəndlərə öz əsl adlarını qaytaracağıq. Biz mütləq bunu edəcəyik. Çünki haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir. Bizim başqa ölkələrin torpağında gözülmüş yoxdur, öz torpağımızı da heç kimə verən deyilik. Bu gün mövcud olan Ermənistan tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılıb. Bu haqda kifayət qədər tarixi sənədlər var. İkinci erməni dövlətinin yaradılmasına biz heç vaxt imkan verməyəcəyik. Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!”

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı

GİRİŞ

Kitabın hazırlıq mərhələsində Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində keçirilən paneli sosial şəbəkələrdən izləyən xarici istifadəçilər arasında işğalçı Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları və Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı e-anketlər vasitəsilə onlayn sorğu keçirilmişdi. Nəticədə münaqişənin gerçək tarixi və səbəbləri haqqında respondentlərin məlumatının qənaətbəxş olmadığını göstərdi.

Bununla yanaşı, Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti, Qarabağ münaqişəsi və Xocalı faciəsi ilə bağlı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş sənədlər haqqında respondentlərin əksəriyyətinin məlumatları olsa da, münaqişənin əsl səbəbi və tarixi ilə bağlı məlumat qıtlığı aşkar olundu. Diqqət çəkən məqamlardan biri də odur ki, e-anketdə xarici respondentlərin əksəriyyəti İlham Əliyevin indiki Ermənistanın əzəli Azərbaycan torpaqlarında yaradılması haqqında səsləndirdiyi tarixi faktları ilk dəfə eşitdiklərini göstərmişdir.

Respondentlər Ermənistanda azərbaycanlıların davamlı olaraq etnik təmizləmə və deportasiyalara məruz qalmalarından xəbərsiz, uydurma erməni tarixi haqqında isə dolğun məlumatlı olduqlarını bildirdilər. Onların əksəriyyətinin Qarabağın Azərbaycanın tarixi torpağı olmasını təsdiq edən Kürəkçay, eləcə də Cənubi Qafqazın tarixində mühüm əhəmiyyət kəsb edən Güllüstan və Türkmənçay müqavilələri haqqında məlumatsız olduqları aşkarlandı. Həmçinin, son iki yüz ildə bu bölgədə baş verən proseslər, bölgənin etnik tərkibi

bi, demoqrafiyası, toponimləri barədə az məlumatlı olmaları qeyd edilirdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Cənubi Qafqazın taleyi ilə bağlı son iki yüz il ərzində qəbul edilmiş tarixi müqavilə və beynəlxalq hüquqa dair sənədlər haqqında məlumatların bir neçə daqiqə ərzində panel izləyicilərinin diqqətinə müfəssəl çatdırılmasını respondentlər yüksək əmsallı amil kimi qeyd etdilər. Onlar erməni millətçilərinin Cənubi Qafqaz haqqında uydurduqları saxta tarixi və erməni yalanının əsl mahiyyətini ifşa edən faktların geniş təbliğinə ehtiyac olduğunu vurğulayırdılar. Bu səbəbdən kitabın hazırlanması ərafəsində keçirilən sorğunun nəticələri, geniş oxucu auditoriyasının istək və tələbləri kitabın hədəf və məqsədinə çevrilərək, seçilib toplanan sənədlərin mövzu əhatəliliyinin genişlənməsi üçün çox faydalı oldu.

Bu baxımdan XIX-XX əsr ərzində azərbaycanlıların dədə-baba yurd yerləri olan indiki Ermənistan ərazisində məruz qaldıqları etnik təmizləmə və deportasiya, müxtəlif ölkələrdən gətirilən ermənilərin bu ərazilərdə məskunlaşması tarixini müfəssəl əks etdirən sənədlərin kitaba daxil edilməsi məqsədəuyğun hesab edildi.

Kitabda yer almış nüfuzlu mənbələrdən və arxivlərdən əldə edilmiş orijinal sənədləri əks etdirən məlumat və faktlar oxucuda Qarabağ münaqişəsinin gerçək tarixi, əsas səbəbləri və əsl mahiyyəti haqqında geniş təsəvvür yaradacaqdır. Oxucular bu kitab vasitəsilə bölgənin coğrafiyasını, demoqrafiyasını, etnik xəritəsini, toponimlərini dərinlən bilən və XIX-XX əsrdə Çar Rusiyasının, eləcə də Sovet Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edən tarixi personajlarla da yaxından tanış olacaqlar.

Kitabda oxucu bir epizoddan digərinə keçdikcə, gizlədilmiş tarixi həqiqətləri öyrənəcək və erməni millətçilərinin XIX-XX əsrlərdə uydurduqları saxta erməni tarixinin ədəbiyyat siyahısında qeyd edilən əsərlərdə elmi dəlillərlə ifşa edildiyinin sanki şahidi olacaqdır. Bütün bu sənədlər ötən iki yüz ildə bölgədə baş verən tarixi proseslərdə erməni millətçilərinin və ideoloqlarının məqsədli və məkrli planlarının aşkar olunmasına, "həqiqət libası" altında gizlənmiş yalanların ifşası və tarixi gerçəklikdən ayılmasına kömək edəcəkdir.

ERMƏNİ XİSLƏTİ

Erməni xislətinin mahiyyətinin və onun yaratmış olduğu problem və faciələrin tarixi kökü qədim dövrlərə qədər uzanır. Məhz bu xislət erməni millətçi və ideoloqlarının tarix boyu müxtəlif cinayət əməlləri törətməyə sövq etdirmişdir. Oxucular "Münxəndən başlayan zəfər" kitabında erməni millətçilərinin cinayətkar əməllərinin xronologiyasını Çar Rusiyasının XIX-XX əsrlərdə həyata keçirdiyi Qafqaz siyasətinin fonundan yaxından tanış olacaqlar. Ümumiyyətlə, Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətinin məqsədi Osmanlı Türkiyəsinin və İranın nüfuzunu sarsıdaraq, öz nüfuz və təsirini bu bölgədə daha da artırmaq və möhkəmləndirmək idi. Bu məqsədə çatmağın ən əlverişli yolu Qafqazın kompakt yaşayan müsəlman əhəlisinə, xüsusən də Azərbaycan xanlıqlarına məxsus ərazilərə İran və Osmanlı dövlətlərindən, eləcə də müxtəlif ölkələrdən ermənilərin kütləvi şəkildə köçürülərək, bölgədə xristian dövlətlərindən ibarət "güvənli bölgə" formalaşdırılması idi. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dövrlərdə ermənilərin köçürülmə prosesinin bütün mərhələlərində erməni ruhanilərinin və erməni kilsəsinin oynamış olduqları məkrli rol Çar Rusiyasının hərbi komandanlığı üçün müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur.

Erməni ruhaniləri Osmanlının çöküşü zamanı əsas informasiya mənbəyi olmuş, İran və Osmanlı qoşunlarına qarşı təxribatların törədilməsində, İngiltərə və Fransaın regiondakı fəaliyyətinə "böyük dəstək" göstərmişlər. Ermənilər bu ənənəvi cəsusluq peşələrinə və xidmətlərinə görə də himayədarlarının dəstəyi ilə Cənubi Qafqazda möhkəmlənməyə müvəffəq olmuşlar.

Bunun nəticəsində isə Qafqazda, xüsusilə də Cənubi Qafqazda erməni əhalisinin sayı kəskin sürətdə artmışdır. Çar Rusiyası və İran, eləcə də Çar Rusiyası və Osmanlı Türkiyəsi arasında gedən müharibədən sonra çox mühüm tarixi sənədlərin imzalanması ermənilərin Qafqaza köçürülməsi və məskunlaşdırılmasını daha "uğurlu" etmişdi. 10 fevral 1828-ci il tarixli Türkmənçay və 14 sentyabr 1829-cu il tarixli Ədirnə sülh müqavilələrinin əsas "tarixi missiyaları"-nın biri olan Qafqaz coğrafiyasının erməniləşdirilməsinə hüquqi əsaslar yaratmaq idi. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, təkcə Ədirnə sülh müqaviləsində Osmanlı ərazisində yaşayan on minlərlə erməninin Qafqaza, eləcə də azərbaycanlıların kompakt yaşadığı Qərbi Azərbaycan torpaqlarına (indiki Ermənistan ərazisinə) köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdur. Türkmənçay müqaviləsi imzalandıqdan həmin sonra (yəni Ədirnə sülh müqaviləsi imzalanmadan öncə) ermənilərin köçürülməsi elə sürətlə aparılırdı ki, artıq bir neçə aydan sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının 20720 km² ərazisində 21 mart 1828-ci il tarixində Erməni vilayəti yaradılmışdır. Erməni vilayətinin yaradılması ilə tarixi ədalətin üstündən xətt çəkilmiş və azərbaycanlılara məxsus əzəli türk-oğuz torpaqlarında kütləvi şəkildə erməniləşdirmə prosesi başlamışdır¹.

Erməni millətçiləri və onların havadarlarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri məhvedici deportasiya və dəhşətli etnik təmizləməni əks etdirən faktlara bu kitabda geniş yer verilməlidir.

Erməni millətçilərinin müsəlmanlara, xüsusilə də azərbaycanlılara və türklərə qarşı tətbiq etdiyi əsassız tarixi ədavət və düşmənçilik Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazdakı təmsilçiləri

¹ Акты Кавказской Археографической Комиссии. т. VII, док. № 437

olan generalların və siyasətçilərin onlarla məktublarında təsbit olunmuşdur. Bu yazışma və məktublarda erməni xisləti, erməni ideoloqlarının psixologiyası və xüsusiyyətləri çox aydın təsvir edilir. Tarixi şəxslərin yazışmalarında erməni millətçilərinin və ideoloqlarının hətta öz xalqları üçün də təhlükə ola biləcəyini qeyd edərək, narahatlıqlarını ifadə etmişlər.

Hələ I dünya müharibəsi zamanı Qafqaza gəlmiş və daşnakların müsəlmanlara qarşı törədiyi qanlı divanın şahidi olmuş britaniyalı jurnalist, "The Sphere" hərbi qəzetinin müxbiri Robert Skotland Liddl erməni xislətini dəqiq səciyyələndirmişdir. "Müsəlmanlarla müharibə: Ermənilər yenidən hücum keçir" adlı məqaləsində o, yazırdı: "Ermənilər hər şeyə üstün gələn torpaq hərisliyindən heç bir təsiri olmayan kəndlilərlə müharibə aparmaqla, özlərinə qarşı böyük nifrət oyadırlar". Britaniyalı jurnalist məqaləsində qeyd edirdi ki, Azərbaycan hökuməti erməni millətçilərinin törədikləri cinayətə qarşı çox səbirlə və təmkinli idi. Erməni millətçiləri bolşeviklərin Cənubi Qafqazda güclənəcəyindən məlumatlı olduqlarından, hər fürsətdə azərbaycanlıların yaşadığı kəndlərə hücum edirdilər". Robert Skotland Liddl məqaləsində Qarabağ bölgəsində 415 min müsəlmanın və 170 min erməninin olduğunu yazırdı. Britaniyalı jurnalist 1920-ci ildə yazmış olduğu bu məqaləsində həmin ilin mart ayının 22-də azərbaycanlıların Novruz bayramı şənlikləri zamanı erməni yaraqlılarının hücumuna məruz qaldıqlarını qeyd edirdi. Ermənilər azərbaycanlıların əleyhinə İngiltərə, Fransa və Amerikada apardıqları təbliğat və onların davam edən acgöz ərazi iddiaları haqqında ciddi tənqidi fikirlər də məqalədə qeyd yer almışdır².

² SCOTLAND LIDDELL: «ARMENIAN versus MOSLEM», May 8, 1920, "The Graphic" Newspaper

Knyaz Sisyanov "Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları" toplusunun 1256 sayılı aktında əks olunmuş məktubunda erməniləri güvənilməyən, qorxaq, ikiüzlü, dəyişkən və satqın adlandırır. O ermənilərə müraciət edərək yazır: "Fars ruhlu dəyişkən ermənilər, indi çörəyimizlə qidalanırsınız və bəlkə də bunun həmişə belə olacağına ümid edirsiniz. Amma sizə xəbərdarlıq edirəm ki, bu payızda gələn il üçün ailələriniz kifayət qədər böyük torpaq sahəsi becərməyəsiniz, gələn yaz sizi buradan nəinki İrəvana, hətta Fars ölkəsinə qədər qovacağam. Gürcüstan borclu deyil ki, sizin müftəxorları təmin etsin."³

Çar Rusiyasının İranda səfəri olmuş şair-yazıçı Aleksandr Qriboyedovun əsərlərinin III cild "Məktublar, sənədlər və xidməti vərəqləri" toplusunda olan Rus çarına ünvanladığı məktublarında ermənilik və onun psixoloji portreti tam təsvir edilmişdir. Məktubunda Qriboyedov Azərbaycan torpaqları olan Qarabağa ermənilərin yerləşdirilməsi ilə yerli erməni məliklərinin gələcəkdə bu torpaqlara şarik çıxmalarından böyük narahatlığını bildirir və buna etiraz edirdi. O, hətta Çara ermənilərin ruslar tərəfindən yeni işğal edilmiş torpaqlarda yerləşdirilməsinin çox təhlükəli olduğunu da bildirirdi.

Erməni məkrini və xislətini dəridən bilən məşhur gürcü publisisti, "İveriya" jurnalının uzun illər baş redaktoru olmuş İlya Çavçavadze (1837-1907-ci illərdə yaşamış) uzaqgörənliklə qeyd edirdi ki, onilliklər keçdikdən sonra, ermənilər dünyaya car çəkərək, bu torpaqların ermənilərə məxsus olmalarını deyəcəklər. Dövrünün görkəmli ictimai xadimi olmuş Çavçavadze Rusiya Çarına ünvanladığı məktublarında və 1902-ci ildə Tiflisdə dərc olunmuş "Erməni alimləri və fəryad edən daşlar" kitabında ermənilərin başqa xalqların maddi və mənə-

³ Акты Кавказской Археографической Комиссии. т. II, док. № 1256

vi mirasına qarşı hərisliklərini və bu mirası oğurlamalarını da ətraflı təsvir etmişdir. O, İrəvan şəhərinin heç vaxt ermənilərə aid olmadığını və eləcə də, ermənilərin bu şəhərə qaçqın kimi gəlmələrini tarixi dəlillərlə qeyd edirdi. XIX əsrin əvvəllərində uzaqgörənliklə deyilmiş bu fikirlər 160 il sonra təcavüzkar Ermənistan tərəfindən Yuxarı Qarabağın işğal edilməsində öz təsdiqini tapmışdır.

Harb elmi üzrə məşhur alman alim və dövlət xadimi, general-feldmarşal baron V.L.Kolmer fon der Hols 1896-cı ildə nəşr etdirdiyi "Anadolu eskizləri" əsərində erməni portretini çox dəqiq təsvir etmişdir. V.L.Kolmer yazırdı ki, anadolu əhalisi ilə yaxından tanış olduqca türklərə hörmət etməyə və onları sevməyə, yunanlara xor baxmağa və ermənilərə nifrət etməyə başlayırsan. Onun qənaətinə görə, əgər Anadolu kimsə səni aldadırsa, deməli o, ermənidir⁴.

Və ya Eçmiadzin Sinodunun prokuroru A.Frenkel 1907-ci ildə Çar Rusiyası İmperatoruna yazdığı arayışda məkr, satqıncılıq, təbəbbürlülük, intriqabazlıq kimi xüsusiyyətlərin ermənilərə məxsus milli cəhətlər olduğunu vurğulayaraq, onları vətəni olmayan qəbilə adlandırır⁵.

Məşhur rus tədqiqatçısı V.L.Veliçkonun 1904-cü ildə nəşr edilmiş "Qafqaz: Rus işi və qəbilələrarası məsələlər" kitabının I cildində erməniləri yerli əhalinin qanını içən adlandırır. O, qeyd edir ki, onlar gələcəkdə müsəlman əhalisinin torpaqlarını mənimsəməkdən və hətta onları qovmaqdan belə çəkinməyə-cəklər. Veliçko əminliklə yazır ki, ermənilər məqsədlərinə

⁴ Anatolische Ausflüge, Reisebilder von Colmar Freiherr v. d. Goltz; mit 37 Bildern und 18 Karten. Berlin, 1896.

⁵ Справка прокурора Эчмиадзинского синода А. Френкеля, представленная в 1907 г. святейшему Синоду, стр. 77

çatmaq üçün hətta yerli müsəlmanların nüfuzuna xələl gətirən məkrli siyasət yürütməyi də bacarırlar⁶.

Müəllif roma əsilli tarixçi Tatsitin (b.e. 56-120-ci illər) "Ab excessu divi Augusti (Annals)" kitabının 53-cü paragrafindan misal çəkərək, ermənilərin ikiüzlü xarakterə malik olduqlarını vurğulayır. Kitabın 46-cı paragrafında ermənilərin satqınlığının məşhur və yaygın olduğu haqqında fikirlər də təsbit olunmuşdur⁷. - Çar Rusiyası zamanında müəyyən maraq və məqsədlər üçün bir çox rəsmi sənədlərdə azərbaycanlılar "tatar", "müxtəlif Asiya xalqları", "müsəlmanlar" və ya "Azərbaycan tatarları" adlandırılmışdı. Veliçko bu fikirləri tamamilə inkar edərək, qeyd edilən əsərdə yazırdı ki, bu bölgədə (Qafqazda) yaşayan insanların damarlarında fars, tatar, ərəb qanı varsa, o demək deyil ki, onlar ya tatar ya da ərəbdir. Azərbaycanlıların əsas etnik kökləri qədim türklər, turanlılar, qədim oğuz və səlcuq türklərindəndir⁸. Veliçko əsərində azərbaycanlıların İran dövlətinə Qacarlar, Səfəvilər kimi ən qüdrətli sülalələri bəxş etdiyini də xüsusi vurğulayaraq, onların İran elminə, mədəniyyətinə, incəsənətinə və ordu quruculuğuna böyük töhfələr verdiyini qeyd edir. Bir sözlə bu bölgədə yaşayan əhalinin çoxluğunun azərbaycanlılardan ibarət olduğunu müəllif dəlillərlə sübut edir. Müəllif qeyd edir ki, ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi şəkildə köçürülməsi Çar Rusiyası dönmində Paskeviçin zamanından başlanmışdır.

Uzun illər Tiflisdə yaşamış və çalışmış, rus ictimai xadimi, Tiflis vətənpərvərlər cəmiyyətinin sədri, N.N.Şavrov 1904-cü

⁶ Василий Львович Величко. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы (извлечения). стр. 62

⁷ Tacitus, Cornelius; Furneaux, Henry, 1829-1900. "Annalium ab excessu divi Augusti libri. The annals of Tacitus", Oxford Clarendon Press, 1884

⁸ Василий Львович Величко. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы (извлечения). стр. 147

İldə nəşr olunmuş "Cənubi Qafqazda rus işinə yeni təhlükə" kitabında erməni xisləti ilə bağlı yetərinə fikirlər söyləyir. O, Cənubi Qafqazda daimi yaşayan bir milyon üç yüz min erməni əhalisinin əslində bir milyonun Rusiya tərəfindən köçürüldüyünü qeyd edərək, erməni saxtakarlığını və yalanını ifşa etmişdir⁹.

Uzun illər Çar Rusiyasının Osmanlı dövlətindəki səfirliyində işləmiş, rus diplomati, hərbiçi general-leytenant V.F. Mayevskinin (1867-1920) Çar Rusiyasının baş qərargah komandanlığına yazdığı hesabatı əsasında hazırlanmış "Ermənilər tərəfindən törədilən kütləvi qırğınlar" (1913-1916-ci illərdə rus, türk və fransız dillərində nəşr edilmişdir) kitabı ermənilərin Türkiyə ərazisində törətdikləri dəhşətli kütləvi qırğınlara həsr edilmişdir. Onun "Çar Rusiyasının müstəmləkə siyasəti" kitabında da bununla bağlı çoxsaylı dəlillər göstərilmişdir. Müəllif qeyd edir ki, ermənilərin xalq qəhrəmanları tarix boyu öz xalqının xilaskarından daha çox onları edamçıları olmuşdur. General-leytenant Mayevskinin başqa yazılarında, eləcə də Çar Rusiyasına hazırladığı hesabatlarında erməni rahiblərinin kilsədə ilahi hökmlərini təbliğ etmək əvəzinə, müsəlmanlara qarşı nifaqın və ədavətin güclənməsinə yönəlik fəaliyyəti haqqında bəhs edilir¹⁰. Ümumiyyətlə, erməni xisləti K.Marks, F.Engels, N.A.Nekrasov, A.Puşkin, A.M.Jemçujnikov kimi bir çox tanınmış şəxsiyyətlərin əsərlərində də kifayət qədər ətraflı təsvir olunmuşdur.

⁹ Шавров Николай Николаевич, "Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам", Санкт-Петербург: Рус. собрание, 1911.

¹⁰ В.Ф.Маевский. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Тифлис, 1915, с. 36-38

Saxtalaşdırılmış erməni tarixini əsərlərində təcəssüm etdirən erməni tarixçisi "Leo ləqəbli Arakel Babaxanyan" (1860-1932) erməni kilsəsinin və milyonlارın pulu ilə yazılmış mifik erməni tarixilə bağlı bir neçə əsərin müəllifidir. Yazdıqları yalanlardan utanan erməni professor yazılarının birində «Erməni aşiq yaradıcılığının yalnız kiçik bir hissəsi, hətta ən kiçik hissəsi demək olar ki, erməni ədəbiyyatına aiddir. Bunların əksəriyyəti (dastanlar, qəhrəmanlıq nəğmələri) türk dilindən olmaqla, bu xalqa məxsusdur. Aşıqlar üçün nağıl və mahnılarda təsvir olunan həyatı ifadələrin türk dilində daha əlverişlidir.»¹¹ deməklə erməni tarixinin saxtalaşdırıldığını etiraf etmək məcburiyyətində olmuşdur.

1877-1878-ci il müharibəsindən başlayaraq, 1920-ci ilədək olan tarixə nəzər salsaq, erməni xəyanətini və nankorluğunu sübut edən yüzlərlə tarixi faktlar mövcuddur. Avstriya əsilli, isveçrəli tarixçi, elm adamı, şərqsünas Adam Mets 1922-ci ildə nəşr etdirdiyi böyük həcmli "Müsəlman renesansı" adlı¹² kitabında erməni xəyanətini və nankorluğunu konkret faktlarla göstərmişdir: "Ermənilər ağdərili qullardan ən pisləridir... onlarda utanc hissi yoxdur, oğurluq çox yayğındır. Xarakterləri və dilləri kobuddur. Bir erməni qulunu bir saat belə işsiz buraxsan, xisləti onu dərhal pisləyə sövq edəcək. Yalnız dəyənək altında və qorxudan yaxşı işləyirlər. Əgər onun tənbəllik etdiyini görürsənsə, onda gərək dəyənəyi götürüb, onu yaxşıca döyəsən və istədiyini etməyə məcbur edəsən..." Amerikalı hüquqsünas-tədqiqatçı Samuel A.Uimzin rus arxiv-

¹¹ Азербайджанские истины в армянских литературных источниках. Составитель, перевод с армянского и сбор материалов: доктор филологических наук, профессор И.Аббаслы. Пер.с азерб. Баку, 2008, ст 27-29

¹² Адам Метц. Мусульманский ренессанс. М, 1973, с. 144

lərinə istinad edərək, yazdığı və 2002-ci ildə St. John Pres tərəfindən nəşr edilən "Xristian adı altında gizlənən terrorçu ölkə Ermənistan" kitabında ermənilərin guya 1700 il öncə ilk xristianlığı qəbul edən xalq olmalarının yalan olduğunu sübut etmişdir. Müəllif bu əsərində ermənilərin Ön Asiya və Qafqaza gəlmə xalq olduqlarını, Osmanlı dövlətinə qarşı etdikləri xəyanət və yaşadıkları ərazilərdə törətdikləri qətlamlar, yəhudilərin qətl edilməsinə dəstək vermələrini tarixi faktlarla göstərmişdir.¹³

O, ermənilərin guya həmişə türklərə qarşı mübarizə apardıkları iddiasının tamamilə əsassız və yalan olduğunu əsərində belə qeyd edir: «...bu həqiqətdən çox uzaqdır, çünki ermənilər heç də həmişə türklərə qarşı mübarizə aparmamış, beş əsr boyunca ermənilər müsəlman türklərlə sülh və əmin-amanlıq içində yaşamışlar. Onların riyakarlığı hakimiyyət hərisliyi və müsəlman torpaqlarını ələ keçirmək istəyi və əsassız iddiaları təxminən 1890-cı illərdən etibarən daha çox artmağa başladı.

Birinci Dünya müharibəsindən sonra ermənilər tələb edirdi ki, qalib dövlətlərin Sülh Konfransı Türkiyəni onlara təminat ödəməyə məcbur etsin. Lakin müttəfiqlər, ermənilərin bu tələblərini dinləsələr də cavabsız qoydular.

Erməni saxtakarlığını ifşa edən Samuel A.Uimzin əsərində maraqlı bir məqam da diqqət çəkir: "Ermənilər iddia edirlər ki, onlar Qafqazdakı sonuncu əsl xristian dövlətini təmsil edirlər və onlar düşmənlərin əhatəsindədir. Ermənilərin Gürcüstanın xristian ölkəsi olduğunu xatırlatmaması xristian qonşusu olan Gürcüstanə qarşı müharibəyə başlaması faktı kimi diqqət çəkir".

Görkəmli rus alimi, akademik Boris Piotrovski 1971-ci ildə Ermənistan SSR Elmlər Akademiyasının "Tarix və filologiya" jurnalının 3/54-cü sayında çap etdirdiyi "Redaksiyaya məktub"

¹³ Samuel A. Weems (1936–2003), Armenia: The Secrets of a «Christian» Terrorist State, St. John Press (January 1, 2002)

məqaləsində erməni aliminin saxtakarlığını darmadağın etmişdir. Alim məktubunda 60-cı illərdə erməni xalqının müstəsna qədimliyini sübut etmək niyyətinə düşən "tarixçi" Suren Ayvazyanı kəskin tənqid etmişdir. Saxta erməni tarixinin yaradıcılarından olan Ayvazyanın iddia etdiyi guya ilk dəfə onun tapdığı Matenadaranın hayk heroqlifi ilə yazılmış mənbələr haqqında geniş məlumat yaydığına görə Piotrovski onu kəskin tənqid edərək, öz qəzəbini bildirmişdi. Əslində isə Ayvazyanın erməniləşdirdiyi əlyazmalar kufi yazısı ilə yazılmış adlar idi – Həsən, Məhəmməd və Əli kimi adlardır. Piotrovski qeyd edirdi ki, cəfəngiyyat burasındadır ki, S.Ayvazyan damğaya bənzər işarələrdən, kufi və petroqliflərdən tamamilə yanlış bir yazı düzəldərək, onu soldan sağa oxumuşdu. S.Ayvazyanın saxtakarlığını bilə-bilə başqa bir saxtakar erməni alim V. Mkrtçyan Çexoslovakiyada (Sovet dönməndə) 1967-ci ildə nəşr edilən «New Orient» jurnalındakı "The Mistery of Metsamor" başlıqlı məqaləsində "e.ə XIX əsrə aid həyətə sikkələri" adlı foto-lar dərc etdirərək, S.Ayvazyanın saxtakarlığını təkrarlamışdır. B. Piotrovski buna əsəbiləşərək yazırdı:

"Müəllifin yəni B.Mkrtçyanın uydurma rəsmlərinin bilərəkdən dərc etmək qərarına yalnız təəccüblənmək olar. Bu sikkələr Ermənistan Tarixi Muzeyinin numizmatika şöbəsinə təyin olunmaq üçün təqdim edilmiş və aşağıdakı nəticə çıxarılmışdır: «New Orient» jurnalında eramızdan əvvəl XIX əsrin pul vahidi kimi təsvir edilmiş mis sikkələr tamamilə təhrif edilmişdir. Mis sikkələr tam yalnız olaraq, eramızdan əvvəl XIX əsrin pul vahidləri kimi təqdim edilmişdir. Əslində, Azərbaycanın Eldəgizlər (bizim eramın 1133-1225) sülaləsindən olan Atabəylər tərəfindən buraxılan bu sikkələr (üzərindən yazılar silinmiş) bizim eramın XII-XIII əsrlərinə aiddir".

ERMƏNİ YALANININ MÜNXENDƏ İFŞASI

Tarix bütün dövrlərdə, bir çox hallarda bu dövrün hökmdarları tərəfindən bir növ sövdələşmə aləti kimi istifadə olunmuş və əksər hallarda müəyyən dairələrin maraqlarına uyğun olaraq təqdim edilmişdir. Tarixi qəhrəmanlar kimi qələmə verilənlərin bir çoxu da, əslində heç də əsl qəhrəmanlar olmamışdır. Elə ona görə də bir sıra hallarda bütöv bir nəsil belə yalançı tarix və yalançı xalq qəhrəmanlarının uydurma nağıllarının ruhu ilə təbiiyə edilmiş və böyük bir kütlə bu yalanlarla idarə olunmuşdur. Bu mənada erməni ideoloqlarının uydurduğu və yaddaşlara həkk olunmuş saxta tarix içərisində, daha doğrusu, yalan "doğrular" arasında həqiqətlərin aşkar edilməsi çətin olmuşdur. Lakin tarixi həqiqəti üzə çıxaran elm fədailəri də az olmamışdır. Erməni tarixini araşdıran Qərb tədqiqatçıları sübut etmişlər ki, erməni xalqının XVIII əsrin əvvəllərinə qədər yazılı tarixləri çox kasad olmuşdu. Hətta XVII əsrdə belə ermənilərin keçmiş haqqında məlumatlar çox cüzi idi. Bu fakt çoxsaylı Amerika və Avropa müəlliflərinin əsərlərində dəfələrlə sübut edilmişdir.

Herodotun "Tarix" (1858-1860 illərdə ingilis tarixçi alim Core Ravlinson tərəfindən tərcümə edilmişdir.) əsərində göstərilir ki, frakiya tayfaları Balkanlardan Frkiyaya – Kiçik Asiyaya gəlirlər, oradan Şərqə doğru Mesopotamiyaya keçirlər¹⁴. Herodot bu əsərinin 7-ci cildinin 23 paragrafında yazırdı ki, Frkiya müstəmləkəçiləri erməni millətinin əsasını qoymuşlar.

¹⁴ Herodotus, "The History of Herodotus" Herodotus, Written 440 B.C.E, Translated by George Rawlinson, 1858-60 <http://classics.mit.edu/Herodotus/history.7.vii.html>

Yəni, bu əraziyə ilk ermənilər Frakiya tayfaları ilə birgə gəlirlər. Bununla da gələcəkdə bu ərazilərdə Ərməniyyə əyalətlərinin yaranmasına zəmin yaranmışdır (Armenus of Armenium – Ərməniyyənin erməni). Herodotda frakiyalıların Frikiyaya gəlmə tarixi göstərməyə də ingilis tarixçisi, Kembric Universitetinin professoru Piter Tomman 2013-cü ildə yazmış olduğu "Roman frkiyalıları: mədəniyyət və icmalar" əsərində bu haqda ətraflı bəhs edilir. Belə ki, o, frakiyalıların Kiçik Asiyaya köç etməsinin təxminən eramızdan əvvəl XXII əsrə təsadüf etdiyini yazır. Bu fikirlər Strabonun "Coğrafiya" əsərində də təsdiq edilir. Farslar və əhəmənililərin hökuməti dövründə frakiya tayfalarının yaşadıkları əraziləri onlar öz ərazilərinə daxil ediblər. Tomman qeyd edir ki, frakiya tayfaları Fəratdan (Frat) yuxarıda yaşayıblar. Herodotun 1-ci kitabının 72-ci paragrafında isə Ərməniyyə təsvir edilərkən, onun Halis çayının başladığı Kilikiya ərazisindəki dağlıq ərazi olduğu göstərilir¹⁵. Ərməniyyənin bu ərazidə mövcudluğunu Herodot müəllifi olduğu "Tarix" kitabının 5-ci cildində təsvir etmişdir (Müasir dövrdə Qızıl Irmaq adlanan Halis çayı kimi bəzi çaylar, eləcə də Fərat və Dəclə çayı da başlanğıcını bu dağlıq ərazidən götürür). Strabonun dövründə də Ərməniyyə mövcud olmuşdur, lakin onun yazılarında Ərməniyyənin Qafqazda deyil, Kiçik Asiyada daha doğrusu, Fərat çayının hövzəsində bir ərazi olduğu bildirilir. Tarixçi alimlər H.Hamilton və V.Folkoner tərəfindən Strabonun 1924-cü ildə ingilis dilinə tərcümə edilmiş "Coğrafiya" kitabının 11-ci cildinin 14-cü fəslində Ərməniyyənin Dəclə və Fərat çayı arasında yerləşdiyi göstərilir. Strabon kita-

¹⁵ Herodotus "The History of Herodotus", Written 440 B.C.E, Translated by George Rawlinson, 1858-60 <http://classics.mit.edu/Herodotus/history.1.i.html>

bında yazır ki, Ərməniyyə kiçik əyalət olmuşdur¹⁶. Bu əyalətdə makedoniyalı Selusid imperiyasında Ərməniyyənin canişini Tiqranın ulu babası general Artaxias idi. Sofenada digər Selusid canişini sərkərdə Zariadiris idi. Məhz bu ərazilər Movses Xorenasi kitabında Böyük Ərməniyyə kimi verilir. Nüfuzlu tədqiqatçıların ehtimalına görə saxta erməni tarixinin müəllifləri bu fakt və toponimlərdən istifadə edərək onları qədim yunan dilindən erməni dilinə tərcümə edərək, öz maraqlarına uyğun təhrif etmişlər.

Strabon erməni xalqının mənşəyinin yəni Ərməniyyə ermənilərinin (Armenius of Armenium) kökünün Yunanıstanın Salonik şəhəri yaxınlığında yerləşən Tessali (ingiliscə Fessali) bölgəsindən olduğunu yazır. Onlar bu bölgədən daha çox Mesapatomiyaya makedoniyalı İskəndərin dönməsində gətirilmişdir. Strabon Ərməniyyə ermənilərinin (Armenius of Armenium) Kiçik Asiyanın bir neçə bölgəsinə aparılmasını da qeyd edir. Kitabda ermənilərin geyimlərinin fessaliyan geyimləri ilə eyni olduğu və bu geyimlərin təsviri haqqında məlumatlar verilmişdi. Ermənistanın Baş nazirinin erməni tarixi haqqında mifik bilgisi tarixin atası olan Herodot, onun müasiri olmuş Ksenopson və onun davamçısı Strabonun, eramızın I əsrində yaşamış tarixçi Plin kimi görkəmli tarixçilərin əsərlərində inkar edilir. Göründüyü kimi bu gün erməni millətçilərinin erməni tarixçilərinə istinad edərək, Qafqazda nə vaxtsa erməni dövlətinin olması iddiası qədim dövrün görkəmli tarixçiləri tərəfindən tamamilə inkar edilmişdir. Dünya elminin istinad

etdiyi Herodot, Strabon və bu kimi bir sıra tarixçilərin əsərləri erməni tarixçisi Movses Xorenasi, Movses Daxxuranç, Favstos Buzand, Yeqişe kimi müəllifləri və onların əsərlərini tam şübhə altına alır. Bu baxımdan bu gün ermənilərin qəbul etdiyi erməni tarixinin gerçəkliyi ilə bağlı ciddi şübhə və ziddiyyətli suallar yaranır. Həqiqət budur ki, bugünkü mübahisəli tarixçilər sayılan Movses Xorenasi, Movses Kalankatuli (Daxxuranç) tərəfindən yazılmış tarix Ermənistan tarixi deyil, erməni xalqının tarixidir. Çox təəssüf ki, bu saxta gerçəklik sovet ermənişünaslığında Ermənistan tarixi kimi həyata vəsiqə qazana bilmişdi.

Ermənilərin mənşəyi və bir xalq kimi onların qədim və orta dövr üçün tarixi ilə bağlı görkəmli elm nəhənglərinin və Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətini bölgədə həyata keçirən tarixi personajların əsərlərində geniş yer verilir.

1915-1999-cu illərdə yaşamış İ.Dyakonovun 1968-ci ildə İrəvanda nəşr edilmiş "Erməni xalqının ibtidai icma tarixi" əsərində belə ifadə edilir: "Qədim ermənilər, təxminən bizim eradan əvvəl Fərat çayının yuxarı vadisində meydana gəlmişlər və qədim erməni dili (qrabar) frikiya dilidir. Ermənilər – frikiyalıların bir hissəsidir"¹⁷.

Erməni əsilli tarixçi B.İşxanyan ermənilərin Qafqazın aborigen xalqı olmamaları haqda "Qafqaz xalqları" əsərində ciddi dəlillərlə belə əsaslandırır: "Antik dövrdə ermənilərin əsl vətəni olan Böyük Ermənistan Kiçik Asiyada, yəni Rusiyadan çox kənarda yerləşirdi".

¹⁶ Strabo, Geography, H.C. Hamilton, Esq., W. Falconer, M.A., Ed, 1924 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3A-text%3A1999.01.0239%3Abook%3D11%3Achapter%3D14>

¹⁷ И. М. Дьяконов Предыстория армянского народа История Армянского нагорья с 1500 по 500 г. до н.э. Хетты, лувийцы, протоармяне, Ереван, Издательство АН Армянской ССР 1968

Ermənilərin kim olduqları və harada təşəkkül tapdıqları, erməni xalqının mənşəyi haqda erməni əsilli ədəbiyyatşünas və dilçi alim, 1865-1944 illərdə yaşamış Manuk Abeqyan 1898-ci ildə nəşr edilmiş Movses Xorenasinin "Ərməniyyə tarixində erməni xalq mifləri" əsərində belə şərh etmişdir: "Erməni xalqının əsli nədir; necə və nə vaxt, haradan və hansı yollarla İrəvan torpaqlarına gəlmişdir. Erməni olmazdan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə, etnik tərkibinə kim necə təsir göstərmiş, kimi sualları bizim əlimizdə sübuta yetirən aydın və dəqiq dəlillər yoxdur." Əslində tarixçi alim Abeqyanın bu sual və fikirləri hələ eramızdan öncə Herodot tərəfindən yazılmış "Tarix" kitabında cavablandırılmışdır. Təqdim edilən "Münxəndən başlayan zəfər" kitabında bu suallar dünyanın müxtəlif tarixçilərinin əsərlərində konkret cavablandırılmışdır.

Böyük Britaniyanın Oksford universitetinin ermənişünaslıq üzrə professoru Robert V. Tomson "Qafqaz tarixinin yenidən yazılması: gürcü salnamələrinə orta əsr erməni uyğunlaşması, orijinal gürcü yazıları və erməni adaptasiyası" adlı tədqiqat əsərində qədim və orta dövr üçün onlarla gürcü salnamələrini sonradan yazılan erməni əlyazmaları ilə qarşılaşdıraraq, müqayisəli təhlil etmişdir¹⁸. Nəticədə müəllif erməni əlyazmalarının gürcü salnamələrinin orijinal mətnlərindən götürüldüyünü və qısaldılaraq ermənilərə uyğun bir dildə yazılmasına dair kifayət qədər saxtakarlıqlar aşkar etmişdir. Tədqiqatçı-tərcüməçi qeyd edir ki, erməni mətnlərinin sonrakı nəşillərə təsirini düzgün qiymətləndirmək üçün öncə uyğunlaşdırılmış variantı orijinal mətndən ayırmaq lazımdır. Tom-

¹⁸ Robert W. Thomson (Translator), "Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles: The Original Georgian Texts and the Armenian Adaptation", Oxford, Clarendon Press, 1996

son erməni əsilli Vardan Arevelcinin «Tarixi tərtib» əsərinin¹⁹ təməlini təşkil edən erməni mənbələrinin gürcü salnamələri olduğunu ehtimal edir. Alim təhlil etdiyi salnamələrin həm gürcü dilində olan orijinalını, həm də onun erməni dilində olan variantını müqayisəli təhlil etmişdir. Araşdırmanın nəticəsində müəyyən etmişdir ki, Vardan Arevelci «Gürcülərin tarixi» salnaməsini ermənilərə uyğunlaşdırmış və onun əsasında «Tarixi tərtib» əsərini yazmışdır.

Ermənilərin xarici dilli mənbələrdən tərcümələr edərək, tarixi faktlara qəsdən əlavə və dəyişikliklər etməsini Oksford universitetinin professoru Tomson «Qafqaz tarixinin yenidən yazılması» əsərində sübut etmişdir. O, qeyd edir ki, gürcü mənbələrindən bir neçə əsr sonra yazılan erməni əlyazmalarının əksəriyyəti Kartli (Somxeti) gürcü krallığının tarixinin təkrarı, daha doğrusu erməniləşdirilmiş nüsxələridir.

Professor Tomsonun apardığı tədqiqat və araşdırmalarda erməni tarixçilərinin bir çox saxtakarlıqları aşkar edilmişdir. O, erkən erməni tarixinə dair mətnlərdə baş vermiş hadisələrin az-çox dəqiq təsvirinə dair mövcud ümumi inanc və mətnlərin şərhlərinin ermənilər tərəfindən kontekstdən çıxarılmasını və məqsədlərinə uyğun saxta tarix yazılmasını dəlillərlə qeyd edir.

Tomson əsərində Movses Dasxurançin (Movses Kalankatlı) «Qafqaz Albaniyasının tarixi» və Movses Xorenin "Erməni tarixi" kitablarındakı təsvir edilmiş (hər iki kitab erməni əsilli məşhur Lazarevlər ailəsinin Şərq Dilləri İnstitutunun erməni məzənləri tərəfindən dərc edilmişdir) faktları da dərinlən təhlil etmişdir²⁰. Professor erməni tarixi ilə bağlı yazılmış bu

¹⁹ Robert W. Thomson (Translator), "p.41,

²⁰ Robert W. Thomson (Translator), "p.438,

kitabların erməni xalqının şüurunun formalaşdırılmasında böyük rol oynadığını və bu tarixin ermənilərin mənşəyi ilə bağlı qədim əfsanə və adətlər toplusu olduğunu qeyd edir. Ermənişünas alim bu kitablardakı faktların əksəriyyətinin başqa mənbələrdə təsdiqini tapmadığını və digər xarici mənbələrdə təsvir olunan hadisələrdən fərqləndiyini vurğulayır. O, Xorenin və Daxsurançının erməni əfsanə və adət-ənənələrinin dünyanın tarixi mənzərəsinə daxil olunmasına və erkən erməni tarixi kimi sistemləşdirməyə çalışdıklarını qeyd edir. Oksford universitetinin professoru qeyd edir ki, bu müəlliflər öz əsərləri ilə havadarlarını izzətləndirmək və əla bir şəcərə ilə təmin etmək üçün çox şeyləri yenidən yazmışlar.

Professor Tomson Mesrop Maştodun tələbəsi və V əsrdə yaşayan tarixçi kimi təqdim olunan Movses Xorenin "Erməni Tarixi" kitabındakı bəzi tarixi proseslərin çox sonrakı əsrlərə aid olmasını və onların ciddi şübhə doğurmasını faktlarla tənqid edir. Xorenin Nuh dönmindən Maştodun ölümünə qədər olan dövrü əhatə edən "Erməni tarixi" kitabında VI, VII, X əsrlərdə baş vermiş tarixi hadisələrin yer almasını mümkünslüyünü və kitabda çoxsaylı ziddiyyətli məqamların olmasını göstərir. Professor Tomson erməni tarixçilərinin qədim və orta əsrə dair erməniləşdirilmiş tarixi tezislərinin bir sıra görkəmli alimlərin əsərlərində təsdiqinin tapılmadığını vurğulayır. Alman tarixçisi German Alfred Qudşmitin (1831-1887) 1876-cı ildə yazdığı məqaləsində Movses Xorenin «Erməni tarixi» kitabına daxil olan materialların əksəriyyətinin şübhə doğurduğunu və ona müxtəlif müəlliflər tərəfindən müdaxilə edildiyini yazır. Movses Daxsurançının «Qafqaz Albaniyasının tarixi» və Movses Xorenin «Erməni tarixi» kitablardakı faktlar qədim və orta əsr dünya tarixinə dair etibarlı mənbələrdən hesab olunan

tarixçi Plinin (eramızın I əsrində yaşamış) "Naturalis Historia" kitabının VI cildində təsvir olunmuş albanların tarixi ilə bağlı faktlarla da uzlaşmır.

Bugünədək dünya tarix elminin görkəmli alimlərinin onların əsərlərində Mesrop Maştodun, Movses Xorenin və Movses Daxsurançının (Movses Kalankatlı) erməni tarixinə dair fikirlərinin əksəriyyətinin təhrif və uydurma olduğu sübut olunmuşdur. Ermənilərin guya erməni əlifbasının müəllifi hesab etdikləri Mesrop Maştodun adı ancaq erməni mənbələrində keçir. Müxtəlif xarici mənbələr qeyd edir ki, Mesrop Maştots haqqında ilkin məlumatlar ancaq erməni mənbələrindədir. Müəllifi Mesrop Maştots olan erməni əlifbasının yunan, aramaik və həbəş əlifbasından düzəldiyini dünya elmi artıq çoxdan sübut etmişdir. Maraqlı burasıdır ki, Mesrop Maştots (b.e 360-440) erməni əlifbasını icad edəndən çox az sonra onun tələbəsi Xoren (b.e 410-490) «Erməni tarixi» kitabını yazmışdır.

Oxucular erməni saxtakarlığına dair London və Kembric Universitetlərinin Şərq və Afrika araşdırmaları məktəbinin 15 saylı elmi bülletenində 1953-cü ildə dərc olunmuş "Qafqaz IV" əsərində kifayət qədər faktlarla tanış ola bilər. Əsərin müəllifi Çar Rusiyasının Xarici İşlər Nazirliyində, Rusiyanın Təbriz Konsulluğunda, Tehran səfirliyində (1903-1917-ci illərdə) çalışmış, London və Kembric Universitetlərinin professoru, rus əsilli diplomat, şərqşünas V.F. Maynorskidir (1877-1966).

Professor Maynorski Movses Kalankatlının alban tarixinə dair əsərini dərinlən təhlil etmişdir. O, ermənilərin alban tarixçisi iddia etdikləri Movses Kalankatlının X əsrdə albanların tarixini erməni dilində yazmasını inandırıcı hesab etmir. Ermənişünas alim Tomson kimi, Maynorski də Kalankatlının əsərində bir-birini inkar edən ziddiyyətlərin, qaranlıq məqamların və

tarixi dəlillər arasında qırılmalardan olduğunu və onların gerçək prosesləri əks etdirmədiyini sübut etmişdir.

Core Taun Universitetinin professoru gürcü əsilli K.Tumanovun müəllifi olduğu "Movses Xorenasinin inkarı" kitabında isə Movses Xorenin "Erməni tarixi" kitabı ümumiyyətlə inkar edilir və o Psevdo-Xoren adlandırılır.

Müəllif əsərində Xorenin kitabının eramızın I əsərində yaşamış yəhudi əsilli tarixçi Flavius Cozefin "Yəhudilərin qədimliyi" kitabı əsasında hazırlandığını sübut edir. Professor Tumanov kitabında Sasani krallığında tərcüməçi işləyən Mesrop Maştotsun həmin dövrdə ermənilərin üsyanı ilə bağlı kitab yazdığını qeyd edərək, onun erməni əlifbası icad etməsini dəlillərə istinad edərək, şübhə altına alır. Qədim Misir mənbələrində də Mesrop Maştod, Movses Xoren və Movses Dasxuranç kimi qədim tarixçilərin olması ilə bağlı əsaslı tarixi sübutlar yoxdur. Təəcüb doğuran məqam ondan ibarətdir ki, ermənilərin qədim və orta əsrlər dövrünü araşdıran erməni tarixçilərinin əksəriyyəti də bir-birini inkar edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, qədim və orta əsr tarixçiləri Movses Xoren və Movses Dasxurançın (Kalankatuli) erməni və alban tarixi ilə bağlı kitablarının müxtəlif dillərə tərcümə edilərək, geniş yayılması Şərq Dilləri İnstitutunda (bu institut Erməni İnstitutu da adlanırdı) gerçəkləşdirilmişdir. Bu institut "Böyük Ermənistan" xülyasının əsas qurucularından olan və Çar Rusiyası dönməsində hədsiz çox sərvətə malik və Çarın yanında yüksək dövlət vəzifələri tutmuş erməni əsilli Hovanes Lazaryanın (İvan Lazarev) ailəsinə məxsus idi. Hovanes Lazaryan (1735-1801) İranda, İsfahan yaxınlığındakı Yeni Culfa şəhərində yaşamış, sonralar isə Rusiyaya köçmüş və məşhur qızıl ticarətçisi Ağazar Lazaryanın (1700-1782) oğludur. Şah Abbasın dönməsində Ağazar Yeni Culfa şəhərinin rəisi təyin

olunmuş və Şaha yaxın olmaqla, onun xəzinəsində məsul şəxs olmuşdur. 1747-ci ildə Ağazar Lazaryan ailəsi ilə birgə Rusiyanın Həştərxan şəhərinə, buradan isə Moskvaya köçmüşdür. Həm ata Lazaryan, həm oğul, hətta sonralar nəvə Lazaryan I Pyotr tərəfindən əsası qoyulmuş Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətinin (əsasən müsəlman əhalinin dominantlığının aradan qaldırılması) həyata keçirilməsində "müstəsna xidmət"ləri olmuşdur. Lazaryanlar nəslinin bu xidmətlərinə görə onlara Çarın yanında zadəgan, Çarın müşaviri və dövlət bankının müşaviri kimi müxtəlif yüksək dövlət vəzifələri "etibar" olunmuşdur. Bu nəslin xidmətləri Vatikan tərəfindən xristianlığa xidmət kimi "Baron" titulu ilə təltif edilmişdir. Göründüyü kimi, Lazarevlər həm İranda, həm Çar Rusiyasında, eləcə də Roma İmperiyasının sələfi Vatikanda böyük "etimad" və "nufuz"a malik olmuşlar.

Sonralar Hovanes Lazaryan (1735-1801) öz sərvətinin bir qismini yoxsul erməni uşaqları üçün məktəb açılmasına ayırıraq, bunu ailə üzvlərinə və yaxınlarına vəsiyyəti etmişdir. Onun bu vəsiyyəti ilk olaraq 1815-ci ildə Moskvada Erməni Lazarevlər məktəbinin təsis edilməsi ilə gerçəkləşdirilmişdir²¹. 1827-ci ildə bu məktəb Çar Rusiyasının Maarif Nazirliyinin tabeliyinə keçərək, Şərq Dilləri İnstitutu və Erməni İnstitutu kimi 1919-cu ilədək fəaliyyət göstərmişdir. Bu institutda çalışan müəllimlərin əksəriyyətinin əsas məramlarından biri tarixi saxtalaşdırmaq idi. Onlar 1717-ci ildə yaradılmış mxitarist (mexitarist) cəmiyyəti (konqreqasiya) təşkilatının üzvləri idi. İnstitutda əsasən ərəb, fars, türk və erməni dilləri tədris edilirdi. Bu institutun və onun məzunlarının son iki yüz il ərzində saxta erməni tarixi ilə dünyanın çəşqinliyə salınmasında misilsiz xidmətləri

²¹ Амирханян А. Т. Тайны дома Лазаревых: Фрагмент истории московской армянской общины XIV—XX вв. М., 1992

olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bugün Moskvada fəaliyyət göstərən "Lazerev klubu"da eyni missiyanın daşıyıcısıdır.

Saxta erməni tarixi və erməni yalanlarının uydurma mexanizmini publisist, tarixçi və dövlət xadimi Veliçko belə ifadə edir: "...ermənilər əvvəlcə təsadüfi generallarla başlayır, sonra isə hər nəsildən təsadüfi olmayan qaçaqmalçılarla kiçik xalqın xüsusi tarixini yazmışlar". Veliçko bu fikirləri daha ətraflı izah edərək, yazırdı ki, XVIII-XIX əsrlərdə bir qrup erməni neft maqnatının təşəbbüsü ilə "erməni tarixçi"ləri tərəfindən müxtəlif xalqların qədim və orta əsr tarixinə aid qeyri-maddi və mənəvi irs oğurlanaraq, erməniləşdirilmiş və gerçək tarixdən tamamilə uzaq erməni tarixi formalaşdırılmışdır. O, bu proseslərdə eləcə də, saxta erməni tarixinin yazılması ideyasının formalaşmasında erməni katalikoslunun misilsiz "xidməti"nin olduğunu qeyd edirdi.

Münxən Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində keçirilmiş panel müzakirəsində Ermənistanın Baş nazirinin eramızdan öncə yaşamış sərkərdə yunan əsilli II Tigranın (Böyük) erməni əsilli olması iddiası heç bir nüfuzlu mənbələrə elmi dəlillərlə təsdiqini tapmamışdır. Onun səsləndirdiyi dəlillər başqa xalqların tarixini və bu xalqların yaratmış olduqları qeyri-maddi mədəni irsin oğurlanması üzərində saxta tarix yazan erməni tarixçiləridir.

Bununla da, N.Paşinyan Münxən panelində faktoloji dayanın olmadığını özü sübut etdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti təkbizolunmaz tarixi faktlar əsasında həqiqəti söylədiyi halda o, güllüncə doğuran mikroinqilablar barədə sofistlik fikirləri ilə diqqəti yayındırmağa çalışırdı.

Tigranın milli kimliyi ilə bağlı Strabonun "Coğrafiya" kitabının 11-ci və 14-cü cildlərində, eləcə də, Stanford Universitetinin tarixçi-alimi Adriana Meyerin 2019-cu ildə bu Universitetdə çap olunan "Romaya qarşı orta qədim Pontusun VI Mitridatı ilə Erməniyyənin II Tigranı arasında müttə-

fiqlik" adlı kitabında müfəssəl bilgi verilmişdir. Adriana Meyer öz əsərində göstərir ki, II Tigranın anası qədim Alan Şahzadəsidir²². Lakin alimin bu kitabında II Tigranın ata tərəfdən fars əsilli olması ilə bağlı ehtimallar da əks olunmuşdur.

Bir sıra mənbələrdə və eləcə də Qlobal Britanika ensiklopediyasında alanların bugünkü davamçılarının və onların dilində danışan yeganə xalqın osətinlər olması haqqında məlumatlar əks olunmuşdur. Ata tərəfdən Artaxias sülaləsindən olan II Tigran yunan imperiyası olan Selusid imperiyasının kralının Ərməniyyə üzrə canişin Artaxiasın nəticəsidir. İstər Herodotda və Strabonda, istərsə də, müasir tarixçilərin tədqiqatlarında Artaxiasın mənşəcə Yunanıstanın şimal ərazisi olan Makedoniyadan olması göstərilmişdir.

Nüfuzlu mənbələrə görə Selusid-yunan imperiyası parçalandıqdan sonra II Tigranın bu imperiyanın qalıqları üzərində öz krallığını qurmuş və bu krallığa Ərməniyyə əyalətinin bir çox hissəsini də daxil etmişdir.

Strabona görə II Tigranın Selusid imperiyası üzərində qurduğu bu krallıq, əslində mahiyyətcə yunan Selusid imperiyasının davamçısı olmuşdur. II Tigran sağlığında krallığa aid olan Arbela şəhərini öz adı ilə Tigranakert adlandırmış və bu şəhərə 12 yunan şəhərinin əhalisini yerləşdirmişdir. Strabonun bu yazılarını oxuduqdan sonra sadəcə bir sual ortaya çıxır ki, nə üçün milliyətcə erməni olan Tigran paytaxt şəhərinə erməniləri yox yunanları yerləşdirmişdir. Pseudo Xoren kimi saxta erməni tarixçiləri II Tigranın krallığına aid olan Ərməniyyə əyalətinə istinad edərək, qədim yunan sərkərdəsi II Tigranı heç bir tutarlı dəlil olmadan erməniləşdirməyə cəhd etmişlər.

²² Adrienne Mayor, Common Cause Versus Rome: Alliance Between Mithradates VI of Pontus and Tigranes II of Armenia, 94-66 BCE, Stanford University, p.3

Bu səbəbdən də paneldə Artaxias sülaləsindən olan makedoniyalı sərkərdə Tiqrən haqqında M.Paşinyan dedikləri saxta tezisini davam etdirə bilmədi.

N.Paşinyanın Böyük Tiqranın əfsanəvi Roma sərkərdəsi Pompeylə danışmaları haqqında söylədikləri fikirlər də yalandır. Strabonda qeyd edildiyi kimi, onun Pompeylə bərabər hüquqlu danışmalar aparmağa ixtiyarı olmamış, əksinə Roma sərkərdəsinə məğlub olan Tiqrən Pompeyin qarşısında diz çökərək, məğlubiyyəti ilə barışmış və Cənubi Qafqazda və Ön Asiyada zəbt etdiyi bütün ərazilərdən imtina etmək məcburiyyətində qalmışdır. Strabon qeyd edir ki, Tiqrən Pompeyə ödəməli olduğu təminatı yunan pul vahidi olan drahma ilə ödəmişdir. Piotrovskinin sözləri ilə desək, ermənilərin tarixdə dövlətləri olsaydı onların pul sikkələri olardı. Göründüyü kimi Böyük Tiqranın istifadə etdiyi pul vahidi (İskəndər Makedonski dönməmindən qalma) da yunan Selusidlərinin pul vahidi olmuşdur.

Tiqrənəkert qafqazda peyda olması haqqındakı erməni mifləri də yalandır. Dünya tarixinin ən etibarlı mənbələrində eləcə də, Roma və Yunan mənbələrində bu paytaxtın Qafqaz bölgəsində yerləşməsinə dair heç bir işarə yoxdur. Əksinə erməni millətçi və tarixçilərinin iddia etdikləri bu şəhər Ağdam rayonunun Şahbulaq ərazisidir ki, buradakı Şahbulaq qalası da Pənahəli xan tərəfindən 1752-ci ildə inşa edilmişdir. Erməni ideoloqları sadəcə bir həqiqəti anlamır ki, Tiqrənəkert sözündə nə sözün kökü, nə də şəkilçi erməni sözü deyil. Qədim fars mənbələrində və alman alimi Şmidt Ridgerin 2014-cü ildə dərc edilmiş "Fars Şah yazıları arxivlərindən" əsərində "Tiqrən" sözü qədim fars (parfiya) dilində ox ilə vurulan, "kert" sözünün mənası isə "inşa edilmiş", "salınmış"dır deməkdir.

Parfiya hökumranlığı dövründən olan toponimlərdə kifayət qədər bu sözə rast gəlinir. Bu sözə Sasanilər və Əhəmənilər dövrünün toponimlərində də çox rast gəlmək olur. Erməni tarixçilərinin «Tiqrənəkert» ilə bağlı iddialarına dair Strabonun və digər qədim tarixçilərin əsərlərində tarixi faktlara rast gəlinmir. Bu əsassız iddiaların yalan olduğu dünyanın bir çox tanınmış alimləri tərəfindən də dəfələrlə sübut olunmuşdur. Əksinə bu ərazidə tapılan tikililərin XVIII əsrə aid olması və onların Qarabağ xanlarının göstərişi ilə inşa edilməsi ilə bağlı bir sıra dəlillər vardır. Ümumiyyətlə, XVIII əsrin ortalarında Qarabağ xanlığının qurucusu Pənahəli xan Şahbulaq bulağının yaxınlığında Bayatdan sonra ikinci müdafiə qalası tikdirmişdi. İran və Rusiya arasında Türkmənçay müqaviləsi bağlanmazdan əvvəl Qarabağın bu bölgəsində ermənilər yox idi. Burada xristian albanları mövcud olmuşdur. Sovet və Azərbaycan alimlərinin, eləcə də bir çox xarici ölkə alimlərinin araşdırmalarına görə, türklər bu ərazidə ən azı bizim eranın I-II əsrlərindən bəri yaşayırdı və orada erməni mədəniyyətinə və tarixinə aid əlamətlər tapılmamışdır. Kitaba daxil olmuş Qarabağın statusuna dair yeganə və ən əsas tarixi sənəd olan Kürəkçay müqaviləsi də bu deyilənləri sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1828-ci ildən Osmanlı İmperiyasından köçürülən ermənilərin bir qismi Şahbulaq ərazisində yerləşdirilmişlər. Barinqton Atlasları Qrupu antik dövr İrlandiyalı araşdırmaçı-arxeoloq T.A.Sinqleyerə ("Şərqi Türkiyənin memarı və arxeoloji araşdırmaları" kitabı 1990) istinad edərək, Kiçik Asiyada (indiki Silvan ərazisi) mövcud olmuş Tiqrənəkert şəhərinin Roma işğalından sonra Artemita (yunan mifo-

logiyasına görə ilahə deməkdir) adlandırıldığını qeyd edir²³.

Çar Rusiyasının Qafqaz üzrə önəmli mətbuat orqanı olan "Qafqaz" qəzetinin redaktoru olmuş, publisist, tarixçi və dövlət xadimi, zadəgan ailəsindən olan V.L. Veliçko (1864-1904) "Qafqaz: Rus işi və qəbilələrarası məsələlər" əsərində yazır ki, ermənilər birgə yaşadıkları qonşu xalqların tarixini qəsb etməkdən, hətta onun tarixi şəxsiyyətlərini erməniləşdirməkdən heç vaxt çəkinməmiş və hər zaman azərbaycanlılara məkr və ədavətlə yanaşmışlar. Onun əsərində XIX əsrdə erməni məsələtləri və neft milyonerlərinin kiçik erməni xalqının və onun qəhrəmanlarının tam fərqli böyük tarixinin yazılması haqqında da ətraflı bəhs edir. Bununla da Veliçko izah etməyə çalışır ki, qədim və orta əsr erməni tarixi ermənilərin arzu və maraqları əsasında hazırlanmışdır. Veliçkonun əsərində "Artsax" sözünə rast gəlinmir, əksinə ermənilərin iddia etdikləri bu ərazi Qarabağ sözü olaraq istifadə edilmişdir²⁴. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda səlahiyyətli nümayəndələrindən və XIX əsr rus qafqazşünası olan İ.İ. Şopenin 1866-cı ildə nəşr etdirdiyi "Qafqaz sakinlərinin qədim tarixinə dair yeni qeydlər" əsərində ermənilərin Qafqaz və Anadolu dağlarının şimal vadisinə gəlmə olmaları, onların mənşəcə müxtəlif mənbələrdə muski tayfaları kimi adlanan frikiya və ioniyalıları yaxın olmasını ehtimal edir. Onun bu fikirləri tarixin atası Herodotun fikirləri ilə tamamilə üst-üstə düşür.

²³ Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, Volume 1. Front Cover. T. A. Sinclair. Pindar Press, 1987 - Architecture - 530 pages

²⁴ Василий Львович Величко. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы (извлечения). стр. 147

Harvard Universitetinin professoru Ceyms Rasslin "Ərməniyyədə Zərdüştçülük" əsərində ətraflı məlumatlar arasında ermənilərin mənşəyi haqqında bu analogi fikirlərə rast gəlmək olar.

Şopenə görə ermənilərin "Artsax" adlandırdıkları söz yəhudi mənşəlidir və "məkan" və "diyar" anlamındadır. Əslində isə Movses Xorenin "Erməni tarixi" kitabının latın dilində olan ilk versiyasında bu söz (yəni "Artsax") "Arşaka" kimi keçmişdir. (Xorenin tərtib etdiyi xəritədə Eçmiədzin və burada yerləşən Katalikosluq haqqında məlumat keçməmişdir).

Bu gün erməni separatçılarının istifadə etdiyi "Artsax" sözünün keçdiyi ilk və yeganə mənbə isə Movses Xorendir. Onun yazmış olduğu erməni tarixi dünyanın bir çox nüfuzlu tarixçi alimləri tərəfindən şübhə altına alınaraq, onu erməni mifologiyası adlandırılır. Bugünədək "Artsax" sözünün istifadə olunduğu bütün kitablar da ancaq Xorenə istinad edilmişdir.

Ümumiyyətlə, 1697-ci ildə ortaya çıxmış Movses Xorenin "Erməni tarixi" kitabı və burada göstərilmiş bir-birinə zidd olan "tarixi hadisələr" qədim və orta dövr tarixinə dair yunan mənbələrində rast gəlinmir. "Artsax" haqda fikirlər əsasən XIX əsrdən görünməyə başlamışdır. Bu məsələni dərinlən araşdıran Veliçko və Şopen Movses Xorenin "Erməni tarixi" kitabını kiçik xalq olan ermənilərin arzu və maraqlarına uyğun sifarişlə yazılmış kitab adlandırmışlar. Veliçko və Şopen tərəfindən XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində dəqiq deyilmiş bu fikirləri Corc Taun Universitetinin professoru Tumanovun əsərlərində də təsdiqlənir.

"Qarabağ" adının, guya "Artsax" olması fikri isə erməni millətçilərinin XIX-XX əsr ərzində həyata keçirmək istədik-

ləri Böyük Ermənistan xülyasından qaynaqlanırlar. Sözsüz ki, “Qarabağ” sözü təmiz türk mənşəli Azərbaycan sözüdür. Əgər saxta erməni tarixçiləri “Artsax” deməklə “Arsax” sözünü nəzərdə tutarlarsa bu da kökündən yalınıdır. Belə ki, “Arsax” (bəzi mənbələrdə Arsak yazılır) sözü Azərbaycan-türk tarixi və bu etnosun soykökü ilə sıx bağlı toponimdir. Bu isə onların azərbaycanlılara qarşı əsassız torpaq iddialarından qaynaqlanırlar. Qarabağa ermənilər köçürülərkən hay mənşəli bir toponimə rast gəlinməməsi də buna sübutdur.

XIX-XX əsrlərdə Çar Rusiyanın Qafqaz siyasətini həyata keçirən tarixi şəxslərin və bu bölgənin tədqiqatçıları olmuş tanınmış onlarla alimin əsərlərində bir mənalı olaraq, ermənilərin Qarabağda tarixən yaşamamaları, Dağlıq Qarabağın orta əsrlər Albaniyasının bir hissəsi olması, Dağlıq Qarabağa köçürülmüş erməni feodallarının sonradan bu torpaqları zəbt etmələri qeyd edilir. Bu haqda Erməni əsilli V.İşxanyan “Qafqaz xalqları” kitabında fikirlərini belə ifadə etmişdir: “İndiki Dağlıq Qarabağ orta əsr Albaniyasının bir hissəsi olmuşdur ki, sonralar erməni feodalları tərəfindən zəbt edilmişdir”.

Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin 1978-ci ildə İrandan Qarabağa köçürülmələrinin 150-ci ildönümü ermənilər tərəfindən təntənəli şəkildə qeyd edilmişdir. Onlar bu yubiley münasibətilə tarixin şərəfinə üzərində “Marağa –150” yazısı olan qranit bir abidə də ucaltmışdılar. Marağa adı da 1828-ci ilə qədər ermənilərin İranda yaşadıkları yerin adı olmuşdur. Onlar bu adı özləri ilə qədim Azərbaycan torpağına gətirərək yeni yaşayış yerini də eyni şəkildə Marağa adlandırmışlar. 1988-ci ildə, separatçı iddia və əməllərin artması ilə ermənilərin gəlmə olduqlarının izlərini itirmək məqsədilə bu yazını mərmərin üzərindən pozmuşlar.

Paşinyanın Münxen panelində səsləndirdiyi növbəti yalan Baqratunilər və Arşakunilər haqqında idi. O, bu əsassız fikir və yalanları ilə panel iştirakçılarını eləcə də, dünya ictimaiyyətini Cənubi Qafqazda bu sülalələrin hökmranlığı zamanı guya ermənilərdən və gürcülərdən başqa digər xalqların (azərbaycanlıları nəzərdə tutur) olmadığını inandırmağa çalışırdı. Müxtəlif zaman kəsiyində və tarixi məkanda mövcud olmuş sülalələrin adını bir yerdə çəkməklə erməni Baş nazir özünün tarixi anlayışının çox zəif olduğunu bir daha nümayiş etdirdi.

Əslində Paşinyanın səsləndirdiyi və erməniləşdirdiyi baqratunilər Kartli (Samxeti) krallığının coğrafi ərazisində yaşamış yəhudi mənşəli gürcü sülalələridir. Bu haqda Oksford Universitetinin professoru ermənişünas alim R.Tomson Məcnədan və gürcü arxivlərindən əldə etdiyi qədim və orta əsr erməni tarixinə dair sənədlərə istinad edərək, yazdığı “Qafqaz tarixinin yenidən yazılması” kitabında kifayət qədər dəlillər göstərmişdir.

Paşinyanın guya ermənilərin arşakunilər sülaləsindən gəlmə xalq olması haqqında əsassız fikirlərinə professor Tomsonun elmi qənaəti ilə cavab vermək olar. Ermənişünas alim aşkar etdiyi faktlara istinad edərək bəyan edir ki, arşakunilər indiki Ermənistan ərazisində mövcud olmuş şərq İran əsilli Parfiya krallığının Arşaxid sülaləsidir (bizim eramızın I-V əsri). Strabonun xəritəsində göstərilmiş Daheya Birliyinin üzvü olan üç qəbilədən biri Parfiya krallığının qurucusu Parni tayfəsidir. Bu tayfanın məskunlaşdığı və krallığın ilk ərazisi isə Orta Asiyada (indiki Türkmənistan ərazisi) yerləşir. Möhtəbər elmi mərkəzlərin araşdırmalarından əldə olunan müla-

hizə və nəticələrdə Parfiya imperiyasında hakimiyyətdə olan Arşaxidlər sülaləsinin ermənilərə aid olmadığını sübut edir. Yəni ermənilərin adlandırdıqları arşakunilər eramızın I-V əsrlərində Parfiya imperiyasında hakimiyyətdə olmuş Orta Asiyadan gəlmiş İran əsilli arşaxidlərdir. Daha doğrusu Paşinyan erməni xalqının milli ənənələrinə sadiq qalaraq, Parfiya hökmdarı Sinaturkun oğulları olan arşaxidləri erməniləşdirərək, arşakunilər adlandırır. Tomsonun "Qafqaz tarixinin yenidən yazılması" kitabında Azərbaycan həm coğrafi məkan, həm də bu bölgədə yaşayan etnos (xalq) kimi göstərilir. Matenadaran sənədlərində Azərbaycan sözü Atrapatakan, gürcü mənbələrində isə Adarbadaqan kimi göstərilir. Göründüyü kimi uzun illər azərbaycanlılara və türklərə qarşı əsassız ərazi iddiasında olan erməni ideoloqlarının və Münxen panelində Paşinyanın səsləndirdiyi fikirlər hətta öz arxivlərində saxlanılan sənədlərlə də inkar edilir.

Tanınmış etnoqraf, arxeoloq, tədqiqatçı, 1886-1895-ci illərdə Böyük Britaniya parlamentinin üzvü olmuş Henri Hoversun 1880-ci ildə Londonda dərc edilmiş "Monqol tarixi" kitabında monqol sərkərdələri XIV əsrdə Toxtamışın və Berkenin keçdiyi Cənubi Qafqazda Azərbaycan və Arran ərazilərinin olduğu qeyd edilir.

Qədim ərəb mənbələrində həmin dövrlərdə Cənubi Qafqazda olmuş albanların, göy türklərin, xəzərilərin və digər xalqların mövcudluğu haqqında müfəssəl bilgilərdən Paşinyan ümumiyyətlə xəbərsizdir. Tomsonun və bir çox tədqiqatçıların əsərində olduğu kimi Matenadaran arxivində Azərbaycan sözünün Atrapatakan kimi keçməsi azərbaycanlıların bu böl-

gədə mövcudluğunu təsdiq edən dəlillərdir. Britaniya Ensiklopediyasında (Britannika) qeyd edilir ki, bugünkü Ermənistan dövlətinin rəsmi dövlət bayrağının Kilikiya dövlətinin bayrağı əsasında hazırlanması ideyası 1885-ci ildə Venesiyada tarixi saxtalaşdıran mxitaristlər cəmiyyətinin rəhbəri və bir çox tarixi saxtakaqların müəllifi olmuş Gevond Alishana (1820-1901) məxsusdur. Bu isə ermənilərin Cənubi Qafqazda dövlətlərinin olması iddiasının mifik təsəvvürlərdən ibarət olduğunu bir daha sübut edir. Mifik erməni tarixinin hazırlanmasında mxitaristlər cəmiyyətinin böyük "xidmətləri" olmuşdur. Müxtəlif xalqların qədim və orta əsr tarixini saxtalaşdırılaraq, onun əsasında uydurma erməni tarixini yazan müəlliflərdən biri də Venesiyada mxitarist Da Piatro kimi tanınan Sivashlı Manukdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistanın Baş naziri Münxen panelində ona ünvanlanan sualların cavablandırılmasında sistemli və elmi əsas olmayan arqumentlərdən istifadə edirdi.

Eramızdan əvvəl 140-155-ci illərdə yaşamış Böyük Tiqrani, eramızın 1-3-cü əsrlərində hakimiyyətdə olmuş arşaxidlərlə, IX-XI əsrlərdə siyasi arenada olmuş baqratunilərin bir araya gətirilməsi Paşinyanı daha da gülünc vəziyyətə salmışdı. Baqratunilərə güvənən Ermənistanın Baş naziri dövlət və dövlətçilik təsəvvürlərinin azlığından o, tarixdə mövcud olmuş erməni dövlətinin simgəsini (pul vahidini) nümunə göstərə bilmədi. Hansı ki, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində Atabəylər, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular kimi tarixdə mövcud olmuş onlarla Azərbaycan dövlətlərində pul sikkələri olmuşdur. Amerikalı tarixçi-genetik Kiril Tumanov 1963-cü ildə Corc Taun Universitetində nəşr edilmiş "Baqratit hakimiyyəti ərəfəsində" əsərində qeyd edir ki, erməni tarixçilərindən ancaq, Movses

Xorenda ermənilərin baqratunilərin sülaləsi olması haqqında məlumat gədir. Tumanov yazır ki, tədqiqatların daha dərin araşdırılması gürcü baqratuni sülaləsinin mövcudluğunun və hakimiyyətinin hətta eramızın II əsrinə qədər davam etmə ehtimalını daha da artırır. Qədim və orta əsr tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından olan professor Tumanov "Movses Xorenasinin inkarı" əsərində Xoreni demək olar ki, inkar edir. O qeyd edir ki, baqratunilər sülaləsi Cənubi Gürcüstanın Odzrkhe knyazlığından başlayır. Hyuston və Miçiqaq Universitetlərinin professoru Stefan Rapp "Orta əsrlərdə gürcü tarixinin araşdırmaları: erkən yazılar Avrasiya kontekstində" əsərində çoxsaylı tarixi dəlillərlə min ilə qədər davam edən baqratunilər hakimiyyətinin gürcülərin legitim dövləti olduğunu sübut edir. Bu fikirlər görkəmli tarixçi, Çar Rusiyasının Tiflisdə dərc olunmuş "Qafqaz" jurnalının redaktoru Veliçkonun əsərində də təsdiqini tapır.

"Ermənistan" toponimi haqqında danışarkən, qədim dünya tarixi üzrə tanınmış tədqiqatçı-alim, Nansi Universitetinin professoru Jean Laurenin fikirlərini argument kimi göstərmək məqsədəuyğundur. Alim 1919-cü ildə Parisdə nəşr olunan "836-cı il Ərəb istilasına qədər Ərməniyyə: Bizans və İslam arasında" kitabındakı "Erməni məsələsinin orta əsrlərdə yaranması" məqaləsində yazır: "Ölkə (Ərməniyyə) yazılı tarixin əvvəlindən etibarən dövlət kimi yox, coğrafi termin kimi mövcud olmuşdur. Şübhəsiz ki, bu ərazilərdə ermənilər də yaşamışdılar. Bu ərazilərin "Ərməniyyə" adını daşımaması nə erməni xalqının taleyi ilə, nə də Ermənistan kimi bir dövlətin mövcudluğu ilə əlaqələndirmək olmaz". Bu məsələnin mümkünsüzlüyü hətta görkəmli fransız tarixçisi, 1913-1929-cu illərdə Fransa Milli

Arxivinin direktoru olmuş Şarl-Viktor Lanqlua "Ermənistanın qədim və müasir tarixçilərinin toplusu" kitabında da dəlillərlə əsaslandırmışdır.

Herodot və Strabon kimi görkəmli tarixçilərin əsərlərində keçən Ərməniyyənin bugünkü Ermənistanı heç bir aidiyyətinin olmadığı göstərilir.

Oxuculara təqdim olunan "Münxəndən başlayan zəfər" kitabında istinad edilən nüfuzlu elm mərkəzlərin və tanınmış alimlərin araşdırmalarında ermənilərin qədim dövrlərdən Balkanlardan Kiçik Asiyaya gətirilməsi və bu ərazilərdə məskunlaşdığı qeyd edilir. Dünyanın mötəbər qaynaqlarına görə, ermənilər (Armenus of Armenium – Ərməniyyənin Ərmənis) tarixən dağınıq qruplar şəklində müxtəlif coğrafiyalarda yaşamışlar. Bu kitabda istifadə edilmiş qaynaqlara görə qədim Yunanistan ərazisi olan Tessalidən (Fessali, Balkan yarımadası) Mesapatomiyaya, İrana, Suriyaya, Şərqi Anadoluya, Osmanlı dövlətinin ərazisinə, Qafqaza gətirilərək, başqa millətlərin torpaqlarında məskunlaşdırılmış və onların hakimiyyətləri altında, daima azlıq və dağınıq halında yaşamış və heç bir zaman müstəqil dövlətə sahib olmamışlar. Erməni tarixçilərinin yazdıqlarına görə türklər Bizansı məğlub etdikdən sonra ermənilər Bizans zülmündən azad olmuşlar. Türklərin qurduqları güclü dövlətlər dövründə ermənilər həm Səlcuqlar, həm də Osmanlı dövründə türklərdən daha huzurlu, rahat və təhlükəsiz həyat yaşamışlar. Buna baxmayaraq, ermənilər daima müstəqil bir dövlətə sahib olma xəyalları ilə yaşamışlar.

Erməni əsilli tədqiqatçı Y.Çarkçıyan 1953-cü ildə İstanbulda nəşr olunmuş "Ermənilər türk dövlətinin xidmətində" adlı kitabında yazır: "XV əsrdə Sultan Fəhmin İstanbulu fəth etməsiylə ermənilərin istiqbalında yeni bir ulduz parlamğa başla-

muşdı. İstanbula türklər gəlməmiş olsaydı, ermənilərin İstanbulla nəinki yerləşmələri mümkün olmayacaqdı, hətta izləri belə qalmazdı. Bu mənada ermənilərə ən böyük imtiyazın verildiyi dövrlərdən biri Sultan Fətihin dönməsi olmuşdur"²⁵.

XVI əsrdə yaşamış erməni səyyahı və yazıçısı Simeon Lexatsinin müəllifi olduğu "Səyyahət notları" əsərində də Çarkeçiyən fikirləri təsdiq edilir: "Osmanlı dönməsində ermənilər hətta vergidən və əsgərlikdən azad olmuşlar. Lakin Osmanlı dövlətinin çökdürülməsində ermənilər xarici qüvvələr tərəfindən alət kimi istifadə edilmişdir. Bu ərazidə Osmanlıya qarşı istifadə edilə biləcək ən uyğun milli azlıq ermənilər olmuş və onlar bütün zamanlarda yaşadıkları ərazilərdə fürsət tapən kimi torpaq iddiasına düşmüşlər". Əslində müəllif bu fikirlərlə Osmanlı dövlətinin ərazisində türklərə qarşı xəyanət missiyasını yerinə yetirə biləcək ən uyğun azlığın ermənilər olduğunu etiraf edir. Erməni tarixini araşdıran onlarla nüfuzlu mənbələrdə də qeyd edilən bu fikirlərə rast gəlmək olar.

Oxucular ermənilərin Anadoluda və indiki Ermənistan ərazisində yerləşməsi haqqında önəmli bilgini kitabə daxil edilmiş, dünyanın nüfuzlu alimlərinin tədqiqat və əsərlərdən əldə edə biləcəklər.

1375-ci ildə Kilikiya kralığı süquta uğradıqdan sonra onlar bu bölgədə Misir məmlukları tərəfindən davamlı olaraq, hücumlara məruz qalmış və onların ərazilərinin böyük bir hissəsini məmluklular ələ keçirmişlər. ABŞ-ın Rovən və Çikaqo kimi nüfuzlu Universitetlərində çalışmış professor Robert Hevsen (Corc Taun Universitetində elmi dərəcə almışdır) yazır ki, bütün ərazilərini itirən Kilikiya kralığının ərazisinin qalan

²⁵ Y. GAMİDAS ÇARKEÇİYAN, TÜRK DEVLETİ HİZMETİNDEKİ ERMENİLER, İstanbul, 1953

hissəsi türkmən tayfaları olan Dülqədiroğulları bəyliyi tərəfindən ələ keçirilmiş və nəticədə krallığın erməni əhalisi müxtəlif ərazilərə köç etmişdir.

Bir çox mənbələrdə göstəriləndiyi kimi Kilikiya Kralığı ərazisində yaşayan ermənilərin Qafqaza və Şərqi Anadoluya gəlmələri XIV-XV əsrlərdə Qaraqoyunluların hakimiyyəti dönməsində olmuşdur. Professor, tarixçi alim Robert Hevsenin 2001-ci ildə nəşr etdirdiyi "Erməniyyə: Tarixi atlas" kitabında bu haqda geniş bəhs edilir. Professor Hevsenə görə Azərbaycanın Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı Cahanşahın himayəsi ilə Kilikiyadan olan ermənilərin əksəriyyəti Qaraqoyunlu ərazisində məskunlaşmışdır. Kilikiya ərazisində fəaliyyət göstərmiş erməni kilsəsi qədim İrəvan şəhərinin 20 km yaxınlığında, Kərpübasar mahalı ərazisindəki zərdüşçülüyn məbədi olan Anahida məbədinə yerləşdirilmişdir²⁶. Bu yer Barinqton atlasında Kaenapolis (qədim yunan) kimi qeyd edilir. Bu məbəd qısa müddət ərzində xristianlığın simvolları ilə bəzədilərək Eçmiədzin kilsəsi adlandırılmışdır. Eçmiədzin kilsəsinin formalaşması haqqında məlumatlara amerikalı professor Vahan Kurkdjanın 1958-ci ildə "Ermənistan tarixi" kitabında geniş yer verilir. Müəllif yazır ki, köçürülmüş bir neçə yüz erməni və erməni din xadimi 1441-ci ildə Anahida məbədinə toplaşaraq, Kirakos adlı erməni din adamını ilk erməni katalikosu seçmişlər. Bu katalikosluq isə sonralar Eçmiədzin Katalikosluğu adlandırmışlar. Beləliklə, XV əsrdə xarabalıqlar içində itibətmış Sis erməni katalikosluğu ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların qədim yurd yeri və vətəni olan indiki Ermənistan ərazisinə gətirilərək, yenidən bərpa edilmişdir. Bununla

²⁶ Robert H. Hewsen, Armenia: A Historical Atlas. University of Chicago Press. 2001

da Cənubi Qafqazın qədim türk torpaqlarında Ermənistanın mövcudluğunun qondarma "qədimliyi"nin əsası qoyulmuşdur. Paşinyanın və erməni millətçilərinin Cənubi Qafqazda mövcud olma iddialarına Klaudiy Ptolomeyə istinad edərək də cavab vermək olar. Ptolomey xəritəsində və onun eramızın II əsrində hazırladığı möhtəşəm "Coğrafiya" əsərinin 5-ci cildinin 11-ci fəslində Qafqaz Albaniyasının toponimlərinin və dilinin təhlili, bu dilin avtoxton əhalinin dili ilə bağlı olmasını və burada heç bir erməni izi olmadığını göstərilir.

Son iki yüz il ərzində isə ermənilər Qafqaza, xüsusən Cənubi Qafqaza köçürüldükcə, indiki Ermənistan ərazisindəki Türk-Azərbaycan toponimlər ermənilərin Kilikiyadan gətirdikləri toponimlərlə əvəz olunmuşdur. Türkmənçay və Ədimə müqaviləsindən sonra Çar Rusiyanın Cənubi Qafqazda ermənilərin məskunlaşdırılması siyasəti bu ərazilərin toponimlərinin ermənilər tərəfindən üstüqlə tam erməniləşdirilmişdir.

Əcmiədzin Katalikosluğunun yerləşdiyi Anahida məbədinin olduğu ərazi Çar Rusiyanın 1849-cu ilədək bütün arxiv sənədlərində, eləcə də "Qafqaz təqvimi"ndə, Şopenin və o dövrün bir çox tarixi personajlarının yazmış olduğu əsərlərdə Körpübasar kimi göstərilir. 1849-cu ildən sonra öncə Körpübasar mahalı inzibati ərazi olaraq ləğv edilir və bu ərazilərdə Əcmiədzin qəzası (sonralar bu qəzanın ərazisində bir neçə inzibati-ərazi və rayon formalaşdırılmışdır) yaradılmışdır.

Bu yaşayış məskənlərindən birinə, yəni, Əcmiədzinin yerləşdiyi Körpübasar ilk erməni kilsəsinin əsasını qoyan Qriqor Lusavoriçin şəərəfinə Vaqarşapad adı verilmişdir. Əslində Ermənilərin xristianlaşdırılmasında böyük rol olmuş Lusavoriçin yaşadığı şəhər Balaşabad şəhəridir. Balaşabad qədim

Mesopotamiyada Fərat çayı sahilində Parfiya hökmrənliyi zamanı salınmış və hökmdar I Balaşın şəərəfinə Balaşabad adlandırılmışdır. Erməni tarixçiləri bu şəhəri Valaşabad adlandırırsalar da, onlar bu toponimi tarixin gerçəklikləri arasında itirməyə çalışaraq onu Vaqarşapad adlandırırlar. "Münxendən başlayan zəfər" kitabının hazırlanmasında istifadə edilmiş qədim və orta əsr tarixinə dair onlarla mötəbər mənbələr və məşhur alimlərin əsərləri araşdırılarkən, Vaqarşapad toponiminə rast gəlinmədi. Qədim Bizans tarixçisi Prokorporiun (bizim eramız 500-560-cı illəri) "Dünyanın müharibələri" və Harvard Universitetinin professoru Ceyms Rasslın "Ərməniyyədə zərdüştcülük" əsərlərində Balaşabad şəhərinin tarixi haqqında ətraflı bəhs edilir.

Erməni saxtakarlığı və başqa xalqların qeyri maddi-mənəvi irsinin erməniləşdirilməsi Amerikalı tarixçi, professor Hevzenin "Ərməniyə: Tarixi Atlas" əsərində ətraflı təsvir edilir. Əsərdə Zərdüştcülüynün simvolları ilə bəzədilmiş Anahida (zərdüştcülüynün ibadət yeri) məbədinə xristianlıq simvolları ilə bəzəyərək, erməniləşdirilməsi və Əcmiədzin kilsəsi adlandırılması haqqında tarixi dəlillərə rast gəlmək olar.

Anahida məbədinin ermənilər tərəfindən erməniləşdirilməsi professor Ceyms Rasslın bəhs edilən "Ərməniyyədə zərdüştcülük" əsərində də ətraflı təsvir verilir. Professor Rassl Anahida (qədim fars – parfiya sözüdür və mənası Analıq, İlahi varlıq, Ay İlahəsi) məbədinin eramızın 450-ci ilində Sasani kralı II Yezdəgird tərəfindən zərdüştcülük məbədi kimi inşa edildiyini aydın dəlillərlə göstərir. Əsərdə qeyd edilir ki, Sasanilər dövləti tutduqları bütün ərazilərdə zərdüştcülüynün təbliği məqsədilə Anahida məbədləri inşa etmişdi. Tarixi mənbələrə görə zərdüştcülüynün ibadət yeri olan Anahida məbədlərinə bu gün də bir sıra yerlərdə, eləcə də Azərbaycanın Göygöl

rayonunun Çaykəndi kəndində rast gəlmək olar. Sasani kralı II Yezdəgirdin zərdüştblüyə verdiyi töhfələr İran Ensiklopediyasının "Hörmüz və Anahid aktları" bölməsində bəhs edilir.

XIX əsrdən başlayaraq, XX əsrin sonuna doğru azərbaycanlılar öz tarixi torpaqları olan ikinci Ermənistan ərazisindən dəfələrlə deportasiya və etnik təmizləməyə məruz qalmışlar. Sonuncu dəfə isə 1987-1989-cı ildə erməni millətçiləri və silahlı yaraqlılar tərəfindən onlar ağır işğəncələrlə əzəli yurd-yuvalarından qovulmuşlar. Rəhbərlik etdiyi ölkənin Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin Ermənistan tərəfindən işğal edildiyini bilən N.Paşinyan, "...çox böyük erməni əhalisi olan Naxçıvan" barədə Münxen müzakirələrində sözi açmağa cəhd etməklə o, Ermənistanın təcavüzkar siyasətini və bu siyasətin nəvbəti hədəfini utanmadan nümayiş etdirmiş oldu. Münxen panelini sosial şəbəkələrdən izləyənlərin böyük əksəriyyəti tərəfindən erməni Baş nazirin Azərbaycana qarşı yeni ərazi iddialarına çox sərt təkpi ilə şərhlər bildirilmişdi.

Paşinyanın və onun sələflərinin azərbaycanlılara və türklərə qarşı əsassız ərazi iddiaları müxtəlif mətbəər mənbələrin ayrı-ayrı dövrlərə aid xaritələrində də öz əksini tapmır. Bu xəritələr bütün dövrlərdə Ermənistanın Qafqaz bölgəsi həddlərindən kənarda mövcud olduğunu təsdiq edir.

Ermənistanın Baş naziri Paşinyanın və erməni saxtakarlarının Naxçıvanda ermənilərin sayca üstünlük təşkil etməsi iddiaları da tamamilə yalandır. Belə ki, Cənubi Qafqazın XIX əsrin ən gözəl bilicilərindən sayılan A.S.Qriboyedovun Türkmənçay müqaviləsindən (1828) əvvəl, yəni İran ermənilərinin köçürülməsinə qədərki müddəti əhatə edən məlumatlarına görə, Naxçıvan əyalətində erməni əhalisi ümumi əhalinin cəmi 14,6%-ni təşkil edirdi. "Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri"

hesabatında (1933) bu rəqəm -15,7% idi²⁷. A.S.Qriboyedov bölgənin ümumi əhali tərkibində ermənilərin kəskin artmasının səbəbinin köçürülmə ilə bağlı və Naxçıvanın müsəlman diyarı olduğunu qeyd edirdi. XIX əsrdə ermənilərin Türkiyədən və İrandan Qafqaza köçürülmələri barədə A.Qriboyedov "Ermənilərin İrandan bizim əyalətlərə köçürülməsi haqqında qeydlər"ində belə ifadə etmişdi: "Ermənilər, əsasən, müsəlman mülkədarların torpaqlarında yerləşmişlər".

İ.Paskeviçin dövəti ilə İrəvana gələn Çar Rusiyasının Erməni vilayəti üzrə dövlət müşaviri və əyalət üzrə gəlirlər və dövlət əmlakı idarəsinin sədri (1830-1838) İvan Şopenin rəhbərliyi ilə 1829-1832-ci illərdə Erməni vilayətində kameral siyahıyaalma keçirilmişdir. Bu siyahıyaalmanın nəticələri 1852-ci ildə Sankt Peterburqda nəşr edilmiş 20 cildədən ibarət "Erməni vilayətinin Rusiya İmperiyasına birləşdirilməsi dövrünün tarixi abidəsi" əsərində İran və Türkiyədən gətirilən ermənilər haqqında məlumatlar verilmişdir. Bu əsər Rusiya işğalından sonra general-adyutant, qraf Paskeviçin İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarını siyasi baxımdan 3 inzibati əraziyə bölməsindən və bu bölgədə baş verən tarixi proseslərdən bəhs edilir. Paskeviç bu iki xanlığın İrəvan, Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünməsinin Çarın demoqrafiya siyasətində uğurlu idarəçilik adlandırır. Şopenin araşdırmasında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə ermənilərin davamlı köçürülməsinin bu ərazilərdə demoqrafik vəziyyətin və inzibati bölgünün ermənilərin xeyrinə dəyişəcəyini təsdiq edən yetərli dəlillərə rast gəlmək olur.

²⁷ А. С. Грибоедов. Записка о переселении армян из Персии в наши области. стр. 56

İ.Şopenin əsərində qeyd edilir ki, Erməni vilayətində müharibədən sonra 752 kənd olmuşdur. Onlardan 521-i İrəvan əyalətində, 179-u Naxçıvan əyalətində, 52-si Ordubad dairəsində olmuşdur. Müharibədən sonra bu ərazidə 359 kənd, o cümlədən, 310 kənd İrəvan əyalətində, 42 kənd Naxçıvan əyalətində, 6 kənd Ordubad dairəsində xarabaya çevrilməklə, əhalisi didərgin salınmışdı. Müharibəyə qədər bu ərazilərdə dağdılmış və xaraba qoyulmuş kəndlərlə birlikdə 1111 kənd olmuşdur. İ.Şopenin hesablamasına görə, xanlıqların Çar Rusiyası tərəfindən işğalına qədər bu ərazidə təxminən 23.730 ailə, İrəvan əyalətində 17.000 ailə, Naxçıvan əyalətində 4.600 ailə, Ordubad dairəsində 2.130 ailə yaşamışdır. Şopen bölgə əhalisinin orta hesabla hər ailədə 5 nəfər olmaqla 118.650 nəfərdən ibarət olmasını təxmin edir. Hesabatda ilhaqa qədər vilayətdə 81.749 müsəlman (azərbaycanlı), 25.131 yerli erməni və qalan hissənin isə müxtəlif xalqlardan ibarət olması göstərilir. Şopen kitabında Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətini, azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən deportasiyasını, onların boşaldılmış yurd yerlərinə xarici ölkələrdən gətirilmiş ermənilərin yerləşdirilməsi siyasətini dəyərləndirərək, bölgənin hər on min əhalisinin ancaq üç mininin yerli ermənidən ibarət olduğunu qeyd edir.

1829-1832-ci illərdə Erməni vilayətində keçirilən kəmərlə siyahıyaalmaya görə İrandan köçürülən erməni 366 erməni ailəsi (1715 nəfər) İrəvana, 265 erməni ailəsi (1110 nəfər) Naxçıvan və 36 erməni ailəsi (182 nəfər) Ordubad şəhərlərində yerləşdirilmişdilər. Köçürülən ermənilər İrəvan əyalətinin 119 kəndində, Naxçıvan əyalətinin 61 kəndində, Ordubad dairəsinin 11 kəndində yerləşdirilmişdilər. Bütövlükdə, ayrı-ayrı vaxtlarda İrəvan əyalətindən 23568 nəfər olmaqla, 4599

erməni ailəsi, Naxçıvan əyalətində 10652 nəfər olmaqla, 2137 erməni ailəsi məskunlaşdırılmışdır.

Şopenin statistik cədvəllərinin "Türkiyədən ermənilərin köçürülməsi" qrafasında Erməni vilayəti ərazisinə Türkiyədən köçürülmüş 3682 erməni ailəsi (21666 nəfər), 67 yezidi kürd ailəsi (324 nəfər) Qırıxbulaq, Sürməli, Talin, Körpübasar, Abaran, Dərəçiçək və Göycə mahallarının 129 kəndində yerləşdirilmişdilər. Ümumiyyətlə, 1826-1828-ci illər Rusiya-İran və 1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra Erməni vilayətinə yəni İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə İran və Türkiyədən 10631 erməni ailəsi olmaqla 57266 nəfər köçürülmüşdü. Bu bölgələrdə köçürülməyə qədər cəmi 25131 nəfər olmaqla, 4428 erməni ailəsi yaşamışdır. Qeyd edilən hər iki müharibə səbəbindən İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisindən azərbaycanlıların və türklərin xeyli hissəsi qaçqın düşdüyündən, orada cəmi 81749 nəfər yəni 17078 müsəlman ailəsi qalmışdı. Ona görə köçürmələrdən sonra bu ərazidə 15059 erməni ailəsinin (82397 nəfər) sayı azərbaycanlıların sayını üstələmişdi²⁸.

XIX əsrdə bu bölgənin əhalisi haqqında ətraflı məlumatlar Kondratenko, Veliçko, Şavrov, Qlinka, Qriboyedov kimi bir çox tanınmış şəxslərin hesabat və əsərlərində də verilmişdir. Həqiqəti daha çox əks etdirən və daha səhih məlumatları isə Şopenin rəhbərlik etdiyi siyahıyaalmaya istinad edilir. Şopenin siyahıyaalınmasında İrandan və Türkiyədən köçürülən erməni ailələrinin sayı və hər bir yaşayış məntəqələri üzrə məskunlaşdırılma əraziləri təsbit olunmuşdur.

²⁸ Шопен И. И., «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи», СПб., 1852;

Şopen əsərində Cənubi Qafqazda XX əsrin əvvəlində yaşayan 1300000 ermənidən 1 milyondan çoxunun yerli əhali olmadığını və Çar Rusiyası tərəfindən köçürülmə olduğunu qeyd edirdi.

Xaricdən gətirilən ermənilərin köçürülməsi və azərbaycanlıların sıxışdırılaraq qovulması, bu bölgədə əsrlər boyu yaşayan müxtəlif xalqların, xüsusən müsəlman inancılı digər xalqların didərgin salınması ilə müşayiət olunurdu.

Erməni millətçilərinin monoetnik dövlət siyasətinin təməli də məhz bu dövrdə qoyulmuşdu. İndiki Ermənistan ərazisindən digər xalqların deportasiya edilməsini, İrəvan şəhərinin ətraf bölgələrinin etnik təmizlənməsi Paskeviçin 1827-ci il iyulun 27-də qraf Nesselorda göndərdiyi məktubunda çox aydın və dəqiq təsvir edilir. Məktubda yazılır ki, qovulan 100 ailə qarapapaqlardan və 300 ailə ayrımlardan Qarsa, qüvvətli Uluxanlı tayfasından 600 ailə Bayazıda və müsəlman cəlalı kürdlərindən 100 ailə Muşa qaçmışdır. Bundan başqa Qarapapaqlardan digər 800 ailənin İrəvan xanı Hüseyn xanın qardaşı Həsən xanın dəstəsi ilə Araz çayını keçmələri məktubda qeyd edilmişdir. Bu məktubda bölgənin müxtəlif xalqlarının köçürülməsi təsbit edilmişdir. Belə ki, indiki Ermənistan ərazisindən 700 ailə cəmədinli kürdlərinin, 400 ailə birukilərin, 400 ailə dovmanlıların, 200 ailə çobangərəllilərin, 1000 ailə isə zilanlı kürdlərinin sərhəddən Türkiyəyə qovulmalarının statistikasi konkret rəqəmlərlə göstərilmişdir.

Azərbaycanlıların tarixi vətəni olan indiki Ermənistan ərazisindəki demografik vəziyyət və statistik göstəricilər "Qafqaz təqvimi"-nin XIX əsrdə redaktoru olmuş, Çar Rusiyasının Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz üzrə rəhbəri, Cənubi Qafqazın Statistika şöbəsinin baş redaktoru olmuş, 1893-cü ildə Cənubi

Qafqazın quberniya və vilayətlərinin və 1902-ci ildə İrəvan quberniyasının demografik xəritələrinin tərtibatçısı, general-leytenant Y.S.Kondratenkonun araşdırmalarında da təsbit olunmuşdur.

1886-cı ildə keçirilən ailəbaşı siyahıyaalmanın nəticələrinə görə Naxçıvan şəhərində 4836 (61%) azərbaycanlı və 2035 (29%) erməni, Naxçıvan qəzasında 38922 azərbaycanlı, 33018 erməni, Şərur-Dərələyəz üzrə azərbaycanlı əhalinin sayı 43066, erməni əhalisi isə 11506 olmuşdur. Davamlı olaraq həyata keçirilən bu köçürülmələr bölgənin 1916-1917-ci il üçün demografiyasında özünü kəskin biruzə vermişdir. Belə ki, Naxçıvan qəzasında erməni əhalisinin sayı 51365, Naxçıvan şəhərində isə 2665 olmuşdur²⁹. Azərbaycanlıların sayı isə 69706, şəhərdə isə 6026 olmuşdur. Şərur-Dərələyəz qəzasında isə 58493 azərbaycanlı, 29164 erməni olmuşdu. Göründüyü kimi, istinad edilmiş bütün mənbələrdə bu göstəricilərdə cüzi fərqlər olsa da, mənzərə eynidir. Bu qəzalarda azərbaycanlıların erməni əhalisindən çox olmasına baxmayaraq, azərbaycanlıların faktiki artımı erməni əhalisinə nəzərən xeyli azdır. Demografiya, fertillik prinsipləri və eləcə də təbii əhaliartımının qanunauyğunluqları baxımından azərbaycanlıların sayı daha çox artmalı olduğu halda, erməni əhalisinin daha çox artımı ardıcıl həyata keçirilən köçürülmələrlə izah edilir. Bütün bu göstəricilər çox kiçik fərqlə Şavrovun araşdırmasında da ətraflı verilmişdir. Çar Rusiyasının erməniləri məqsədli olaraq, azərbaycanlıların tarixi yurdlarına köçürülməsi siyasəti məhz belə

²⁹ Кавказский календарь на 1886 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующего гражданской частью на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете / Под ред. Е. Кондратенко. - Тифлиς, 1885.

bir süni demoqrafik mənzərə yaratmışdır³⁰.

Sözsüz ki, demoqrafiyanın ermənilərin hesabına dəyişdirilməsi bölgənin tarixinin saxtalaşdırılmasına da imkan yaratmışdır. Cənubi Qafqazda Ermənistanla Azərbaycan arasında münəfiq toxumları da məhz o dövrdən səpilməmişdir.

1983-cü ildə Moskvada dərc olunmuş "Vətəndaş müharibəsi və SSRİ-də hərbi müdaxilə" ensiklopediyasında qeyd edilir ki, 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın əhalisi bu diyarda uzun müddət baş vermiş gərgin siyasi və hərbi vəziyyət və xarici qüvvələrin hərbi müdaxiləsi nəticəsində 38% azalmışdır. Bundan başqa Ermənistan tərəfindən Naxçıvanın ona birləşdirilməsi məqsədilə dəfələrlə Naxçıvana hücumlar olması, əhali miqrasiyasını dəfələrlə sürətləndirmişdi. Bunun nəticəsində Naxçıvanda 1918-1920 illərdə erməni əhalisi təxminən 12 faiz təşkil edirdi. Sovet dövrünün siyahıyaalmasına görə, 1959-cu ildə Naxçıvanın əhalisinin 150 minlik əhalisinin 141,4 min azərbaycanlı və 9.519 erməni idi. Bu faktlar Naxçıvan əhalisinin tərkibində erməni əhalisi haqqında deyilən erməni statistikasının tamamilə uydurma olduğunu təsdiq edir.

Erməni siyasətbazlarının Naxçıvana olan əsassız iddialarına 2010-cu ildə nəşr olunmuş "Naxçıvan Abidələri" ensiklopediyası da çox tutarlı cavabdır. Bu ensiklopediyada 231 arxeoloji, 50 memarlıq, 18 təbiət, 2 tarixi-arxeoloji, 47 tarixi-memarlıq, 22 monumental abidə, 5 tarixi xəritə və 21 tarixi abidə təqdim edilir. Bütün bunlar Naxçıvanda qədim zamanlardan heç vaxt erməni abidələrinin olmadığına şahidlik edir.

Beləliklə, Münxen paneli sübut etdi ki, Ermənistanın baş naziri Paşinyan, onun işğalçı dövlətinin rəsmiləri, eləcə də er-

məni millətçiləri üçün tarixi gerçəklik və beynəlxalq hüququn heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Onlar üçün əsas məqsəd uydurduqları saxta tarixlə dünya ictimaiyyətini çaşdırmaq, Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri etnik təmizləməni, əsassız ərazi iddialarını, Qarabağın işğalını, Xocalı soyqırımını ört-basdır etməyə çalışaraq davam edən təcavüzkar siyasətlərini qanunlaşdırmaqdır (legitimləşdirməkdir).

³⁰ Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам, Санкт-Петербург, 1911 г., стр 59-61

ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN SİLİNMƏZ İZLƏRİ

Ermənistanda Azərbaycan türklərinin "silinməz izləri" və ya Qafqazda erməni məsələsinin tarixi kökü qədim dövrlərdən deyil, onun ilk iştiraklarını I Pyoturun Xəzəryanı yürüşündən sonrakı dövrdən başlayır. Belə ki, Çar Rusiyasının Qafqaz siyasətindəki "erməni məsələsi" böyük dövlətlərin monarxlarının yazışmalarında da əks olunmuşdur.

Çar Rusiyasının Qafqazda söz sahibi olmaq və imperiya marağının həyata keçirilməsi siyasətinin əsası I Pyoturun zamanında qoyulmuşdur. Qafqazın aftotxon əhalisinin əksəriyyəti islam inancına malik olduğundan Çar Rusiyasının bu bölgədə yürüdəcəyi siyasətin təməli, eyni zamanda əsas hədəfi və məqsədi bölgənin müsəlman əhalisinin tərkibinin xristian əhali hesabına dəyişdirilməsi idi. Ötən üç yüz il ərzində bölgədə baş vermiş bütün tarixi proseslər də bu deyilənləri sübut etmişdi. Ümumiyyətlə, Çar Rusiyasının Qafqaz siyasəti bir neçə mərhələdə həyata keçirilmişdir. İlk mərhələdə əhalisinin əksəriyyətinin müsəlmanlardan ibarət olan Şimali Qafqazın müsəlman əhalisinin tərkibini xristian inancılı əhali hesabına dəyişdirmək idi. Daha dəqiq desək, erməni məsələsindən istifadə edərək bu bölgədə erməni əhalisinin sayını artırmaq idi. Sonrakı mərhələdə hədəf Cənubi Qafqaz idi. Çar Rusiyası süquta uğradıqdan sonra bu siyasət Sovet dönməində zahirən dəyişsə, mahiyyət etibarilə davam etdirildi.

1987-ci ildə Qafqazda erməni separatizmi yenidən baş qaldiranda Sovet İttifaqının nüfuzlu qəzeti olan "Komsomolskaya

Pravda" yazırdı: "...erməni xalqı "Böyük Ermənistan" psixozu durumundadır. Onlara yalnız və yalnız doğruları, yəni, əslində kim olduqlarını və heç bir zaman böyük dövlətə sahib olmadıqlarını söyləmək vacibdir". Məqalədə qeyd edilirdi ki, əgər onların iddia etdiyi kimi "Böyük Ermənistan" dövləti olmuş olsaydı, dövlətin ən vacib şərtlərindən biri kimi pul sikkələri olardı. Tarix çoxdan sübut etmişdir ki, böyük dövlətlərdə bu dövlətin hakim millətinin və xalqının burada yaşayan etnik azlıqların dilinə, mədəniyyətinə, kulinariyasına, incəsənətinə, adət və ənənələrinə təsir etməsi qaçılmaz gerçəklikdir. Ermənilərə gəldikdə, onların Qafqaz xalqlarına təsirində heç bir iz görünmür, hətta onların tarixinin, mədəniyyətinin, musiqisinin və incəsənətinin heç bir kiçik məqamında belə yer almamışdır. Əksinə, türk-azərbaycan xalqlarının erməni xalqının dilində, mədəniyyətində, adət və ənənələrində hətta ad və soyadlarında əks olunmuş yüzlərlə nümunələr vardır. Erməni dilində 4000-dən çox Azərbaycan-türk kəlmələri var və onların yüzlərlə ad və soyadları türk kökənlidir. Musiqi alətlərinin çoxu Azərbaycan və türk alətləri, yeməklərinin çoxunun adı ya Azərbaycan türkcəsi, ya da Türkiyə türkcəsindədir. Hətta erməni nağılları və folklorunu təhlil etsək, bir daha Azərbaycan, Türkiyə və gürcü kökənli olduğu görünür.

XIX əsrin əvvəllərində imzalanmış Güllüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra ermənilər məqsədli olaraq, uzun illər ərzində azərbaycanlıların yaşadıkları indiki Ermənistan ərazisinə, xüsusən İrəvan və Qarabağ bölgələrinə köçürülmüşdür. Bu ərazilərdə baş verən bütün proseslərin fonunda şovinist erməni millətçiliyinin və ideoloqlarının saxtalaşdırdıkları uydurma tarix və Azərbaycan-Türk xalqlarının qeyri-maddi

mənəvi irsinin inkarı və məhv edilməsi ilə müşayiət edilirdi. Bu məkrli ideologiyanın və əsassız ərazi iddialarının nəticəsində bugün indiki Ermənistanda və eləcə də işğal olunmuş Qarabağ ərazisində azərbaycanlıların dədə-baba yurd yerlərində onlara məxsus bütün dini abidələr, məscidlər və minillər yaşı olan məzarlıqlar dağıdılaraq yox edilmişdir. Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri hər cür diskriminasiya ümumdünya mədəni irsinin qorunması mövqeyindən də dəzlülməz və qəbuləlməzdir.

Törətdilmiş bu cinayətlər ümumbəşəri irsin qorunması haqqında beynəlxalq təşkilatların qəbul etdiyi sənədlərin bütün prinsiplərinin pozulması və dünya mirasına qarşı soyqırım kimi də dəyərləndirilməlidir.

1995-ci ildə britaniyalı arxeoloq Filip Kol və bir qrup müəlliflər tərəfindən yazılmış "Milliyyətçilik, arxeologiya siyasəti və təcrübəsi" əsərində Ermənistanda mövcud olan islam abidələrinin azlığı vurğulanır³¹. Əsərdə Türkmənçay müqavilələri imzalanmazdan öncə azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları indiki Ermənistan ərazisində müsəlman əhalisinin üstünlük təşkil etməsi haqqında da bəhs edilir. Bununla bağlı müəlliflər belə yazırlar: "Hansı demoqrafik statistikaya müraciət etsək, şübhəsiz ki, bu regionda islam dininə aid əhəmiyyətli qeyri-maddi abidələrin mövcudluğunu görürük. Bu gün onların Ermənistan ərazisində demək olar ki, tam itirilməsini isə heç cürə təsadüf hesab etmək olmaz".

Britaniyalı tədqiqatçı-jurnalist Tomas de Vaala müraciət edək: "Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülhlə müharibə

arasında" kitabında o yazır: "Müasir Ermənistanda bu sadə faktları bilən azdır. Lakin indiki Ermənistanın bir çox türkdilli müsəlmanın vətəni olması ermənilərin milli qəhrəmanı, XVIII əsrin böyük şairi olan Sayat Novanı təəccübləndirməzdi. Onun biza qədər gəlib çatmış əksər balladaları həmin dövrdə Qafqazda "lingua franka", yəni əsas dil rolunu oynayan Azərbaycan dilində yazılmışdır". Müəllif kitabında əsrlər boyu indiki Ermənistanda yaşamış azərbaycanlıların XX yüzillikdə də tədrisən ayrı-seçkiliyə məruz qalmalarını, ictimai həyatdan tam marginalaşdırılması kimi tarixi gerçəklikləri əks etdirən faktlara geniş yer verilmişdir. Britaniyalı tədqiqatçı qeyd edir ki, azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları bu ərazilərdə erməni əhalisinin nisbəti havadarlarının dəstəyilə dəyişdirilərək, erməni xalqı üçün vətən hüququ statusu yaradılmışdır. Təssüf ki, süni və saxta yollarla qazandırılmış bu hüquqdan istifadə edərək erməni millətçiləri son iki yüz ildə azərbaycanlılardan kifayət qədər ərazi zəbt edə bilmişlər. 1918-1920-ci illərdə on minlərlə azərbaycanlı Zəngəzurdan qovulmuş və indiki Ermənistan ərazisində 1940-cı illərdə xaricdən gətirilmiş erməniləri yerləşdirmək üçün daha on minlərlə insan Azərbaycana deportasiya olunmuşdu. Tomas de Vaalın sözləri ilə desək, Ermənistan 1988-1989-cu illərdə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri sonuncu etnik təmizləmə ilə yerdə qalan azərbaycanlılardan da "qurtuldular".

Münxen panelində Ermənistanın baş naziri Paşinyanın cavabları ilə Ermənistanı rəhbərlik etmiş sələflərinin Azərbaycan xalqına, türk xalqına qarşı ədavət, düşmənçilik və işğalçılıq siyasətinə həm də sadıqlıq nümayiş etdirdi. O, erməni millətçilərinin "harada erməni olubsa ora erməni torpağıdır" düşüncəsi,

³¹ Philip L. Kohl, Clare Fawcett, Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology, Cambridge University Press, 1995 - Social Science - 329 pages

əqidəsi, məqsəd və prinsipi erməni Baş Nazirinin çıxışlarında hakim idi.

Belə ki, Gülistan müqaviləsindən sonra Çar Rusiyası dönməmində Gürcüstanın Bolnisi bölgəsindən köçürülmüş ermənilərin Azərbaycanın qədim yaşayış məskəni olan Ağcakənd kəndində yerləşdirilməsinə görə Paşinyan bu kəndi erməni kəndi və onun ermənilərə məxsus olduğunu iddia edir. Halbuki, bu kəndin adı Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz üzrə canişini Yermolovun rəhbərliyi ilə 1823-cü ildə Qarabağ əhalisinin siyahıya alınması üzrə hazırlanmış təsvirdə bu inzibati ərazi Ağcakənd adlanır. Bu təsviri sənəddə Ağcakəndin yerləşdiyi inzibati-ərazi bölgə isə Talış mahalı adlanır. 1886-cı ildə Cənubi Qafqaz üzrə Statistika Komitəsinin və Cənubi Qafqaz canişinliyinin nəzarəti ilə dərc olunmuş "Qafqaz təqvimi"ndə Yelizavetapol (Gəncə) quberniyası üzrə Kontratenkonun məlumatlarında, eləcə də Sovet dövründə 1926-cı ildə aparılan siyahıyaalma sənədlərində də bu kəndin adı Ağcakənd kimi qeyd edilir. 1938-ci ildə tarixən Azərbaycan türklərinin yaşadığı Ağcakənd kəndinin adı azərbaycanlıların deportasiyası və repressiyasına imza atan Stepan Şaumyanın soy ismi ilə Şaumyan adlandırılmışdır. (Hərçənd ki, 1923-cü ildə qədim Azərbaycan şəhəri Xankəndinin adı dəyişdirilərək Stepanakert adlandırılmışdır.)

Akademik B.Piotrovski 1989-cü ildə İrəvanda keçirilmiş simpoziumdakı çıxışında çəkinmədən səsləndirmişdir ki, erməni ideoloqları məqsədlərinə çatmaları üçün müxtəlif imperialist güclərin əlində alət olmağa üstünlük vermişlər. O, çıxışında Cənubi Qafqaz əhalisinin böyük əksəriyyətinin məzhəb müsəlmanlar, onların isə mütləq əksəriyyətinin azərbaycanlılar olduğunu dəlillərlə sübut etmişdir. Eyni zamanda, alim qeyd

etmişdir ki, Qafqazda azərbaycanlı əhali üstünlük təşkil etdiyindən bu bölgədə Azərbaycan türkcəsi hakim dildir.

Akademik fikirlərini tarixi qaynaqlarla bərabər, 1858-ci ildə Qafqaza, Şimali Azərbaycana, səfər etmiş tanınmış fransız yazıçısı Aleksandr Dümanın "Qafqaza Səyahət" əsərinə istinad edərək də əsaslandırmışdır. Aleksandr Dümanın bu əsərində qeyd edilir ki, Qafqazın qərb hissəsində (indiki Gürcüstan ərazisində) əhalinin çox hissəsi türkdilli olduğundan bu bölgədə türk dili hakim dildir. Aleksandr Düma yazırdı ki, bu dili bilən hər kəs bu bölgədə sərbəst dolaşa bilər.

TARİXİ ƏDALƏTSİZLİK: DEPORTASIYA, ETNİK TƏMİZLƏMƏ VƏ SOYQIRIM

XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin 90-cı illərinədək (Sovetlərin dağılmasına qədər olan dövr ərzində) bölgə ilə bağlı qəbul edilmiş və bugün də qüvvədə olan tarixi müqavilələrin, eləcə də, son 30 ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş sənədlərin "Münxendən başlayan zəfər" kitabına daxil edilməsi oxuculara, daha ətraflı bilgi əldə etmək imkanı yaradır.

BMT, AŞPA, ATƏT PA, İKT, Qoşulmama hərəkəti, NATO PA, AP kimi mötəbər beynəlxalq təşkilatların Ermənistanın Azərbaycana qarşı işğalçılıq siyasətini əks etdirən bir sıra sənədlər də daxil edilmişdir. BMT TŞ-nin 822 (1993), 853 (1993), 874 (1993), 884 (1993), AŞPA-nın 1416 (2005) və 2085 (2016) 2085, BMT-nin Baş Assambleyasının 62/243 (2008) sayılı qətnamələri, ATƏT Parlament Assambleyasının 2015-ci il tarixli Helsinki Bəyannaməsi kimi önəmli sənədlərin kitaba daxil edilməsi bu problemin tarixi kökünə və gerçək tarixinə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini daha da artıracaqdır.

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması və Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll olunması, təcavüzkar Ermənistanın silahlı qüvvələrinin qeyd-şərtsiz Azərbaycan torpaqlarını tərk etməsi, qaçqın və köçkünlərin öz yurd-yuvalarına geri dönmələri kimi

tələblər bu sənədlərdə müxtəlif formalarda öz əksini tapmışdır. Kitabın ilk səhifələrində Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində keçirilmiş panel müzakirəsinin materiallarında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə ötən iki yüz ildə baş vermiş tarixi proseslər, Azərbaycan xalqına qarşı baş vermiş ədalətsizliklər və haqsızlıqlar tarixi və hüquqi sənədlərlə obyektiv dəyərləndirilmişdir. Münxendə səsləndirilmiş bu tarixi müqavilələrin və beynəlxalq hüquqi sənədlərin kitaba daxil edilməsi saxta erməni tarixini və tarixi prosesləri oxucunun müqayisəli təhlil etmə və qiymətləndirmə imkanını daha da artıracaqdır. Təəssüf ki, Qafqazın ən ağırlı problemlərindən olan Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlığı nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli üçün mandat verilmiş vasitəçiləri, ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrləri tərəfindən bugüncədə münaqişənin ədalətli həllində hüquqi və tarixi baza ola biləcək bu önəmli tarixi sənədlər əsas kimi istifadə edilməmişdir. Belə sənədlərin ən vaciblərindən biri Münxen Təhlükəsizlik Konfransı çərçivəsində Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi mövzusunda keçirilmiş panel müzakirəsi zamanı Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin səsləndirdiyi 1805-ci il 14 may tarixində Qarabağ xanlığı və Çar Rusiyası arasında imzalanmış Kürəkçay müqaviləsidir.

İki yüz on beş il bundan öncə imzalanmış və günümüzədək qüvvədə olan bu tarixi müqavilə Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz parçası olduğunu rəsmiləşdirən yeganə sənəddir. Bu müqaviləni diqqətlə oxuyan və təhlil edən hər kəs müqavilədə ermənilərə və ya erməni xalqına aid heç bir müddəanın olmadığına şahidi olur. Qarabağ xanlığının müstəqil bir müsəlman

xanlıqı olması, müqavilənin əbədi müddətə bağlanması və bundan sonra da heç bir dəyişikliyə uğramayacağı müqavilənin müxtəlif müddəalarında təsbit olunmuşdur. Oxucu kitaba daxil olmuş Kürəkçay müqaviləsinin mətni ilə tanış olarkən Qarabağ xanlığına qarşı bu ərazidə yaşayan erməni mülkçülüklərinin hər hansı bir iddiasının ola biləcəyi ilə bağlı bir kəlməyə rast gəlməyəcəkdir.

Şimali Azərbaycanın (bugünkü Azərbaycan Respublikası) gələcək taleyində hüquqi və tarixi baxımdan mühüm əhəmiyyəti olan müqavilələrdən biri də Güllüstan kəndində rus ordugahında Çar Rusiyası və İran arasında imzalanmış 24 oktyabr 1813-cü il tarixli Güllüstan Sülh müqaviləsidir. Bu müqavilə Çar Rusiyasının Azərbaycanın şimal hissəsini işğal etdiyini rəsmən təsdiqləyir. Müqaviləyə əsasən, Gəncə, Qarabağ, Şəki, Şamaxı, Quba və Lənkəran xanlıqlarının əraziləri, Şərqi Gürcüstan və Dağıstan Rusiyaya ilhaq edilir. 1826-cı ildə Rusiya və İran arasında başlanan müharibənin Çar Rusiyasının qələbəsilə nəticələnməsi bu bölgədə növbəti bir müqavilənin imzalanmasını zəruri etmişdir.

Bu müqavilə 10 fevral 1828-ci il tarixində cənubi Azərbaycanın Türkmənçay kəndində imzalandığına görə bu kəndin adı ilə tarixə yazılmışdır. Türkmənçay müqaviləsinin imzalanması ilə Azərbaycan Şimal və Cənub olmaqla iki yerə parçalanmış oldu. Müqavilə imzalanarkən Rusiya tərəfindən imperatorun səlahiyyətli nümayəndələri, general İvan Paskeviç, həqiqi mülki müşavir Aleksandr Obrezkov və tərcüməçi Abbasqulu Ağə Bakıxanov iştirak etmişdir. Yəni, beynəlxalq hüququn prinsiplərinə və protokol qaydalarına görə bu bölgədə yaşayan ermənilər azlıq olsaydı, onların da hər hansı səviyyədə təmsil-

çiləri iştirak etməli idi. Güllüstan müqaviləsində olduğu kimi, bu müqavilədə də ermənilərlə bağlı heç bir müddəa yer almasa da müqavilənin 14-cü bəndi xristianların (yəni ermənilərin) azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında məskunlaşmasına hüquqi əsas yaratmışdır. Çox təəssüf ki, bu müqavilənin imzalanması tarixi Azərbaycan torpaqlarına ermənilərin məqsədyönlü və kütləvi yerləşdirilmə siyasətinin həyata keçirilməsinə hüquqi don geyindirdi. Müqaviləyə əsasən İrəvan və Naxçıvan xanlıqları Rusiya ərazisinə ilhaq edildiyindən imzalanmadan bir neçə gün sonra Çar I Nikolayın fərmanı ilə Erməni vilayəti yaradılmışdır. Tarixi ədalətsizliyin son həddi olan bu fərmana görə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının daxil olduğu "Erməni Vilayəti"nin quruluşu və idarə edilməsi qaydası çarın və ali senatın fərmanları əsasında müəyyənləşdirilirdi. Bu fərmanla təxminən 90 il sonra yəni 1918-ci ildə, azərbaycanlıların tarixi torpaqlarında erməni dövlətinin qurulmasının təməli qoyulmuş oldu. Erməni vilayəti İrəvan və Naxçıvan əyalətlərinə və Ordubad dairəsinə bölünmüşdü. İrəvan əyalətinə keçmiş İrəvan xanlığının 15 mahalı, Naxçıvan əyalətinə 5 mahal və Ordubad dairəsinə 5 mahal daxil idi. Əhalisinin əksəriyyətinin azərbaycanlılardan və müsəlmanlardan ibarət olmasına baxmayaraq, vilayət idarəsinin rəisi gürcü əsilli komandan A.Çavçavadze təyin edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, 1840-cı ildə Erməni vilayəti ləğv edilmişdir. 1849-cu ildən isə İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Ordubad və Novo-Bayazid qəzalarından ibarət İrəvan quberniyası təşkil edildi. 1870-ci ildə İrəvan quberniyasının tərkibində Şərur-Dərələyəz, 1875-ci ildə isə Sürməli qəzası yaradıldı. 1918-ci ilə qədər İrəvan quberniyasının tərkibində 7 qəza – İrəvan, Aleksandropol (Gümrü), Naxçıvan,

Novo-Bəyazid, Sürməli, Şəhur-Dərələyəz və Ecmiədzin formalaşdırılmışdır. 7 qəzadan yalnız 3-də Aleksandropol (Gümrü), Novo-Bəyazid və Ecmiədzin qəzalarında erməni əhalisi çoxluq təşkil edirdi.

Ümumiyyətlə, imzalanmış bu müqavilələrdə Çar Rusiyanın əsas məqsədi Osmanlı və İran dövlətlərini bölgədən tamamilə sıxışdırıb çıxarmaq və bu bölgəni tam öz hakimiyyətində və idarəçiliyində saxlamaq idi.

Bir tərəfdən Osmanlı və İran dövlətlərinin əhalisinin müsəlman olması, digər tərəfdən bölgənin müsəlman əhalisinin, xüsusilə də azərbaycanlıların mütləq çoxluq təşkil etməsi Çar Rusiyanın maraqlarının bölgədə qorunması və bərqərar edilməsi üçün çox ciddi problem idi. Bu problemin həlli üçün Cənubi Qafqazda azərbaycanlıların tarixən yaşadıkları indiki Ermənistan ərazisindən davamlı olaraq deportasiya edilərək, onların boşaldılmış yurd yerlərinə dünyanın müxtəlif bölgələrindən gətirilən erməni ailələrinin yerləşdirilməsi idi.

“Münxəndən başlayan zəfər” kitabının hazırlanmasında Çar Rusiyanın o dövrün bütün tarixi proseslərini özündə əks etdirən stenoqramların, məktublaşmaların, hesabatların və statistik məlumatların təsbit olunduğu Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının 12 cildlik toplusu, Çar Rusiyanın hərbi arxiv və “Qafqaz təqvimi” əsas faktoloji mənbələrdən biri kimi istifadə edilmişdir. Bu sənədlərlə oxucu tanış olduqca erməni millətçilərinin məharətlə hazırladıqları saxta erməni tarixini gerçək həqiqətlərdən aşkar edə biləcəkdir.

İstinad edilmiş bu sənədlərdə XIX-XX əsrlərdə indiki Ermənistan ərazisindən müxtəlif illər üzrə hansı sayda azərbaycanlıların tarixi vətənlərindən deportasiya olunması, eləcə də bu yerlərə hansı sayda erməninin məskunlaşdırılması proses-

ləri əks olunmuşdur (bax: 275, 561, 568, 569, 570, 582, 586, 597, 1205, 1256, 1259, 1265 sayılı aktlar). Bu sənədlərin əksəriyyəti o dövrün tarixi şəxslərinin yazmış olduqları və gerçək dəlillərin təsbit olunduğu məktub, məruzə və ya hesabatlardan ibarətdir. Zamanın güzgüsü və yaddaşı hesab edilən bütün bu sənədlərlə Cənubi Qafqazda, xüsusilə də indiki Ermənistan və Qarabağ ərazisində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddialarının əsassız və yalan olduğu sübut edilir.

O, dövrün şəxslərindən olan Çar Rusiyanın Xüsusi Qafqaz üzrə korpusunun komandiri general-adyutant, qraf İvan Fyodroviç Paskeviçin Qafqaz Arxeologiya Komissiyasının ayrı-ayrı cildlərində toplanmış (VII cild) çoxsaylı aktlarında oxucu tarixi prosesləri aydın təsəvvür edəcəkdir. 570 sayılı aktda İran erməniləri ilə general-adyutant Paskeviç arasında vəsaitçi olmuş, erməni əsilli polkovnik Lazar Lazarevin hesabatı əks olunmuşdur. Lazarevin 2 aprel 1828-ci il tarixində Urmiyadan qraf Paskeviçə göndərdiyi 176 sayılı hesabatında İrandan ermənilərin köçürülməsi ətrafı təsvir edilir. Məktubda 700 erməni ailəsi olmaqla Marağada yaşayan bütün ermənilərin və 329 erməni ailəsinin isə Təbrizdən köçürüldüyü qeyd edilir.

582 sayılı aktda general-adyutant Paskeviçin Ecmədzindəki erməni arxiyepiskopu V.Nersesə ünvanladığı məktub təsbit olunmuşdur. 25 aprel 1828-ci il tarixli 937 sayılı məktubda Marağadan və Təbrizdən gətirilmiş 1000 erməni ailəsinin Naxçıvan və İrəvan ətrafında yerləşdirilməsi haqqında məlumat verilir. Ümumiyyətlə, Çar Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsində erməni kilsəsinin “böyük xidmətləri” bütün bu tarixi sənədlərdə qeyd edilir. Arxiyepiskop Nersesin azərbaycanlılara və türklərə qarşı xayanatkar xidməti, xüsusən də İranla müharibədə Çar Rusiyasına göstərdiyi cəsus xidmə-

ti qiymətləndirilmiş və o, "Aleksandr Nevski" ordeni ilə təltif edilmişdir. Tarixin müxtəlif dövrlərində erməni kilsələrinin və katalikostuqların müxtəlif imperialist güclərin aləti olmuş və bu "xidmət" hər zaman xüsusi qiymətləndirilmişdir.

Məşhur Lazarevlar nəslinin nümayəndəsi, Ağazar Lazarevin nəvəsi polkovnik Lazar Lazarevin general adyutant İ.F.Paskeviçə yazdığı 586 sayılı aktda əks olunmuş 326 sayılı 1 may 1828-ci tarixli hesabatında isə Urmiya və Salmasdan 3000 erməni ailəsinin İrəvan quberniyası ərazisində yerləşdirilməsi dəqiq göstərilir. Bu aktda eyni zamanda İrandan gətirilən ermənilərin Qarabağ və ətraf ərazilərdə yerləşdirilmə planı haqqında da bəhs edilir. 597 sayılı aktda qeyd edilən general Paskeviçin başqa bir köçürülmə prosesi ilə bağlı Ümumrusiya Ordusunun komandiri general qraf Dibiçə yazdığı 26 may, 1828-ci il tarixli 141 sayılı müraciatında 279 erməni ailəsinin Qarabağda və 948 erməni ailəsinin isə İrəvanda yerləşdirilməsi və köçürülən erməni ailəsinin sayının 5000-dən çox olması haqqında məlumat verilir.

Ümumiyyətlə, Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının VII cildində toplanmış aktlarda Türkmənçay müqaviləsindən sonra 120 min erməninin İrəvan, Naxçıvan və Qarabağa köçürülməsini dəlillərlə təsdiq edilir. Tarixi şəxslərin yazışmalarında köçürülmə proseslərində hətta indiki Ermənistan ərazisində demoqrafiyanın ilbəil ermənilərin xeyrinə dəyişəcəyi haqqında mülahizə və təhlillərə rast gəlmək olar. Qeyd edilən bu faktlar Çar Rusiyasının Qafqaz Cənubi-Şərqi İrəvanın mülkü məsələlər üzrə rəhbərliyinin nəzarətində çap olunmuş Qafqaz təqvimində, eləcə də Çar Rusiyasının hərbi arxivində toplanmış sənədlərdə də öz təsdiqini tapır.

Kitabın hazırlanmasında Rusiya Federasiyası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında B.N.Yeltsin adına Prezident kitabxana-

sından əldə edilən bir sıra çox önəmli materiallardan da istifadə edilmişdir³². Kitabxanadan əldə edilmiş 1828-1829-cu illərdə Çar Rusiyasının İrəvan səfiri olmuş A.Qriboyedovun məktublarında azərbaycanlıların tarixi vətənləri olan indiki Ermənistan ərazisindən kütləvi şəkildə deportasiyası və bu yerlərə ermənilərin necə yerləşdirilməsi göstərilir. Bu məktublarda da Qarabağ, İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisinə ermənilərin davamlı və kütləvi köçürülməsinin demoqrafik vəziyyətin ermənilərin xeyrinə zaman-zaman necə dəyişəcəyi izah edilir.

Məşhur Qlinka nəslinin nümayəndəsi, Çar Rusiyasının XIX əsrdə Cənubi Qafqazdakı əsas şəxslərindən biri olmuş, rus yazıçısı və hərbi tarixçisi Sergey Nikolayeviç Qlinkanın Şərqi Dilləri İnstitutu tərəfindən (bu institut erməni əsilli polkovnik Lazar Lazarevin ailəsinə məxsus olmuşdur) 1831-ci ildə dərc olunmuş "Azərbaycan ermənilərinin Çar Rusiyasının hüddullarına köçürülməsinin təsviri" əsərində İran ermənilərinin İrəvana, Naxçıvana və Qarabağa köçürülməsi ilə əlaqədar kifayət qədər rəsmi sənədlər və faktlar toplanmışdır. Kitab İran ermənilərinin Güllüstan və Türkmənçay müqaviləsindən sonra Rusiya ərazisinə ilhaq olunmuş İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ ərazilərinə köçürülməsi haqqındadır. Bu əsərdə 1829-1832-ci illərdə Ordubad dairəsinə 1340 nəfər erməni olmaqla 250 ailə, Erməni vilayətinə isə 35560 nəfər erməni olmaqla 6949 ailənin köçürüldüyü qeyd edilir. Türkmənçay müqaviləsindən sonra yeni təşkil edilmiş Erməni vilayətində əhali tərkibi 81749 nəfər olmaqla 16078 müsəlman ailəsi və ermənilərin sayı 25131 nəfər olmaqla 4428 ailə olmuşdur. İrandan erməniləri köçürülməsi ilə onların sayı 60691 nəfərə (yəni 11377 ailə)

³² Президентская библиотека имени Б.Н. Ельцина - <https://www.prlib.ru/>

çatmışdı. Nəticədə ermənilərin sayı 24 faizdən 43 faizə qalxmışdı. Ümumiyyətlə, İrandan köçürülən 8249 ailədən 6949-u Erməni vilayətinə, qalan 1300 ailə Qarabağa və Zəngəzura köçürülmüşdür.

Qlinkanın əsərində o dövrün tarixi personajlarının hesablarına, məktub və yazışmalarına da yer verilmişdi. Xüsusi Qafqaz Korpusunun general-adyutanti, qraf Paskeviçin tapşırığı ilə polkovnik Lazarev tərəfindən İrandan İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrinə köçürüləcək ermənilərə ünvanlanmış bəzi məktub və yazışmalar, müraciətlər də bu əsərə daxil olunmuşdur.

Polkovnik Lazarevin ermənilərə ünvanladığı 30 mart 1828-ci il tarixli rəsmi müraciəti kitabda həm rus və həm də erməni dillərində verilmişdir. Sözügedən müraciətdə köçürüləcək ermənilərin 6 il müddətinə həttə bütün vergilərdən azad olacaqları və ən kasıb olanlara yardım ediləcəyi barədə məlumatlar təsvir edilir. Sənədlərdə ermənilərin planlı şəkildə köçürülməsinin əhəmiyyəti vurğulanır və bu prosesin 3-4 ay içində tamamlanmasının zəruriliyi bildirilir. Xüsusi Qafqaz Korpusunun general-adyutanti Paskeviçə Polkovnik Lazarevin ünvanladığı ümumi hesabatında Araz çayını keçən 5000 erməni ailəsinin əksər hissəsinin, xüsusilə, yoxsul olanların Qarabağda yerləşdirilməsinə və onlara pul yardımının edilməsinə ciddi ehtiyac olduğu bildirilir. Hesabatda Çar tərəfindən on dörd min çervon (qızıl sikkə) və 400 gümüş pul sikkəsinin və general Paskeviç tərəfindən isə 2000-dən çox çervonun köçürülən imkansız ermənilərə paylanması da qeyd edilir. Maraqlı burasındadır ki, sonralar Qriboyedov özünün "Mənim Əsrim" kitabında köçürülən ermənilərə pul vəsaitinin paylanması zamanı xeyli pozuntulara yol verildiyi və bunlardan Lazarevin

guya "xəbərinin olmaması"nı ehyamla vurğulayır. Bu mənada oxucular bu kitabə daxil edilmiş məktub və hesabatlarda ermənilərin Qarabağa və Naxçıvana köçürülməsinin nə üçün çox strateji əhəmiyyətə malik olduğu sualının cavabını tapacaqlar.

Göstərilən bu faktlar o dövrün başqa bir personajı XIX əsrdə Çar Rusiyasının Tiflisdə Vətanpərvərlər Cəmiyyətinin sədri olmuş, Rus Məclisinin üzvü, N.N.Şavrovun "Cənubi Qafqazda rus məsələsinə yeni təhlükə" kitabında (kitab 1911-ci ildə S. Peterburqda nəşr edilmişdir) öz təsdiqini tapır³³.

Kitabda yazılır ki, Çar Rusiyası Cənubi Qafqazda müsəlmanların yaşadıkları ərazilərin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi məqsədilə 1819-cı ildə 500 Vitemberq almanın Gəncə quberniyasına, 1828-1830-cı illərdə İrandan 40000, Türkiyədən 84000 erməninin İrəvan və Gəncə quberniyasına və həmçinin, Tiflisin Borçalı, Axıləkək qəzalarına gətirilərək, ən məhsuldar xəzinə torpaqlarında məskunlaşdırılmışdı. Bu məskunlaşma üçün ermənilərə 200000 desyatın (təxminən 2000000 hektardan bir az çox) torpaq ayrılması və bunun isə əksəriyyətinin şəxsi torpaq kimi müsəlmanlardan alındığı bildirilir. Qeyd edilir ki, Göyçə gölünün sahilləri və Yelizavatepol (indiki Gəncə) quberniyasının dağlıq hissəsində də ermənilər məskunlaşdırılmışdılar. Bütün bunlarla yanaşı, 1877-1879-cu il Rus-Türk müharibəsi bitdikdən sonra Qars vilayətinə 50 min erməni və 40 min yunanlı da yerləşdirilmişdir.

Qafqaz Ordusunun İrəvan dəstəsinin komandiri, erməni əsilli general-leytenant Terquqasov yazırdı ki, 1893-1894-cü illərdə 35 min araba, yəni təxminən 10000 Türkiyə erməni

³³ Шавров Николай Николаевич, "Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам", Санкт-Петербург : Рус. собрание, 1911

Sürməli qəzasına köçürülmüşdür. 1897-ci ildə Çar Rusiyasının Qafqaz bölgəsinin yeni təyin edilmiş hakimi Q.S.Qolitsin öz hesabatında Cənubi Qafqaza köçürülmüş ermənilərin 90.000 nəfərinin bu ərazidə məskunlaşdığını qeyd edir. N.Şavrov kitabında yazır ki, 1896-cı il əhalinin siyahıya alınması zamanı ermənilərin sayı 900 min nəfər olduğu halda, 1908-ci ildə 1 milyon 300 min nəfər təşkil edirdi. Şavrov kitabında Çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz üzrə generalı qraf A.D.Şeremetyevin Rusiya Çarına hazırladığı hesabatından götürülmüş bir sıra statistik rəqəmlərə də istinad edir. Şavrov etibarlı mənbələrdən əldə etdiyi məlumatlara əsaslanaraq, Cənubi Qafqazda yaşayan ermənilərin həttə 300 mininin yerli, 1 milyon erməninin isə gəlmə olduğunu qeyd edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əvvəllərinədək İrəvan şəhərinin əksəriyyəti azərbaycanlılar olmuşdur. İrəvan quberniyasına daxil olan Sürməli, İrəvan, Eçmiəzdin, Şəhur-Dərələyəz, Göyçə, Naxçıvan qəzalarının təxminən 70% azərbaycanlılardan ibarət olmuşdur. Bu məlumatlar "Qafqaz təqvimi"nin XIX əsrdə redaktoru olmuş, Çar Rusiyasının Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz üzrə rəhbəri, Cənubi Qafqazın Statistika şöbəsinin baş redaktoru, 1893-cü ildə Cənubi Qafqazın quberniya və vilayətlərinin və 1902-ci ildə İrəvan quberniyasının demoqrafik xəritələrinin tərtibatçısı, general-leytenant Y.S.Konratenkonun araşdırmaları ilə də təsdiq edilir³⁴. Onun hazırlamış olduğu xəritələrdə və statistik məlumatlarda bir neçə qəza xaric, İrəvan quberniyasına daxil olan əksər qəzalarda azərbaycanlıların sayının ermənilərdən xeyli üstünlük təşkil etdiyi göstərilir.

³⁴ Кавказский календарь на 1902 год [Текст]: Изданъ по распоряжению Главначальствующаго гражданской частью на Кавказе /Под ред. Е. Кондратенко.-Тифлиси, 1901.-737 с.

Konratenko öz hesabat və araşdırmalarında erməni əhalisinin müsəlman əhalisindən (azərbaycanlılardan), davamlı olaraq artan üstünlüyünü Türkmənçay müqaviləsindən sonra həyata keçirilmiş köçürülmə siyasəti ilə izah edir.

Ermənilərin xarici ölkələrdən gətirilərək, azərbaycanlıların tarixi şəhəri olan İrəvan quberniyasında yerləşdirilməsi 12 oktyabr 1918-ci ildə RSFSR-in Cənub bölgələr üzrə Fövqəladə Komissarı Q.K.Orconikidzenin Vladıqafqazdan V.I.Leninə Qafqazdakı ictimai-siyasi durumla bağlı göndərdiyi iki səhifəlik teleqramda ətraflı təsvir edilir. XX əsr əvvəllərində azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş deportasiya və etnik təmizləmə haqqında daha ətraflı bilgilni oxucular "Q.K.Orconikidze: Məqalələr və nitqlər 1910-1920" kitabından da əldə edə bilərlər. Kitabın Cənubi Qafqaza aid I cildində toplanmış teleqramlarda Orconikidze müxtəlif xarici ölkələrdən gətirilən və İrəvan quberniyasının iki qəzasına yerləşdirilmiş 600 mindən çox qaçqın erməninin ağır vəziyyətindən bəhs edir.

Ümumiyyətlə, erməni xalqının "əzabkeş" imicini formalaşdıran erməni millətçiləri dənizdən-dənizə "Böyük Ermənistan" yaratmaq xülyası ilə məşub olduğu xalq fəlakəti və uçuruma aparmaqdan belə çəkinməmişlər. Bu haqda bir sıra görkəmli tarixçi alimlərin də fikirləri vardır. Erməni millətçiləri saxta tarix və məkrli planlarını həm XIX əsrdə Çar Rusiyası, həm də XX əsrdə erməniparəst Sovet imperiyası dönməində "ugurla" davam etdirə bilmişlər. Azərbaycanlılara qarşı həyata keçirilmiş deportasiya və etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində erməni millətçiləri XX əsrin 80-ci illərin sonunda qədim Azərbaycan torpaqları olan indiki Ermənistan ərazisindən 250 mindən çox azərbaycanlıni işğəncələrə qovaraq, dünyanın yeganə monoetnik dövlətini qurmağa nail ola bildilər.

Dünya üçüncü minilliyin ikinci onilliyini sona versə də, hələ də, erməni millətçilərinin son iki əsrdə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri düşmənçilik siyasətinə, onun acı və faciəvi nəticələrinə beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən biganəlik nümayiş etdirilir.

XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının süquta uğraması ilə bu imperiyanın müstəmləkəsi olan bir sıra xalqlar öz müstəqilliyinə qovuşa bilmişdi. İstiqlaliyyətinə qovuşan xalqlar arasında Azərbaycan xalqı da var idi. Azərbaycan xalqı həmin illərdə çox ağır faciələrlə üzləşsə də, 28 may 1918-ci il tarixində böyük qəhrəmanlıq və fədakarlıqla Şərqdə və İslam aləmində ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Demokratik Respublikasını qura bildilər.

May ayının sonunda Cənubi Qafqazda gürcülər və azərbaycanlılar öz müstəqilliklərini bəyan etsələr də, bu bölgədə yaşayan ermənilər ərazi probleminin olmasından və paytaxt şəhərini müəyyən edə bilmədiklərindən müstəqilliklərini elan edə bilmirdilər. Həmin illərdə Çar Rusiyasının süqutu ilə əlaqədar Rusiyada ictimai-siyasi vəziyyət çox ağır idi. Buna baxmayaraq, Rusiya Qafqazın nəzarətdən çıxmasını heç cür qəbul edə bilməzdi. Ona görə də çətin də olsa bütün gücü ilə bu bölgədəki prosesləri nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. Digər tərəfdən, bölgədə Bakı və Xəzər neftindən marağını çəkmək istəməyən digər imperialist qüvvələr də Qafqazda, xüsusən Cənubi Qafqazda baş verən geosiyasi proseslərə təsir etməyə çalışırdılar. Hətta bu qüvvələr yeni qurulmuş gənc demokratik respublikalara müəyyən təzyiqlər edə bilirdilər.

Erməni millətçiləri və daşnaksutyun partiyasının üzvləri bölgədə müxtəlif imperialist maraqların gələcək planlarının həyata keçirilməsində onlara "xidmət" vəd edərək, əvəzində

azərbaycanlılara qarşı ərazi iddialarının gerçəkləşdirilməsinə onlardan dəstək almağa çalışırdılar. Xəyanət yolu tutan və çirkli məqsədlər üçün alət olmaqdan utanmayan, yaşadıkları ərazinin daimi əhalisinə qarşı faciə və cinayətlər törətməkdən çəkinməyən ermənilər istədiklərinə nail ola bildilər.

Ənənələrinə "sadiq" qalan erməni millətçiləri Cənubi Qafqazda silahlı daşnak üsurləri imperialist güclərlə müxtəlif gizli sövdələşmələrə gedərək, 1918-ci ilin ilk aylarından başlayaraq, Bakıda və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində on minlərlə azərbaycanlıyı qətl etdilər. Dinc əhaliyə yönəlik geniş miqyaslı bu qətləmə o qədər qəddarcasına aparılırdı ki, bu cinayətin qarşısı xilaskar Türk Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşanın rəhbərliyi ilə türk əsgərlərinin Azərbaycana gəlişi ilə alındı. Yerli azərbaycanlı qüvvələrlə qəhrəman Türk Ordusunun göstərməsi olduğu şücaət və qardaş köməyi sayəsində erməni millətçilərinin bütün qüvvələri darmadağın edildi. Bu kütləvi qırğınlar Sovet dönmində uzun illər ört-basdır edilərsə də, Azərbaycan xalqının yaddaşından silinmədi, əksinə əbədiyyən xalqın qan yaddaşına yazıldı. Sovetlər dağıldıqdan sonra isə 1998-ci ildən etibarən 31 Mart Azərbaycan xalqının tarixində rəsmi olaraq, Azərbaycanlıların Soyqırım Günü kimi qeyd edilir. Ümumiyyətlə, hər zaman imperialist güclərin himayəsində olan ermənilər istər indiki Ermənistanda, istərsə də Yuxarı Qarabağda dəfələrlə silahlı basqınlar edərək silahsız və müdafiəsiz olan Azərbaycan türklərini qırıb, əmlaklarını qarət edərək doğma yurdlarından didərgin salmışlar. Bu cür qırğınlar 1905-1906-cı və 1915-1920-ci illərdə daha kütləvi şəkil almış, hətta indiki Ermənistanın hər bölgəsində azərbaycan-türklərinə qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirilmişdir. Məhz bu kütləvi qırğından sonra bölgədə yaranmış çox

mürəkkəb və ağır durumdan istifadə edən xarici imperialist güclər ADR-in qurucularına ciddi təzyiq göstərərək, maşa kimi istifadə etdikləri ermənilərin müstəqil dövlət qurmaları üçün ərazi – paytaxt şəhər tələb etdilər. Xarici güclərin bu təzyiqinə tab gətirə bilməyən Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti bir gündən sonra Məsəlman Milli Şurasının 29 may 1918-ci il tarixli qərarı ilə Eftalitlilər dönməində əsas Ağ hunlar tərəfindən (İran mənbəsi Şahristaniha I Eranşahir Turac Daryae) qoyulmuş tarixən azərbaycanlıların dədə-baba yurdu İrəvan Ermənistan dövlətinin qurulması üçün ermənilərə paytaxt şəhəri kimi verildi. Bununla da Azərbaycanın milli dövlətçilik tarixinə qızıl həflərlə yazılmış Atabəylər, Qaraqoyunlular, Ağqoyunlular, Səfəvilər kimi onlarla dövlətlərin ərazisi olmuş bu şəhər indiki işğalçı Ermənistanın paytaxtına çevrildi. Bugün Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərinin, dövlət xadimlərinin və alimlərinin doğulub, boya-başa çatdığı və Qafqazın ədəbi-bədii mühitinin formalaşmasında xüsusi rol oynamış, qədim əsilzadələr şəhəri İrəvan şəhəri azərbaycanlılardan alınaraq, işğalçı Ermənistan dövlətinin paytaxtına çevrildi. Yüzilliklər boyu azərbaycanlıların yaratdığı qeyri-maddi-mədəni irs və onların yaşadıkları tarixi oğuz yurdu türklərin məskənləri, məzarlıqlar ermənilər tərəfindən tamamilə qəsb edilmiş oldu.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada bolşeviklər hakimiyyətə gəldikdən az sonra erməni millətçiləri və daşnaksutyun partiyasının təmsilçiləri özlərinə yeni himayədarlar axtarışında idi. Onlar uzun illərdən bəri Azərbaycan xalqına qarşı hədəflənmiş məkrli planlarının yeni mərhələsi üçün şəbəkələr qurmağa çalışırdılar. Bolşevik və sosialist ideyaları ilə maskalanan erməni millətçiləri nəyin bahasına olursa olsun, Azərbaycandan yeni ərazilərin qoparılması yollarını düşündürdülər. Hər qarışın-

da Dədə Qorqud izlərini xatırladan oğuz yurdu olan Zəngəzur, Göyçə və Naxçıvan kimi mahal və vilayətlər bolşevik RSFSR-də yüksək vəzifə tutan erməni millətçilərinin, ermənipərəst bolşevik liderlərin və Stalinin himayədarlığı ilə Sovet Ermənistanın tərkibinə keçirildi. Müxtəlif hiylə ilə həyata keçirilmiş, bu planlar haqqında məlumatlar 1996-cı ildə Moskvada nəşr olunmuş Rusiya Federasiyasının Dövlət Arxivinin orijinal sənədləri əsasında hazırlanmış "Bolşevik Rəhbərliyi – 1912-1927 yazışmalar" kitabında ətraflı verilmişdir. Bu kitabdan götürülmüş RSFSR-in Xalq Komissarları Şurasının sədri V.İ. Lenin, RSFSR-in Xalq Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyinin komissarı İ.V. Stalin, RSFSR-in Xarici İşlər üzrə 2-ci xalq komissarı Q.V. Çiçerin, RSFSR-in Cənub bölgələr üzrə Fövqəladə komissarı G. K.Orconikidze, Azərbaycan SSR-nin Xalq Komissarları Şurasının 1-ci sədri N.N.Nərimanov, Azərbaycan SSR-nin Xarici İşlər üzrə 2-ci komissarı Mirzə Davud Hüseynov, RSFSR-in Mərkəzi Komitəsinin Cənub-Şərq Bürosunun katibi A.İ.Mikoyan, KP-ı Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun üzvü S.M. Kirov, RSFSR Xarici İşlər üzrə Xalq Komissarlığının təmsilçisi B.V.Leqran, Ermənistan Respublikasının Hərbi naziri D.M.Kanayan (ləqəbi Dro) kimi o dövrün şəxsləri arasında olan yazışmaların bir qismi haqqında məlumatın "Münxəndən başlayan zəfər" kitabına daxil edilməsi oxucunun saxta erməni tarixinə marağını və kitabın əhəmiyyətini daha da artıracaqdır.

Bu məktublarda qeyd olunduğu kimi tarixən Azərbaycan ərazisi olan Zəngəzur, Göyçə, Dərələyəz, Naxçıvan və Qazax qəzalarının bir hissəsi erməni millətçiləri tərəfindən əsassız olaraq Sovet ermənistanına birləşdirilmişdir. Yazışmalarda erməni sovinizminin daima çiçəklənməsinə dəstək verən tarixi şəxslərin xidmətləri də açıq-aşkar göstərilir.

Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra siyasi mərkəz hesab olunan Moskva Azərbaycanda tam ikiüzlü siyasət yürüdükdü. Buna görə də Cənubi Qafqazda XI Ordunun ilk işğal hədəfi və qurbanı da Azərbaycan olmuşdu. Azərbaycana və azərbaycanlılara qarşı davamlı dağıdıcı basqınlar edən daşnak Ermənistanın quldur hərbi birləşmələrinə Sovet Rusiyası hər zaman himayədarlıq etmişdi. Bunun nəticəsi idi ki, daşnak quldurlarının azərbaycanlılara qarşı hücumları intensiv xarakter daşıyırdı. Bundan "ilhamlanaraq" erməni millətçilərinin ərazi iddiaları getdikcə daha da artırdı. Erməni silahlı quldur dəstələrinin və daşnaksutyun partiyasının əsas ideoloqları olan, eləcə də faşizm ideyalarının təbliğatçısı kimi tanınan polkovnik Njdenin, general Dro və digərlərinin komandanlığı ilə 1920-ci ilin iyulundan başlayaraq, 1921-ci ilin yanvarınadək Goris-Naxçıvan, Ordubad, Zəngəzur, Göyçə, Qarabağ ərazilərinə, hətta Astara-yə quldur basqınları olmuş, bu ərazidəki ailələr qarətçi hücumlara məruz qalmış və çoxlu insanlar öldürülmüşdür.

Qeyd edilən bütün bu faktlar RSFSR-in hərbi arxivində Qafqaz briqadasının 28-ci atıcı diviziyasına aid tarixi sənədlərdə ətraflı təsvir edilmişdir. 1920-ci il avqustun 10-da Azərbaycan SSR-nin rəhbərliyinin və Azərbaycan xalqının iştirakı və xəbəri olmadan Sovet Rusiyası ilə Ermənistan daşnak hökuməti arasında 6 bənddən ibarət saziş imzalanmışdı. Sazişin ərazi məsələlərinə aid olan dörd bəndi erməni millətçilərinin iddiasını və marağını tam təmin edirdi. «Ermənistan Respublikası qoşunlarının yerləşdirilməsi üçün bu sazişlə müəyyən edilmiş zolaqlar istisna olmaqla, mübahisəli vilayətlər Qarabağ, Zəngəzur qəzası və Naxçıvan diyarı RSFSR qoşunları tərəfindən tutulur» kimi təsbit olunmuş ikinci bənd isə Azərbaycan xalqına qarşı qəbul edilmiş olduqca ağır və ədalət-

siz bir qərar idi. Bu müqavilənin şərtlərinə görə Azərbaycana məxsus olan Şərur-Dərələyəz bölgəsi bütövlükdə qeyd-şərtsiz Ermənistanə verilmişdi. Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan isə «mübahisəli ərazilər» elan olunmaqla, Azərbaycanın digər əraziləri, eləcə də Zəngəzurun işğalına siyasi zəmin yaratmışdı. Məhz bu müqavilədən sonra erməni millətçiləri daha da azğınlaşmış və onlar özbaşına olaraq, Gəncə quberniyasına daxil olan qəzalardan biri olan Zəngəzuru işğal etmişlər. Bununla da, Naxçıvanın Azərbaycanın digər əraziləri ilə torpaq əlaqəsi kəsilmiş oldu. Bu isə erməni millətçilərinin gələcək işğal planlarının yeni konturlarını müəyyən etmiş oldu. Erməni millətçilərinin və Daşnaksutyun partiyasının ideyalarını gerçəkləşdirmək və onları işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında daha möhkəm yerləşdirmək üçün 2 dekabr 1920-ci il tarixində RSFSR-in İrəvandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Leqran Rusiya hökuməti, Dro və Tərtəryan isə Ermənistan hökuməti adından protokol imzaladılar. Müqavilənin 3-cü paragrafına əsasən İrəvan quberniyasına aid olan bütün ərazilər, Qars bölgəsinin bir hissəsi, Yelizavetopol quberniyasının Zəngəzur qəzası və bu quberniyanın Qaxax qəzasının bir hissəsi Sovet Ermənistanının tərkibinə daxil edildi⁵⁵. Bu sazişdə Qarabağla bağlı heç bir müddəə yoxdur və müqaviləni imzalayan tərəflər, xüsusən də Ermənistan hakimiyyəti Qarabağın onun ərazisinə daxil olmadığını tanımışdır. Buna baxmayaraq, bu müqavilə əsrlərbo-yu azərbaycanlıların vətəni olan İrəvan, Zəngəzur və Göyçə kimi ərazilərin Sovet İmperializmi tərəfindən ermənilərə bəxş edilməsi idi. Erməni millətçiləri XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, iki yüz il ərzində azərbaycanlıları tarixi vətənlərindən

⁵⁵ RFDA, f. 130, op.4, d. 601, l.131

müxtəlif yollarla qovaraq, onların yaşadıkları böyük əraziləri ələ keçirmişlər. Erməni millətçiləri onların milli xüsusiyyətinə çevrilmiş əsassız ərazi iddialarından heç cür əl çəkmək istəmirdilər. Onlar Kommunist Partiyasının yüksək təmsilçiləri arasındakı güclü dayaqlarının dəstəyi ilə Qarabağ və Naxçıvanı ələ keçirmək üçün yeni planlar hazırlayırdılar.

5 iyul 1921-ci il tarixində erməni millətçilərinin "gözə görünməyən kommunist dostlarının" dəstəyi və Stalinin başçılığı ilə Qarabağın statusu ilə bağlı Rusiya Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosunun iclası keçirilmişdi. Erməni millətçilərinin böyük ümid bəslədikləri bu plenumdakı onlar istədiklərini əldə edə bilmədilər. Bu tarixi plenum Qarabağın yenidən Azərbaycanın tərkibində qalması və muxtar vilayətin muxtariyyət statusunun müəyyənəşdirməsi səlahiyyətinin Azərbaycan Mərkəzi Komitəsinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi (bu qərar kitaba daxil edilmişdir). Erməni millətçilərinin Qarabağ planı "uğursuzluq"la nəticələnsə də onlar Naxçıvanla bağlı öz mərkəzi planlarından və tarixi saxtalaşdırmaqdan əl çəkmirdilər.

1921-ci ilin 26 sentyabr – 13 oktyabr tarixində keçirilmiş Qars konfransı və bu konfransın nəticəsi kimi 13 oktyabr 1921-ci il tarixində imzalanmış Qars müqaviləsi Cənubi Qafqaz respublikalarının, xüsusən də Azərbaycan xalqının taleyində müstəsna rolə malikdir. Konfrans Türkiyə, Rusiya, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan sərhədlərinin demarkasiyası və Naxçıvanın statusunun dəqiqləşdirilməsi məqsədilə keçirilmişdi. Çox gərgin və prinsipiallıq şəraitində keçən Qars danışıqlarında çox saylı mülahizə və təkliflər irəli sürülmüşdür. Türkiyə heyəti israrla müqavilənin Cənubi Qafqazın üç respublikası ilə ayrı-ayrılıqda imzalanmasını tələb edirdi. Müqavilənin bu üç

respublikanın hər biri ilə ayrılıqda imzalanması, Moskva hökuməti tərəfindən bu üç respublikanın müstəqilliyinin tanınması demək idi. Lakin, Qars konfransında həm də, müqavilənin imzalanmasında iştirak edən RSFSR nümayəndə heyəti adından çıxış edən Y. Qanetski müxtəlif bəhanələrlə buna mane olmağa çalışırdı. RSFSR nümayəndələri tərəfindən müxtəlif bəhanələrin irəli sürülməsinin arxasında üç respublikanın xarici siyasət irəli sürmək hüququnun ləğv edilməsi və gələcəkdə RSFSR-in tərkibində vahid dövlət qurmaq niyyəti idi. Buna baxmayaraq, Türkiyə tərəfinin qəti tələbi və israrı sayəsində müqavilə hər üç respublika ilə ayrılıqda imzalandı. Bu müqavilənin bir sıra müddəaları Moskva müqaviləsinin müvafiq paragrafları ilə uyğun idi. Ümumilikdə isə Qars müqaviləsi qeyri-bərabər hüquqlu müqavilələr, zorla qəbul etdirilən bütün müqavilələr və Sevr müqaviləsi rədd edilirdi. Bu müqavilə Qars və Batumun ərazi məsələləri üzrə bütün müddəalar kompleksini, nəqliyyat kommunikasiyalarının fəaliyyətini və vətəndaşların azad hərəkətinin təmin edilməsi, milli və dini mənsubiyyətdən asılı olmayaraq vətəndaş hüquqları məsələlərinin sarsılmazlığı kimi məsələləri əhatə edirdi. Müqavilənin 5-ci paragrafı bilavasitə Naxçıvanın taleyi ilə bağlı idi. Burada Naxçıvanın Azərbaycandan tərkibində saxlanılması və muxtariyyət verilməsi məsələsi təsbit olunmuşdu. Moskva müqaviləsindən fərqli olaraq, Qars müqaviləsinin 5-ci paragrafında Naxçıvanın statusu məsələsində razılığa gələn tərəflər kimi Türkiyə, Azərbaycan və Ermənistan hökumətləri olmuşdu. Müqavilənin bu paragrafında göstərilirdi ki, "Türkiyə Hökuməti, Azərbaycan və Ermənistan Sovet Respublikaları müqavilənin III əlavəsində göstərilən sərhədlər daxilində Naxçıvan vilayətinin Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil etməsi haqqında razılığa gəlirlər".

Naxçıvanın ərazisi və sərhədləri müqavilənin III əlavəsində aydın göstərilmişdir. Bununla da, Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın statusu və təbəçiliyi məsələsini beynəlxalq müqavilələrlə tam şəkildə həll etmiş oldu. Qars müqaviləsi müddətsiz imzalanmış və bu müqaviləni imzalayan dövlətlərdən hər hansı biri onu birtərəfli qaydada ləğv edə bilməz. Qars müqaviləsi 1922-ci ilin mart-iyun aylarında müqaviləni imzalayan ölkələrin qanunverici orqanlarında ratifikasiya olunmuş və həmin ilin sentyabrın 11-dən qüvvəyə minmişdir. Beləliklə də, Türkiyə tərəfinin misilsiz və tarixi rolu, çox ciddi dirənişi, qəti və prinsipial addımları erməni millətçilərinin və onların himayədarlarının Naxçıvan haqqında xülyalarını puça çıxarmış oldu. İstər XIX əsrdə, istərsə də XX əsrdə Cənubi Qafqazla bağlı imzalanmış müqavilələrdə, Qarabağın Ermənistanla və ya ermənilərə aid olması ilə bağlı heç bir müddəə olmamışdır. Əksinə, bütün bu müqavilələrdə və sənədlərdə Qarabağın və Naxçıvanın tarixən Azərbaycan türklərinin yurd yeri olması ayrı-ayrı müddəalarda aydın təsbit olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Qafqazın üç respublikalarından Gürcüstan və Ermənistanın RSFSR-ə birləşdiyi ilk gündən SSRİ dağılanadək bu respublikaların birinci şəxs səviyyəsində dövlət rəhbərləri milliliyyətcə Gürcüstanda gürcü və Ermənistanda isə erməni olmuşdur.

Tarixin acı təəssüf doğuran gerçəkliklərindən biri odur ki, Azərbaycan 28 aprel 1920-ci ildə RSFSR-ə ilhaq edildiyi gündən 10 dekabr 1933-cü ilədək respublikaya rəhbərlik edən birinci şəxslər ya erməni, ya da ermənipərəst qeyri-azərbaycanlı olmuşdur (siyahı kitabə əlavə edilmişdir).

1925-1926-cı illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş Ruhulla Axundov isə milli düşüncələrinə görə işdən azad edilərək, sonralar Stalinin represiya siyasətinin qurbanı olmuşdur.

Məhz 1920-1933-cü illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmiş erməni və erməni əsilli bolşeviklər tərəfindən torpaqlarımız qanunsuz olaraq, hissə-hissə Ermənistanla bağışlanmışdır. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, 1926-29-cu illərdə Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin I katibi işləmiş erməni əsilli Levon Mirzoyan 1929-cu ildə Azərbaycanın tarixi ərazisi olan və çox mühüm strateji əhəmiyyətə malik Megri şəhərini əsassız olaraq, Ermənistanla vermişdir. Megri şəhəri və onun ərazisi Azərbaycanı Naxçıvanla birləşdirən yeganə dəhliz idi. Bunun nəticəsi idi ki, 1992-ci ildə təcavüzkar Ermənistan tərəfindən ərazilərimiz işğal edildikdən sonra Naxçıvan tamamilə blokada vəziyyətinə düşdü. Çar Rusiyası zamanında Yelizavetpol quberniyasına daxil olan və İrəvana 264 km məsafədə yerləşən Megri Zəngilan, Ordubad, Qafan və İranla ortaq sərhədə malikdir. Bugün Azərbaycan xalqının iradəsi və razılığı olmadan onun tarixi torpaqlarının qanunsuz olaraq, təcavüzkar Ermənistanla bağışlanması kimi məsələlər gündəmə gətirilməli və ədalətli həllini tapmalıdır.

SSRİ-nin bütün dövrlərində erməni ideoloqlarının Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları səngiməmişdir. O dövrdə İttifaqda milli məsələlərə çox həssaslıqla baxılsa da, erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı münasibətləri fərqli məcrada və müstəvidə davam edirdi. Sovet dövrünün Stalinçi rəhbərliyin anti-azərbaycan və ermənipərəst siyasət yeritməsi, əslində Sovet dövlətinin və Kommunist Partiyasının milli siyasət sahəsində bəyan edilən prinsiplərinin tam təhrif edilməsi və kobud surətdə pozulması idi.

1944-cü ildə yaradılmış "Ermənistan Ermənilərinin Ümummilli liqası"nın rəhbəri, erməni katolikosu, arxiyepiskop VI Gevork Çörekçyan 1945-ci ilin aprelində SSRİ XKS-

nin sədri İ.Stalinə, ABŞ prezidenti H.Trumenə, Böyük Britaniyanın baş naziri K.Etlliə müraciəti də "erməni məsələsinə" daha doğrusu türklərin və azərbaycanlıların torpaqlarında yerləşdirilməsinə daha çox diqqətin ayrılması məqsədi daşıyırdı. Bu məktub üzərinə İ.Stalin öz dəst-xətti ilə "razıyam" sözü yazaraq, 1945-ci ilin aprelində arxiyepiskop VI Gevork Çörekçiyana xaricdən 100 min, bir az sonra isə 130 min erməninin Ermənistanı götirilməsinə icazə vermişdi. SSRİ Xalq Komissarları Soveti 1945-ci ilin noyabrın 21-də xaricdə yaşayan ermənilərin Sovet Ermənistanına köçürülməsinin təşkili üçün Xüsusi Komitə yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdi. Bundan cəsarətlənən və ruhlanan erməni liderləri həmin ilin 28 noyabrında hətta Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistanı birləşdirilməsi məsələsinə yenidən qaldırmışdılar. Həmin məktub cavab üçün Azərbaycan rəhbərliyinə göndərilə də Azərbaycan rəhbərliyinin ciddi dirənişlə rədd edilmişdir. 1946-cı il ərzində Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan 50,9 min erməni köçürülərək Sovet Ermənistanına yerləşdirildi. 1947-ci ildə repartasiya olunanların yeni karvanları ilə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq, Livandan olmaqla təxminən 35,4 min erməni gəldi. 1948-ci ildə Suriya, Livan, Fransa, ABŞ, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan daha 10.000 erməni gətirildi. Beləliklə, 1946-1948-ci illərdə 100.000 -ə yaxın erməni müxtəlif ölkələrdən "vətən"ə qayıtdılar.

Ümumiyyətlə, erməni millətçilərinin planları "Daşnak-sutyun" partiyasının xarici ölkələrdəki liderləri və diaspor xadimləri tərəfindən müəyyən edilirdi. Bu partiyanın Sovet rəhbərliyinə təsiretmə imkanları o qədər güclü idi ki, 1947-ci ilin iyun ayında keçirilən Daşnak-sutyun Partiyasının XIV konqre-

sinin qarşıya qoyduğu vəzifələr direktiv kimi SSRİ-dəki bütün erməni rəhbərləri və kilsə xadimlərinə göndərilmişdi.

Erməni millətçilərinin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları bununla bitmirdi. Sovet dövründə ali partiya və sovet orqanlarında yüksək vəzifələr tutan A.Mikoyan və erməni kilsələrinin təmsilçilərinin təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazilərindəki tarixi torpaqlarından deportasiya məsələsi gündəmə gəlmişdi. 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti "Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında" qərar qəbul etmişdi. Bu qərar İ.Stalin tərəfindən imzalanırsa da layihə A.Mikoyan tərəfindən hazırlanmışdı. Qərarın əməli icrasına isə Ermənistan tərəfindən, bir vaxtlar Azərbaycan SSR-in Xalq Daxili İşlər Komissarlığı sistemində işləmiş general-mayor Qriqoryan, Azərbaycan tərəfindən isə etnik erməni olan N.Brutens və R. Sevumyan başçılıq edirdilər. Vaxtından xeyli əvvəl və artıqlaması ilə yerinə yetirilən deportasiya əməliyyatlarının gedişində 100 min nəfərə yaxın azərbaycanlı öz doğma yurtdan didərgin salındı. Onların da təxminən 10.000 nəfəri deportasiya prosesində həlak oldu. Deportasiya olunanların yerinə məhz xaricdən gətirilən ermənilər yerləşdirildilər. Ağır şərtlər altında, müharibədən sonra onsuz da acınacaqlı həyat sürən əhalinin zorla köçürülməsi, öz doğma torpaqlarından didərgin salınması ən ağır antihumanist akt –repressiya idi. Azərbaycanlılara qarşı Ermənistanda məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən deportasiya və etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində on minlərlə günahsız insan ağır məhrumiyyətlərə, faciə və məşəqqətlərə məruz qaldılar. Onlar hazırlıqsız, elementar yaşayış şərtləri olmadan köçürüldükləri yerli şəraitə uyğunlaşa bilmədiklərindən

Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına səpələnəli olurdular. Çox təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Sovet Ermənistanı ərazisindən deportasiya olunması faktına ötən illər ərzində lazımi hüquqi-siyasi qiymət verilməmişdir.

SSRİ Nazirlər Şurasının insanlığa qarşı cinayət sayılan azərbaycanlıların deportasiyası qərarından əlavə, Ermənistan Sosialist Respublikası ardıcıl olaraq, 1956-57, 1965, 1967, 1968-ci illərdə də buna bənzər qərarlar qəbul etmiş və bu qərarları qısa müddət ərzində icra etmişlər. Azərbaycanlıların indiki Ermənistan ərazisindən deportasiyasına dair oxucular kitabə daxil edilmiş Amerika Birləşmiş Ştatlarının Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (CIA-MKI) tərəfindən hazırlanmış Stalinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli bu qərarı və onun icrası ilə bağlı xüsusi hesabatda əldə edəcəklər. ABŞ-ın MKİ-nin bu hesabatı 1946-1952-ci illərdə Ermənistanın bütün bölgələrindən azərbaycanlıların deportasiya edilməsi və boşaldılması bu torpaqlara İran, Bolqarıstan, Suriya, İraq, Misir, Livan, Yunanıstan və Rumınyə kimi ölkələrdən gətirilmiş 120 mindən çox erməninin yerləşdirilməsi faktlarla təsvir edilir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, son iki yüz ildə "Böyük Ermənistan" xəyalı ilə yaşayan ermənilər müxtəlif dövlətlərin və terrorçu qrupların dəstəyi ilə Türkiyə və Azərbaycana qarşı çoxsaylı cinayət, qətləmin və terror aktları da törətmişlər. Bu məlumatlar dünyanın bəzi mötəbər təşkilatları, xüsusilə də ABŞ-ın MKİ (CIA) tərəfindən hazırlanmış bir sıra hesabatlarda konkret faktlarla göstərilmişdir. MKİ-nin 1975-1983-cü illəri əhatə edən "Erməni Terroru: ASALA davam edən beynəlxalq təhlükə" adlı hesabatında adı keçən "ASALA", "Erməni Soyqırımına Ədalət Komandosı", "Erməni Fədaləri", "Məhkum Nijde Qaragin Qrupu", "Yanikyan", "Orli

Qrup", "Yeni Erməni müqavimət hərəkatı", "Qara Aprel" kimi onlarla erməni terrorçu qrupları ABŞ və bəzi dövlətlər tərəfindən rəsmi olaraq terror təşkilatları kimi tanınır. Erməni terror təşkilatları haqqında ətraflı məlumatı oxucular ədəbiyyat siyahısına daxil edilmiş ABŞ-ın MKİ (CIA) Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi (*Central Intelligence Agency*) hesabatında tanış ola bilərlər.

Sovet dövründə erməni millətçiləri və ideoloqları Moskvada Siyasi Bürodakı ermənipərəst qüvvələrin dəstəyi ilə Azərbaycan xalqına qarşı hər fürsətdə tarixi düşmənçiliklərini davam etdirirdilər. İlk mərhələdə məqsədləri Ermənistan Respublikası ərazisindən azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından tamamilə deportasiya etmək idisə, sonrakı mərhələdə azərbaycanlıların tarixinə aid hər nə varsa məhv etmək, silmək və yox etmək idi. Bu niyyətlə də, Azərbaycan türklərinin tarix boyu yaşadıkları tarixi torpaqlarda yaratdıqları zəngin irs, toponimlər, minillərlə yaşı olan məzarlıqlar mərhələ-mərhələ darmadağın edilmişdi. Azərbaycanlılara aid bütün arxiv materialları məhv edilmişdir. Erməni millətçiləri tərəfindən Sovet Ermənistanında azərbaycanlılara qarşı tam irqçi bir siyasət həyata keçirilərək, yaşadıkları və çalışdıqları yerlərdə onlara qarşı çəkinmədən müxtəlif cinayətlər törədilmişdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, iki əsr boyunca erməni millətçiləri himayədarları ilə birgə azərbaycanlıların tarixi vətəni olan indiki Ermənistanda onlara qarşı deportasiya, etnik təmizləmə və repressiyalar həyata keçirmişdilər. Belə ki, 1979-cu ildə keçirilən Ümumittifaq siyahıyaalınmasının saxtalaşdırılmış nəticələrinə görə Ermənistanda azərbaycanlılar 160841 nəfər olmaqla, erməni əhalisinin (3037259 nəfər) 5,3 faizini təşkil edirdilər. 1926-cı ildə Ermənistanda azərbaycan türkləri

84,6 min (bu rəqəm süni olaraq kəskin azaldılmışdır) və ermənilərin sayı şişirdilərək 743,6 min nəfər göstərilmişdir. Yəni bu iki göstəricini müqayisə etdikdə azərbaycanlıların sayının 1,9 dəfə, ermənilərin isə təxminən 4 dəfə artması ortaya çıxır. Sözsüz ki, ermənilərin sayının artmasına əsas səbəb xaricdən bu əraziyə davamlı və kütləvi köçürmələr və ötən dövr ərzində azərbaycanlıların doğma yurdlarından deportasiyası idi. Bu rəqəmlər azərbaycanlıların Ermənistanda nə dərəcədə diskriminasiya və repressiyaya məruz qaldıqlarına bir daha əyani nümunədir.

Sovetlərin çöküşünə doğru İttifaqın ayrı-ayrı yerlərində milli zəmində baş verən proseslər, eləcə də azərbaycanlılara qarşı uzun illər həyata keçirilmiş siyasət bu sistemin ermənipərəst və şovinist mahiyyətini təsdiq edirdi. 1953-ci ildə Stalinin ölümündən sonra SSRİ Ali Sovetinin 1956-cı ilin 17 yanvar, 17-27 mart, 18 aprel, 16 iyul; 1964-cü ilin 29 avqust; və 1989-cu ilin 14 noyabr tarixli qərarları ilə deportasiya və repressiya olunmuş xalqlara bəraət verilmişdi. Belə ki, bu xalqların heç bir maneə olmadan öz vətənlərinə geri dönmələrinə icazə verildi. SSRİ Ali Soveti tərəfindən 14 noyabr 1989-cu il tarixli "Məcburi köçürülməyə məruz qalan xalqlara qarşı qanunsuz və cinayətkar aktların tanınması və hüquqların təmin edilməsi haqqında" qərar qəbul edilmişdir³⁶. Bu qərar Sovet dönməsində məcburi köçürülməyə məruz qalmış bütün xalqlara şamil edilmişdir. Çox təəssüf ki, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan deportasiya edilmiş azərbaycanlılara da heç bir səbəb olmadan həmin xalqların siyahısına daxil edilmədi.

³⁶ Закон РСФСР от 26 апреля 1991 г. N 1107-1 «О реабилитации репрессированных народов» (с изменениями и дополнениями) - <http://base.garant.ru/10200365/>

Qeyd etmək lazımdır ki, 1993-2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmuş Heydər Əliyevin imzaladığı 18 dekabr 1997-ci il tarixli fərmanı ilə həmin illərdə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş tarixi cinayətə hüquqi-siyasi qiymət verilərək, onun beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılması üçün zəmin yaratmışdır.

İttifaq rəhbərliyi, xüsusən də ermənipərəst Qorbaçov və erməni millətçiləri qəbul edilmiş bu qərardan azərbaycanlıların faydalana biləcəyinin qarşısının alınması haqqında daha ağır məkrli ssenariyə malik idilər. 1987-1989-cu illərdən başlayaraq, Azərbaycanda məqsədli olaraq, süni Qarabağ probleminin ortaya atılması da məlum qərarın icrasını arxa plana keçirilməsinə səbəb oldu.

XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq, SSRİ-nin tam dağılmasına qədər müddətdə İttifaqın ərazisində milli zəmində baş verən müxtəlif münaqişələr artıq pik həddə çatmışdı. Milli münaqişələr o qədər kəskinləşmişdi ki, 1987-89-cu illərdə Moskvanın dəstəyi ilə 250 min azərbaycanlı (49928 ailə) minillər boyu yaşadıkları indiki Ermənistan ərazisindən erməni millətçiləri tərəfindən işğəncələrlə ağır vəziyyətdə qovulmuşdu. Bu qovulma prosesində 226 nəfər azərbaycanlı vəhşicəsinə öldürülmüş, 400-dən çox ağır yaralanmışdır. Kompakt yaşadıqları 6 şəhərdən 261 kənd və qəsəbə azərbaycanlılardan tamamilə təmizlənmişdir. O dövrün təxmini hesablamalarına görə, ümumilikdə azərbaycanlılara dəyən ziyan 17.5 milyard AZN olmuşdur.

1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra Azərbaycan xalqı da İttifaqa daxil olan digər respublikalar kimi yenidən öz müstəqilliyinə qovuşmuşdur. 1991-ci ilin 18 oktyabrında müstəqilliyini bərpa edən Azərbaycan xalqı özünü Azərbaycan Xalq Cümhu-

riyyətinin varisi elan etmişdir. Müstəqillik elan edildikdən sonra BMT, digər beynəlxalq təşkilatlar və dünya birliyinin üzv ölkələri tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyi, suverenliyi və ərazi bütövlüyü tanınmışdır.

Bütün bu sənədlərdə birmənalı olaraq, erməni işğalında olan Qarabağ torpaqları Azərbaycanın ayrılmaz ərazisi kimi tanınmışdır. Buna baxmayaraq, əsassız ərazi iddiaları erməni millətçilərinin son iki yüz il ərzində qəsb etdikləri tarixi Azərbaycan torpaqları (indiki Ermənistan ərazisi) qane etmirdi. Hədəf isə bütün tarixi müqavilələrdə və sənədlərdə Azərbaycan ərazisi kimi tanınan Qarabağ idi. Bununla belə erməni millətçiləri Sovetlər İttifaqının tamamilə dağılmasına baxmayaraq, rəsmi Moskvada (Kremlə) fəaliyyətdə olan ermənipərəst qüvvələrin dəstəyi ilə Qarabağ münaqişəsini yaratmağa nail ola bildilər. Belə ki, keçmiş Sovet İttifaqının ermənipərəst rəhbərlərinin və Sovet Ordusunun güclü və davamlı dəstəyi ilə Ermənistanın silahlı birləşmələri tərəfindən 1991-1993-cü illərdə yenidən müstəqilliyinə qovuşmuş Azərbaycanın 20% ərazisi işğal edildi. Həmin illərdə hakimiyyətdə olan Azərbaycan rəhbərliyinin sərişsizliyi, ölkədə bütün sahələrdə tuğyan edən iqtisadi-siyasi böhran və tənəzzül erməni quldurlarının və onları dəstəkləyən qüvvələrin təcavüzkarlığının qarşısını ala bilmədi. Bu təcavüz nəticəsində bir milyondan çox azərbaycanlı Dağlıq Qarabağ bölgəsindən və ətrafında olan yeddi rayondan qovularaq, öz vətəninə köçkün oldu. Azərbaycanlılara və türklərə qarşı nifrəti və kini bitməyən işğalçı Ermənistanın silahlı birləşmələri 1992-ci ilin fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə Sovet Ordusunun Xankəndində yerləşən 366 saylı moto-atıcı alayının dəstəyi ilə Xocalı şəhərinin sakinlərinə qarşı soyqırım cinayəti törədildi. XX əsrdə insanlıq üçün

utanc səhifəsi olan Xocalı faciəsinin baş verdiyi o gecədə 63-ü uşaq, 106-sı qadın, 70-i yaşlı olmaqla əhali vəhşicəsinə qətl edilmis və cəsədlər üzərində insanlığa sığmayan vəhşiliklər törədilmişdir.

155 nəfər itkin və erməni vandalları tərəfindən əsir götürülmüş 1275 nəfər Xocalı sakini haqqında bugünədək heç bir məlumat yoxdur.

Dəyərli oxucular,

Bu kitabda erməni millətçilərinin və ideoloqlarının son iki yüz ildə Azərbaycan xalqına qarşı əsassız ərazi iddiaları, onların törətdikləri cinayətlərin yalnız bir hissəsi əks olunmuşdur. Şübhəsiz ki, bu qəsbkar siyasət haqqında bu günədək çox tanınmış müəlliflər tərəfindən müxtəlif dillərdə çoxsaylı əsərlər yazılmış və gələcəkdə də belə əsərlər yazılacaqdır. Xüsusilə də, Azərbaycan xalqının erməni təcavüzkarlarına və onları dəstəkləyən qüvvələrə qarşı apardığı haqq və ədalət mübarizəsi olan Vətən müharibəsində Ali Baş Komandanının və Müzəffər Milli Ordunun rəşadət və şücaəti ilə qazanılan Qələbə, XXI əsrin Qəhrəmanlıq və Zəfər Səlnaməsi haqqında cildlərlə kitablar yazılacaqdır.

Təqdim edilən "Münxəndən başlayan zəfər" kitabı və kitabə daxil edilmiş sənədlərdə isə Siz dünya ictimaiyyətinin erməni yalanlarının burulğanına salındığının və onların cinayət dolu əməllərinə beynəlxalq təşkilatların biganə və səssizliyinin şahidi olacaqsız.

Ümid edirik ki, bu kitabın hər bir oxucusu gerçək tarixin saxta erməni tarixindən təmizlənməsində və dünya mirasının qorunmasında tarixin vicdan səsi olacaqdır.

KÜRƏKÇAY MÜQAVİLƏSİ (14 MAY 1805-Cİ İL)

TARİX VƏ HÜQUQ ERMƏNİLƏŞDİRMƏ SİYASƏTİNİ İFŞA EDİR

Biz yəni Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan və Bütün Rusiya qoşunlarının infanteriya generalı, Qafqaz müfəttişliyinin infanteriya müfəttişi kn. Pavel Sisianov, olduqca mərhəmətli böyük İmperator əlahəzrətləri Aleksandr Pavloviçin verdiyi tam səlahiyyət və ixtiyarla Allahın köməyi ilə Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın bütün ailəsi, nəslə və ölkəsinə Bütün Rusiya imperiyasının və indi bəxtiyarlıqla hökmranlıq edən böyük imperator əlahəzrətləri Aleksandr Pavloviç və onun yüksək varislərinin əbədi təbəəliyini qəbul etməsi məsələsinə başlayaraq aşağıdakı şərtləri bağladıq, qərara aldıq və imzaladıq:

Birinci maddə

Mən Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan öz adımdan, varislərim və vəliəhdlərim adından İran və ya hər hansı bir dövlətin hər cür vassallığından və ya hər hansı ad altında olsa da, hər cür əsilliyindən təntənəli surətdə həmişəlik imtina edirəm və bütün dünya qarşısında bununla bildirirəm ki, mən özüm və varislərim üzərində Bütün Rusiyanın böyük İmperator əlahəzrətlərinin və onun yüksək varislərinin və vəliəhdlərinin ali hakimiyyətindən başqa heç bir dövlətin hakimiyyətini tanımıram, həmin taxt-taca sədaqət vəd edirəm, çünki onun sadiq quluyam və bu haqda, adətə görə, müqəddəs Qurana and içməliyəm.

İkinci maddə

İmperator əlahəzrətləri zadi-aliləri (xan) həzrətlərinin belə səmimi söz verməsini qəbul edərək, özünün və vəliəhdlərinin adından İmperator sözü ilə vəd edir və söz verir ki, onlar zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xandan və onun varislərindən öz sadiq təbəələri kimi mərhəmət və nəcib havadarlığını heç vaxt əsirgəməyəcəklər, buna sübut olaraq İmperator əlahəzrətləri zati-alilərinin (xanın) və onun varislərinin ölkəsinin бүтүлүгүнүн saxlanılmasına öz imperator zəmanətini verir.

Üçüncü maddə

Zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın Bütün Rusiya imperatorlarının və onların vəliəhdlərinin öz üzərində ali və yeganə hakimiyyətini belə səmimiyyətlə qəbul etməsi müqabilində qərara alınır ki, adı çəkilən xan, ondan sonra isə böyük oğlunun və bu qayda ilə nəslin yaşca sonrakı böyüyü irsən xanlığa keçərkən Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən xanlığda bərqərar olmaq haqqında dövlət möhürü ilə təsdiq edilmiş imperator fərmanından ibarət investitura aldıqdan sonra Bütün Rusiya imperiyasının təbəəliyinə sadiq olmasına, özü və varisləri üzərində Bütün

Rusiya imperatorlarının ali və yeganə hakimiyyətinin tanınması-na təntənəli surətdə and içməlidirlər. Andın forması traktata əlavə olunur ki, indi hakim olan Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan bu mərasim Gürcüstan Baş hakiminin və bu qətnaməni başa çatdıran inf-gen. knyaz Sisianovun iştirakı ilə yerinə yetirsin.

Dördüncü maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim və varislərimin Bütün Rusiya imperiyasına sadiq təbəəliyimiz və həmin imperiyanın işıqlı ali və yeganə hakimiyyətini qəbul etməyimiz haqda mənim mövqeyimin təmizliyini göstərmək üçün Gürcüstan Baş hakimi ilə qabaqcadan qarşılıqlı razılıq olmadan qonşu hakimlərlə əlaqə saxlamağa, onlardan elçilər göndərməyə və ya məktub göndərilərsə, onlardan məzmunca tutarlı olanları Baş hakimə göndərməyə və ondan icazə istəməyə, dəyəri az olanları haqda isə məlumat verməyə və Gürcüstan Baş hakimi tərəfindən mənim yanıma təyin edilmiş şəxsə məlumat verməyə və onunla məsləhətləşməyə söz verirəm.

Beşinci maddə

İmperator əlahəzrətləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xanın ölkəsi üzərində özünün ali və yeganə hakimiyyətinin tanınmasını razılıqla qəbul edərək, özünün və varislərinin adından söz verir: 1) həmin ölkənin xalqlarını böyük Rusiya imperiyasının sakinlərindən az da olsa ayırmayaraq öz təbəələri sayacaqdır. 2) İbrahim xan zati-alilərinin və onun ocağından olan varislərin və arxasının Qarabağ xanlığı üzərində hakimiyyəti dayışılmaz saxlanılacaqdır. 3) Daxili idarə etmə ilə bağlı hakimiyyət işləri, məhkəmə və divanxana işləri, bununla yanaşı ölkədən yığılan gəlir zati-alilərin (xanın) səlahiyyətində qalacaqdır. 4) Zati-alilərinin və onun sülaləsinin, eləcədə onun ölkəsinin qorunması üçün Şuşa qalasına 500 nəfərlik Rusiya qoşunu qərar-

gah və baş zabitləri ilə, (habelə) toplarla birlikdə yeridiləcək, ciddi müdafiə üçün isə Gürcüstan Baş hakimi şərait və ehtiyaca görə bu dəstəni gücləndirəcək və zati-alilərinin ölkəsinin Bütün Rusiya imperiyasına məxsus olan bir ölkə kimi hərbi qüvvə ilə müdafiə edəcəkdir.

Altıncı maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, mənim sadıq təbəlik istəyimin əlaməti olaraq söz verirəm: 1) istər indi, istərsə də sonralar yuxarıda adı çəkilən qoşuna lazım olan buğda və darı yarmasını (Gürcüstan) Baş hakiminin müəyyən etdiyi qiymətlə tədarük edəcəyəm, çünki onların Yelizavetpoldan gətirilməsi ya çox çətin, ya da tamamilə qeyri-mümkündür. 2) Qoşunların Şuşa qalasında yerləşməsi üçün qoşun rəisinin bəyəndiyi evləri ayıracaq və lazımı qədər odunla təmin edəcəyəm. 3) Şuşa qalasına Yelizavetpol tərəfdən yoxuşu sahmana salacaq və yolu arabaların gedişi üçün yararlı edəcəyəm. 4) Hökumət Şuşa qalasından Cavada gedən yolu qaydaya salmaq istəsə, onda bu iş üçün lazımı olan işçilər hökumətin müəyyən etdiyi məzənnə ilə mənə verilməlidir.

Yeddinci maddə

İmperator əlahəzrətlərinin zati-aliləri Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xana və onun varislərinə böyük ehtiram və mərhəmət əlaməti olaraq onu və varislərini üzərində Bütün Rusiya imperiyasının gerbi olan bayraqla təltif edir, onun yanında saxlanmalı və bu ölkə üzərində əlahəzrət tərəfindən bəxş edilmiş xanlıq və hakimiyyət rəmzi kimi müharibəyə gedəndə özü ilə aparılmalıdır.

Səkkizinci maddə

Mən, Şuşalı və Qarabağlı İbrahim xan, İmperator əlahəzrətlərinin yüksək razılığı ilə özümün gəlirimdən həmişəki kimi

istifadə etməyə icazəm olduğundan İmperator əlahəzrətlərinin Tiflisdə yerləşən xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəmə alıram, bac iki müddətə, yeni bir hissəsi fevralın 1-də, o biri hissəsi isə sentyabrın 1-də, özü də bu traktatın İmperator əlahəzrətləri tərəfindən təsdiqi zamanı birinci hissəsinin, yəni 4000 çervonun ödənişi ilə başlanır. Bundan başqa Asiya qayda-qanunu ilə and içməklə yanaşı, mən böyük oğlum Məhəmmədşəhən-Ağanın ikinci oğlu Şükürrəllahı həmişəlik Tiflisdə yaşamaq üçün girov verməliyəm.

Dokquzuncu maddə

İmperator əlahəzrətləri özünün xüsusi mərhəməti ilə, Tiflisdə sədaqət bildirmək üçün saxlanılması olan zati-aliləri (xanın) nəvəsinin dolanışığı üçün Rusiya pul vahidi ilə gündə 10 gümüş manat iltifatla bəxş edir.

Onuncu maddə

Bu müqavilə əbədi müddətə bağlanır və bundan belə həmişəlik heç bir dəyişikliyə uğramamalıdır.

On birinci maddə

Bu traktın İmperator əlahəzrətləri tərəfindən onun dövlət möhürü vurulmuş Ali Fərmanı ilə təsdiqi bu sənədin imzalanmasından 6 ay keçənədək və ya mümkün olsa, daha tez olmalıdır.

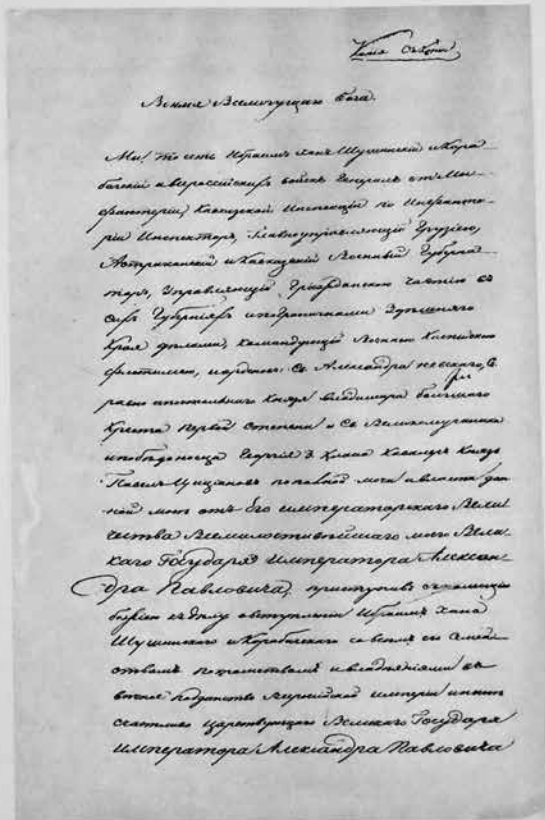
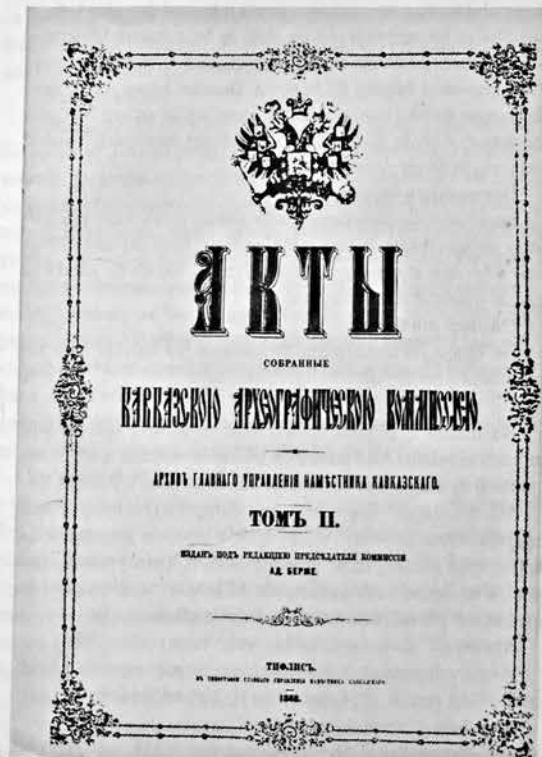
Yuxarıdakıların həqiqətə uyğun olduğunu (bildirmək) üçün aşağıda imza edənlər Yelizavetpol dairəsinin düşərgəsində, Kürək çayı yaxınlığında, miladın 1805-ci ilinin yayında, mayın 14-də (müsləman təqviminə görə 1220-ci il səfər ayında) bu maddələrə qol çəkərək öz möhürlərini vurdular.

Mənbə :

Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А. П. Берге Том II, Тифлиς 1868,
<http://www.azerbaijan.az>

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı 1989, səh 272-276.

KÜRƏKÇAY MÜQAVİLƏSİ (14 MAY 1805-Cİ İL)

**QAFQAZ ARXEOQRAFIYA
KOMİSSİYASI**

II CİLD:

1205, 1256, 1259,

1265 SAYLI AKTLAR (1805-ci il)

**1205 Məlik Abram və yüzbaşı Qavrilin
knyaz Sisiyanova məktubu**

Biz Karaklisdən İrəvana Böyük Rusiya İmperatorunun hi-mayəsi altına keçdik və özümüzə 200 ailədən çox insan gətir-dik, amma İrəvan vilayəti yaxınlığında yaşayan 500-ə yaxın erməni ailəsi orada qaldı və həmişəki kimi onların üzərində qarovul çəkmək üçün keşikçilər qoyulduğundan, onların qaç-ması mümkün olmadı, elə buna görə də onlar kafir farsların əlində qaldılar.

Yeni İrəvan xanı erməniləri əvvəlki tarix kitablarında nəql olunduğu kimi İranın iç ərazilərinə köçürmək niyyətində olsa da, onların bu pis niyyətini gördükdən sonra biz birtəhər onların əlindən qurtula bildik; bizi orada qalan ermənilərin acınacaqlı vəziyyəti narahat edir, buna görə də, oğullarımızı sizin yanını-za göndərərək xəbər veririk ki, hal-hazırda İrəvanda çox cüzi sayda – 3000 nəfərdən çox olmayan piyada qoşun qalıb; İrəvan əhalisinə gəldikdə – qalanın içində və ondan kənarda yaşayan tatarlar, bizə söz veriblər ki, əgər sizin qoşununuz İrəvana ye-risə, sizə itaət edəcəklər və siz heç bir narahatlıq olmadan Uca Tanrının köməkliyi ilə dahi və qüdrətli İmperatorun qoşunları-na arxalanaraq, qalanı içindəkilər daxil ələ keçirə biləcəksiniz, gözlərimizdə yaş sizə yalvarırıq ki, orada qalan və acınacaqlı vəziyyətdə olan ermənilərin xilaskarı olasınız, onların heç yer-dən köməyi yoxdur, hər tərəfdən təhqir və sıxışdırma məruz qalırlar – bu ayın 12-də də olduğu kimi 4 erməni ailəsini farslar gətirib xanın qarşısına çıxardılar, o da heç bir sorğu-sual etmə-dən kişilərin boynunu vurdurdu, onların ailələrini isə farslara

əsirliyə verdi; dəfələrlə xahiş olunmasına baxmayaraq, bizim xahişimizə məhəl qoymur, qanunsuzluqlarını davam etdirirlər. Buna görə də acizənə şəkildə yalvarırıq ki, onların xilasını üçün addım atasınız; biz əslində özümüz sizin yanınıza gəlməli idik; ayaqlarınıza qapayıb xahişimizi izah etməli idik; amma, əvvəla qocalıq üzündən, ikincisi də yol üzündən bu məktubu yazmaq qərarına gəldik ki, dözülməz vəziyyətdə olan o ermənilərin vəziyyətini diqqətə alaraq adınızı əbədiyyətə qovuşdurmaq naminə onları uçurumdan xilas edəsiniz.

İrəvan xanının adı Mehdiqulu xandır, o, hamının atasıdır, kor Kəlb Əli xan və şahzadə Teymuraz ona tabedir; amma bu iki xanla gizli surətdə danışıqlar aparılıb və onlar böyük Rusiya İmperatoruna sadıq olduqlarını bildiriblər. Bütün bunlar barədə biz burada generala bəhs etmişik; amma ixtiyar sizindir. Hazırda bütün İrəvan tatarları dediyim xana qarşı qiyam qaldırıblar və qaladan kənardadırlar; qısa müddətdən sonra onlar gəlib qalaya çatacaqlar, onlar birləşənə qədər, tələsmək yaxşı olar, çünki hamı sizə tabe olacaq və itaət edəcək.

1256 Yüzbaşı Qabriel İrəvanskinin knyaz Sisiyanova ünvanladığı 15 avqust 1805-ci il tarixli məruzə

Mən bütün İrəvan və Fars hadisələri ilə bağlı aşağıdakıları məruzə edirəm 1) Abbas Mirzə 15 minlik qoşunla İrəvana gəldi, onlardan təxminən 400-ü yaralı idi və çoxu tələf olmuşdu; 2) o, Gəncə sakinlərini özü ilə gətirdi və onlar yenidən geri qayıtdılar; 3) bəhs etdiyim Abbas Mirzə 4 gün keçdikdən sonra Naxçıvana getdi və orada bir neçə gün qalmalı oldu; 4) İrəvan qalasında Mehdiqulu xanı, Kəbləli xanı və İraklinin oğlu Aleksandrı çoxusunun piyada olduğu 3000 qoşunla tərk etdi, digər süvarilərin əksəriyyəti də atlarını satmalı oldular; 5) İrəvanlı Məmməd xanı ailəsi ilə birlikdə özümlə gətirdim; 6) sözügedən və qalada tərk edilmiş Mehdiqulu xanın ərzaq tədarükü yoxdur, ərzağı gündəlik əldə edir və son dərəcə ehtiyac içindədir, ordu ona itaət etmir;

Əgər İrəvana qoşun göndərsəniz, İrəvanı asanlıqla ələ keçirə bilərsiniz, belə ki, qalada ərzaq yoxdur və xalq hələ toplaşmayıb. Əgər o, çörək toplayana qədər ləngisəniz, yenə keçən il olduğu kimi çətin olacaq. İndi əsl vaxtdır, xahiş edirəm, İrəvana qoşun göndərsəniz, mənə də Tanrının köməkliyi ilə onlarla birlikdə. Kəbləlixan mənə söz verdi və and içdi ki, Əlahəzrət Rusiya İmperatorunun himayəsi altına keçmək istəyir, bu şərtlə ki, yenidən Naxçıvan xanlığında hökmran olsun, o zaman mən ondan istənilən iltizamı alıb sizə təqdim edə bilərəm. İrəvan götürüldükdə o, vəsait təmin etməsinə dair söz də verib. Amma əlbəttə ki, ixtiyar sahibi sizsiniz. İraklinin oğlu Aleksandr-

la bağlı bildirirəm ki, Abbas Mirzə ona qarşı heç mərhəmət göstərmədən davranıb və o, həddindən artıq ağır vəziyyətdədir. Sizin yanınıza gəlmək istəsə də sizdən çox qorxur, əgər mərhəmət göstərsəniz gələr.

Dinsiz Davud çox pis vəziyyətdədir, narahatdır, qurtuluş üçün heç yerə gümanı yoxdur və heç bir yerdən xilasını gözləmir; qəbul etsəniz, o sizin yanınıza gəlmək istəyir, o zaman istədiyinizi edərsiniz. Mən isə 200 ailədən çox adamdan ibarət xalqla birlikdə Karaklisə köçmüşəm və Məlik Abram da öz xalqı ilə buraya qaçmaq niyyətindədir. Bu gün və ya sabah o da gələcək, baxmayaraq ki, Mehdiqulu xan bütün erməniləri Tehrana köçürmək niyyətindədir.

İrəvan tatarları sizin oraya gəlməyiniz üçün Allaha yalvarırlar və sizə sadiq olduqlarını bildirməyimi istədilər; siz tezliklə İrəvana qoşun göndərsəniz, bütün sakinlərin qurtulmasına və öz çərəklərini farslara verməməsinə səbəb olarsınız. Sizin cəsarətiniz düşmənlərinizi lərzəyə gətirir. Mən isə bu cəsarətini canlı şahidiyəm. Alicənab knyaz, mərhəmət edin və heç bir köməyi olmayan erməniləri asirlikdən azad edin və bizi öz himayənizdən məhrum qoymayın.

Buradakı rəis-general bizi çox xoş qarşıladı və biz ondan çox razıyıq və ona minnətdarıq. Biz İrəvandan qaçanda Baba xan İrəvanda çörək hazırlamaq üçün 100 000 r. buğda göndərdi. Bundan əlavə Naxçıvan, Xoy və Qaradağ xanlıqlarına da 2 və ya 3 ay sonra İrəvana 10 000 xalvar buğda gətirmək tapşırılıb.

Həmçinin sizdən acizənə surətdə xahiş edirəm ki, mümkünsə, əmr edəsiniz ki, burada — Pəmbəkə bizə bir kənd ayrılınsın.

Cəsarətimə görə sizdən üzr istəyirəm, amma mənə məlum olanları sizin diqqətinizə çatdırmaya bilməzdim, qərar vermək isə sizin iradənzədir.

1259 Knyaz Sisiyanovun erməni məliki Abram və yüzbaşı Qavrila 26 avqust 1805 tarixli 578 sayılı cavab məktubu

Sizin adınızdan mənə ünvanlanmış məktubu aldım və ona aşağıdakı cavabı verirəm. Fars qəlbli dəyişkən ermənilər, siz indi bizim çorəyimizə möhtacsınız və onu almağa ümid edirsiniz; amma mən sizi xəbərdar edirəm ki, sizin tərəfinizdən çıxarılan ailələriniz bu ilin payızında torpaqları yetərincə becərməsələr ki, gələn il üçün artıqlaması ilə çörək satmaq mümkün olsun, məlumnunuz olsun ki, üzümüzə gələn yaz onları kəndlərdən təkə İrəvana deyil, ta İrana qədər qovacağam, çünki Gürcüstan tüfeyliləri yedizdirmək məcburiyyətində deyil. Məndən İrəvanda qalmış və kafirlərin əlində ölüb-gedən erməniləri xilas etməyi xahiş edirsiniz? Mən də sual edirəm, bəyəm satqınları himayə etməyənə dəyər? Qoy köpək kimi gəbərsinlər; onlar belə aqibətə layiqdirlər, çünki keçən il mən yenilməz rusiya ordusu ilə İrəvan qalasını mühasirəyə alanda bu dəyərsizlər heç bir təəssüf hissi keçirmədən Nərvə qalanı əllərində saxlayırdılar və onu mənə təslim etmək üçün heç bir addım atmadılar. Sən isə yüzbaşı Qavril, onlarla birlikdəydin və məkrli İrəvan xanı Məmməd xanın birinci müstəşarı olaraq onun mənə qarşı yalan və hiylələrini dəstəkləyirdin. İndi isə, Uca Tanrı sizi mərhəmətli Rusiya İmperatoruna xayanətə görə cəzalandırdığına görə siz düşünürsünüz ki, mən bir general olaraq başqaları kimi və bilmirəm ki, erməni və tatar, sizi tanımayan Nesvyatayevə bildirdiyiniz kimi, öz xeyri üçün minlərlə insanı qurban verər, yalan danışar, İrəvanın götürül-

məsi üçün bütün şəraiti yaradar? Beləliklə, bütün bunlardan sonra, mən onların müdafiəsi üçün qoşun göndərə bilərəmmi, həm də çörək olmayan yerdə? Səncə mən sənin sözlərinə az da olsa inana bilərəmmi, yüzbaşı? Ondan da ötəsi, farsların təminatlarına etibar edə bilərəmmi ki, rus qoşunları İrəvana yaxınlaşsalar əhali itaət edəcək; bu vədlər keçən ildəkilər kimi deyilərmə və ya siz düşünürsünüz ki, 300 qorxaq erməni ailəsi 3000 piyada fars qoşununa qarşı nə işə edə bilər? və ya bu qədər yalançı əsaslarla mənə inandırmaq istəyirsiniz ki, yeni İrəvan xanı və ən hiyləgər xan olan Kəbl Əli xan sizinlə gizli danışıqlar aparıblar və Rusiyaya sadiq olduqlarını bildiriblər və mən öz qoşunlarımı oraya yeridim? Xeyr, bunu gözləməyin! Mən farsların bütün hiyləgərliklərinə yaxşı bələdəm və özüm yaxşı bilirəm ki, mən İrəvan qalasını nə zaman və necə almalıyam! Bu mənim sizə cavabımdır! Sizə sakitcə yaşayın, ev salın, torpaq əkib-becərin.

**1265. Erməni Koçərin sözlərinə əsasən qeydlər
(general Nesvyatayevin 112 sayılı, 11 dekabr
1805-ci il tarixli məruzəsi ilə təqdim edilib)**

Əmrinizlə 3 ay bundan əvvəl tərəfimdən (Nesvyatayev tərəfindən) Bəyazidə casus göndərilib ki, orada yaşayan və əziyyət çəkən 10.000 erməninin bizim tərəfə köçməsi ilə bağlı fikri öyrənilsin; şifahi olaraq cavab veriblər ki, Tanrının köməkliyi ilə İrəvan Rusiya ordusu tərəfindən zəbt olunanda, bütün ermənilər dərhal Rusiyanın himayəsi altına keçməyə və İrəvan vilayətində yaşamağa razılıq verəcəklər, bir şərtlə ki, bu, bu ilin qışında baş tutsun; əgər baş tutmasa, bütün ermənilər Rusiya sərhədinin yaxınlıqlarından Türkiyənin iç ərazilərinə qovulacaqlar. Bəyazid paşasının yerində indi qardaşıdır, amma hələ Sultanın fərmanı ilə Bəyazid paşası kimi təsdiq olunmayıb və onun belə bir fikri var ki, Sultan tərəfindən Bəyazid paşası kimi təsdiq olunmasa, Rusiya rəhbərliyinə müraciət etsin və Rusiyanın himayəsinə keçsin və ilkin olaraq 1000 samar buğda gətirmək niyyətindədir. O, bunu o zaman icra etməyi vəd edir ki, bizim qoşunlar tərəfindən İrəvan tutulsun, oradakı ermənilər bildirirdilər ki, onlar müsəlman zülmündən xilas olmağa və Rusiyanın himayəsi altında olmağa can atırdılar və indi də can atırlar, amma yolda özlərini türklər tərəfindən Məhəmməd peyğəmbərin şəritinə əsasən cəzaya məruz qoymaqdan qorxurlar, buna görə də İrəvan ələ keçirilənə qədər müvəqqəti olaraq köçüblər. Yuxarıda təsvir olunan erməni Koçər bir neçə ay bundan əvvəl elan edib ki, rəhmətlik Bəyazid paşasının sağlığında şayisə gəzirdi ki, İrana gedən fransız casusları tutulmuş-

du, paşa onların əşyalarını və var-dövlətlərini əllərindən alaraq özlərini öldürmüşdü. Amma paşa öldükdən sonra onun oğlu vilayəti idarə etməyə başlamışdı, ancaq o da tezliklə dünyasını dəyişmişdi və hakimiyyət sabiq paşanın qardaşına qalmışdı; o isə yuxarıda dediyimiz fransızları ölü deyil, qədim bir zindanda əsir olaraq tapmışdır; onları zindandan azad edərək başlarını qırxdırmağı əmr etmiş, həmin əmr yerinə yetirilmiş, onlar üçün mənzil ayırmış, onların yanında olan İosif adlı erməni tərcüməçini isə həqiqətən də öldürməyi əmr etmişdir, onlar iki gün şəhəri gəzdirilmişlər ki, hamı onları görsün. Həmçinin Makinsk erməniləri də onunla danışib and içərək vəd etmişlər ki, Rusiya İrəvanı işğal etsə, biz öz əlimizlə Makinsk diyarını ona təslim edəcəyik.

İmzaladı: *General-mayor Nesvyataev*

QAFQAZ ARXEOQRAFIYA KOMİSSİYASI

II CİLD:

1205, 1256, 1259, 1265 SAYLI AKTLAR (1805-ci il)

100-443887-100

Affec-tions. Infla-matoria. CHOLERA. BACILUS VIBRIO.

[illegible]

1256. *Холості кобачки Губерлаа Ервантандо на Цяціному, от 15-го сирота 1805 года.—Курск*

Докладу я, с обоим аэллам обстоятельно объяснил Ури-
машкину и Перидоксу: 1) что Аббас-иран прибыл
из Урвана с 15,000 воинов, с равными силами
400 = носими убитым; 2) провозит от Газдин-
ских жителей с ордой отступившей напад; 3) скажи
и Аббас-иран по прошествии 4-х дней отправ-
лять в Палехаван, так домыслил пробыть в Палехаване;
4) из Урванской крепости оставить Мехти-

[illegible]

О Александру по Вранскому свой домик я с. что Аббас мира оставить его без всякой потери, но лишь за одну низкую цену и без всякого пресоружения, и она находится из крайнего повиновения и кто желает взять за нее, но бонге я с; если в с бунте еще за личу чистотам, то и она при- бавить

Богомилец Димитр излагает въ крайности свои и безпачетности, на откупъ не ожидая себя спасеннымъ: «если принятие, и самъ являюсь вѣрны въ законъ и тогда являю угодно божеству и с., тогда сделается. И не стоимъ пародовъ больше 100 тысячъ персехъ въ Нармакандъ и влаклетъ Абулхайръ кабаровъ бѣжеть сюда съ пародомъ своимъ; сегодня или завтра и они являдутся, хотя Мехте Буамъ знаетъ на вѣрныи быть первыми войска въ Татары».

Знаменитые же Татины умоляют Бога о прощении
и с гудом, вторым для них слово, что они вы-
сказали, если из скорости и с пожеланием помощи
Знаменитых, через которое вы будете крестным спасением
всех жителей, потому что они не отдали своего хлеба
Писемскому; напротив же наши принесут от крест-
ности нашей, тем очевидней свидетельств — а

Сотрудничавший князь! Сделайте милость, освободите нас отсюда, Архангел, не возвращайтесь ни откуда поминать, и не оставьте нас наших покровительством.

Косца им требовалась из Ермакова. Надо было заплатить 100,000 р. для протопления хлеба в Ермаковской печи. Тогда еще привозили Наличавские, Холмогорские и Парадальские привозы из Ермакова 10,000 хлеба и платили за него 2 или 3 рубля.

Также просят с величайшим, если возможно, привозом отвести нам одну деревню здесь, в Паланинском.

Пропусти же и прости меня за такую слабость
ибо что я знаю, не могу быть оном не обязан
вырочить предоставленному моему и с.

1257. Письмо ген.-м Нисеншица к-м Царскому
отъ 18-го августа 1805 года — Копия.

И по точному свидетельству видно, что от остальных посетителей мясной лавочки скоро надо было ждать против. Миски-Дуна хама, но они никак не желали продать себе из уток парварен. Достались им агларам нашим, выходящим из Дуна хама, безответно просить меня, чтобы я укажи им, как выжить отъезжающим с их паровозом, а также и укажи на благословенный мясной магазинчик, где можно было бы купить уток парварен. Простите Писатель и Ворона, а также и Татара, дайте им такое же утешение.

1258. Тома, Эрменегильда Аралес из чилийского Абра
и города Габриэла, с 21-го августа 1805 г.
(См. примеч. стр. 10)

[illegible]

мы пойдемте отсюда съ оружием, дабы мы могъ вы-
звонить людей и всѣхъ оставшихся Армяковъ съ ору-
жьемъ въ рукахъ и въ городѣ никто не останется. — вой

хоть из маля; если будешь оттолк. маля помощи, подобно твоим из скорости, чтобы мы не жили; то какого имущества и не разорилась бы, а то маля нас разорит и уекут, — хоть помогать не хот. жить — все равно будет, подобно Мама-таму, что камаку чуж. куклы, хот. бы былинах сохранил.

рели. Сказывая сказки, чтобы мы не заметили Мама
показывала. Если спросить о сказках, скажет, что
знаю, что, говорит, она сама пришла из Татарии.
О Баба-яге мы слышали говорить, что в 3 года
ушла далеко от Татарии, в другие селения, что из
Татарии ее мать хочет вернуть домой, но мы не
даем, а ты, которая превращает из воды, даже слышишь
да прислушай. Выслушай ты!» (детица из Арасовки,
приводящаясь Буянуку) пережала из Турии от Ко-
сено-башки и Мама-малыки; мы как, ты - Араски и
Татары, собирай из деревенских крестьянок и охотни-
ков отсюда тоже помогай; слышишь и мы выслушай ула,
какая бы скоро могла тебе ее слышать, но что ты

[illegible]

1259. Предисловіє въ Цѣціиномъ Архангелскому плану
Алѣку и мѣстныя Губеріи, отъ 26-го сентемб.
1805 года. № 578

Письмо из кнѣ, отъ князя вашего посланное, получая и даю на оное слѣдующій отвѣтъ: вѣросто князю Армену съ Персидскими кушанки, — теперь изъ персидки на языкъ лѣзбѣ въ садикѣ моего бытъ почитать оный: во я истребляю васъ, что оный

Косца им требовалась из Ермакова. Надо было заплатить 100,000 р. для протопления хлеба в Ермаковской печи. Тогда еще привозили Наличавские, Холмогорские и Парадальские привозы из Ермакова 10,000 хлеба и платили за него 2 или 3 рубля.

Также просят с величайшим, если возможно, привозом отвести нам одну деревню здесь, в Паланинском.

Просту еще а. с простить меня за такую слабость
ибо что я знаю, не могу вамъ оное не объявить
иначе предостанавлю вамъ в с.

1257. Письмо ген.-м. Никитичева к-м. Царскому
отъ 18-го августа 1805 года — Копия.

И по точному свидетельству видно, что от отца Осташки последняя желала отныне оставаться скоро на даче, а не в доме. Миссионерская работа, по ее мнению, не имела для нее никакой ценности, и она не хотела продолжать ее. Она хотела вернуться к своим друзьям и к своим родителям. Она хотела жить в доме, который она считала своим домом. Она хотела жить в доме, который она считала своим домом. Она хотела жить в доме, который она считала своим домом.

1258. Тома, Эрменегильдо Аралес из чилийского Абра
и города Габриэла, с 21-го августа 1805 г.
(См. примеч. стр. 10)

[illegible]

мы пойдемте отсюда съ оружием, дабы мы могъ вы-
звонить людей и всѣхъ оставшихся Армяковъ съ ору-
жьемъ въ рукахъ и въ городѣ никто не останется. — вой

хоть из маля; если будешь оттолк. маля помощи, подобно твою из скорости, чтобы мы не жили; то какого имущества и не разорилась бы, а то маля нас разорит и уекут, — хоть помогать не хотъ жить — все равно будет, подобно Мама-таму. Ибо маляма чуж. маля, хотъ бы маляма сослалась.

рели. Сказывая сказки, чтобы мы не заметили Мама, она улетела. Ясно поэтому, что сказки являются, то являются, что, говорят, она сама улетела из Татарии. о Баба-яга не является сказкой, что в 3 года 30 даюла от Татарии, в другие сказки, что в Татарии. Но как это предостерегает, но мы не даюла, в 7х, чтобы превратить из всех, даюла от присутствия. Выступили 71 (директор из Арассии, проинформировать) (управлять из Турки от Мо-се-бины и Мама-малык; мы как, т. е. Арание и Татары, собирая из древних сказок и сказаний от нас много; сказки и мы вылетела улет, как бы скоро можно не сказки, но что это

[illegible]

1259. Предисловіє въ Цѣціиномъ Архангелскому плану
Алѣку и мѣстѣ Губріалу, отъ 26-го сентемб-
1905 года. № 578

Письмо из кнѣ, отъ князя вашего посланное, получая и даю на оное слѣдующій отвѣтъ: вѣросто князю Армену съ Персидскими кушанка, — теперь изъ персидск на языкъ лѣзбѣ въ садикѣ моего бытъ почитать оный: во я изкупуеюся васъ, что оный

GÜLÜSTAN MÜQAVİLƏSİ (24 OKTYABR 1813-CÜ İL)

QADİR ALLAH NAMİNƏ

İMPERATOR ƏLAHƏZRƏTLƏRİ, Bütün Rusiyanın Ən Şöhrətli və ƏZƏMƏTLİ BÖYÜK HÖKMDARI və İMPERATORU və İran Dövlətinin Sahibi, hökmdarı ƏLAHƏZRƏTLƏRİ Padşahın ÖZ Təbəələrinə yüksək hökmdar məhəbbətinə görə, ONLARIN ürəklərinə zidd olan müharibənin fəlakətlərinə son qoymağı və qədimdən Bütün Rusiya İMPERİYASI və İran Dövləti arasında mövcud olmuş səbatlı sülh və xeyirxah qonşu dostluğunu möhkəm əsas üzərində bərpa etməyi səmimi qəlbədən, qarşılıqlı surətdə arzulayaraq bu ədaləti və nəicatverici iş üçün aşağıdakıları öz səlahiyyətli Müvəkilləri təyin etməyi faydalı bilmişlər:

ƏLAHƏZRƏT Bütün Rusiya İmperatoru - ÖZ General-leytenantı, Gürcüstandakı və Qafqaz xəttindəki qoşunların Baş ko-

mandanı, Həştərxan və Qafqaz quberniyalarında, Gürcüstanda Mülki hissə, həmçinin bu ölkənin bütün sərhəd işləri üzrə Baş Müdiri, Xəzər hərbi Donanmasının Komandanı, Müqəddəs Aleksandr Nevski, birinci Müqəddəs Anna, dördüncü dərəcəli Müqəddəs Əzabkeş və Qalibiyyətli Georgi ordenləri, habelə üzərində igidliyə görə yazısı olan qızıl qılıncla təltif edilmiş zətiəlləri Nikolay Rtişşevi, Əlahəzrət İran şahı isə - özünü, Türkiyə və İngiltərə Saraylarında fəvqaladə elçisi olmuş, İran Rəisləri arasında seçilmiş, öz padşahından brilyantlarla bəzədilmiş xəncər və qılıncdan, şal paltardan və brilyantlarla zینətləndirilmiş at bəzəkləri dəstindən ibarət fərqləndirici lütf görmüş, öz Padşahının ən yaxın Məmuru, Ali İran Sarayının Gizli İşlər Müşaviri, Vəzir nəslinə mənsub olan, İran Sarayında ikinci dərəcəli Xan, Yüksəkrütbəli və Çoxhörmətli Mirzə Həsən Xan: bu səbəbdən də BİZ, yuxarıda adları çəkilmiş səlahiyyətli Müvəkillər Qarabağ mülkündə, Zeyvə çayı yaxınlığındakı Güllüstan kəndində toplaşaraq, vəkalətnamələrimizi bir-birimizə təqdim etdikdən sonra, hər birimizə öz tərəfindən bizim BÖYÜK HÖKMDARLARIMIZ adından bərqərar edəcəyimiz sülh və dostluğa aid olan hər bir şeyi nəzərdən keçirib, bizə verilmiş hakimiyyət və Ali səlahiyyətlərə görə aşağıdakı maddələri qərara aldığımız əbədiyyət üçün təsdiq etdik.

BİRİNCİ MADDƏ

İndiyədək Rusiya İmperiyası və İran Dövləti arasında mövcud olmuş düşmənçilik və narazılığa həmin Müqavilə ilə bu gündən etibarən və gələcəkdə son qoyulur və qoy İMPERATOR ƏLAHƏZRƏTLƏRİ Bütün Rusiya hökmdarı ilə Əlahəzrət İran şahı, onların vəliəhdləri, Taxtlarının Varisləri və ONLARIN, qarşılıqlı surətdə, Ali Dövlətləri arasında əbədi sülh, dostluq və xeyirxah razılıq olsun.

İKİNCİ MADDƏ

Bir halda ki, hər iki Ali Dövlət arasında ilkin əlaqələr vasitəsilə (.....) yəni hər bir tərəfin hazırda tam malik olduğu torpaqlara, xanlıqlara, mülklərə sahib qalması əsasında sülhün bərqərar edilməsi artıq qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmışdır, onda indiki zamandan etibarən və gələcəkdə Bütün Rusiya İmperiyası və İran Dövləti arasında sərhəd aşağıdakı xətt olsun: Adınabazar adlanan yerdən başlayaraq, düz xətlə Muğan düzü, Araz çayındakı Yeddibulaq keçidinədək, oradan da üzü yuxarı Kəpənək çayının Arazla qovuşduğu yerə, sonra da Kəpənək çayının sağ tərəfi ilə Mehri dağları silsiləsinə və oradan da xətti Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarının mərzləri ilə davam etdirərək, Alagöz dağları silsiləsi ilə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqlarının və Yelizavetpol dairəsinin (keçmiş Gəncə xanlığının) bir hissəsinin mərzləri birləşən Dərələyəz mərzinədək, buradan İrəvan xanlığını Yelizavetpol dairəsindən, həmçinin Qazax və Şəmşəddin torpaqlarından ayıran mərzlə Eşşəkmeydan mərzinə, oradan da dağlar silsiləsi ilə, çayın sağ tərəfi ilə, onun axarı istiqamətində, həmzəçimən yolu ilə, Pəmbək dağları silsiləsi ilə Şuragöl mərzinə, dağlar silsiləsi ilə, Mastaras və Artikin arası ilə Arpaçayadək. Bununla belə, Talış mülkü müharibə vaxtı əldən-ələ keçdiyinə görə, həmin Xanlığın Zinzeley və Ərdəbil tərəfdən olan sərhədləri, daha artıq dürlütlük üçün, hər iki tərəfdən qarşılıqlı razılıqla seçilmiş Komissarlar (onlar Baş komandanlarının rəhbərliyi ilə indiyədək hər bir tərəfin haqqı hakimiyyəti altında olmuş torpaqların, kəndlərin, dərələrin, həmçinin çayların, dağların, göllərin, təbii mərzlərin dəqiq və təfəssilatlı təsvirini verəcəklər) tərəfindən, bu Müqavilə bağlanıb təsdiq olunduqdan sonra

müəyyən ediləcək, onda (.....) əsasında Talış xanlığının sərhəd xətti ilə müəyyənləşdiriləcək ki, hər bir tərəf malik olduğu torpaqların sahibi qalsın. Eləcə də, yuxarıda xatırlanmış sərhədlərdə, bu və ya başqa tərəfin xəttindən kənara nə isə çıxarsa, hər iki Ali Dövlətin Komissarlarının təhlilindən sonra hər bir tərəf (.....) əsasında təminat verəcək.

ÜÇÜNCÜ MADDƏ

Şah Əlahəzrətləri ƏLAHƏZRƏT bütün Rusiya İMPERATORUNA səmimi dostluq hisslərinin sübutu üçün təntənəli surətdə həm öz adından, həm də İran Taxtının Ali Vəliəhdləri adından Qarabağ və indi Yelizavetpol adı altında əyalətə çevrilmiş Gəncə xanlıqları, həmçinin Şəki, Şirvan, Dərbənd, Quba, Bakı və Talış (bu xanlığın Rusiya İmperiyasının hakimiyyəti altında olan torpaqları) xanlıqlarının, bununla bərabər Dağıstan, Gürcüstan (Şuragöl əyaləti ilə birlikdə) İmperiya, Quriya, Mingreliya və Abxaziya, eyni dərəcədə, hazırda bərqərar edilmiş sərhəd Qafqaz xətti (bu sonuncuya və Xəzər dənizinə aid olan torpaqlar və xalqlarla birlikdə) arasındakı bütün mülk və torpaqların Rusiya İmperiyasının mülkiyyətinə mənsub olduğunu qəbul edir.

DÖRDÜNCÜ MADDƏ

ƏLAHƏZRƏT Bütün Rusiya İMPERATORU ƏLAHƏZRƏT İran Şahına ÖZ qarşılıqlı dostluq hisslərini ifadə etmək və İranda - ONA qonşu olan bu Dövlətdə, möhkəm əsas üzərində mütləqiyyət və hökmran hakimiyyət görmək arzusunu səmimi qəlbdən təsdiq etmək üçün, bununla, ÖZ adından və ÖZ Vəliəhdləri adından İran Şahı tərəfindən İran Dövlətinin Varisi təyin ediləcək Vəliəhdə, lazım gəldikdə, kömək göstər-

məyi vəd edir ki, heç bir xarici düşmən İran Dövlətinin işinə qarşı bilməsin və Ali Rusiya Sarayının köməyi ilə İran Sarayı möhkəmlənsin. Bununla belə, əgər İran Dövləti işləri üzrə Şah oğulları arasında münaqişələr baş versə, Rusiya İmperiyası hakimiyyətdə olan Şah xahiş etməyincə bunlara qarışmayacaq.

BƏŞİNCİ MADDƏ

Rus ticarət gəmilərinə əvvəlki qayda üzrə Xəzər sahilləri yaxınlığında üzmək və onları yan almaq hüququ verilir; həm də gəmi qəzası zamanı iranlılar tərəfindən dostluq köməyi edilə bilər. İran ticarət gəmilərinə də həmin bu hüquq - əvvəlki qayda üzrə Xəzər dənizində üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq ixtiyarı verilir, burada da gəmi qəzası zamanı, qarşılıqlı surətdə, iranlılara hər cür yardım göstərilə bilər. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, müharibədən əvvəl, habelə sülh vaxtı və həmişə Rusiya

hərbi bayrağı Xəzər dənizində tək mövcud olmuşdur. Həmin ehtiram daxilində, əvvəlki ixtiyar indi də yalnız Rusiya Dövlətinə verilir ki, ondan başqa heç bir Dövlətin hərbi Bayrağı Xəzər dənizində ola bilməz.

ALTINCI MADDƏ

Hər iki tərəfdən döyüşdə əsir alınmışları, Xristian dininə və s. dinlərə mənsub ələ keçirilmiş sakinləri Müqavilə bağlanıb imzalandıqdan sonra, üç ay ərzində, hər bir tərəfdən Qarakilsəyədək (burada sərhəd rəisləri əsirləri qəbul etmək üçün öz aralarında qarşılıqlı əlaqə yaradırlar) azuqə və yol xərcləri ilə təmin edilərək, buraxılısınlar. Özbaşına, yaxud qanunu pozaraq, qaçanlardan hər birinə, milliyətindən asılı olmayaraq, öz könüllü istəyinə görə öz Vətəninə qayıtmaq azadlığı verilir, qayıtmaq

istəməyənlər isə məcbur edilməsin. Bununla bərabər hər iki tərəfdən qaçmışlara amnistiya, yaxud bağışlanma verilir.

YEDDİNCİ MADDƏ

Bütün yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq ƏLAHƏZRƏT Bütün Rusiya İMPERATORU və Əlahəzrət İran Şahı buyururlar ki, lazım olduqda, Əlahəzrətlərin İqamətgahlarına göndərilən, ONLARIN Ali Saraylarının qarşılıqlı Nazirlər və ya Elçiləri rütbələrinə və onlara tapşırılmış işlərin mühümlüyünə müvafiq qəbul olunsunlar; şəhərlərdə ticarətə himayəçilik üçün təyin olunmuş Muvəkkillərin və ya Konsulların on nəfərdən artıq məiyyəti olmasın, onlar vəkil edilmiş məmurlar kimi vəzifələrinə layiq hörmət və şərəfə malik olmalıdırlar, həmçinin, Əmmaməyə əsasən, bundan sonra onları nəinki incitmək olmaz, hətta inciklik olarsa, təqdim edildikdən sonra, hər iki tərəfin təbəələrinə ədalətlə mühakimə etmək, incidilmişləri mürtəblə razi salmaq gərəkdir.

SƏKKİZİNCİ MADDƏ

Əlahəzrətlərin, öz hökumətlərindən, yaxud hökumətləri tərəfindən təyin edilmiş sərhəd rəislərindən alınmış, onların həqiqətən tacirlər, Rusiya və ya İran təbəələri olduğunu təsdiq edən yazılı sənədlərə malik təbəələri arasındakı ticarət əlaqələrinə gəldikdə, saziş bağlayan hər iki Ali Dövlətə quru yolla və dənizlə sərbəst gəlməyə, orada kim nə qədər istəyirsə yaşamağa, tacirlər göndərməyə, həmçinin heç cür ləngidilmədən oradan çıxıb getməyə, Rusiya İmperiyasına mənsub olan yerlərdən İran Dövlətinə gətirilən və qarşılıqlı olaraq, İrandan ora aparılan malların satılmasına və başqa mallarla dəyişdirilməsinə icazə veriləcək. Hər iki Ali Dövlətin tacirləri arasında baş

verə biləcək mübahisələrə, onların vəzifələri və s. ilə əlaqədar şikayətlərinə adi qayda üzrə baxılması Konsula, yaxud Müvəkkilə, onlar olmadıqda isə yerli Rəisə həvalə edilir. Onlar xahişlərə tam ədalətlə baxmalı, özləri haqq təminatı verməli, yaxud bunu başqa lazımı şəxslərin vasitəsilə tələb etməli və onların incidilməsinə və sıxışdırılmasına qətiyyəən yol verməməlidir. İrana gəlmiş, Rusiya təbəəliyindən olan tacirlər, istəsələr, oradan öz malları ilə birlikdə İranla dostluq edən başqa dövlətlərdə sərbəst gedəcəklər; bundan ötrü İran Hökuməti bu tacirlərin sərbəst keçməsi üçün onları lazımı pasportlarla təmin edəcəkdir; buna ticarət işləri ilə əlaqədar Rusiyadan Rusiya ilə dostluq edən başqa dövlətlərə getmək istəyən İran tacirləri üçün də qarşılıqlı surətdə, rəyət ediləcəkdir. İrana gəlmiş Rusiya təbəələrindən kimlərsə ölüm hadisəsi baş verərsə, onların müxəlləfatları, həmçinin başqa daşla vəmükləri, dost Dövlətin təbəələrinə məxsus olduğu üçün, ilk növbədə, saxlanılmadan və xəlvəti mənimənilmədən, Rusiya İmperiyasında və bütün mədəni Dövlətlərdə icra edildiyi kimi, kimin hansı Dövlətə, mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, qanuni əsasdan, qəbzə, onların yoldaşlarına yaxud qohumlarına verilməli, həmin qohumlara öz arzuları ilə və öz xeyirləri üçün bu əmlakları istədikləri adamlara satmağa icazə verilməlidir.

DOQQUZUNCU MADDƏ

Rus tacirlərindən İran şəhərlərinə və ya limanlarına gətirdikləri mallara görə yüzə beş faizdən çox gömrük alınmasın və həmin tacirlər bu mallar ilə hara gedirlərsə getsinlər, onlardan ikinci dəfə gömrük tələb olunmasın, oradan apardıqları İran mallarına görə də eyni gömrük alınsın, bundan başqa heç bir bəhanə və uydurma ilə heç bir rüsum, vergi, gömrük tələb

edilməsin. İran təbəələrinin Rusiya şəhərlərinə və limanlarına gətirdikləri və buradan ixrac etdikləri mallara görə və qarşılıqlı surətdə eyni gömrüklər, eyni əsasda bir dəfə alınsın.

ONUNCU MADDƏ

Malları Müqavilə bağlamış hər iki Dövlətin sahillərinə və ya limanlarına, yaxud da quru yolla sərhəd şəhərlərinə gətirdikdən sonra, qarşılıqlı surətdə, tacirlərə, nəzarəti altında olduqları gömrük hakimlərindən və ya iltizamçılardan icazə almadan öz mallarını satmaq, başqa malları satın, yaxud dəyişmə yolları ilə almaq azadlığı verilir ki, ticarət maneəsiz dövriyyədə olsun həmçinin satıcıdan və alıcıdan dövlət xəzinəsi üçün muntəzəm olaraq və köntüllülük şərti ilə qanuni rüsumlar yığılsın.

ON BİRİNCİ MADDƏ

Bu müqavilə imzalandıqdan sonra hər iki Ali Dövlətin müvəkkilləri, qarşılıqlı surətdə və təxirə salınmadan bütün yerlərə onun haqqında lazımı xəbər və hər yerdə hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılması barəsində əmrlər göndərsinlər. İki bərabərhüquqlu nüsxədə (fars dilinə tərcüməsi ilə birlikdə) yazılmış və saziş bağlayan Ali Dövlətlərin yuxarıda göstərilmiş Müvəkkilləri tərəfindən imzalanaraq, onların möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı surətdə dəyişdirilmiş bu əbədi sülh Müqaviləsi ƏLAHƏZRƏT Bütün Rusiya İMPERATORU və Əlahəzrət İran Şahı tərəfindən bərqərar ediləcək və Əlahəzrətlərin öz əlləri ilə imzalanmış təntənəli Ratifikasiyalarla təsdiq olunacaqdır. Bu Müqavilənin həmin təsdiq olunmuş nüsxələri bu Ali Saraylardan, qarşılıqlı surətdə göndərilməklə onların yuxarıda adları çəkilmiş Müvəkkillərinə üç ay müddətindən sonra çatdırılacaq. Müqavilə min səkkiz yüz on üçüncü il ok-

[illegible][illegible]

۱۸۰۳
 ۱۸۰۴
 ۱۸۰۵
 ۱۸۰۶
 ۱۸۰۷
 ۱۸۰۸
 ۱۸۰۹
 ۱۸۱۰
 ۱۸۱۱
 ۱۸۱۲
 ۱۸۱۳
 ۱۸۱۴
 ۱۸۱۵
 ۱۸۱۶
 ۱۸۱۷
 ۱۸۱۸
 ۱۸۱۹
 ۱۸۲۰
 ۱۸۲۱
 ۱۸۲۲
 ۱۸۲۳
 ۱۸۲۴
 ۱۸۲۵
 ۱۸۲۶
 ۱۸۲۷
 ۱۸۲۸
 ۱۸۲۹
 ۱۸۳۰
 ۱۸۳۱
 ۱۸۳۲
 ۱۸۳۳
 ۱۸۳۴
 ۱۸۳۵
 ۱۸۳۶
 ۱۸۳۷
 ۱۸۳۸
 ۱۸۳۹
 ۱۸۴۰
 ۱۸۴۱
 ۱۸۴۲
 ۱۸۴۳
 ۱۸۴۴
 ۱۸۴۵
 ۱۸۴۶
 ۱۸۴۷
 ۱۸۴۸
 ۱۸۴۹
 ۱۸۵۰
 ۱۸۵۱
 ۱۸۵۲
 ۱۸۵۳
 ۱۸۵۴
 ۱۸۵۵
 ۱۸۵۶
 ۱۸۵۷
 ۱۸۵۸
 ۱۸۵۹
 ۱۸۶۰
 ۱۸۶۱
 ۱۸۶۲
 ۱۸۶۳
 ۱۸۶۴
 ۱۸۶۵
 ۱۸۶۶
 ۱۸۶۷
 ۱۸۶۸
 ۱۸۶۹
 ۱۸۷۰
 ۱۸۷۱
 ۱۸۷۲
 ۱۸۷۳
 ۱۸۷۴
 ۱۸۷۵
 ۱۸۷۶
 ۱۸۷۷
 ۱۸۷۸
 ۱۸۷۹
 ۱۸۸۰
 ۱۸۸۱
 ۱۸۸۲
 ۱۸۸۳
 ۱۸۸۴
 ۱۸۸۵
 ۱۸۸۶
 ۱۸۸۷
 ۱۸۸۸
 ۱۸۸۹
 ۱۸۹۰
 ۱۸۹۱
 ۱۸۹۲
 ۱۸۹۳
 ۱۸۹۴
 ۱۸۹۵
 ۱۸۹۶
 ۱۸۹۷
 ۱۸۹۸
 ۱۸۹۹
 ۱۹۰۰
 ۱۹۰۱
 ۱۹۰۲
 ۱۹۰۳
 ۱۹۰۴
 ۱۹۰۵
 ۱۹۰۶
 ۱۹۰۷
 ۱۹۰۸
 ۱۹۰۹
 ۱۹۱۰
 ۱۹۱۱
 ۱۹۱۲
 ۱۹۱۳
 ۱۹۱۴
 ۱۹۱۵
 ۱۹۱۶
 ۱۹۱۷
 ۱۹۱۸
 ۱۹۱۹
 ۱۹۲۰
 ۱۹۲۱
 ۱۹۲۲
 ۱۹۲۳
 ۱۹۲۴
 ۱۹۲۵
 ۱۹۲۶
 ۱۹۲۷
 ۱۹۲۸
 ۱۹۲۹
 ۱۹۳۰
 ۱۹۳۱
 ۱۹۳۲
 ۱۹۳۳
 ۱۹۳۴
 ۱۹۳۵
 ۱۹۳۶
 ۱۹۳۷
 ۱۹۳۸
 ۱۹۳۹
 ۱۹۴۰
 ۱۹۴۱
 ۱۹۴۲
 ۱۹۴۳
 ۱۹۴۴
 ۱۹۴۵
 ۱۹۴۶
 ۱۹۴۷
 ۱۹۴۸
 ۱۹۴۹
 ۱۹۵۰
 ۱۹۵۱
 ۱۹۵۲
 ۱۹۵۳
 ۱۹۵۴
 ۱۹۵۵
 ۱۹۵۶
 ۱۹۵۷
 ۱۹۵۸
 ۱۹۵۹
 ۱۹۶۰
 ۱۹۶۱
 ۱۹۶۲
 ۱۹۶۳
 ۱۹۶۴
 ۱۹۶۵
 ۱۹۶۶
 ۱۹۶۷
 ۱۹۶۸
 ۱۹۶۹
 ۱۹۷۰
 ۱۹۷۱
 ۱۹۷۲
 ۱۹۷۳
 ۱۹۷۴
 ۱۹۷۵
 ۱۹۷۶
 ۱۹۷۷
 ۱۹۷۸
 ۱۹۷۹
 ۱۹۸۰
 ۱۹۸۱
 ۱۹۸۲
 ۱۹۸۳
 ۱۹۸۴
 ۱۹۸۵
 ۱۹۸۶
 ۱۹۸۷
 ۱۹۸۸
 ۱۹۸۹
 ۱۹۹۰
 ۱۹۹۱
 ۱۹۹۲
 ۱۹۹۳
 ۱۹۹۴
 ۱۹۹۵
 ۱۹۹۶
 ۱۹۹۷
 ۱۹۹۸
 ۱۹۹۹
 ۲۰۰۰
 ۲۰۰۱
 ۲۰۰۲
 ۲۰۰۳
 ۲۰۰۴
 ۲۰۰۵
 ۲۰۰۶
 ۲۰۰۷
 ۲۰۰۸
 ۲۰۰۹
 ۲۰۱۰
 ۲۰۱۱
 ۲۰۱۲
 ۲۰۱۳
 ۲۰۱۴
 ۲۰۱۵
 ۲۰۱۶
 ۲۰۱۷
 ۲۰۱۸
 ۲۰۱۹
 ۲۰۲۰
 ۲۰۲۱
 ۲۰۲۲
 ۲۰۲۳
 ۲۰۲۴
 ۲۰۲۵
 ۲۰۲۶
 ۲۰۲۷
 ۲۰۲۸
 ۲۰۲۹
 ۲۰۳۰
 ۲۰۳۱
 ۲۰۳۲
 ۲۰۳۳
 ۲۰۳۴
 ۲۰۳۵
 ۲۰۳۶
 ۲۰۳۷
 ۲۰۳۸
 ۲۰۳۹
 ۲۰۴۰
 ۲۰۴۱
 ۲۰۴۲
 ۲۰۴۳
 ۲۰۴۴
 ۲۰۴۵
 ۲۰۴۶
 ۲۰۴۷
 ۲۰۴۸
 ۲۰۴۹
 ۲۰۵۰
 ۲۰۵۱
 ۲۰۵۲
 ۲۰۵۳
 ۲۰۵۴
 ۲۰۵۵
 ۲۰۵۶
 ۲۰۵۷
 ۲۰۵۸
 ۲۰۵۹
 ۲۰۶۰
 ۲۰۶۱
 ۲۰۶۲
 ۲۰۶۳
 ۲۰۶۴
 ۲۰۶۵
 ۲۰۶۶
 ۲۰۶۷
 ۲۰۶۸
 ۲۰۶۹
 ۲۰۷۰
 ۲۰۷۱
 ۲۰۷۲
 ۲۰۷۳
 ۲۰۷۴
 ۲۰۷۵
 ۲۰۷۶
 ۲۰۷۷
 ۲۰۷۸
 ۲۰۷۹
 ۲۰۸۰
 ۲۰۸۱
 ۲۰۸۲
 ۲۰۸۳
 ۲۰۸۴
 ۲۰۸۵
 ۲۰۸۶
 ۲۰۸۷
 ۲۰۸۸
 ۲۰۸۹
 ۲۰۹۰
 ۲۰۹۱
 ۲۰۹۲
 ۲۰۹۳
 ۲۰۹۴
 ۲۰۹۵
 ۲۰۹۶
 ۲۰۹۷
 ۲۰۹۸
 ۲۰۹۹
 ۲۱۰۰
 ۲۱۰۱
 ۲۱۰۲
 ۲۱۰۳
 ۲۱۰۴
 ۲۱۰۵
 ۲۱۰۶
 ۲۱۰۷
 ۲۱۰۸
 ۲۱۰۹
 ۲۱۱۰
 ۲۱۱۱
 ۲۱۱۲
 ۲۱۱۳
 ۲۱۱۴
 ۲۱۱۵
 ۲۱۱۶
 ۲۱۱۷

[illegible]

Коллекция и описанная
вместе с повествованием
милитарных войск про
справку в военных делах
свой.

این گروه، که در بعضی از اینهاست

Наставление приписано
вместе с описью

این گروه، که در بعضی از اینهاست

руководящих в них.

реша и приписано при
описью писанной и во

این گروه، که در بعضی از اینهاست

милитарных войск
вместе с описью

издана вторая книга

милитарных войск

посланы в отставку

вместе с описью

руководящих в них

вместе с описью

вместе с описью

این گروه، که در بعضی از اینهاست

Всероссийской и военно
рой ее восточной

این گروه، که در بعضی از اینهاست

Устава приписано при

описью писанной и во

милитарных войск

вместе с описью

издана вторая книга

милитарных войск

посланы в отставку

вместе с описью

руководящих в них

вместе с описью

вместе с описью

вместе с описью

вместе с описью

вместе с описью

вместе с описью

вместе с описью

این گروه، که در بعضی از اینهاست

این گروه، که در بعضی از اینهاست

این گروه، که در بعضی از اینهاست

این گروه، که در بعضی از اینهاست

این گروه، که در بعضی از اینهاست

این گروه، که در بعضی از اینهاست

این گروه، که در بعضی از اینهاست

این گروه، که در بعضی از اینهاست

این گروه، که در بعضی از اینهاست

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ (10 FEVRAL 1828-Cİ İL)

I MADDƏ

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri arasında, onların vərəsələri və taxt-tacın varisləri, onların dövlətləri və qarşılıqlı surətdə təbəələri arasında bundan sonra əbədi sülh, dostluq və tam razılıq olacaqdır.

II MADDƏ

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hörmətlə qəbul edirlər ki, razılığa gələn yüksək tərəflər arasında baş vermiş və indi xoşbəxtlikdən qurtarmış müharibə ilə Güllüstan traktatının qüvvəsi üzrə qarşılıqlı təəhhüdlər də başa çatmışdır; onlar göstərilən Güllüstan traktatını Rusiya və İran arasında yaxın və uzaq gələcəyə sülh və dostluq münasibətləri qurmali və təsdiq etməli olan indiki şərtlər və qərarlarla əvəz etməyi zəruri hesab etdilər.

III MADDƏ

İran şahı həzrətləri öz adından və öz vərəsələri və varisləri adından Arazın o tayı və bu tayı üzrə İrəvan xanlığını və Naxçıvan xanlığını Rusiya İmperiyasının tam mülkiyyətinə güzəştə gedir. Şah həzrətləri bu güzəşt nəticəsində, hazırki müqavilənin imzalanmasından sayılmaqla altı aydan gec olmayaraq, yuxarıda adları çəkilən hər iki xanların idarə edilməsinə aid olan bütün arxivləri və ictimai sənədləri Rusiya rəisliyinə verməyi vəd edir.

IV MADDƏ

Müqaviləyə qoşulan yüksək tərəflərin razılığı ilə hər iki dövlət arasında sərhədlər aşağıdakı hədudda qərara alınır: sərhəd xətti Türkiyə torpaqlarının ucdakı kiçik Araratın zirvəsindən aralıda düz istiqamətdə ən yaxın nöqtədən başlayaraq o dağların zirvəsindən keçir; buradan mailik üzrə Araratın cənub tərəfindən axan Aşağı Qarasu çayının yuxarılarına düşür, sonra sərhəd xətti o çayın axarı üzrə Şorur qarşısında onun Arazə töküldüyü yerədək davam edir; bu məntəqədən Abbasaabad qalasınadək Araz çayının yatağı üzrə gedir; burada qalanın Arazın sağ sahilində yerləşən xarici istehkamları yanında yarım ağac, yəni $3 \frac{1}{2}$ Rusiya versti enində bütün istiqamətlərdə dövrə haşiyələnmək və o ətrafda olan torpaq sahəsi büsbütün məhz Rusiyaya məxsus olacaqdır və bu gündən sayılmaqla iki ay ərzində ən yüksək dəqiqliklə ayrılacaqdır. Sərhəd xətti o yerdən, göstərilən dövrənin şərq tərəfdən Arazın sahilinə birləşdiyi yerdən başlayaraq bir daha o çayın yatağı ilə Yeddibulac bərəsinədək gedir; burada İran torpaqları Araz çayının yatağı üzrə üç ağaca, yəni 21 Rusiya versti uzanacaqdır: sonra sərhəd Muğan düzü vasitəsilə Bolqarçayadək, iki

kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsində üç ağac yəni 21 rus verst aşağıda olan torpaqlara gedir; sərhəd buradan Bolqarçayın sol sahili ilə yuxarı; adları çəkilən kiçik Adınabazar və Sarıqamış çaylarının birləşməsinədək, sonra Şərqi Adınabazar çayının sağ sahili üzrə onun yuxarılarınadək davam edir, buradan isə Cikoir yüksəkliyinin zirvəsindəkə elə davam edir ki, o yüksəklikdən Xəzər dənizinə tökülən bütün sular Rusiyaya məxsus olacaqdır, İran tərəfi axan bütün sular isə İrana məxsus olacaqdır. Burada iki dövlət arasındakı sərhəd dağ zirvələri ilə müəyyən edilir; qərarlaşdırılmışdır ki, onların Xəzər dənizinə doğru enişi Rusiyaya məxsus olmalıdır, o biri yandakı enişi isə İrana məxsusdur. Sərhəd Cikoir yüksəkliyi zirvəsindən, Talış Өrş dairəsindən ayıran dağlar üzrə Qəmərkuhün zirvəsindəkə keçir. Suların axarını iki yerə bölən dağların başı, yuxarıda Adınabazarın yuxarı axarı və Cikoir zirvəsi arasındakı sahə haqqında deyilən kimi, burada da eləcə sərhəd hüdudunu təşkil edəcəkdir. Sonra sərhəd xətti suların axarına aid yuxarıda şərh olunan qaydalara əməl etməklə Qəmərkuhun zirvəsindən Züvənd və Өrş dairələrini ayıran dağ silsiləsi üzrə Velkie dairəsinin sərhədlərindəkə uzanacaqdır. Beləliklə, adı çəkilən dağın zirvəsindən əks tərəfdə yerləşən hissəsi istisna olmaqla Züvənd dairəsi Rusiyaya birləşir. Hər iki dövlət arasındakı sərhəd xətti su axınının yuxarıda qeyd olunan qaydalarına daima uyğun olaraq, Velkie dairəsi sərhəddindən Kloputanın zirvəsi və Velkie dairəsindəki dağların baş silsiləsi üzrə Astara çayının şimal mənbəyindəkə, buradan o çayın yatağı boyu onun Xəzər dənizinə töküldüyü yerədək davam edəcək ki, burada da Rusiya torpaqlarını İrandan ayırmalı olan sərhəd xətti qurtarır.

V MADDƏ

İran şahı həzrətləri bütün Rusiya imperatoru həzrətlərinə öz səmimi dostluğuna sübut olaraq, bu maddə ilə həm öz vəərəsələri və İran taxt-tacının varisləri adından, yuxarıda göstərilən sərhəd xətti arasında və Qafqaz sıra dağları və Xəzər dənizi arasında yerləşən bütün torpaqların və bütün adaların, bununla bərabər həmin məmləkətlərdə yaşayan bütün köçəri və başqa xalqların əbədi zamanədək Rusiya imperiyasına məxsus olduğunu təntənə ilə tanıyır.

VI MADDƏ

İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında baş vermiş müharibə ilə Rusiya imperiyasına vurulmuş xeyli ziyana, həmçinin Rusiya təbəələrinin düşər olduğu qurbanlara və itkiyə hörmət əlaməti olaraq, onların əvəzini pul təminatı ilə ödəməyi öhdəsinə götürür. Müqaviləyə qoşulan hər iki yüksək tərəf o mükafatın məbləğini on kurur tümən raicə və ya iyirmi milyon gümüş manat qərarlaşdırmışdır, onun vaxtı, ödəniş qaydası və təminatı sözbəsöz hazırkı traktata daxil edilə biləcək qüvvəyə malik olan xüsusi müqavilədə qərarlaşdırılmışdır.

VII MADDƏ

İran şahı həzrətləri öz əlahəzrət oğlu şahzadə Abbas Mirzənin öz vəərəsəsi və taxt-tacın varisi təyin etmək iltifatında bulunan kimi, Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz dostluq münasibətlərini və bu varislik qaydasının təsdiqinə kömək etmək arzusunu açıq-aşkar sübut etməkdən ötrü bundan sonra şahzadə Abbas Mirza həzrətlərinin simasında İran taxt-tacının vəərəsəsi və varisini, onun taxta çıxmasından sonra isə onu o dövlətin qanuni hökmdarı hesab etməyi öhdəsinə götürür.

VIII MADDƏ

Rusiyanın ticarət gəmiləri, əvvəlki qayda üzrə, Xəzər dənizində və onun sahilləri boyunca azad üzmək və bununla bərabər onlara yaxınlaşmaq hüququna malikdir; gəmi qəzası hallarında İranda onlara hər cür kömək edilməlidir. Bu üsulla İran ticarət gəmilərində də Xəzər dənizində əvvəlki qayda ilə üzmək və Rusiya sahillərinə yan almaq hüququ verilir ki, orada gəmi qəzası hallarında onlara qarşılıqlı surətdə hər cür kömək göstərilməlidir. Hərbi gəmilərə gəldikdə isə, qədimdə olduğu kimi, yalnız Rusiya hərbi bayrağı altında olan hərbi gəmilər Xəzər dənizində üzə bilərlər; bu səbəbdən də əvvəlki müstəsna hüquq indi də onlara verilir və təsdiq edilir ki, Rusiyadan başqa heç bir dövlətin Xəzər dənizində hərbi gəmiləri ola bilməz.

IX MADDƏ

Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər vasitə ilə onlar arasında bu qədər xoşbəxtliklə bərpa olunmuş sülh və dostluğu bərqərar etməyi arzulayaraq, müvəqqəti tapşırıqların icrası və ya daimi qalmaq üçün bu və ya o biri dövlətə göndərilən yüksək sarayların (hökumətlərin) səfirlərinin, nazirlərinin və işlər müvəkillərinin, onların dərəcəsinə, razılığa gələn yüksək tərəflərin şərəfinə, onları birləşdirən səmimi dostluğa və yerli adətlərə uyğun olaraq, ehtiramla və (hər birinin) ayrılıqda qəbul edilməsini qarşılıqlı surətdə rəva bilir. Xüsusi protokol ilə bu və ya o biri tərəfin əməl etməsi üçün bu məzmununda mərasim qərarlaşdırılacaqdır.

X MADDƏ

Bütün Rusiya həzrətləri və İran şahı həzrətləri hər iki dövlət arasında ticarət əlaqələrinin bərpa olunmasını və genişlənmə-

sini sülhün bərqərar olmasının ən başlıca xeyirxah nəticələrinin biri saydıqları üçün, tam qarşılıqlı razılıq əsasında hökm verildir ki, ticarətə hakimlik edilməsinə və qarşılıqlı surətdə təbəələrin təhlükəsizliyinə aid olan bütün səərəncamlar səadətə yoluna qoyulsun və onlar onu qarşılıqlı surətdə müvəkillər tərəfindən bağlanacaq bu sülh müqaviləsinin eyni güclü hissəsi sayılmalı olan və ona əlavə edilən ayrıca Akt ilə izah etsinlər. İran şahı həzrətləri, qabaqlar olduğu kimi, Rusiyaya ticarətin xeyrinə tələb olunan hər yerə konsullar və ticarət agentləri təyin etmək hüququ verir və öhdəsinə götürür ki, hər ikisinin məyyəti on nəfərdən çox olmayacaq konsul və agentlərə həmmilik göstərsin ki, onlar öz rütbələrinə verilmiş şən-şövkət və üstünlüklərdən istifadə etsinlər. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran şahı həzrətlərinin konsul və ya ticarət agentlərinə münasibətdə buna tam müvafiq əməl edilməsinə vəd verir. İran hökumətinin Rusiya agentinə və ya konsuluna əsaslı şikayəti olarsa, Rusiya naziri (səfiri) və ya onun şah həzrətləri sarayı yanında işlər müvəkkili, ya da onların bilavasitə rəisi öz mülahizəsinə əsasən günahkarı vəzifəsindən uzaqlaşdırar və onu müvəqqəti olaraq digər şəxsə həvalə edə bilər.

XI MADDƏ

Qarşılıqlı surətdə təbəələrin bütün tələbləri və müharibə ilə dayandırılmış başqa işlər sülh bağlandıqdan sonra ədalətlə bərpa olunacaq və həll ediləcəkdir. Qarşılıqlı surətdə təbəələrin öz aralarında bu və ya o biri hökumətin xəzinəsinə müqavilə təəhhüdləri dərhal və tamamilə təmin edilməlidir.

XII MADDƏ

Bərpağa gələn yüksək tərəflər təbəələrin xeyri üçün özlərinin ümumi razılığı üzrə qarşılıqlı surətdə qərara almışdır: on-

lardan Arazın hər iki tərəfində tərpənməz əmlaka malik olanlarına üç il vaxt verilməlidir ki, onlar bu müddət ərzində onu azad surətdə satsınlar və dəyişsinslər. Lakin bütün Rusiya imperatoru həzrətləri ona aid olduğuna görə, keçmiş İrəvan sərdarı Hüseyn xanı, onun qardaşı Həsən xanı və keçmiş Naxçıvan hakimi Kərim xanı bu iltifatlı sərəncamdan kənar edir.

XIII MADDƏ

Axırıncı və ya bundan qabaqkı müharibənin gedişində əsir alınmış hər iki tərəfin bütün hərbi əsirləri, bununla bərabər hər iki hökumətin nə vaxtsa əsir düşmüş təbəələri qarşılıqlı surətdə azad edilməli və dörd ay ərzində qaytarılmalıdır; onlar həyatı azuqə və digər tələbatlarla təmin edilməli və onları qəbul etmək və sonrakı yaşayış yerinə yollamağa sərəncam vermək üçün hər iki tərəfdən ayrılmış komissarlara verməkdən ötrü Abbasabada göndərilməlidirlər. Razılığa gələn yüksək tərəflər hər iki tərəfdən əsir düşmüş, lakin olduqları yerin uzaqlığına və ya başqa bir səbəbə və ya vəziyyətə görə göstərilən müddətə qaytarıla bilməyəcək bütün hərbi əsirlərə, habelə Rusiya və İran təbəələrinə də bu yolla yanaşacaqlar. Hər iki dövlət belələrinin hər bir vaxt tələb edilməsində özünə dəqiq və qeyri-məhdud hüquq verir və öhdəsinə götürür ki, onlar aşkar edildikdə və ya onlar haqqında tələblər alındıqda qarşılıqlı surətdə onları (bir-birinə) qaytarsınlar.

XIV MADDƏ

Razılığa gələn yüksək tərəflərdən heç biri axırıncı müharibənin başlanmasınadək və ya o vaxtı digərinin təbəəliyinə keçmiş olan satqınların və fərarilərin verilməsini tələb etməyəcəkdir. İran hökuməti bu qaçqınlardan bəzilərinin və onların köhnə

həmvətənlərinin və ya hakimiyyəti altında olanların arasında qərəzli əlaqələrdən qarşılıqlı surətdə baş verə biləcək zərərli nəticələrin qarşısını almaq üçün, öhdəsinə götürür ki, indi və ya sonralar Rusiya hökumətinin adbaad göstərdiyi adamların Arazla Çara çayının, Urmiya gölünün, Cakatu çayının və Qızıl Üzən çayının Xəzər dənizinə töküldüyü yer arasında yaratdığı hüduddakı öz torpaqlarında olmasını qadağan edəcəkdir. Bütün Rusiya imperatoru həzrətləri öz tərəfindən İran qaçqınlarının Qarabağ və Naxçıvan xanlıqlarında və İrəvan xanlığının Araz çayının sağ sahilində yerləşən hissəsində yurd salmasına və ya yaşamasına (hər hansı) bir qərarda icazə verməyəcəyini vəd edir. Lakin özlüyündə aydındır ki, ancaq rəsmi rütbə daşıyan və ya müəyyən ləyaqət sahibi olan adamlara: şəxsi nümunələri, nəsihət və gizli əlaqələri ilə keçmişdə onların idarəsində və ya hakimiyyəti altında olan əvvəlki həmvətənlərinə zərərli təsir göstərə bilən xan, bəy və dini rəislər və ya mollalara qarşı bu şərtin gücü var və olacaqdır. Ümumiyyətlə, hər iki dövlətin sakinlərinə gəldikdə isə, razılığa gələn yüksək tərəflər qərara alır ki, hər iki tərəfin bir dövlətdən o birinə keçmiş və ya bundan sonra keçəcək təbəələri onların keçdiyi hökumətin icazə verdiyi hər yerdə yurd sala və yaşaya bilər.

XV MADDƏ

Şah həzrətləri öz dövlətinə sakitliyi qaytarmaq və öz təbəələrindən hazırkı müqavilə ilə bu qədər xoşbəxtliklə başa çatmış müharibədə törədilmiş bədbəxtlikləri daha da artırmaqla bəzən hər şeyi kənar etmək kimi xeyirli, xilasedici niyyətlə hərəkət edərkən, Azərbaycan adlanan vilayətin bütün əhalisinə və məmurlarına bəsbütün və tam bağışlanma əta edir. Hansı dərəcəyə məxsus olmasından asılı olmayaraq, onlardan heç

TÜRKMƏNÇAY MÜQAVİLƏSİ
(10 FEVRAL 1828-Cİ İL)

kəs öz hərəkətinə və ya müharibə ərzində və ya Rus ordusunun adı çəkilən vilayəti müvəqqəti tutduğu zaman davranışına görə təqibə, dini əqidəsinə görə təhqirə məruz qalmamalıdır. Bundan başqa o məmur və sakinlərə bu gündən başlayaraq öz ailəsi ilə birlikdə İran vilayətindən Rusiyaya sərbəst keçmək, hökumət və yerli rəisliyin heç bir maneçiliyi olmadan onların satılıq malına və ya əmlakına və əşyalarına hər hansı gömrük və vergi qoyulmadan tərpənən mülkiyyətini aparmaq və satmaq üçün bir il vaxt verilir. Tərpənməz mülkə gəldikdə isə, onun satılması və ya onun haqqında özxoşuna sərəncam üçün beş illik müddət müəyyən edilir. Lakin bu bağışlanma qeyd olunan bir illik müddət başa çatanaqədək məhkəmə cəzası düşən günah və ya cinayət işləmiş adamlara şamil edilmir.

XVI MADDƏ

Müvəkillər bu sülh müqaviləsi imzalandıqdan sonra, qarşılıqlı surətdə təxirə salınmadan təcili olaraq, hərbi əməliyyatların kəsilməsi haqqında bütün yerlərə xəbər və lazımı fərman göndərməlidir. Eyni məzmununda iki nüsxədə tərtib edilmiş, hər iki tərəfin müvəkilləri tərəfindən imzalanmış, onların gerbli möhürləri ilə təsdiq edilmiş və qarşılıqlı olaraq bir-birinə verilmiş bu sülh müqaviləsi bütün Rusiya imperatoru həzrətləri və İran şahı həzrətləri tərəfindən təsdiq və ratifikasiya edilməli və onların imzaladığı ratifikasiya mətnləri təntənəli şəkildə hər iki tərəfin müvəkilləri tərəfindən dörd ay ərzində və ya mümkün olduqca daha tez dəyişdirilməlidir. Fevral ayının 10-da İsanın anadan olmasının 1828-ci ilində Türkmənçay kəndində bağlanmışdır.

Əslinə qol çəkmişlər: İvan Paskoviç, A. Obrezkov
Mənbə: <http://www.azerbaijan.az>

**561. Eynisi, qraf Dibiçə, 3 mart 1828-ci il,
№ 340 – Təbriz**

Azərbaycanın qoşunlarımız tərəfindən işğalından bir qədər sonra, bu ərazidə yerləşən ermənilərin və digər konfessiyalardan olan xristianların deputatları mənə yaxınlaşaraq xahiş etməyə başladılar ki, Rusiyaya məxsus əyalətlərə köçmələrinə icazə verilsin. Boş yatan torpaqlarda zəhmətkeş, itaət etməyə öyrəşmiş və dinimizlə bizə sadıq olan insanların məskunlaşmasından əldə edə biləcəyimiz faydaları dərk edərək, mən bu deputatları məmnuniyyətlə qəbul etdim və əlahəzrət imperatorun mərhəmətli himayəsi ilə ümidləndirərək, evlərinə göndərdim ki, köçməyə hazırlaşsınlar.

Sonra Azərbaycanda məskunlaşan ermənilərin bu niyyətini təsdiqləmək üçün erməni arxiyepiskopu Nerses tərəfindən yepiskop Stefan və arximandrit Nikolay göndərildi, mən də bütün hərbi komandirlərə bu məsələdə onlara mümkün olan bütün yardımı göstərmələri mövzusunda açıq göstərişlər verdim, ancaq onlardan bu günə qədər heç bir məlumat yoxdur: nə onlara həvalə edilmiş tapşırığın uğuru haqqında, nə də hərəkətlərinin məhz nədən ibarət olduğu barədə.

Yəqin ki, şiddətli soyuq və ya bəlkə də bütün Azərbaycanın həmişəlik əlimizdə qalacağı ümidi xristianları bu günə qədər köçməməyə vadar etmişdi və indi sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra məlum oldu ki, qoşunlarımız tez bir zamanda həmin əyalətdən çıxmalıdırlar və baharın gəlişi ilə köçürülmə artıq xüsusi çətinliklər törətmir, buna görə də bu xristianların əksəriyyəti artıq öz niyyətlərini yerinə yetirməyə başlayacaqlar

və artıq başlayıblar. Qəddar müsəlman hakimiyyəti altında inləyən bir neçə min xristian ailəsinin əlahəzrət imperatorun təbəəliyinə qovuşması üçün məndən asılı olan bütün tədbirləri görmədiyimlə bağlı təqsirləndirməyə layiq olmamaq üçün və sonunda onların məskunlaşmasının müəyyən bir qaydada həyata keçirilməsi üçün, onların farslardan heç bir təzyiq görməməsi və həm köçürülmə, həm də yerləşdirmə zamanı ailələrin buna təcili ehtiyacı olacağını düşündüyüm üçün mən aşağıdakı qaydada qərar verməyi lazım bildim.

1) Azərbaycanın müxtəlif yerlərində məskunlaşan xristianların yerlərindən qaldırılıb bizə məxsus bölgələrin sərhədlərinə aparılmasına köməklik etmək üçün tərəfindən polkovnik Lazarev təyin edildi və ona köməkçi olaraq əsasən erməni mənşəli və ya bu xalqın dilini bilən bir neçə qərargah zabiti və baş zabit verildi.

2) Köçərilərə, İrəvan və Naxçıvan vilayətlərində daha sonra edəcəkləri hərəkətlərdə mümkün olan köməklikləri təmin etmək, bu bölgələrdə məskunlaşma yerlərini seçmək və nəhayət yeni məskunlaşma yerlərində yerləşməyə köməklik etmək üçün İrəvan Müvəqqəti Şurasına tapşırıq verdim ki, adı çəkilən şüranın birbaşa əmri ilə xüsusi komitə yaradılsın və həmin komitə İrəvan və Naxçıvan bölgələrinə köçən xristianlarla bağlı bütün işləri və əməlləri idarə etsin; Qarabağa isə yalnız həmin ailələr köçürüləcək ki, onlar Araz boyunca bu əyalətə tərəfimizdən yeni əldə olunan digər iki vilayətdən daha yaxın yerləşirlər, ona görə də daim Qarabağ xanlığında məskunlaşmalarını xahiş edəcəklər – bunu birbaşa yerli hərbi dairə rəisi, polkovnik knyaz Abxazova həvalə etdim.

3) Pul yardımına ehtiyacı olan tamamilə yoxsul ailələrə həm yerlərindən qalxarkən, həm də yerləşdirilərkən, bəzi qis-

mində belə vəsait vermək qərarına gəldim və bu ehtiyac üçün və ümumiyyətlə, xristianların məskunlaşma xərclərinə görə İran hökumətindən müqavilə üzrə alınan puldan 50 min rubl gümüş ədəməyi əmr etdim.

Polkovnik Lazarev və İrəvan Müvəqqəti Şurasının nəzdində yaradılmalı olan komitənin necə hərəkət etməsinə dair mənim hansı əsaslarla göstəriş verdiyimi, Zati-aliləri, əlavə etdiyim xristianların köçürülməsinə dair xüsusi qaydalardan görə bilərsiniz. Zati-alinizdən gizlətməyəcəyəm ki, özüm də bu qaydaları o qədər də qənaətbəxş hesab etmirəm, xüsusilə köçürülənlərin yerləşməsi üçün yerlərin təyin olunması ilə bağlı, lakin bu, ən çox ona görə baş verir ki, mənim İrəvan və Naxçıvan vilayətlərindəki, eləcə də müsəlman vilayətlərimizdə yerləşən boş torpaqlar barədə məlumat göndərilməsi ilə bağlı ilkin tələbimə əsasən bu cür məlumatları yalnız bir polkovnik, knyaz Abxazovdan qənaətbəxş formada almam mümkün olub; İrəvan müvəqqəti şurasından isə alınan məlumatlar tamamilə natamamdır və aydın deyil, buna görə də bu mövzu ilə bağlı müsbət bir şey edə bilməmişəm, xüsusən nəzərə alaraq ki, qalan xristianların köçürülməsi üçün vaxt az olduğundan heç nəyi təxirə salmaq mümkün deyildi. Ancaq Polkovnik Lazarev və İrəvan müvəqqəti şurası yanında qurulan komitə onlara verilən tapşırıqları tam şəkildə yerinə yetirərsə, ümid edə bilərik ki, xristianların Azərbaycandan vilayətlərimizə köçürülməsi ilə bağlı ən vacib məsələ arzu olunan uğurla yerinə yetiriləcəkdir.

Zati-aliləri, bəlkə də diqqət etmək istərdiniz ki, Əlahəzrət İmperatorun xüsusi icazəsi olmadan mənim yuxarıda göstərilən xristianları nə pul vəsaiti ilə, nə də bir neçə il vergi və rüsumlardan güzəşt əldə edəcəkləri ilə ümidləndirməməli idim, və xüsusilə də onlara pulla kömək edə bilməzdim. Lakin şərait

təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsini tələb edirdi, yoxsulluqdan əziyyət çəkən xristian ailələri yardım üçün yalvarırdı, çünki bu yardım olmadan onlar yerlərdən qalxa bilmirdilər və buna görə də mənim farslarla ən son danışıqlarım zamanı onlardan 400 min rubl gümüş əldə edə bilərəm, hansını ki, İran nazirləri təcili olaraq şahə hədiyyə olaraq tələb edirdilər, mənim düşüncəyə cəsarət etdim ki, əgər bu vəsaitin bir hissəsini müsəlman zülmündən əziyyət çəkən xristianların imperatorun təbəəliyinə keçməsinə ayırsam, mərhəmətli imperatorun qəzəbinə səbəb olmarım, öz jurnalımda 10 fevral tarixində bu fikirləri ilkin olaraq imperator həzrətlərinin diqqətinə çatdırdım. Eyni zamanda, tərəfimdən yalnız həmin ailələrə yardım göstərilməsi nəzərdə tutulub ki, onların bu yardıma haqqıqətən ehtiyacı var və yardım bəzi şəkildə verilən pul yardımı şəkildə göstəriləcəkdir ki, belə yardım da adətən bütün xarici köçmənlərə göstərilir. Söz verdiyim imtiyaza gəlincə, bu, dəqiq olaraq 1819-cu il oktyabrın 22-də Gürcüstanda məskunlaşanlarla bağlı müddə əsasında verilir və mənim fikrimcə, yeni əldə edilmiş qonşuluqda yerləşən ərazilərə köçürülmüş insanların hüquqları ilə bağlı fərqli qərarlar alınması tamamilə yersiz ola bilər.

Zati-alilərinizdən, xristianların Azərbaycandan köçürülməsi ilə bağlı yuxarıda göstərilən bütün hərəkətlərim barədə əlahəzrət imperatora məlumat verməyinizi xahiş edərək, bu mövzuda əlahəzrət imperatorun icazəsi barədə lütfkar bildirişinizi gözləyəcəyəm.

568. Arxiyepiskop Nersesin qraf Paskeviça məktubu, 17 mart 1828-ci il – İrəvan

Azərbaycan ölkəsində yaşayan erməniləri nəsihət etmək və Rusiya sərhədinə yönəltmək üçün göndərilən şəxslər mənə məlumat verirlər ki, Vareolomeyin Salmas monastırında Eçmiadzin ruhaniləri tərəfindən təyin edilmiş yepiskop İsrail, xristianlıq vəzifəsini unudaraq, gizli hiylə və ermənilərin buraya köçməsinin qarşısını açıq təhdidlərlə alaraq digər ədəbsiz hərəkətlər edir, buna görə də bütün erməni ruhani işlərinin idarə edilməsində erməni patriarxının mənə verdiyi səlahiyyətə əsasən mən general mayor knyaz Çavçavadzedən Xoy komendantına yuxarıda göstərilən yepiskop İsrailin Eçmiadzin monastırında ruhani qaydalarına uyğun şəkildə mühakimə olunması üçün qovulması və bu məqsədlə qarovul göndərilməsi barədə müraciət etməsini xahiş etdim və onu təhqir etməkdən heç qorxmadım; çünki o, öz hərəkətləri ilə yerli ruhanilərin qarşısında özünü doğrultmayana qədər bu ləyaqətdən istifadə edə bilməz.

Zati-aliləri bu barədə Xoy komendantına bildirsələr də, mənə indi məlumat verildi ki, Xoy komendantı Zati-alinin iradəsi olmadan knyaz Çavçavadzenin tələblərini yerinə yetirmək hüququna malik olmadığını elan edib; bunun üçün təvazökarlıqla xahiş edirəm ki, lazım olan şəxslərə göstəriş verəsiniz ki, Salmas yepiskopu İsrail qovulsun və ermənilərin buraya köçməsinə maneə törədiləsin, çünki hazırda onlar indiki yaşayış yerlərində farsların onlara qarşı qaldırdıqları iddialara görə saxlanılırlar. Onların arasında bəzi ədalətli hesablaşmalar

olma ehtimalı olsa da, bu, ermənilərin İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinə sərbəst köçürülməsini əngəlləməməlidir; çünki bu iddiaçılar öz qanuni iddialarını buraya köçdükdən sonra da təmin edə bilərlər, onlar borcları ödəmək üçün daşınmaz əmlakı qəbul etməyə razı olurlar.

569. Eynisi, qraf Paskeviçdən arxiyepiskop Nersesə, 19 mart 1928, № 469

Arxiyepiskop həzrətləri, martın 17-də göndərmiş olduğunuz məktubunuza cavab verməkdən qürur duyaraq təəssüfləndiyimi bildirirəm ki, siz Salmas Yepiskopu İsrailin pis niyyətli davranışı ilə bağlı xəbər aldığınız anda, onu dərhal mənim yanıma sürgün etmək barədə qərar vermədiniz. O zaman, Təbrizdə olarkən istəyinizi daha rahat şəkildə yerinə yetirə bilərdim və bu barədə birbaşa İran hökuməti ilə əlaqə qurmaq üçün hər fürsəti tapardım, amma indi yepiskop İsrail ilə bağlı tələbinizin yerinə yetirilməsi məni çox çətin vəziyyətə salır; baxmayaraq ki, farslardan almalı olduğumuz pullar tam ödənilənə qədər Xoy əyaləti bizdə girov olaraq qalıb. İran hökuməti tərəfindən müqavilənin pozulmasına dair ədalətli şikayət olmadan, Abbas Mirzə ilə razılaşmadan heç kəsi iradəsi əleyhinə vilayətdən çıxarmaq olmaz. Buna görə də hazırkı vəziyyətdə alimdən gələn yalnız o oldu ki, general-mayor Pankratyevə göstəriş verdim ki, yepiskop İsraili öz əməllərinə haqq qazandırmaq və ya onlara görə mühakimə edilməsi üçün sizin yanınıza gəlməyə razı salmağa çalışsın. Əks halda ona rütbəsini itirə biləcəyini elan etdim və bildirdim ki, mən Abbas Mirzənin yanındakı hörmətimdən istifadə edərək onu Eçmiadzinə gəlməyə məcbur edəcəyəm.

Bu arada, ehtimal edərək ki, bundan əvvəl də, tabeliyinizdə olan ruhanilər bu cür vəzifə pozuntularına yol veriblər, mən bilmək istərdim ki, bu cür pis niyyətli insanlar məhkəməyə necə çağırılırlar və itaətsizlik etdikləri təqdirdə Erməni ali ruhani idarəsi tərəfindən onlara qarşı hansı tədbirlər görülür.

Arxiyepiskop həzrətləri, böyük iltifatla məni bu barədə xəbərdar etməyinizi xahiş edirəm.

570. Polkovnik Lazarevin qraf Paskeviçə məruzəsi, 2 aprel 1828-ci il, № 176 – Urmiya.

Zati-alilərinizlə Sofyandakı görüşümdən sonra bu günə qədər sizə heç bir müsbət məlumat çatdırı bilməmişəm, çünki göndərdiyim məmurların hərəkətlərinin müvəffəqiyyəti hələ də şübhə doğururdu və qoşunlarımızın çıxışları, Marağa ilə bağlı hərəkətləri çox yavaş və çətin oldu. İndi Marağa və Təbriz xanlıqlarında qoyduğum məmurlardan ən ətraflı məlumatı aldıqdan sonra, Zati-alilərinizə məlumat verməyə tələsirəm.

Kolej assessoru Qamazov, İran hökumətinin yaratdığı çətinliklərə və maneələrə baxmayaraq, özünün və ona kömək etmək üçün verilən məmurun hərəkətləri, eləcə də Marağa ermənilərinin köçməklə bağlı qarşısıalınmaz istəyi sayəsində 700 ailəni oradan köçürməyi bacardı, buna görə heç bir xristian artıq Marağa xanlığında qalmayıb.

Polkovnik-leytenant knyaz Arqutinsky – Dolgorukov, hansına ki, Zati-alinin icazəsi ilə Təbrizin və yaxınlıqdakı kəndlərin sakinlərinin köçürülməsini əmanət etmişdim, bu martın 22-nə 329 ailə göndərmiş, onlardan da yarısı artıq Arazın bu tayındadır. Bütün Təbriz erməniləri arasında yalnız 6 ailə köçmək istəmədiyini bildirdi.

Təbrizdən Urmiyaya Salmasdan keçərək gedərkən mən özüm də bir çox erməni kəndlərini gözdüm ki, onların düşüncələrini və istəklərini daha yaxşı öyrənim və hər yerdə sakinlərin məni qarşılamaqla bağlı həyəcanı demək olar ki, izahedilməz idi.

Urmiyada mənim hərəkətlərimə bir çox maneə yaradıldığını gördüm və İran hökumətinin bizim haqqımızda absurd sayışlar yaydığından şahidi oldum. Sakinləri qorxutmaq üçün

onları inandırılar ki, Arazın o tayında onları pis bir iqlim və aclıq gözləyir və imperatorun təbəələri satılırlar. İngilis missiyası üçün buraya gələn kapitan Villok, şəxsən mənimlə izahatı zamanı dedi ki, bu köçürmə bizim vicdanımızın üzərindədir, çünki Qarabağdan keçərkən orada çörəyə çox ehtiyac olduğunu görüb və buna görə ehtimal edir ki, müharibə nəticəsində vuran qalan İrəvan və Naxçıvanda sakinlər daha çox əziyyət çəkəcəklər. Zati-aliləri, buna görə belə qənaətə gələ bilərsiniz ki, təkcə farslar deyil, ingilis missiyası da miqrasiyanı dayandırmayacağı üçün bütün vasitələrdən istifadə edir; hətta bir neçə kəndin sakinləri general-mayor Laptevə bildiriblər ki, yuxarıda qeyd edilənləri Villokdan eşidiblər.

Bunları, yəni İran hökumətinin qanunsuz əməllərini dayandırmayacağı üçün dərhal Abbas Mirzənin yanındakı komissarımıza məlumat verdim və xalqı əmin etmək üçün isə dərhal elan verərək Rusiyanın nəzarəti altında alacaqları bütün faydaları izah etməyə məcbur oldum. İnsanları köçürməyə məcbur etdiyimlə bağlı haqsız tənqidlərə cavab olaraq isə bu gün kapitan Villokun mənim məmurlarımla, kolej assessoru Qamazov və zabıt Korqanov ilə xristian kəndlərindən birinə (bunun sakinlərinin hamısının qalacağına inandıqları üçün, özü və yerli bəylər-bəyi tərəfindən təyin olunmuşdu) getməsinə israrla tələb etdim ki, oradakı insanların arzusunu öyrənsin. Sakinlər, bu barədə Villokun verdiyi suallara qətiyyətlə cavab verdilər ki, İran hökumətinin verdiyi yaltaq vədlərə və bizim vəd etdiyimiz yardımın borc şəklində olmasına baxmayaraq, hamısı getmək istəyir. O, bu sakinlərin siyahısına mənim məmurumla birlikdə imza atmalı idi və mən ona göndərilən məmurlarla birlikdə bütün kəndləri gəzməyi və orada yaşayanların hamısının razılığının olduğunu şahidi olmağı tövsiyə etdim; ancaq o, xalqın köçmək istəyini və onları saxlamaq üçün başqa bir

vasitə tapmadığını görərək, Təbrizə qayıtmaq qərarına gəldi. Mən də yerli bəylərbəyi olan Nəcəf Qulı Xandan göndərdiyim məmurların hərəkətlərinə yazılı şahadət verməsini xahiş etdim.

Marağa və Təbriz xanlıqlarından köçmüş xristian kəndlərinin ətraflı siyahılarını, onlara verilən yardımın təsviri ilə bu məruzayla birlikdə Zati-alilərinizə təqdim edirəm. Bununla birlikdə, İrəvan müvəqqəti hökumətinə yazmışam ki, onların yerləşdirilməsinə həll etmək üçün müvafiq tədbirlər görsün və eyni zamanda xahiş etdim ki, onların həyat tərzlərinin qorunub saxlanılmasına dəstək olsunlar, çünki bu köçkünlər, başqalarına nümunə olaraq, demək olar ki, bütün əmlaklarını qurban vermiş, kifayət qədər erkən köçmüş və ən az yardımından yararlanmışdırlar.

Sərəncamlarınızı söyləyən icra edən biri olaraq və kor-korana mənə güvənən insanların taleyi barədə Uca Yaradan qarşısında cavabdeh olduğumu düşünərək, sizin bu tələslərlə olan mərhəmətinizi və hətta, xüsusən böyük bir köçürülmə vəziyyətində, sonradan əziyyət çəkəcəkləri ilə bağlı narahatlığınızı bilərək, sizdən əmrlərinizi ən ciddi şəkildə təsdiqləməyinizi xahiş etməyə cəsarət edirəm, çünki bütün var-dövlətini qurban vermiş bu insanlar, rus monarxının mərhəmətli əsası altında gələcək bu xoşbəxtlik ümidi ilə bu diyara sizin qayğınıza sığınmaq üçün gəliblər ki, burada ən azı bir bucaq və lazımı yemək tapsınlar, ona görə də yerli hakimiyyətə göstəriş verin ki, indi tamamilə bədbəxt olduğu söylənə bilən bu insanların həyatının yaxşılaşdırılmasına ciddi diqqət yetirsinlər.

Ümumiyyətlə, Salmas və Urmiya sakinlərinin çox pis vəziyyətdə olduğunu görərək (baxmayaraq ki, aralarında varlıqlı olanlar da var, lakin onların bütün əmlakları yarı qiymətə belə sata bilmədikləri dəşinməz əmlakdan ibarətdir, çünki İran hökuməti onların alınmasını qadağan edir) və tərəfinizdən mənə həvalə edilmiş işlərdə uğur qazanmaq istəyimdən irəli gələrək,

mənim sizdən Zati-aliləri aldığım məbləğin yetərli olmayacağı qənaətinə gəlirəm, elə buna görə də köçmənlərə yardım üçün nəzərdə tutduğunuz məbləğin qalan 25 min rubl gümüş hissəsini də göndərməyinizi xahiş etməyə cəsarət edirəm, onu alana qədər, aldığım məlumatla görə, İran hökuməti tərəfindən göndərilən pullar artıq Təbrizə çatıb, və buna görə də, Urmiya əhalisinin köçürülməsi ilə tələsmək lazımdır, bu səbəbdən general-mayor Pankratyevdən aldığı fəvqəladə məbləğdən 3 min qızıl istəməyə zərurət hiss edirəm, amma hələ ki, onun məni bu məbləqlə təmin edə biləcəyinə əmin deyiləm.

Arxiyepiskop Nerses tərəfindən göndərilmiş yepiskop Stefan və arximandrit Nikolay, hansılar ki, siz Zati-aliləriniz hələ Təbrizdə ikən Salmas dairəsinə yollanmışdılar, əhali arasında köçmək istəyi oyatmağa çalışsalar da, mənim gəlişimə qədər o qədər də böyük təsirə malik olmamışdılar; bütün bunlara görə, bu keşişlərin söylərini və fəallığını, habelə arximandrit Qriqori və məmur kollej əsessoru Qamazov və Marağa ermənilərinin köçürülməsində fəallıq və say göstərmiş Voynikov, maneələrə baxmayaraq gözlənilməz tapşırıqları yerinə yetirərək Zati-alinizin xüsusi diqqətinə layiq olmuşlar.

Urmiya sakinləri yürüş etməyə hazır olduqları zaman və ilk partiya hərəkət etdikdə dərhal Zati-aliləri sizə məlumat verəcəyəm, amma bunu sürətləndirmək üçün ikinci dəfə mənə lazım olan məbləği göndərmək üçün sərəncam verməyinizi xahiş etməyə cəsarət edirəm; çünki Urmiyada yardım payladıqdan sonra məndə Salmas sakinləri üçün heç bir şey qalmayacaq.

Uzunmüddətli kəndin və yaxınlıqdakı kəndlərin sakinlərinin köçürülməsi tapşırılmış mayor Melikovun hərəkətləri barədə məlumatım yoxdur, baxmayaraq ki, ona yerləşdiyim yer barədə məlumat vermişəm.

582. Eynisi, qraf Paskeviçdən arxiyepiskop Nersesə, 25 aprel 1828-ci il – № 937

Arxiyepiskop həzrətləri, xristianların Azərbaycandan Rusiyaya aid olan bölgələrə köçürülməsi ilə bağlı bütün sərəncamlar artıq bəllidir.

Onların nəticəsində, Marağa və Təbriz ətrafından olan 1000-dən çox erməni ailəsi artıq yola çıxıblar və qismən Naxçıvan əyalətinə çatıblar. Aldığım məlumatla görə, Urmiyaya, Salmas və Xoydan olan demək olar ki, bütün xristianlar köçməyə hazırlaşırırlar.

Amma təəssüf ki, eyni hesabatlardan götürərkən ki, bu insanlar həddindən artıq yoxsulluq içindədirlər; onlar özləri ilə hətta yeni məhsul yığımına qədər çörək də götürə bilmirlər. Mühərribələrdən tükənmiş Erməni vilayətində onları aclığın bütün fəlakətləri gözləyir.

Daha əvvəl sizdən – arxiyepiskop həzrətləri, dəfərlərlə, qeyd olunan xristianların köçürülməsinə başlanılması ilə bağlı təsdiq almışdım, eyni zamanda mənə bildirilmişdi ki, bu işdə heç bir narahatlıq və ya çətinlik meydana gəlməyəcəkdir və belə bir köçürmə, Rusiyaya sırf mənfəət gətirərək, hökumət üçün heç bir əlavə qayğı yaratmayacaqdır; hazırda isə mən yuxarıda qeyd olunan səbəblər üzündən olduqca çətin vəziyyətə düşmüşəm və baxmayaraq ki, mən özümdən asılı olan bütün tədbirləri görmüşəm və kifayət qədər pul göndərmişəm (həminin ki, hələ icazəsini belə almamışam) və bunları etməkdə məqsədim ondan ibarət olub ki, öz vətəninə tərk edən xristianların bizim vilayətlərdə acından ölməsinə imkan verməyim, mən hələ də

tamamilə əmin ola bilmirəm ki, görülən bu tədbirlər köçkünləri ərzaqla tam şəkildə təmin etməyə kifayət edəcəkdir, indiye qədər, hələ ki, onlar öz ehtiyatlarından və əkinlərindən çörək əldə edə bilirlər, baxmayaraq ki, onları dəstəkləmək üçün artıq 50 min rubl ayrılıb, gələcəkdə isə daha böyük xərclərin olması gözlənilir.

Bela çətin vəziyyətdə olduğuma görə Erməni Vilayət İdarəsinə təklif edərdim ki, köçkünlərin işi ilə bağlı – bu elə bir mövzudur ki, onunla bağlı ilk təklifi və təşəbbüsü siz özünüz vermişsiniz – siz də öz mövqeyinizi və fikrinizi bildirəsiniz, siz bu köçkünlərin ərzaqla təmin olunması və digər ehtiyaclarının ödənməsi üçün yerli vəsaitlərdən və Erməni ruhani idarəsinin imkanlarından istifadə edə bilərsinizmi, yoxsa düşünürsünüz ki, bu xristianların alicəqənd qurtulması və yoxsulluqdan xilas olması üçün bütün xərclər hökumət tərəfindən ödənilməlidir, həmin hökumət ki, bu mövzu ilə bağlı artıq qeyri-müəyyən xərclərə cəlb olunub və əgər bu xərclərin dövlət büdcəsinə yük olması qaçılmazdırsa ki, bu barədə mənə əvvəlcədən məlumat vermək lazımdır idi, heç olmasa, arxiyepiskop həzrətləri, dərhal bildirərdiniz ki, tələb olunan xərclər nə dərəcədə uzanacaq və tələb olunan məbləğ nədən ibarətdir ki, bu insanlar köçürülmədən əziyyət çəkməsinlər və öz zəhmətləri ilə yaşamaq imkanı əldə edəndə qədər vaxt itirməsinlər.

Bu barədə məlumat vermək şərafinə nail olaraq, tam əminliyi qorumaqda davam edirəm ki, həmvətənlərinizin və xalqınızın rifahı ilə bağlı bilinən qayğınıza görə, siz köçkünlərin düşə biləcəkləri yoxsul vəziyyətinə düşmələrinin qarşısını almaq üçün bütün imkanları axtarmaqdan usanmayacaqsınız.

586. Polkovnik Lazarevin qraf Paskeviçə məruzəsi, 1 may 1828-ci il, № 326 – Dilman qalası

Sonuncu dəfə, qraf həzrətləri, sizə 12 aprel tarixində 237 sayılı məruzəmi göndərərək xahiş etmişdim ki, tərəfinizdən köçkünlərə yardım məqsədilə ayrılmış məbləğin geri qalan hissəsini göndərsiniz, həmin məbləğin ki, almağı gözlədiyim müddətdə artıq məruzə etmək şərafinə nail olduğum kimi, mən general Pankratyevə müraciət etmiş və ondan xahiş edərək şəxsi məsuliyyətim altına 3 min qızıl verməsini istəmişəm, o buna dərhal müsbət cavab vermiş və mən aldığım vəsaiti dərhal ehtiyacı olan köçkünlərə paylanması üçün istifadə etmişəm. Amma hətta qeyd edilən məbləğ belə bu bədbəxtlərə gözəçarpan köməklik göstərmək üçün olduqca azdır. Evdə olan bütün ehtiyatların tükəndiyi belə bir vaxtda, yəni yazda öz evlərini tərk etməklə, onlar ailə başına cəmi 6-7 rubl pul alırlar və kifayət qədər çörək ala bilmirlər; bir qədər ehtiyatı olanlar isə onları daşımağa imkan tapa bilmirlər, çünki mal-qara icarəyə götürmək və ya satın almaq çox uzaq və bahadır, ümumiyyətlə axır zamanlar Urmiyyədə mal-qara almaq mümkün deyil. Mən özüm haldan düşmüş bir eşşək üçün 12-15 gümüş rubl ödənilməsinin şahidi olmuşam.

Bütün bunlara baxmayaraq, Urmiyyə xanlığının canfəşanlıq və xoşbəxt həyat ümidi ilə dolu olan 2000 erməni ailəsi, vəsait olmadığına görə bütün daşınmaz və qismən daşınar əmlakını və əkilmiş sahələrini tərk edərək artıq Salmasa gəlib çatmışdır. Nestorianlar isə (Nəstürlər) tam əksinə, demək olar ki, hamısı, 60 ailə istisna olmaqla, öz yerlərində qalmışlar... onlar, qraf həzrətləri, belə bir vədə istinad edirlər ki, onlara yardım

məqsədlə ailə başına 10 tümən veriləcək. Bir sözlə, onların arzusu səmimi deyildi, yalnız vergidən azad olmaq üçün bəhanə idi. Buna əsasən onların təriqətinin başçısı, Kürdüstanda (ostan) yaşayan patriarx-marşumun səbəb olmuşdu ki, Abbas-Mirzə ona böyük hədiyyələr göndərmiş və nestorianlara bir çox imtiyazlar verəcəyini vəd etmişdi. Lakin hətta bu 60 ailə də Salmasa çatan kimi, məndən hər biri 12 rubl almalarına baxmayaraq (əsasən ermənilərin gözlərinin önündə verdiyim yardım) yenə də pul tələb edirlər və durmadan təkrar edirlər ki, siz, qraf həzrətləri, onlara 10 tüməndən verəcəyinizi vəd etmişiniz və bəziləri ailələrini tərk edərək, Siz qraf həzrətlərinə məndən şikayət etmək üçün Tiflisə getmək istəyirlər – düşünürəm ki, bu barədə Sizi xəbərdar etmək vacibdir.

Qraf həzrətləri, sizin bir neçə min ailənin hazırda demək olar ki, tamamilə boşaldılmış İrəvan və Naxçıvan vilayətlərinə yerləşdirilməsi ilə bağlı arzunuzu bilərək, mən var gücümə bunu yerinə yetirməyə çalışdım, əmin idim ki, hələ Təbrizdə siz qraf həzrətləri tərəfindən verilən əmrlərə əsasən, İrəvan Vilayət İdarəsi, artıq köçkünlərə yerində lazımı yardım göstərilməsi üçün müvafiq tədbirlər görmüşdür; indi, Urmiyanın 2000-dən çox ailəsi evlərini tərk edərək Salmasa gəldikdən və Salmas sakinlərinin əksəriyyəti əmlaklarını və ailələrinin bir hissəsini bölgələrimizə göndərdikdən sonra, mən İrəvan idarəsinin yalnız 14 aprel tarixində göndərilmiş bildirişini alıram ki, "ərzaq üçün imkanı olmayanların hamısını yerlərində tərk etmək lazımdır". Hazırda – evlərini və təsərrüfatlarını tamamilə dağıtdıqdan sonra onları geri qaytarmaq çox qeyri-insani olardı, onlara qarşı xəyanət olardı və bunlardan başqa hökumətin qəddarlığı xalqın hiddətinə və qisasına səbəb ola bilər. Amma, düşünən öz nümayəndələrinin dediklərinə görə, tövbə edib mən-

dən kömək istəyən 600 Urmiya nestorianından da, yardıma dair müraciət aldıqdan sonra mən onlara rədd cavabı verdim, birincisi, ona görə ki, yad hökumətdə bir çox əllərə paylanmış xəzinə vəsaitinin tamlığına əmin deyildim, ikincisi, İrəvan idarəsinin çağırışına əsaslanaraq, İrəvan və Naxçıvan vilayətlərində ərzaq çatışmazlığı olacağından qorxdum.

Qraf həzrətləri, tərəfinizdən mənim üzərimə qoyulmuş insanlıq vəzifəsi və borcu mənə cəsarət verir ki, Siz, qraf həzrətlərindən xahiş edirəm ki, İrəvan İdarəsinə təkrarən əlavə tədbirlər görülməsinin zəruri olduğunu bildirəsiniz ki, bu bədbəxtlər İrəvan və Naxçıvan vilayətlərində başlarına gələ biləcək yoxsulluğa düçar olmasınlar. Hazırda xəzinənin köçkünlərin saxlanması üçün cəkəcəyi bütün xərclər hər zaman artıqlaması ilə ona geri qaydıracqdır, çünki ruslara olan, dəfələrlə sübuta yetirdikləri sədaqətlərindən əlavə, Urmiya və Salmas erməniləri öz usanmaz zəhmətkeşlikləri ilə də tanınırlar. Onların vəziyyətini görərək, mən Sizə, qraf həzrətləri, öz fikrimi çatdırmağa cəsarət edirəm, çünki hazırda İrəvan və Naxçıvan vilayətlərində çörək bəla olduğuna görə, Siz, qraf həzrətləri tərəfindən yerində ailə başına 10 ilə 15 arası rubl gümüş paylamaq əmr edilmişdi ki, bu da onlara bir qədər dəstək ola bilər və bu məbləği onlar iki və ya üç ilə qaytarmağı vəd edirlər.

Nəhayət, İran hökumətinə itki üz verdi və buna səbəb ən zəhmətkeş xalqın Azərbaycandan çıxması oldu və Abbas Mirzə yüzbaşılara göndərdiyi sonsuz hədiyyələrə əlavə olaraq hətta pul da göndərərək (məbləği də bizim payladığımızdan artıqdır) ki, köçkünləri saxlasın, və 6 il ərzində vergi yığılmayacağını da elan edib və gələcəkdə ən insansevər şəkildə hökmranlıq edəcəyinə söz verib: amma bu tədbirlər çox gec görülüb. Hazırda Salmasda, Abbas Mirzənin tapşırığı ilə, Mirzə Məsud yaşayır,

onun da köçənləri dilə tutmaq cəhdlərinin hamısı boş çıxır; onun və buraya göndərilmiş Məmməd Tağı xanın hər ikisinin cidd-cəhdlərinə baxmayaraq, sübut etmək mümkün olmur ki, köçürülməni biz məcburi qaydada həyata keçiririk (guya sazişə zidd olaraq), onlar həmişə öz haqsız ifadələrinə görə ifşa olunurlar. Amma Mirzə Məsudla iş görməli olduğuma görə özümü çox xoşbəxt hiss edirəm, çünki o, digərlərindən həm daha dürüst, həm də daha savadlıdır.

Əgər ki, İrəvan Vilayət İdarəsinin mənə məlumat verdiyi kimi, sayı 5000 ailəni aşacaq köçkünləri dəstəkləməyə vəsaiti yoxdursa, o zaman son çarə kimi Siz qraf həzrətlərinə mürüzə edirəm ki, onlara fərdi torpaq sahiblərinin mülklərində yerləşməyə icazə verilsin; lakin, belə olan halda, qraf həzrətləri, tərəfinizdən bununla bağlı qoyulmuş qaydalar dəyişdirilməlidir.

Bu gün mən bir məmuru Urmiyaya geri göndərirəm, ona təhlükəsizlik üçün Mirzə-Məsud tərəfindən verilmiş sənəd və bir məmuru təmin edərək, mal-qara çatışmazlığı səbəbindən dağılmalı olan qalan ailələri oradan çıxartmaq və köçkünlərin qalan əmlaklarını çıxarmaq üçün göndərirəm. Ayrıca, Kurtan mahallarında yaşayan xristianların təkidli xahişlərinə əsasən onları qeyri-insani sahiblərinin qəddarlığından xilas etmək üçün Amburger vasitəsilə Abbas Mirzənin makamından indi mənimlə birlikdə olan və könüllü istəyi ilə onları çıxarmaq üçün göndərəcəyim məmurlardan birinin təhlükəsizliyi ilə bağlı xahiş etməliyəm.

Bununla, qraf həzrətləri, Kabardin Piyada Alayının bütün zabitlərinin və Don kazak polkovniki Şamşevin, xüsusilə, sonuncunun insansevər hərəkətlərindən məlumat verməyi özümə borc bilirəm: Urmiyadan olan 500-ə qədər ailə ilə eyni vaxtda çətin bir dağ silsiləsini ən soyuq və dözülməz qış şəraitində

keçərkən, onların hamısı ailələrini öz atlarında daşıyırdılar. Buradan, qraf həzrətləri, köçkünlərin yoxsulluğu barədə də nəticə çıxara bilərsiniz.

Sonda, qraf həzrətləri Sizdən, bir cavabla mənə şəərəfləndirməyinizi və ehtiyac duyduğum məbləğin göndərilməsini sürətləndirməyinizi xahiş edirəm. Bu günə qədər Urmiya və Salmas dairələrinə 3000-ə qədər ailə göndərilib.

597. Qraf Paskeviçin qraf Dibiçə münasibəti (məruzəsi) 26 may 1828-ci il – № 141

Çox sayda köçkünün, xüsusən əvvəlcədən hazırlıq və imkanlar olmadan yerli gəlişləri zəif olan və müharibə nəticəsində viran qalan bir ölkəyə köçməsi ilə əlaqədar çətinliklərə bələd olduğum üçün bir neçə min xristian ailəsinin Azərbaycandan bölgələrimizə köçürülməsində qaçılmaz olan bütün narahatlıqları əvvəlcədən görməyə bilməzdim və baxmayaraq ki, İrəvanın fəthindən sonra mənə bu məsələdə heç bir çətinlik olmayacağına və rusların bu məsələdən yalnız faydalanacağına, xristianların köçürülməsinin hökuməti hər hansı bir çətinliyə salmayacağına dair vədlər verilmişdi, mən edilən təklifi qəbul etməyə cəsarət etmədim, o vaxta qədər ki, erməni cəmiyyətlərinin özləri, bizim qoşunlarımız tərəfindən Azərbaycan işğal edildikdən sonra, öz millət vəkillərini mənim yanıma göndərdilər və onlar da dey Karqan (Karqani-qədim) gəlir-gəlməz, heç bir ilkin tələb və şərt irəli sürmədən, yeganə mərhəmət əlaməti olaraq, Rusiyaya aid olan əyalətlərə yerləşməyi xahiş etdilər.

Onların belə xahişləri ilə inandırıldıqdan və sərhəddimizdə boş yatan torpaqlara itaətkar, çalışqan və etiqadı ilə bizə bağlı olan bir xalqın məskunlaşmasının bizə böyük fayda verə biləcəyini düşündükdən sonra bu millət vəkillərinə nəvaziş göstərdim və onların xahiş etdikləri icazəni verdim, amma mən onlara, müəyyən bir müddətə vergi və rüsumlardan azad edilmək istisna olmaqla, hər hansı bir vəsaitlə bağlı heç bir ümid vermadim.

Türkmənçayda sülh sazişini imzaladıqdan və Təbrizə qaçıdıqdan sonra mən köç edən xristianların tam yoxsulluğu

barədə məlumat aldım və öyrəndim ki, Rusiya hökumətinin maddi yardımı olmadan sərhədlərimizi keçərkən onlar qaçılmaz fəlakətlərə məruz qalacaqlar; həm də onların da köçməklə bağlı ciddi niyyətlərinin olduğunu və bu niyyəti gizlətmədiklərini öyrəndim, onlar İrənda kənd təsərrüfatından, daşınmaz əmlakı və daşımaq mümkün olmadığı üçün daşınar əmlakın da bir hissəsini tərk edərək köçmək niyyətindədirlər. Bundan sonra mən onların köçürülməsini dayandırma və onları, özünə xas olan bütün xarakterik qisasçılığına məruz qoyacaq zalım Fars hökumətinin mərhəmətinə buraxa bilmədim, mən eyni zamanda mənə vəsait üçün yalvaran bu xristianların xahişlərini də cavabsız qoya bilmədim və çalışqan bir zabit olan polkovnik Lazarevi (belə başa düşürəm ki, onun familiyası ermənilər arasında ümumikdə rəğbət və hörmətlə qarşılanır), eləcə də Polkovnik Aqutinskini və digər məmurları təyin etdim ki, köçkənləri yerlərindən qaldırsınlar və bizim vilayətlərə ötürsünlər; onların məskunlaşması və onlar üçün nəzərdə tutulan yerlərdə yardım göstərilməsi üçün, keçmiş İrəvan, indiki Erməni Vilayət İdarəsi yanına xüsusi bir komitə yaratdım və oraya ilk ianə olaraq 50 min rubl gümüş yatırdım ki, həmin məbləğdən yoxsul ailələrə borc şəklində pul yardımı verilsin. Qraf həzrətləri, belə sərəncamın təfərrüatları barədə mənim bu ilin 3 mart tarixli 340 sayılı məruzəmdən məlumat ala bilərsiniz.

Bu arada müqəddəs Nerses həzrətləri də öz tərəfindən bu işdə köməklik göstərmək üçün yepiskop Stefanı və arximandrit Nikolayı göndərərək və mən onlara dəstə rəislərinə ünvanlanmış və onlara lazım olan bütün dəstəyin göstərilməsini əmr edən xüsusi sərəncam-məktubu verməyimə baxmayaraq, həmin rəislərdən onların hərəkətləri ilə bağlı heç bir məlumat almış deyiləm, Lazarevin verdiyi məlumatlardan isə bəlli

olur ki, bu ruhani xadimlərin köçkünlərə bir o qədər də təsir olmayıb.

Bütün bunlara və fars tərəfinin bütün əks tədbirlərinə baxmayaraq xristianların Azərbaycandan bizim vilayətlərə keçməsi aldığı son hesabatlardan göründüyü kimi uğurla həyata keçirilir və artıq Qarabağda 279 və İrəvanda 948 ailə yerləşdirilib; Lazarevin iddialarına görə köçkünlərin cəmi sayı 5000 ailədən çox olacaq.

Ailələrin hərəkətinə bir sıra amillər təsir etmişdir 1) İranın, xristianları həm vergi qoyma, həm də hər cür ədalətsizliklə boğan zülmkar hakimiyyət tərzii; 2) Azərbaycanda bizim qoşunların olması, çünki onların yardımı və himayəsi ilə köçkünlər sərbəst şəkildə yerlərindən qalxaraq, qarət, talan və zorakılıqdan qorxmadan bizim sərhədə qədər gəlib çata bilmişdilər; 3) bu insanlara bütün mərhəmətilə verilmiş nağd pul borcu, onun köməyi ilə onlar əşyalarını daşımaq üçün heyvanlar ala və ya icarəyə götürə, ən azından əşyalarının və ailənin bir hissəsini qaldıra bildilər və nəhayət 4) polkovnik Lazarevin, polkovnik-leytenant knyaz Arqutinskini, onlara kömək üçün verilmiş məmurların və hətta kənar zabitlərin (misal olaraq Kabardin piyada alayının zabitlərini və kazak polkunun polkovniki Şamşevi qeyd etmək istəyirəm ki, ən soyuq və dözülməz havada köçkünləri dağlardan keçirərkən, Lazarevin məna verdiyi məlumata görə, hamısı öz şəxsi atlarını ailələrə vermiş, özləri isə həmin çətin dağ keçidini piyada keçmişlər) əla cəfəşanlılığı. Bir də onu deməliyəm ki, Lazarev məni inandırirdi ki, hazırda xəzinənin köçkün erməniləri dəstəkləməklə bağlı cəhəciyi bütün xərclər həmişə artıqlaması ilə ona qaytarılacaqdır, çünki Rusiyaya artıq sübut olunmuş sədaqətdən başqa, onlar yorulmaz zəhmətkeş xüsusiyyətləri ilə də tanınırlar.

Xristianların belə uğurlu köçürülməsi və onların gətirə biləcəyi belə bir mənfəət qarşısında mən yenə də onların yerləşdirilməsi zamanı meydana çıxacaq çətinlikləri və əhəmiyyətli, qaçılmaz xərcləmələri əvvəlcədən görməyə bilmirəm, çünki köçkünlərə yalnız bu ilin məhsul yığımına qədər deyil, gələn ilin məhsul yığımına qədər də xəzinə hesabına ərzaq yardımı göstərilməsi lazımdır; bundan əlavə onlara taxıl əkinii üçün toxum vermək tələb olunur ki, aşağıdakı səbəblərdən mən burada çətinlik çəkirəm. 1) Köçkünlərin köçürüldüyü İrəvan və Naxçıvan vilayətləri keçən müharibə nəticəsində viran qaldığına görə, kifayət qədər çörək ehtiyatına malik deyildir, 2) onun hər bir artığı ordunun təchiz olunmasına yönəldilir, çünki məhz ordunun ərzaq təminatı mənim əsas diqqət mərkəzimdə olan məsələdir, 3) Türkiyə ilə gedən müharibə artıq taxıl ehtiyatına malik olan qonşu paşalıqlardan taxıl almağımıza imkan vermir, və 4) Farslar da onlara aid olan vilayətlərdən çörək almağımıza həvəssiz icazə verirlər. Elə buna görə də bizim vilayətlərə köçüb gələn xristianların aclıqdan qorunması üçün məndən asılı olan bütün tədbirləri görməyimə baxmayaraq, polkovnik Lazarevə ciddi şəkildə tapşırıram ki, yeni məhsula, yəni iyulun 1-nə qədər özləri ilə çörək gətirə bilməyənləri ümumiyyətlə yerlərindən tərpətməsin, çünki belə xristianları ümumilikdə İranda qoymaq gətirib bizim vilayətlərdə aclıq və bədbaxtılığa məruz etməkdən daha yaxşıdır, amma yenə də mən təminat verə bilmərəm ki, bütün köçkünlər özlərini təmin edə bilənə qədər onlara ərzaq yardımı göstəriləcək, mən indidən görə bilirəm ki, onlara yardım göstərmək üçün əhəmiyyətli xərcləmələr tələb olunacaq, amma, mən heç bir şəkildə bu böyük lütfə bu məsələyə ayrılmış məbləğdən kənara çıxmaq fikrində deyiləm.

598. Polkovnik Lazarevin qraf Paskeviçə məruzəsi, 27 may 1828-ci il, № 404, Xoy şəhəri

Salmasda olduğum zaman Kurtan mahalının rəisi İbrahim ağadan məktub aldım. Həmin məktubda İbrahim ağa məndən xahiş edirdi ki, onun tərəfində olan digər Kurtan ailələri ilə birlikdə (onların sayı 500-ə çatır) heç bir köməklik olmadan bizim vilayətlərə köçmələrinə icazə verim. Mən Xoya gəlib çatdıqda İbrahim ağa ardımca gəldi və şəxsən öz xahişini təkrarlayaraq Türklərlə müharibədə Əlahəzrət İmperatora öz xidmətlərini təklif etdi. Baxmayaraq ki, keçən fevral ayının 29-da yazdığınız 312 sayılı göstərişinizdə Siz, qraf həzrətləri, müsəlmanların bizim vilayətlərə köçməsinə yasaqlamamağımı bildirmişdiniz, amma indiki vəziyyətdə mən özüm ona belə bir icazəni verməklə bağlı qərar qəbul edə bilməzdim, buna görə də onu sizin daimi himayədarlığınızda əmin edərək və ona hədiyyə bağışlayaraq, ondan gözləməyi və bu müddətdə ərmanilərin qəddar zülmə məruz qaldıqları Kurtan mahallarından çıxmasına kömək etməsinə xahiş etdim. Bu barədə məlumat verərkən sizə qraf həzrətlərinin icazəsini də istəmək şərafinə nail olduğumu bildirirəm.

Qraf həzrətləri, burada mənim üzərimə qoyulmuş vəzifəni başa vuraraq, mən tez bir zamanda İrəvan vilayətinə yollanacağam ki, oraya köçüb gəlmiş xristianların yerləşməsinin şahidi olum və məndən asılı olan bütün imkanlardan istifadə edim və tədbirləri görüm ki, onların vəziyyəti yaxşılaşsın; burada isə əvəzimdə rəhbər olaraq polkovnik-leytenant knyaz Aqutinski-Dolqorukini qoyuram.

Son hesabatımda mən məlumat vermək şərafinə nail olmuşdum ki, Naxçıvanda köçkünlər üçün çox ağır olan vergi məntəqəsi vardır ki, onlara yaşayış yeri ayrılana qədər hamısı məhz həmin yerə toplaşırlar. Hazırda aldığım məlumata görə onlar yalnız hər öldürülən qoyuna görə rüsum ödəməli olurlar, hətta aldıkları hər batman çörəyə görə də həddindən artıq yüksək rüsum ödəyirlər və bu da qraf həzrətləri, sizin əmrinizə tamamilə ziddir, köçkünlər 5 il müddətinə bütün ödənişlərdən azad edilmişdilər, çünki köç əziyyəti onsuz da bütün bu xristianları ən yoxsul vəziyyətə salmışdır. Mənim üzərimə qoyulan vəzifə mənə cəsarət verir ki, bu barədə siz qraf həzrətlərinə məlumat verərkən, bunu Naxçıvanın yerli rəhbərliyinə qadağan etməyinizi xahiş edirəm.

Qraf həzrətləri, cəsarət edərək general-mayor Pankratyevə bildirdiyim və onun tərəfindən tam şəkildə dəstəklənmiş fikrimi sizə də bildirmək istəyirəm ki, əgər bizim qoşunlar yeni məhsul yığımına qədər İrəvan olmasalar (hansı ki, böyük ehtimalla 10.000 çeyrək buğda olacaq), dəqiqliyi təmin etmək üçün, onun köçkünlər tərəfindən çıxarılması zamanı, hansılar ki, bunun üçün çoxunluqla öz əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıdacaqlar, hal-hazırda onlara buradakı qoşunların komandiri tərəfindən qəbzlər paylana bilər ki, onlar tərəfindən əkilmiş bütün taxıl bizim hökumət tərəfindən alınmışdır. Həmin qəbzlər köçkünlərin əmlakına nəzarət etmək üçün yerlərdə qalacaq zabidlərə ötürüləcək və istənilən halda bütün bu taxılın dövlətə aid olduğu elan ediləndə və bizim qoşunlar çıxanda İran hökuməti köçkünlərin məhsulu yığmasına mane ola bilməyəcək. Bununla yalnız köçkün xristianların deyil, bizim İrəvan vilayətinə yaxın ərazilərdə yerləşmiş olan hərbiçilərimizin də vəziyyəti gələcəkdə arxaq cəhətdən asanlaşmış olacaq.

Qraf həzrətləri, diqqətinizə çatdırmağı borcum bilirəm ki, XII dərəcəli komissioner Şaroyev insanpərvər bir hərəkət edərək, köçkünlərin arasında olan yoxsullara mərhəmət hissinin ifadəsi kimi onlar üçün Naxçıvanda 100 çeyrək çörəyin alınması üçün pul bağışlayıb.

Qraf həzrətləri, əmrlərinizin dəqiq icrası ilə diqqətinizə layiq olmağa çalışaraq, mən İranda qalma müddətimi uzatmalı idim və hələ bir qədər də Erməni vilayətində qalmağı planlayıram ki, köçkünlərə kömək göstərilməsi ilə bağlı heç bir fursəti qaçırmayım, baxmayaraq ki, qraf həzrətləri, mənə verilən təlimatlarda mənim üzərimə qoyulan vəzifələr onların bizim vilayətlərə daxil olması ilə başa çatırdı.

QAFQAZ ARXEOQRAFIYA

KOMİSSİYASI

VII CİLD:

561, 568, 569, 570, 582,
586, 597, 598 SAYLI AKTLAR (1828-Cİ İL)

geniş danışmağa dəyməz. Yalnız onu əlavə etmək lazımdır ki, o, mənasız adamdır, lakin pozğun deyil, dövlət pullarını xəlvəti mənimsəmək və qəsdən zərər vurmaq qabiliyyətli deyil.

Urmiyadan gəlmələrə pul müavinəti paylanarkən bir çox qarışıqlar baş vermişdi, lakin sui-istifadə olmamışdı: yoxsul-lara az, varlılara çox verilmişdi. Bu bizim qoşunların həmin əyaləti tələsik tərk etdiyinə görə baş vermişdi. Tələsərək araş-dırmadan hərəkət etmişdilər və odur ki, pullar az kömək etdi, çünki pis paylanmışdı. Bu, sözgəlişi, məna məlum olan yeganə hadisədir.

Köçürülmə zamanı belə olmuşdur, lakin onların bizdə yeni yerlərdə yerləşdirilməsi zamanı isə hər şey mənasız, fərsiz və bağışlanılmaz edilmişdir. Onları idarə etmək üçün komitet təsis edilmişdir, o, heç şeydən xəbərdar olmamış və xüsusən məzəmmətə layiqdir ki, ali-həzrətinizdən onun bu halda necə hərəkət etməsi barədə ən dəqiq və ətraflı təlimat almışdı:

1. Ermənilərin çox hissəsi müsəlman mülkədarlarının torpaqlarında məskunlaşdırılmışdır. Buna hələ yayda yol vermək olardı. Torpaqların sahiblərinin, müsəlmanların çox hissəsi köç düşmələrində olmuşlar və başqa dinli yad gəlmələrlə əlaqə saxlama halları az olmuşdur.

2. Ağac (odun) tədarük edilməmişdir və köçürülmələrin möhkəm yerləşdirilməsi üçün digər yerlər ayrılmamışdır. Bütün bunlar vaxtında ödənilmişdir. Bu il üçün səhvi düzəltmək gecdir. Köçürülənlər özləri dənizqalıqladırlar və müsəlmanları sıxışdırırlar, onlar isə əsaslı narazılıq edirlər. Ali-həzrətinizə məlumdur ki, ümumiyyətlə buradakı sakinlərin hamısı birlikdə köçün hesab edilməlidir, çünki onların hamısı sərdar tərəfindən müharibə vaxtı köçürülmüşlər və ən kasıb vəziyyətdədirlər.

3. Dövlət pul yardımları tamamilə ağılsız paylanmışdır: ehtiyacı olanların sayı və kimə nə qədər lazım olması barədə doğru məlumat olmadan, diləncilər kimi, hər nəfərə bir, iki rubl paylanmışlar. Birdəfəlik verilən 25 rubl müxtəlif vaxtlarda hissə-hissə verilən məbləğdən on dəfə əhəmiyyətlidir. Heç bir ümumi tədbir, məsələn, bütöv cəmiyyətin saxlanması üçün, habelə gələn ilin əkinini üçün taxıl alınması və digərləri kimi tədbirlər görülməmişdir.

Ali-həzrətinizə köçürmə komitəsinin dəyərsiz hərəkətlərini göstərməklə, mən ədalət naminə qeyd etməliyəm ki, əgər orada indi heç olmayan qabiliyyətli adamlar da otursaydılar, onlar da böyük çətinlik çəkərdilər. Vilayət idarəsində hətta hələ Arazın o tərəfindəki torpaqların və kəndlərin səthi siyahısı da yoxdur. Arazın bu tərəfindəki mahallarda da hələ sakinlərin sayı məlum deyil. Malikanələr barədə heç deyiləsi deyil: kimə nə məxsus olmasını heç kim bilmir. Beləliklə, komitə istifadə etməli olduğu lazımı məlumatları heç yerdən ala bilməmişdir. Buradakı vilayət rəisi deyir ki, o, yeni gəlmiş ermənilərin çoxunu Arazın o tərəfinə köçürmək istəyirdi, lakin onlar ali-həzrətinizdən ilk dəfə onları yerləşdirdikləri yerlərdə qalmağa icazə verməyi xahiş etmişlər və buna sizin razılığınızı almışlar. Lakin podpolkovnik knyaz Arqutinski həmin tədbirin yerinə yetirilməsinin mümkün olacağından ümidini itirmir. Bu məmur özünün idarəetmə bacarığına və sədaqətliyiyyə görə rəhbərliyin tam etimadına layiqdir.

30 min rubl gümüşlə və 2 min qızıl əsrəfi yenidən köçürülənlərə yardım üçün təyin edilmişdir, artıq xeyli tələbkarlıqla istifadə ediləcəkdir. Əgər ali-həzrətiniz ən yaxın vaxtda həmin predmet üçün daha iki o qədər buraxmaq qərarı versəniz, göstərilən gəlmələrin rifahını tamamilə sabitləşdirərdiniz. Yal-

niz yardım tələb edənlərin sayını buyurun düşünməyə, qəbul edin ki, onların hamısı vaxtında xəzinəyə vergi ödəyəcək. Rusiyada bu sayda adamların orta vergi qiymətilə müqayisə edin və alihəzrətinizin bu işə verdiyi bütün məbləğ onun gətirməli olduğu fayda ilə müqayisədə nəinki mötədil, hətta cüzi görüncəkdir. Bilmirəm, alihəzrətinizə həmin iş məhz bu nöqtəyi-nəzərdən təqdim edilmişdirmi və siz onu bəyanəcəksinizmi.

Yardımanın xəzinədən heç bir xərc tələb etməyən daha bir mühüm mənbəyi sərdar mal-qarası ola bilər, o, hazırda 30 min ədədə qədərdir, vaxtilə sərdar tərəfindən sakirlərə vergi öhdəliyi kimi saxlamaq üçün paylanmışdı. O, sahibkar kimi onlardan öz növbəsində yağ, yun, bala artımını və başqalarını alırdı. Həmin mal-qaranın mövcud olması barədə mən çoxlarından eşitmişəm və vilayət idarə heyətinin üzvləri Petrikovdan və Mendoksdan qəti yəqin etmişəm. Həmin sərdar təsərrüfatını davam etdirmək xəzinə üçün səmərəli deyil və bizim inzibətçiliğımızda sadəcə mümkünsüzdür, əsgərlərə yemək üçün paylaşmaq isə biryolluq sərf etmək deməkdir; lakin həmin mal-qaranın köçkünlərə paylaşılması onların təsərrüfatını hiss olunacaq dərəcədə artırır və yaxşılaşdırar.

Mən kənardan nə qədər çalışmışam da və məhz bunun üçün hədsiz qabiliyyətli olan tərəcəməcin Dadaşev vasitəsilə, bu məqsədlə onu keçib gətdiyimiz kəndlərdə, Eçmiədzində, burada adamlardan soruşmağa məcbur etməklə pulların paylaşılması zamanı hansısa sui-istifadələr olması barədə öyrənim, heç kim bu barədə şikayət etmədi və o, həqiqətən olmamışdır.

Vilayət rəisinin tərəcəməci Mirzə Tatus tanınmış fırıldaqçıdır, lakin ona bu iş barədə heç bir tapşırıq verilməmişdir; eynilə onun qardaşı, Sürməli mahalının rəisi də belə həminin tanıdığı yaramazdır, indi mən onun barəsində sözgəlişi xatırladıram, lakin köçürülmə zamanı o da heç nəyə qarışmamışdır.

Gəlmələrin yerləşdirilməsinə indi rəhbərlik edənlərin, xüsusilə knyaz Arqutinskini söyləmədən çox şey gözlənməlidir; artıq o, yəqin ki, öz sələfi mayor Vladimirovun səhvləri səviyyəsinə düşməyəcək.

Biz onunla həmçinin müsəlmanları necə inandıracağımız barədə çox düşündükdük ki, onları indiki sıxıntılarla (çətinliklərlə) barışdırmaq və inandırmaq ki, bu uzunmüddətli olmayacaq və ermənilərin ilk dəfə buraxıldıqları torpaqları həmişəlik zəbt edəcəkləri barədə onların (müsəlmanların) qorxusunu aradan qaldırmaq. Bu barədə mən polismeystera, idarə heyəti üzvlərinə və burada mənim yanımda olmuş xanlara da demişəm.

Əgər alihəzrətiniz Tiflis dövlət ekspedisiyasına buraya bir neçə məmur göndərməsini tapşırırsınız, həqiqi xeyirxahlıq edəsiniz. Burada iş görməli olan heç kim, hətta mirzə, həmçinin tərəcəməçilər yoxdur. Mən belə düşünürəm ki, bunun üçün Tiflisdəki erməni məktəbindən bir neçə şagird seçmək olardı.

Yenə də köçürülənlərə qayıdaraq, mən hesab edirəm ki, onlar bizim Gürcüstan ermənilərindən, ümumiyyətlə xəzinəyə heç bir fayda verməyən alverçilərdən xeyli faydalıdırlar, İrandan köçənlərin isə çox hissəsi sənətkarlar və əkinçilərdir.

1828-ci il.

Мәнбә: Грибоедов А.С. Записка о переселении армян из Персии в наши области // Грибоедов А.С. Полное собрание сочинений: [В 3 т.]. – Пг. : Изд. Разряда изящной словесности Акад. наук, 1911–1917. – Т. 3. – 1917. – с. 267–270.

РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
ИНСТИТУТ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
(ПУШКИНСКИЙ ДОМ)

А. С. ГРИБОЕДОВ

ПОЛНОЕ СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ТРЕХ ТОМАХ

Редакционная коллегия

С. А. Фомичев (главный редактор)

А. В. Архипова

В. Э. Вацура

А. Л. Гришуни

Н. Н. Скотов

Санкт-Петербург
2006

Служебные записки

рые с успехом могут быть возделываемы в наших Закавказских областях и найдут в Азии многочисленных требователей. Путешественникам по сему и по всякому ученому предмету, чиновникам вашим или другого звания людям, которые для сего окажутся способными, правительство охотно сделает денежное вспоможение, когда ему будут представлены плоды их трудов и наблюдений.

Чрезвычайные расходы

Для успешного исполнения всего, что вам предначертано, необходимы связи в том краю, где вы будете иметь постоянное пребывание, и содействие людей усердных. Сие приобретает не одними деньгами. Нельзя нам совершенно подражать щедрости англичан, которые расточают большие суммы и содержат на пенсии многих чиновников Персидского государства. Но сии самые вельможи и даже сыновья шахские нуждаются иногда в незначительной помощи наличными деньгами (в тысяче, в 2 т<ысячах> червонцев), от которых внезапно восстанавливается их кредит и зависит иногда самое спасение по своему равно самодержавцев восточных. Такая услуга с вашей стороны, к стати оказанная, может приобрести вам благодарность людей самых полезных и усердных и часто ценится ими выше пожизненной пенсии, на которую они уже думают иметь законное право. Для сего рода и подобных тому издержек назначается вам сумма *** ежегодно.

¹ Или с убавлением ежегодной экстраординарной суммы, единовременный капитал, который, будучи всегда в движении, не принесет других процентов, кроме услуг и расположения людей нужных.

Подарки

По обыкновению восточному вы от имени Его Императорского Величества представите Шаху и вельможам персидским подарки, которые на сей предмет отпущены вам будут из Кабинета.

ЗАПISКА О ПЕРЕСЕЛЕНИИ АРМЯН ИЗ ПЕРСИИ В НАШИ ОБЛАСТИ

18—25 сентября 1828

Вашему Сиятельству угодно было узнать достовернее через меня о способах, которые были приняты к переселению армян из Азербейджана, и о нынешнем их водворении в наших областях.

Вот истина по сему предмету, как она мне известна: полковник Лазарев почитал себя главным побудителем этой эмиграции, о чем, как вам известно, он изъяснялся довольно гласно, но неосновательно, потому что армяне никакого понятия не имели о нем, будучи единственно движимы доверенностью к России и желанием быть под ее законами. Трактат давал им на сие полное право. Действенными орудиями при переселении были: князь Аргутинский, Гамазов, а другие подчиненные офицеры действовали уже под их влиянием. Полковник Лазарев помышлял только о сочинении прокламаций, довольно неуместных, между прочим, о сформировании регулярного армянского ополчения, полагая даже включить в круг своих замыслов, хотя благонамеренно, но необдуманно, и самый Карабаг и прочие области, имеющие свое начальство, и где особенной власти от давно учрежденных не могло быть допущено. Князь Аргутинский представлял ему несколько раз о его поведении, как это все хвастливо, ветрено и бесполезно. Все прочие дела полковника Лазарева были такого же рода и не стоят того, чтобы о них распространяться. Должно только прибавить, что он человек пустой, но не безразличный, не способен утаивать казенных денег и делать вред умышленно.

При раздаче денежного пособия выходцам из Урмии произошло много беспорядков, но не злоупотребили: бедным не дано, богатым передано. Это произошло от поспешности, с которой сия провинция оставлена была нашим войском. Вторых действовали без разбора, и потому делов мало послужили в помощь, ибо дурно были розданы. Это, впрочем, единственный случай, мне известный.

Так было при переселении; но при помещении их у нас на новых местах все сделано бессмысленно, нерадиво и непростительно. Для заведывания ими учрежден Комитет, который ничего не ведал и тем более достоин осуждения, что от Вашего Сиятельства имел самое точное и подробное наставление, как ему в сем случае поступать.

1) Армяне большею частью поселены на землях помещичьих мусульманских. Летом это еще можно было допустить. Хозяева, мусульмане, большую часть находились на чужбине и мало имели случаев сообщаться с иноверными пришельцами.

2) Не заготовлено ни леса и не отведено иных мест для прочного водворения переселенцев. Все сие в свое время было упущено. Поправить ошибку на нынешний год поздно. Переселенцы находятся сами в тесноте и теснят мусульман, которые все ропшут основательно. Вашему Сиятельству известно, что вообще

всех здешних жителей в сложности должно почитать переселенцами, ибо все они были высланы сардарем в военное время и находятся в самом скудном положении.

Денежное казенное пособие роздано без всякого толку: раздавали по рублю, по два, как нищим, без верных сведений, сколько нуждающихся и кому что нужно. 25 рублей, выданные одновременно, вдесятеро важнее той же суммы, отпущенной дробно, в разные времена. Не принято никакой общей меры, как например, покупки хлеба для содержания целого общества, также для посева на будущий год и проч.

Указав Вашему Сиятельству на жалкие акты Комитета переселения, я должен также по справедливости заметить, что если бы в нем заседали и люди со способностями, которых вовсе там не было, то и они нашлись бы в большом затруднении. В областном правлении нет еще вовсе даже поверхностной описи земель и селений зааракских; еще не известно число жителей и в округах по сю сторону Аракса. Об имениях и говорить нечего: никто не знает, кому что принадлежит. Таким образом, Комитету негде было занять надлежащих сведений, которыми должен был пользоваться. Здешний областной начальник отзывался, что он хотел большее число новоприбывших армян переселить за Аракс, но они просили у Вашего Сиятельства позволения остаться на тех местах, куда их на первый раз временно пристроили, на что и получили ваше согласие. Подполковник князь Аргутинский не отказывается, однако же, в возможности привести сию меру в исполнение. Чиновник этот заслуживает по своей распорядительности и честности полного доверия начальства.

30 тысяч рублей серебром, 2 тысячи червонцами, вновь назначенные в пособие переселенцам, будут уже употреблены гораздо разборчивее. Если бы Ваше Сиятельство решились еще два раза столько в наискорейшем времени отпустить на тот же предмет, то совершенно бы упрочили благосостояние означенных выходцев. Извольте только принять в соображение число требующих помощи, которые все со временем будут платить податъ казне; сравните с среднюю оценкою в России такого же количества душ, и вся сумма, Вашим Сиятельством на сие выданная, не только покажется вам умеренною, но даже ничтожною в сравнении с пользою, которую она принести должна. Не знаю, представлялось ли Вашему Сиятельству сие с той именно точки зрения и будет ли она вами одобрена.

Еще один важный источник пособия, и казне ничего не стоящий, представляет сардарский скот, которого ныне открыто до 30-ти тысяч штук, розданный в свое время сардарем жителям на

А. С. Грибоедов

содержание, которое им вменялось в податъ. Он от него, в свою очередь, как хозяин, получал масло, шерсть и самый приплод и проч. О существовании сего скота я от многих наслышан и решительно удостоверился от членов областного правления Петрикова и Медокса. Продолжать казие сие сардарское хозяйство неудобно и в нашей администрации просто невозможно; раздать же солдатам на порции, значит, израсходовать безвозвратно; но раздача сего скота переселенцам чувствительно пополнит и исправит их хозяйство.

Сколько я ни старался узнать стороною и именно чрез моего переводчика Дадашева, для сего чрезвычайно способного, которого заставлял расспрашивать по деревням, где проезжал, в Эчмиадзине и здесь, не происходили ли какие злоупотребления при раздаче денег, но никто на это не жалует, и сего точно не было.

У областного начальника переводчик Мирза-Татус, известный мошенник, но он по сему делу не имел никаких поручений; равномерно и брат его, начальник Сурмалинского магала, такой же общепризнанный негодяй, о котором я теперь упоминаю к слову, но при переселении он тоже ни во что не вмешивался.

Много должно ожидать от старания тех, которые ныне заведывают водворением пришельцев, особенно от князя Аргутинского, он уже верно не впадет в ошибки своего предшественника майора Владимирова.

Также мы с ним немало рассуждали о внушениях, которые должно делать мусульманам, чтобы помирить их с нынешним их отягощением, которое не будет долговременно, и искоренить из них опасения насчет того, что армяне завладеют навсегда землями, куда их на первый раз пустили. В том же смысле говорю мною и полицеймейстеру, членам правления и ханам, которые у меня здесь были.

Ваше Сиятельство сделали бы истинное благодеяние, если бы предписали Тифлисской казенной экспедиции, чтобы она отрядила сюда нескольких чиновников. Здесь просто некому дела делать, даже писарей нет, переводчиков также. Я думаю, что можно было бы выбрать для сего несколько учеников из армянской школы в Тифлисе.

Обращаясь опять к переселенцам, я нахожу, что они гораздо полезнее наших грузинских армян, вообще торгашей, не приносящих никакой пользы казне, а перешедшие из Персии — большую частью ремесленники и хлебопашцы.

ÇAR RUSİYASININ İMPERATOR POLKOVNİKİ VƏ KAVALER LAZAR EKİMOVİÇ LAZAREVİN İRANIN XRİSTİAN-ERMƏNİLƏRİNƏ MÜRACİƏTİ (1828-Cİ İL)

Xristianlar!

Mənə çatan səhih məlumata görə, bədxah adamlar yalnız mənasız və yalan xəbərlər yaymağa yox, hətta xoşbəxt Rusiyaya köçürülməyə icazə istəyənlərin ürəyinə qorxu salmağa və bununla da onların ürək arzularının qarşısını almağa çalışırlar.

Bunun qarşısını almağa və erməni xalqının mənə olan inamına görə, baş komandanın mənim üzərimə qoyduğu vəzifə borcuna görə, sizə bildirirəm ki, əlincə Rusiya padşahı köçmək arzusunda olanlara öz dövlətində ümidli, rahat və xoşbəxt sığınacaq verir. Özünüzdən seçəcəyiniz yerlərdə - İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda yalnız onda bir hissəsi dövlət xeyrinə əkilib-becəriləcək bəzə məhsullu torpaq alacaqsınız. Siz hər cür vergidən altı il müddətinə azad olunursunuz və sizin ən kasıbınıza kömək veriləcək. Burada qalan mülki adamlar öz ailələrini göndərərək, Türkmənçay müqaviləsinə görə, təxminən beş il müddətində əmlaklarının satılması üçün vəkil qoya bilərlər. Onların siyahı ilə qalan əmlaklarının adlarını mən ali-həzrət Abbas Mirzənin yanındakı diplomatik nümayəndəyə, yaxud da komissara çatdıracağam. Rusiyada siz dinlərə yol verildiyini və rusların padşahın başqa təbəələri ilə hüquq bərabərliyini görəcəklər və dözə bildiyiniz bütün dər-dəri unudacaqsınız. Orda xristianlarla məskunlaşmış yeni vətən tapacaq və müqəddəs dinə olan təzyiqi daha görməyəcəksiniz. Orda qanunların himayəsi altında yaşayacaq və onların faydalı təsirini hiss edə-

cəksiniz. Orda, nəhayət, öz güzəranınızı yaxşılaşdıracaq və verdiyiniz kiçik qurbanların yüz dəfə əvəzi çıxılacaq. Siz hər biriniz üçün əziz olan vətəninizi tərk edəcəksiniz, lakin xristian torpağı haqqında bir fikir sizə sevinc bəxş etməlidir. İran vilayətlərinə səpələnmiş xristianlar öz birliklərini görəcəklər və Rusiyanın böyük padşahının sizin sədaqətinizin əvəzini nə ilə çıxacağını biləcəksiniz. Tələsin! Vaxt qiymətlidir. Tezliklə rus qoşunları İran hüduqlarından çıxacaq, onda sizin köçürülməyiniz çətinləşəcək və biz sizin təhlükəsiz getməyiniz üçün cavab vermək iqtidarında olmayacağıq. Az qurbanla həmişəlik hər şeyi alacaqsınız.

Qol çəkdi: Rusiya imperator

polkovniki və kavalər Lazarev.

30 mart, 1828-ci il. Urmiya şəhəri.

**ÇAR RUSİYASININ İMPERATOR
POLKOVNİKİ VƏ KAVALER
LAZAR EKİMOVİÇ LAZAREVİN
İRANIN XRİSTİAN-ERMƏNİLƏRİNƏ
MÜRACİƏTİ (1828-Cİ İL)**

III. ПРИЛОЖЕНИЕ.

ХРИСТИАНЕ!

Քրիստոնեայք,

По дошедшимъ до меня до-
словѣрнымъ слухамъ не-
благодѣтельные люди спа-
раются распространить не то-
лько ненависть и лжи-
выя вѣсѣи, но даже все-
лишь страхъ въ просна-
вшихъ дозволеніе пересе-
литься въ благословенную
Россію, и тѣмъ оштра-
пить желаніе сердецъ ихъ.

Լսելի եղև յովանջու
իմ, թէ արք չարամիտք
ջանան ոչ միայն հրապարակ
կել զսուտ և զանպատեհ
զբոյցս, այլև տալ երկիւղ
մեծ, որոյ կամին անջանել
յօրհնեալ Ռուսաստան . և
զայս օրինակ կամին դարձու-
ցանել զձեզ ՚ի դավիլի զան
կուծենէ սրտի ձերոյ :

Въ ошарашеніе сего и по довѣренности ко мнѣ Армянскаго народа, по долгу обязанности, возложенной на меня Главнокомандующимъ вашимъ, объявляю вамъ, что великодушный Монархъ Россійскій дасяъ желающимъ переселиться надежное, спокойное и счастливое убѣжище въ Его Государствѣ. — Въ Эриванѣ, Нахичеванѣ и Карабахѣ, гдѣ сами изберете, получите вы въ изобиліи хлѣбородную землю, ошчасти засѣянную, коей дѣлящая только часть обрывается въ пользу Казны. — Вы освобождаетесь въ продолженіи шестипяти отъ великихъ подазей и, для переселенія бѣднѣйшимъ изъ

І. և ես առ 'ի հերքել զայս ամբ ըստ պարտեացն ուրվք բեռնաւորեալ եմ 'ի սպարապետէն, և 'ի հաւատարմութեան ար առ իս, յայտ առնեմ ձեզ, թէ մեծահոգի ինքնակալն ամ Ռուսաց պարզեւէ պնդեմ որք ցանկան գաղթել, զապահով զնաղաղ և զերջանիկ տեղի ապաստանի 'ի յընդարձակ կայսերութեան իւրում :

'ի գաւառնն Երեւանայ, Եւսիքեանայ և Ղարապաղու, զորս դուք ընտրեալիք, տայի ձեզ լայնատարած և արդասաւոր երկիր, որ արդէն իսկ ըստ մասին սերմանեալ է. և 'ի պողոյ նորին զտասներորդ մասն միայն տալիք Տէրութե. և յընթացս յեղ ամաց աղատ լինելք յամ հարկաւ տուութե. և որք միանգամ ա

васъ, подана будетъ помощъ. — Тѣ, кои имѣютъ здѣсь недвижимость, оправивъ семейства свои, могутъ оспавить по себѣ повѣренныхъ для продажи оной, срокъ коей определенъ по Туркманчайскому шраппату до пяти лѣтъ; имена оставшихся съ описью имуществъ ихъ доставлялся мною къ Посланнику или Коммисару, при Его Высочествѣ Аббасъ Мирзѣ пребывающемъ, дабы они, яко подданные Великаго Государя, были подъ покровительствомъ. — Въ Россіи увидишь вы терпимость вѣр и равенство правъ Русскаго съ прочими подданными Государя, и забудете всѣ горести, вами

ւելի աղքատ իցեն 'ի ձէնք տայի նշ օգնութի չուելոյ : Ոյք միանգամ թողուն աստ զհոռնն իւրեանց և զնշարժ ինչս, յետ առաքելոյ զընտանիս իւրեանց կարեն թողուլ աստ զարտմանս 'ի լաւաւութեան զնմին չե յհինգ ամս ըստ սահմանադրութեան արարելոյ 'ի թէ ուրն գաշանց թուրքման չայի : Չանուանս և զհաշուէգիրս ընչից զորս թողջիք աստ, առաքելոյ մեւում գործակալի որ առքանցեալք զսահմանայն, զի իցին չ պաշտպանութեան կայսերական մեծութե, ուում լիջիք հպատակք : 'ի Ռուսաստան տեսլիք զԹոյլատուութիւն ամ կրօնից. և զհաւասարութի իրուանց Ռուսաց չայլոց հպատակայ կայսերն. անդ մոռասլիք զամ նեղութիւն զորս կրեցիք.

терпимья. — Тамъ найдете вы новое опеченство, населенное Христианами, и не увидите болѣе угнетеніе святой вѣры! Тамъ будете вы жить подъ кровавымъ закономъ и почувствуете благошворное ихъ дѣйствіе. — Тамъ наконецъ вы улучшите благосостояніе ваше, и малыя пожертвованія, сдѣланныя вами, вознаграждаются стократно. — Вы оставите родину, любезную для всакого; но одна мысль о землѣ Христианской должна приводить васъ въ восторгъ.

անդ գտջիք զնոր հայրենիք բնակեալ 'ի Քրիստոսնէյ, և ևս ևս տեսջիք զքեզ կրօնն մեր 'ի նեղուհ. անդ կեցջիք չ հովանաւորուք օրինաց և զգասջիք վաղադոյն զբարեբար անդեցուի նոցին. հաւակ ապա անդ վիճակ ձեր բարեդոյն լիցի. և փոխանակ սակաւուն զոր կորուսջիք, անդ տացի ձեզ հարկաւորութիւն չ շմարիտ է թէ թողուք զերկիր ծնունդեան ձերոյ որ սիրելի է ամբն. բայց մտածելն թէ բնակելոյ էք 'ի Քրիստոսնեայ Տէրուհ, պարտի անդ զեւ 'ի ձեզ զմեծ յնճուհի Քրիստոսնեայն ճապաղեալք 'ի գուտառ պարտեայ տեսնել վերջապէս զան ձեռն ժողովեալ 'ի մի վայր, և զիտէք արդեօք թէ բարութիւնք մեծ ինքնակալին

Разсыпанные по обла-
стямъ Персидскимъ, Хри-
стіане увидятъ соедине-
ніе свое, и можете ли вы
знать, чѣмъ Великій Мо-
нархъ Россіи наградить
преданность вашу? По-
спѣшайте! время доро-
го. — Скоро выступятъ
Россійскія войска изъ гра-
ницъ Персидскихъ, тогда
переселеніе ваше затруд-
нится, и мы не въ со-
стоимъ будемъ отвѣчать
за безопасное слѣдованіе
ваше. — Жертвуя малымъ
и на малое время, полу-
чите все и навсегда.

Подписалъ: *Россійско-
Императорскій Полковникъ
и Кавалеръ Лазаревъ.*

30 Марта, 1828 г.
Г. Урманъ.

Ռուսաց ո՞րչափ ունի վաղ-
ձարել զհաւատարմուի ձեր
Փութատարիւք, բարե-
կամք իմ. Ժամանակն ան-
զին է. զորքն մեր չ հոգւ
գտտարկեսցին զգաւառս
պարսկաստանի. յայնժամ
զույց բազում արդելս
զիցնն ձեզ. և մեք կորուսա-
նիցեմք զմիջոցս պաշտպա-
նելոյ և ապահով առնելոյ
զդաւուստ ձեր. զոհեցէք զսա-
կաւն և 'ի սակաւ ժամա-
նակի, և առատօրէն ընկալ-
ջիք զամենայն և 'ի մշտնջե-
նաւորս .

Պոլկովնիկ և կաւալեր
կայսեր Ռուսաց. Ղապարու
Լաղարեանոյ .

'ի 30 մարտի . 1828 . 'ի
քաղաքս, Ուրմի .

**ÇAR RUSİYASININ ƏLAHİDDƏ QAFQAZ
KORPUSUNUN KOMANDİRİ,
CƏNAB İNFANTERİYƏ GENERALI,
GENERAL-ADYUTANT
VƏ KAVALER, QRAF PASKEVİÇ-İRƏVANSKİYƏ
XRİSTİANLARIN RUSİYA HÜDUDLARINA
KÖÇÜRÜLMƏSİNƏ RƏHBƏRLİK FƏALİYYƏTİ
HAQQINDA POLKOVNİK LAZAREVİN
HESABATI (1829-CU İL)**

1827-ci ildə Əlahiddə Qafqaz Korpusu qoşunlarının parlaq qələbələri sırasında ali-həzrət rus silahının müvəffəqiyyətlərində iştirak edən erməni xalqının sədaqətini gördü. Təbriz şəhərinin komendantı vəzifəsini icra edərkən mən Sizin tələbinizlə bu xalqın köçürülməsinə hazırlıqla məşğul olmuşam. Onlar tərəfindən hörmət edilən bir dindar kimi mən tez-tez ali-həzrətə, onun həmtayfalarının xoşbəxtliyini təsdiq edən böyük Rusiya padşahının müqəddəs adına ermənilərin dərin hörmət hissələrini çatdırıram.

1828-ci ildə İranla sizin aranızda müqavilə bağlandıqdan sonra ali-həzrət Sizin qabaqcadan verilmiş vətən üçün faydalı göstərişlərinizdən birinin - İran torpaqlarından Rusiya tərəfindən yeni əldə edilmiş əyalətlərə - indi padşahın iltifatı ilə Ermənistan vilayətləri [48-49] adlandırılan Naxçıvan və İrəvan əyalətlərinə xristianların köçürülməsinin icraçıları olmağı mənə layiq bilmişdir.

Dörd əsrdən çox ermənilərin və onların kilsəsinin başı üstündən əskik olmayan əsarətdən sonra qüdrətli Rusiyanın və

onun yumşaq və müdrik qanunlarının himayəsi altında bu xalqın birləşməsi üçün qəti addım atmaq böyük işin başlanğıcıdır! Bu iş sizə məxsusdur. Ali-həzrət tərəfindən iftixar ediləcək tapşırıqda layiq görülmə bir rus zabiti kimi isə mənə çox yaxşı şəraf və bir erməni kimi başa çatdırılmış xoşbəxtlik gətirir.

Əvvəlcə bu iş istər mənə, istərsə də çoxlarına asan gəlirdi, xüsusən də, hələ İranla sülh bağlanmamışdan əvvəl ermənilərdən və nestoryanlardan bəziləri onların Rusiya vilayətlərinə köçürülməsi haqqında xahişlə ali-həzrətin yanına gəlirdilər. Lakin nəticədə evləri ilə və onlara irsən geniş və məhsuldar tarlalar qoyub getmiş öz zəhmətkeş ata-babalarının qəbirləri ilə ayrılmaq lazım gələndə, kənd həyatına fayda verən çoxillik müəssisələri ataraq etibarlı bugününü naməlum gələcəklə dəyişməyə məcbur olanda ilk nestoryanlar istəyirdilər ki, onların qoyub gəldikləri bütün avadanlığın pulu dərhal ödənilsin, sonra isə ermənilər xahiş edirdilər ki, ilk müəssisələr üçün qoyub gəldikləri mülklərinin dəyərinin heç olmasa üçdə biri onlara verilsin.

Bütün bu maneələrə baxmayaraq, 8 mindən çox erməni ailəsini rus torpağına, yeni əldə olunmuş erməni vilayətinə köçürmüşəm. Azərbaycanda yaşayan saysız-hesabsız nestoryanları razı salmaq üçün durmadan say göstərməyimə və daha çox maddi yardım təklif etməyimə baxmayaraq, böyük zəhmət bahasına yalnız yüzə yaxın ailə köçürə bilmişəm. Həm də camaata təsir göstərən iki nestoryan məliyinə - Sərxoş və Ala-verdiyə xeyli maddi yardım göstərərək onları da köçürmüşəm. Lakin nestoryanlar qətiyyətlə bildirdirdilər ki, rus hökuməti onların qoyub gəldikləri əmlak üçün pul ödəməyincə yerlərindən tərpənməyəcəklər.

Yuxarıda göstərilən bütün maneələrin aradan qaldırılması [49-50] və köçürülmənin tezliklə müvəffəqiyyət qazanması

ilə öz əcdadlarımızın familiyası üçün ermənilərin etibarına və mənim yanımda olan və bütün göstərişlərimi dəqiqliklə yerinə yetirən, bu hesabatın sonunda adlarını çəkməyə özüm üçün bir vəzifə hesab etdiyim cənab qərargah və baş zabitlərin qeyrətli saylarına bələyləm.

1828-ci il fevralın 26-da mən Azərbaycanda yaşayan ermənilərin və başqa xristianların İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ vilayətlərinə köçürülməsi haqqında ali-həzrətin göstərişini aldım.

Buna əməl edərək dərhal ali-həzrət tərəfindən təsdiq olunmuş cənab qərargah və baş zabitlər seçib götürdüm.

O vaxt isə köçürülənlərə maddi kömək üçün sizin ayırdığınız on altı min manat qızıl puldan qısa müddətdə səkkiz minini aldım və mənə verilmiş tapşırığı yerinə yetirməyə başladım.

41-ci Eqr polkunun podpolkovniki, knyaz Melikov Üzümcü kəndinin və ətraf kəndlərin ermənilərinin köçürülməsi ilə məşğul olmalı idi. Gürcü Qrenadar polkunun podpolkovniki, knyaz Arqutinski-Dolqorukini Təbriz və onun kəndlərinin ermənilərinin köçürülməsinə rəhbərlik etmək üçün şəhərdə saxladım. Ona kömək üçün zabitlər ezam olundu və maddi yardım üçün pul verildi.

Mən isə başqa zabitlərlə birlikdə fevralın 29-da Marağa xanlığına yola düşdüm və martın 1-də Marağa şəhərinə gəldim.

Bütün fəaliyyətim ərzində mənim yanımda müxtəlif İran və ingilis casusları olmuşdu.

Köçürülmə aşağıdakı şəkildə həyata keçirilirdi:

Mən özüm bütün şəhərləri və əsas kəndləri gəzib-dolaşaraq erməniləri köçürülməyə səmimiyyətlə inandırmağa çalışırdım.

Sonra mənim yanımda olan məmurların ən bacarıqlılarını seçib, köçürülmənin xeyli hissəsinə rəhbərlik etməyi tapşırdım, onların dəstəsinə kiçik zabitlər göndərdim və köçürülən-

lərə maddi yardım üçün pul buraxdım. Həmin məmurlar köçmək istəyən ailələrin siyahısını tərtib edirdilər və siyahı üzrə onlara maddi yardım verirdi.

Dəstə yola düşməyə hazır olanda xanlığın və bir çox mahal-ların köçürülməsinə rəhbərlik edən məmur şəraiti nəzərə alaraq özü də dəstə ilə gedir, ya da öz yanındakı [50-51] zabiti gəndərirdi. Həmin dəstələrdə kiçik kazak mühafizə dəstəsi, yaxud piyada qoşunlar olurdu. Bunlar isə az olanda bir qədər silahlı köçkünlərlə əvəz olunurdu.

Demək olar ki, həmişə dəstə yola düşən vaxt orda olur, yaxud səfər zamanı onlara göz qoyurdum. Sofyan qəsəbəsin-də xərc barəsində mənim qərarıma görə hərəkət etmək üçün ali-həzrətin şifahi icazəsini alıb köçürülənlər arasında ailə ilə yüklənmiş, mal-qara almaq üçün vəsaiti olmayan şikəst əsgər arvadlarını və dul qadınları görür, ekstraordinar məbləğin xərclənməsinin böyük hissəsini təşkil edən pul yardımını bu biçarələrə verirdim.

Pristav ona həvalə edilmiş dəstəni Rusiyanın sərhədlərinə qədər nizam-intizamla və sağ-salamat aparmış və orda öz gəlişini yerli idarə başçılarına bildirərək bu dəstəni onlara təhvil vermişdi.

Bizim nazirin və İranı yaxşı tanıyan adamların fikrincə, ermənilərin köçürülməsi İran hökuməti üçün təxminən 4 kurur zərərli gəlmişdir.

1 kurur kağız pulla səkkiz milyon manatdır. İran hökumə-tindən gizli göndərilmiş məmurlar və hətta birlikdə olan in-gilis casusu ermənilərə rus hökuməti haqqında fikirlər təqin etməyə çalışırdılar.

Mənə isə köçürülən ailələrin sayı və qəbzə pul alanlara ve-rilən məbləğ haqqında siyahı çatdırılmışdı. Mən işə başlayanda ən böyük çətinliklərlə qarşılaşırdım.

Ermənilər ürəkdən köçmək istəyirdilər, lakin onların bütün əmlakı - evləri, məhsuldar bağları və çox yaxşı becərilmiş tarlaları orda qalırdı.

Ermənilər hər şeylərini qoyub gedərkən möhkəm ümid edirdilər ki, onların böyük itkiləri nəzərə alınacaq, rus hökuməti qoyub gəldikləri əmlakın əvəzini ödəyəcək və bununla imperiyanın hüdudlarına rahat köçməyə və yerlərdə tezliklə yerləşməyə vəsait veriləcək.

Alihəzrət güman edirdi ki, onlar öz mülklərini yerlərdə qalan xristianlara və müsəlmanlara sata bilərlər. Tez yola düşməli olsalar isə bunun üçün orda vəkil də saxlaya bilərlər.

Lakin bu, baş tutmadı. İran hökuməti bu cür mülkləri almağı öz təbəələrinə gizli surətdə qadağan etmişdi və bununla erməniləri yerlərində saxlamağa güman edirdi, ya da ki, buna baxmayaraq, ermənilər köçmək istəsələr, hökumət onlardan qalan əmlakı sonra müftə alacaq və bu vasitə ilə dövlətin daxilində xeyli məbləğdə pul saxlayacaq.

Heç olmasa, bəzi İran təbəələri azacıq da olsa, erməni mülkləri ala bildilər. Lakin sonra bunları almaqdan imtina etdilər. Buna görə də bizim qoşunlarımızın köməyi ilə ermənilər [51-52] heç bir şey edə bilməyən bir vaxtda onların vəkilləri bu işdə daha az müvəffəqiyyət qazınar.

Ermənilərin xeyli mülkləri vardı, onlara maddi yardım üçün verilmiş pul isə bir ailəyə on manat gümüş puldan çox olmamalıydı.

Alihəzrətin göstərişini dəqiqliklə yerinə yetirərək erməniləri boş vədlərlə yoldan çıxartmırdım, lakin onlara açıqcasına deyirdim ki, İranda qoyub gəldikləri şeyləri birdən-birə Rusiya vilayətlərində tapa bilməyəcəklər. Ancaq həmişə xeyirli və eyni dindən olan dövlətin kölgəsi altında onlar öz övladlarının

xoşbəxtliyinə və öz əmin-amanlıqlarına inana bilərlər. Mənim yanımda olan cənab zabitlərin əsaslandırılmış söyləri ilə belə inandırmanın yalnız qeyri-adi müvəffəqiyyətləri olurdu.

Əvvəlcə Marağa erməniləri, sonra isə bütün Azərbaycan erməniləri hər şeyi buraxıb getmək qərarına gəldilər və demək olar ki, hamısı Rusiya vilayətlərinə köçdülər, hətta uzaq Qəzvin xanlığından bizim qoşunların köməyi olmadan bir neçə ailə gəlib köçənlərə qoşuldu.

Ermənilərin o dərəcədə eşidilməmiş qurbanlar vermələri onları tamamilə kasıb bir vəziyyətə saldı və artıq demək olar ki, hamısının maddi yardımına böyük ehtiyacları vardı.

Mən ən ciddi qənaəti belə gözləyərək onlara bunu eləməliydim və hər bir ailəyə 5 manata qədər gümüş pul verməliydim.

Marağa erməniləri əsl sədaqət nümunəsi göstərdilər. Lakin martın əvvəlində tarlalarda qar hələ də qalırdı və ona görə də köçkünlərin yükdaşıyan heyvanlarının yolda ayaqaltı yemi yox idi. Bu, onların yola düşməsinə dayandırmağa və aliəhəzrətə şəxsən məlumat vermək üçün Təbriz şəhərinə getməyə məni vadar etdi.

Beləliklə də, bütün lazımı göstərişlər verib və Marağa xanlığının ermənilərinin köçürülməsini kollej əsessoru Qamazova və Kozlov piyada polkunun ştab-kapitanı Voynikova həvalə edib martın 7-də Marağa şəhərindən yola düşdüm, ayın 10-da Sofyan qəsəbəsinə aliəhəzrətin yanına gəldim. Burda da fəaliyyətimin başlanğıcı haqqında Sizə məlumat verərək Sizdən mənim üçün xoşagələn tərif və sonralar yerinə yetirdiyim bir çox şifahi təlimat aldım.

Martın 10-da Təbrizə qayıtdım və 16-da ermənilərin bura [52-53] köçürülməsinə sərəncam verərək Salmas mahalına yollandım.

Təxminən həmin vaxt həqiqi köçürülmə başladı. Azərbaycanın müxtəlif məntəqələrindən çoxlu dəstələr yola düşür və Araxa tərəf hərəkət edirdilər. Müsəlmanlar köçkünlərə çox böyük nifrət bəsləyir, onları söyüşlə yola salır və hətta bəzi yerlərdə onları daş-qalaq edirdilər. Lakin pristavlar həmişə köçkünlərin haqlı qəzəb və intiqamını cilovlaya, demək olar ki, labüd qan tökülməsinin qarşısını mətanətlə ala bilirdilər. İran hökumətinə gəlincə isə o, bəlkə də, bunun erməniləri qorxudarağına və onları köçməkdən daşındırağına ümid edərək öz təbəələrinin hiddətli hərəkətlərinə qətiyyən fikir vermirdi.

Martın 21-də Dilman istehkamına (Salmasın baş şəhərinə) gəldim. Salmas xanlığının erməni kəndlərini gəzib-dolaşarkən sakinlər tərəfindən təsvir edilə bilməyən sevinclə və böyük etimadla qarşılandım.

O vaxt yanımda zabitlər olmadığına görə, Salmas ermənilərinin siyahısını tərtib etməyi yepiskop həzrətlərinə tapşırıb, martın 22-də Salmas mahalından yola düşərək 23-də Urmiyaya gəlib çatdım. Orda da podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukiyə Təbriz şəhərindən gəlib, Salmas ermənilərinin köçürülməsinə rəhbərlik etməyə göstəriş verdim.

Həmin vaxt cənab general-mayor Pankratyevlə əlaqə saxladım. Onun səərəncamında olan vilayətlərdə öz işlərini davam etdirərkən dəfələrlə generalın köməyinə ehtiyacım olurdu və o, həmişə imkan daxilində mənim xahişlərimi yerinə yetirirdi.

Urmiya xanlığının ermənilərində mən elə həmin qeyrəti və həmin etibarı gördüm. İran hökuməti müvəffəqiyyətlərini görərkən mənim qarşımda yeni-yeni maneələr yaratmaqdan çəkinmirdi.

Hökumət gözləmədiyi halda, demək olar ki, ermənilərin hamısının köçməsinə gördü və çoxlu zəhmətkeş təbəə itirmə-

sinin onun üçün nə qədər mühüm olduğunu hiss elədi. O vaxt yaranmış vəziyyətə baxmayaraq, yerli hökumət və mənim yanımda olan casuslar köçürülmədən dərhal sonra ermənilərin təhkimçi adamlara çevriləcəklərini və əlverişli həyat üçün bütün vasitələrdən məhrum olacaqlarını, öz ailələrini heç düzgün-əməlli yerləşdirməmiş onlardan ən yaxşı gənclərin əsgəriyyə aparılacağına və s. İnandıraraq [53-54] rusların yanına köçürülmənin faydasız olduğunu, lakin İranda qalarlarsa hər cür vergilərdən uzun müddət azad olacaqlarını ermənilərin beynlərinə yeridirdilər və nəhayət, erməniləri yerlərində saxlamaqdan ötürü onlara köçmək üçün mənim verəcəyim puldan çox pul təklif edirdilər. Bu haqda isə ali-həzrətə məlumat verməyi özümə şərəf bildim.

Məndən asılı olan bütün tədbirləri gördüm və erməni xalqı köçmək, fikrini dəyişmədi. Lakin mənim bütün söylərimə baxmayaraq, heç vaxt buna müvəffəq ola bilmədim. Mən Urmiya, Salmas və Xoy mahallarının köçürülməsinə başçılıq edib, demək olar ki, Rusiya qoşunları çıxana qədər Urmiya şəhərində qaldım.

Mənim mayor, knyaz Şalikova tapşırığımı dər dərindən başqa, Urmiya ermənilərinin köçürülməsini Marağa xanlığından gələn kollej əsessoru Qamazova tapşırıdım, Rusiya sərhədlərinin yaxınlığında yerləşən Xoy qalasına isə erməniləri köçürülməyə hazırlamaq üçün əvvəlcə cənab podporuçik İskritskini göndərdim. Hələ bundan qabaq Marağa xanlığından Kürdüstana etibarlı məmurlar göndərmişdim. Onlar çox böyük təhlükələrlə qarşılaşaraq ordan da bir neçə ailə köçürə bilmişdilər. Lakin kürdlərin qəzəbi son dərəcə artmışdı. Onlar gündüzlər kiçik erməni dəstələrinə açıq-aşkar hücum edir, soyub-talayır və köçməyə imkan vermirdilər. Cənab general-mayor Pankrat-

yevə müraciət etdim və bu quldurların zorakılığının qarşısı bir qədər alındı.

Aprelin 5-də cənab general-mayor Pankratyev mənə bildirdi ki, artıq Təbrizdə bir kurur qəbul olunacaq və yaqin ki, təqribən ayın 20-də Rusiya qoşunları Urmiyadan çıxacaqlar. Bu, köçürmə işini mümkün qədər sürətləndirməyə məni məcbur etdi.

Orda İranın hökumət məmurları sonuncu tədbirə əl atdılar. Abbas Mirzədən mənə məktub gətirən Məhəmməd Bağır xan gileylənirdi ki, guya, 400 ailədən ibarət Urmiya ermənilərinin dəstəsindən özü eşitmişdir ki, onları köçməyə biz məcbur edirik. Onun namərdliyini ifşa etmək məqsədilə xalq naziri Əsgər xanın oğlu ilə aprelin 12-də Xoy qalasına getdim və ordan bir ağac aralı həmin dəstəyə çatıb, erməniləri sorğu-suala tutduq. Hamısı da bir səslə könüllü köçüb getdiklərini bildirdi: «İran çörəyini yeməkdənsə, [54-55] rus otunu otlasaq yaxşıdır». Onlar bu sözləri Əsgər xanın oğluna dedilər və mən onun dilindən yazılı iltizam aldım.

Aprelin 13-də Xoy qalasına gəldim, orda lazımı göstərişlər verib, onların icrasını artıq bütün lazımı məlumatlar hazırlayan podporuçik İskritski ilə birgə mayor, knyaz Şalikova tapşırıdım və ayın 17-də Dilman istehkamına qayıtdım.

Aprelin 20-də alihəzrətə, İran taxt-tacının vəliəhdinin birinci katibi Mirzə Məsud Dilman istehkamına gəldi. O, Salmas ermənilərinin köçürülməsində iştirak etməli idi və mənə Abbas Mirzədən məktub gətirmişdi. Məktubda şahzadə ermənilərin zorla köçürülməsində məni günahlandırır. Mən alihəzrətə dərhal cavab verdim və Əsgər xanın oğlunun dəlilini məktubuma əlavə edərək sübut etdim ki, onun məmurları məndən yalan məlumat veriblər. Mirzə Məsud mənim hərəkətlərimin haqlılığına şəxsən əmin oldu. İşlərimi davam etdirməyə başladım.

Pula ehtiyacım olanda cənab general-mayor Pankratyevdən üç min manat qızıl pul borc aldım. Hələ müxtəlif vaxtlarda başqa adamlardan da iki min manata qədər qızıl pul borc almışdım və hamısını da alihəzrətdən aldığım puldan qaytardım.

Aprelin 20-də Rusiya qoşunları Urmiya vilayətindən çıxdılar. Öz ehtiyacları üçün orda qalan ailələr yerli İran rəhbərliyi tərəfindən müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldılar və mənə bundan şikayət etdilər. Bu vəziyyət məni Salmas və Xoy ermənilərinin də bu cür təzyiqə məruz qalmamaları üçün mümkün qədər onları tez köçürməyə məcbur etdi.

Beləliklə də, köçürülmə işlərini tezləşdirdim. Dəstələr arasına kəsilmədən bir-birinin dalınca gedirdilər və Azərbaycan vilayətinin əhalisi gözəçarpacaq dərəcədə azalmağa başladı.

5000-dən çox ailə Araza yaxınlaşan vaxt başqalarına da pul yardımı verilmişdi və artıq bu pulu onlar xərcləmişdilər. Mən əvvəlcə Erməni vilayəti idarəsindən rəsmi məktub almışdım. Bu məktubda mənə xəbərdar edirdilər ki, taxıl çatışmazlığına görə yerlərində qalan köçkünlərə lazımı yardım verə bilməzlər və onları taxıl yığına qədər saxlamağı xahiş edirdilər. Bundan çox köçməmiş, mayın 8-də köçürülənlərin, xüsusilə, ən kasıb adamların [55-56] böyük bir hissəsinin hər şeydə təmin oluna biləcək Qarabağa etmək meyli haqqında. bəzilərinin yaşayış yerlərində saxlanması haqqında və yeməyə pulu olmayanların köçürülməməsi haqqında alihəzrətin 24 aprel tarixli 926 №-li əmrini aldım. Köçmək arzusunda olanlar barəsində mənim verdiyim neçə göstəriş yerinə yetirilib, lakin hələ pul yardımı alınmayıb. Bu haqda da o vaxt alihəzrətə ətraflı məlumat vermişdim.

Mayın 9-da Dilman istehkamından çıxıb, 10-da Xoy qalasına gəldim.

Bu vaxt cənab general-mayor Pankratyev Urmiya, Salmas və Xoy mahallarında köçürülənləri himayəyə götürmək üçün təxminən dörd qəragah zabiti, yaxud başqa etibarlı məmurlar saxlamaq üçün ali-həzrətin icazəsini mənə bildirdi. Ona görə də ali-həzrətin bu etimadını bütün köçən və köçəcək ermənilərə dərhal 1 ağac 7 verst deməkdir. bildirdim və podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukiyə ailələrin qalan hissələrinin yola salınmasına tələsməməyə və onları taxıl yığına qədər saxlamağa göstəriş verdim.

Bundan dərhal sonra Naxçıvan vilayətindən məlumat aldım ki, ora gələn ermənilər hələ orda dayanıblar və hamısı ifrat çatışmamazlığa məruz qalıblar. Mən xüsusi göstərişlərlə yerlərdə onların vəziyyətini yüngülləşdirməyin mümkün olub-olmadığını yoxlamaq qərarına gəldim və ona görə də mayın 17-də Xoy qalasından çıxıb, 19-da Naxçıvan şəhərinə gəldim.

Köçürülənlərin vəziyyətini görüb, kollej assessoru Qamazovu raporta İrəvan şəhərinə - Ermənistan Vilayət İdarəsinə göndərdim. Bu raportda köçürülənlərin yerlərdə tezliklə yerləşdirilməsi və onlara lazımı kömək verilməsi haqqında yuxarıda göstərilənləri xahiş etdim. Naxçıvan xanlığında məskunlaşmaq üçün dövlət torpaqlarının olmamasına görə, bir çox erməni İrəvan və Qarabağ xanlıqlarında məskunlaşmaq üçün yola gətirməyə çalışdım və onları mənim məsləhətlərimə əməl etməyə razı saldım. Lakin köçürülənlərin maddi yardım üçün (ştabs-kapitan Neverovskinin 40-cı Eqr polkunun bütün səyi və fəaliyyəti nəticəsində) heç bir vəsaiti olmayan Naxçıvan şöbəsinə görəndə yuxarıda göstərilənlərə iki min manatdan çox qızıl pul verdim.

Mayın 21-də Naxçıvan şəhərindən çıxıb, ayın 22-də Xoy [56-57] qalasına qayıtdım.

Ali-həzrətin göstərişini mümkün olan qədər yerinə yetirərək Rusiya qoşunlarının tamamilə çıxmasına qədər bir çox ermənilərin köçməsinin qarşısını aldım.

Nəhayət, işlərimin sona çatdığını görüb, ali-həzrət bəzi təfəsilatları şifahi olaraq bildirmək istəyərək yerlərdə saxlanılmış köçkünlərin bir qisminin qeydinə qalması mənim yanımda olan etibarlı məmur podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukiyə tapşırıdım. Mayın 29-da Xoy qalasından yola düşdüm və yolumu İrəvan şəhərindən salaraq Naxçıvanda dayandım. Orda sonuncu göstərişləri də verib, iyunun 18-də Qars şəhərindəki döyüşən dəstəyə gəldim.

Axıska qalası alandan sonra mənim fəaliyyətim və verilən pulun xərclənməsi haqqında ətraflı hesabat tərtib etmək üçün İrəvana getməyə avqustun 29-da ali-həzrət tərəfindən mənə göstəriş verilmək lazım idi.

Səhhətimin pis olmasına baxmayaraq, ali-həzrətin hökmünü yerinə yetirmək üçün yola düşdüm. Lakin Tiflis şəhərinə gələndən sonra ağır xəstəliyə düşər oldum. Bu xəstəlikdən indi bir qədər bənatlaşmışam.

Mən podpolkovnik, knyaz Arqutinski-Dolqorukinin raportunu aldım, lakin bu raportda tam hesabat hazırlamaq üçün lazım olan bütün məlumatlar yox idi. Bununla belə ali-həzrətin əmrlərini dərhal yerinə yetirmək üçün əlavə izahatların tezliklə çatdırılmasını ona göstəriş verərək həmin sənədlərə və məndə olan məlumatlara görə hesabat hazırladım. Bu izahatları alandan sonra ali-həzrətə təqdim etmək şərəfinə nail olacağam.

Beləliklə, 1828-ci il fevralın 26-da fəaliyyətə başlayıb, yerlərdə saxlanılan təxminən 1500 ailə istisna olunmaqla, elə həmin il iyun ayının 11-də fəaliyyətimi başa çatdırdım. Ona görə də bu vaxta kimi mənim yuxarıda xatırlatdığım Qars qa-

lasında qısaca verilmiş hesabatda ali-həzrətə pulun xərc-lənməsi haqqında ətraflı hesabat vermək lazım deyildi.

Bu müddətdə ali-həzrətdən on dörd min manat qızıl pul və 400 manat gümüş pul almışam. O cümlədən də, Naxçıvan şöbəsinə verdiyim 2000 manatdan çox qızıl pulla 8249 xristian ailəsi köçürmüşəm.

Tamamilə mənim ixtiyarımda olan həmin pulu kapitan Derubenkoya həvalə etmişdim. Bu möhtərəm zabitin öz [57-58] işlərinə son dərəcə səy göstərməsi, dəqiqliyi və intizamı ali-həzrətin xüsusi rəğbətini qazanmışdı.

Əlavə olunmuş sənədlərdə, ali-həzrət, mənim yanımda olan məmurların hər birinin nə qədər ailə köçürdüyünə və onların maddi yardım üçün nə qədər pul verdiklərinə, həmçinin, cənab zabitlərə yeməxana üçün verilmiş kirə puluna və sizin əminizə görə fəvqəladə xərclər üçün nə qədər sərf edildiyinə yaxşı-yaxşı fikir verin.

Ali-həzrətə işlərimin bütün gedişatını təqdim edib, əlavə etməyə cürət edirəm ki, Sizin tərəfinizdən əldə olunmuş bütün vilayətlərə səkkiz mindən çox sənaye və zəhmətkeş xalqın ailəsini yerləşdirərək dövlət üçün yeni sərvət mənbəyi kəşf etməsiniz və qətiyyətlə demək olar ki, köçkünlərə xərc-lənmiş pul nə qədər çox olsa da, tezliklə və artıqlaması ilə hökumətə qayıda bilər. Qədim, böyük Ermənistanın çöllərini indi örtmüş səhralar əvəzində isə varlı kəndlər və bölgə də, zəhmətkeş, sənaye adamları və padşaha sədaqətli sakinlər tərəfindən məskunlaşan şəhərlər 1 əmələ gələcək.

Rusiya taxt-tacı üçün ermənilərin bütün qurbanlarının və sədaqətlərinin şahidi olarkən onların xoşbəxtliyini dirçəldən səbəbkar kimi əlahəzrətdən şəxsi diqqətini onlara yönəltməyi və köçkünlərin vəziyyətlərini yüngülləşdirməyi, onların yeni

məskənlərdə məskunlaşmasını mərhəmətli imperatordan xahiş etməyi və bununla başəriyyət və dövlət üçün faydalı olan işi sona çatdırmağı xahiş etməyə cəsarət edirəm.

Əlahəzrətin mənə həvalə etdiyi o qədər iftixar ediləcək tapşırıqın yerinə yetirilməsi mənim həyatımda yeni bir dövr yadır.

24 dekabr, 1829-cu il, Tiflis şəhəri.

ÇAR RUSİYASININ ƏLAHİDDƏ
QAFQAZ KORPUSUNUN
KOMANDİRİ, CƏNAB İNFANTERİYA
GENERALI, GENERAL-ADYUTANT
VƏ KAVALER, QRAF
PASKEVIÇ-İRƏVANSKIYƏ
XRİSTİANLARIN RUSİYA HÜDUDLARINA
KÖÇÜRÜLMƏSİNƏ RƏHBƏRLİK
FƏALİYYƏTİ HAQQINDA
POLKOVNİK LAZAREVİN
HESABATI (1829-CU İL)

ОТЧЕТЪ

Командиру Отдѣльнаго Кавказскаго Корпуса,
Господину Генералу отъ Инфантеріи,
Генералъ-Адьютанту и Кавалеру, Графу
Паскевичу-Эриванскому, о дѣйствіяхъ за-
вѣдывающаго переселеніемъ Христіанъ въ
предѣлы Россіи, Полковника Лазарева.

Въ 1827 году, среди блистательныхъ побѣдъ войскъ
отдѣльнаго Кавказскаго Корпуса, Ваше Сіятельство
видѣли преданность народа Армянскаго, принимав-
шаго участіе въ успѣхахъ Россійскаго оружія. —
Отправляя должность Коменданта города Тавриза,
я занимался, по волѣ Вашей, приуготовленіемъ къ
переселенію сего народа. Какъ единовѣрецъ, ими ува-
жаемый, я передавалъ часто Вашему Сіятельству
чувства благоговѣнія Армянъ къ священному имени
Великаго Монарха Россіи, утверждающаго благополу-
чствіе ихъ соплеменниковъ.

По заключеніи Вами дослославнаго для Россіи ми-
ра съ Персією въ 1828 году, Ваше Сіятельство удо-
стоили меня бытъ исполнителемъ одного изъ по-

лезныхъ (*) для Отечества предначертаній Вашихъ:— переселенія Христіанъ изъ владѣній Персидскихъ въ новопріобрѣтенныя Россією провинціи — Нахичеванскую и Эриванскую, нынѣ благоспѣю Монарха наименованныя Армянскою областію.

Послѣ порабоженія, тяготившаго надъ Армянами и ихъ церковію слишкомъ чепыре вѣка, сдѣлашь первый швердый шагъ къ соединенію сего народа подъ зашитю могущественной Россіи и ея кропкихъ и мудрыхъ законовъ — есть начало дѣла великаго!— Оно принадлежишь Вамъ. — Мы же, какъ Русскому Офицеру, удостоившемуся отъ Вашего Сіятельства столь лестнаго порученія, дѣлаемъ честь отличную—и, какъ Армянину, совершенное счастье.

Съ перваго раза дѣло сіе какъ мнѣ, такъ и многимъ казалось не затруднительнымъ, имѣтъ болѣе, что еще до заключенія мира съ Персією, нѣкоторые изъ Армянъ и Несторіанъ сами приходили къ Вашему Сіятельству съ просьбами о переселеніи ихъ въ Россійскія области. Но въ послѣдствіи, когда имѣ

(*) По мнѣнію Министра нашего и людей, знающихъ хорошо Персію, переселеніе Армянъ сдѣлало для Персидскаго Правительства урону до 4 хъ куруровъ. Одинъ куруръ составляетъ восемь милліоновъ рублей ассигнаціями.

надобно было разсаваться съ домами и могилами трудолюбивыхъ своихъ предковъ, оставившихъ имъ въ наслѣдство пространныя и плодоносныя поля; когда пришлось бросать многолѣтнія заведенія со всѣми ихъ выгодами къ жизни сельской, и наслоящее вѣрное промѣнить на будущее неизвѣстное (*), тогда первые Несторіане хотѣли, чтобы имъ тогда было заплачено за все оставшаеся ими хозяйсво, а потомъ и Армяне также просили, чтобы и имъ на первоначальныя заведенія по крайней мѣрѣ дана была хопля претѣль часпѣ того, чего спонитъ имъ недвижимое имѣніе.

Не смотря на всѣ сіи препятствія, болѣе 8 тысячъ семействъ Армянскихъ было переселено много на землю Русскую во вновь прибрѣтенную Армянскую область. — Изъ многочисленныхъ Несторіанъ, обитающихъ въ Адербиджанѣ, я съ особеннымъ трудомъ успѣлъ только выселить около ста семействъ, хопля употреблялъ непрестанныя усилія для убѣжденія ихъ и предлагать болѣе денежнаго

(*) Тайно разосланные отъ Персидскаго Правительства чиновники и даже находившіяся со мною Англійскія агента спарались внушить Армянамъ самое невыгодное мнѣніе о Русскомъ Правительствѣ, подробности коего значатся въ дѣйствіяхъ о переселеніи.

вспоможение; притомъ переселялъ двухъ Несторіанскихъ Меликовъ Саркоша и Алаверди, имѣвшихъ вліяніе на народъ, давъ имъ значительное вспоможение; но Несторіане рѣшительно объявили, что пока Русское Правительство не запластитъ имъ за оставленную недвижимость, они не попустили съ мѣста.

Преодолиемъ всѣхъ упомянутыхъ препятствій и скорымъ успѣхомъ переселенія обязанъ я доверчивости Армянь къ фамиліи предковъ моихъ и ревностному усердію Гг. Шпабъ и Оберъ-Офицеровъ, находившихся при мнѣ и съ точностію выполнявшихъ всѣ мои приказанія, о коихъ взяваю себя въ обязанность упомянуть въ концѣ сего отчета.

1828 года Февраля 26 числа я получилъ инструкцію Вашего Сіятельства о переселеніи Армянь и другихъ Христіанъ, обитающихъ въ Адербиджанѣ, въ области: Эриванскую, Нахичеванскую и Карабахскую.

Слѣдуя оной, я немедленно сдѣлалъ выборъ Гг. Шпабъ и Оберъ-Офицеровъ, который и утвержденъ Вашимъ Сіанельшвомъ.

Тогда же изъ ассигнованныхъ Вами для вспоможенія переселенцамъ шестнадцати тысячъ червон-

цевъ въ непродолжительномъ времени получилъ я восемь тысячъ и приступилъ къ исполненію сдѣланнаго мнѣ порученія.

41 Егерскаго полка Подполковникъ, Князь Меликовъ, долженъ былъ заняться переселеніемъ Армянь деревни Узумчи и окрестныхъ селеній.

Грузинскаго Гренадерскаго полка Подполковника, Князя Аргутинскаго-Долгорукова, оставилъ я въ Тавризъ завѣдывать переселеніемъ Армянь города и деревень. Ему въ помощь прикомандированы Офицеры и выданы для вспоможенія суммы.

Я же съ другими Офицерами отправился 29 числа Февраля въ Ханство Марагинское и прибылъ 4 Марта въ городъ Марату.

Во все продолженіе дѣйствій моихъ находились при мнѣ разные Персидскіе и Англійскіе Агенты.

Переселеніе производилось слѣдующимъ образомъ: Я старался укрѣпить въ искреннемъ расположеніи Армянь къ переселенію, объѣзжалъ самъ всѣ города и главныя селенія.

Пошомъ, выбиралъ способнѣйшихъ изъ бывшихъ при мнѣ Чиновниковъ, поручалъ имъ завѣдывать значительною частію переселенія, наряжалъ въ нихъ команду младшихъ Офицеровъ и отпускалъ сумму

для вспоможенія переселенцамъ. Сии Чиновники со-
ставляли списки семействамъ, желающимъ пересе-
литься, и подъ росписку выдавали изъ денежное
вспоможение.

Когда партія была готова къ выступленію,
Чиновникъ, заведывающій переселеніемъ Ханства
или многихъ Магаловъ, смотря по обстоятель-
ствамъ, отправлялся съ нею самъ, или на-
ряжалъ Офендера, бывшаго при немъ. При сихъ пар-
тіяхъ находились малый конвой Козаковъ или пѣхо-
ты; а по недоспанию онаго замѣнился нѣкоторымъ
числомъ вооруженныхъ переселенцевъ.

Находясь почти всегда при выступленіи партіи,
или осматривая оныя на походъ, получивъ въ мѣ-
стечкѣ Союзныя изустное разрѣшеніе Вашего Сіятель-
ства дѣйствовать по усмотрѣнію моему на счетъ
издержекъ, я видѣлъ между переселенцами изувѣчен-
ныхъ солдатскихъ женъ и вдовъ, обремененныхъ се-
мействомъ, не имѣвшихъ средствъ для покупки
скота, выдавалъ я симъ несчастнымъ денежное вспо-
можение, что и составляло большую часть рас-
ходовъ экстраординарной суммы.

Приславъ вѣль порученную ему колонну въ по-
рядкѣ и благоустройствѣ до границъ Россіи, и имѣя

сдавалъ ее мѣстному Начальству, извѣстивъ оное
о прибытіи своемъ.

Мнѣ же доставлялись вѣдомости о числѣ высе-
ленныхъ семействъ и о выданной суммѣ съ роспи-
сками получавшихъ.

Когда я приступилъ къ дѣлу, не замедлил встрѣ-
тить величайшія затрудненія.

Армяне искренно желали переселиться; но все ихъ
имущество состояло въ домахъ, плодовыхъ са-
дахъ и отлично воздѣланныхъ поляхъ.

Должны будучи все покинуть, они твердо надѣл-
лись, что въ уваженіе большой ихъ потери, Русское
Правительство вознаградитъ ихъ за оставленныя
недвижимости, и тѣмъ доставитъ имъ средство
къ удобному переселенію въ предѣлы Имперіи и ско-
рому водворенію на мѣстѣ.

Ваше Сіятельство полагали, что они могутъ про-
дать недвижимостъ свою остающимся на мѣстѣ
Христіанамъ или Магометанамъ; въ случаѣ же ско-
раго выступленія оставивъ для сего повѣренныхъ.

Но это не исполнилось. Персидское Правитель-
ство тайно запретило подданнымъ своимъ покупку
имѣній такого рода, и тѣмъ полагало остановить
Армянъ на мѣстахъ, или когда они, не смотря на

по, захопять переселились, Правительство получило оставшиеся после них недвижимостью даром, и через это удержать в пределах Государства значительную сумму денег.

Хотя некоторые Персидские подданные спорговали малое количество Армянских имений; но потом оказались от действительной покупки оных.

Следовательно, когда при покровительстве войск наших, Армяне не могли ничего сделать, повторение их еще менее в этом успеть.

Имение Армян было весьма значительно, а сумма, выдаваемая им на вспоможение, не должна была превышать 40 рублей серебром на семейство.

Впрочем исполняя предписание Вашего Силтельства, я не обольщал Армян щедрыми обещаниями; но прямо говорил им, что они не найдут в областях Российских вдруг много, что оставалось в Персии; но что под сию всегда благотворной и единовольной Державы они могут быть уверены в благоденствии их попомства и собственном спокойствии.

Таковыя внушения, подкрепляемая стараниями бывших при них Гг. Офицеров, имели поль необыкновенный успех, что сначала Армяне Мара-

гинские, а потом и Армяне всего Адербиджана решились все покинуть, и почти все переселились в области России, даже из ошдаленного Ханства Казбинского несколько семейств без всякого прикрытия наших войск пришли и присоединились к переселенцам.

Столь неслыханный пожертвования Армян сделали их совершенно бедными и уже почти все нуждались в денежном вспоможении.

Я должен был им оное делать, стараясь соблюсти спрогайшую экономию, и сумма, выданная каждому семейству, в сложности менее 5 рублей серебром.

Марагинские Армяне подали первый пример действительной преданности. Но в начале Маршаси еще лежал на окрестных полях, и потому выочный скоп переселенцев не имел бы на дороге подножного корма. Это побудило меня приостановить отправление их и отправить для личного донесения Вашему Силтельству в город Тавриз.

И так, сделав все нужные распоряжения и поручив переселение Армян Ханства Маратского, Кол-

лежскому Ассессору Гамазову и Козловскаго пѣхотнаго полка Штабсъ-Капитану Войникову, я выѣхалъ 7 числа Марта изъ города Мараги, и 10 явился къ Вашему Сіятельству въ мѣстечко Софьянъ, гдѣ, донося Вамъ о началѣ дѣйствій моихъ, получилъ отъ Васъ лестное для меня одобреніе и многія изустныя наставленія, которыми пономъ и руководствовался.

10 Числа Марта я возвратился въ Тавризъ и 16, распорядивъ переселеніемъ пашошнихъ Армянъ, отправился въ округъ Салмаскій.

Около сего времени началось дѣйствительное переселеніе; изъ разныхъ пунктовъ Адербиджана выступили многочисленныя партіи и направились къ Араксу. — Магомедане оказывали переселенцамъ величайшую ненависть, сопровождали ихъ ругательствами и даже въ нѣкоторыхъ мѣстахъ бросали въ нихъ камнями. — Но присланы почти всегда умѣли воздержать справедливый гнѣвъ и мнѣніе переселенцевъ, а твердосію свою отвращали почти неизбѣжное кровопролитіе. — Что же касается до Персидскаго Правительсва, оно не обращало никакого вниманія на несправедливыя поступки своихъ подданныхъ,

надѣясь, можетъ быть, что это устрашитъ Армянъ и удержитъ ихъ отъ переселенія.

21 числа Марта я прибылъ въ укрѣпленіе Дильманъ (главный городъ Салмасса). Обѣзжал Армянскія деревни Ханства Салмасскаго, былъ принятъ жителями съ неописаннымъ восторгомъ и изъясненіемъ большой довѣренности.

Поручивъ составленіе списковъ Армянъ Салмасскихъ первоначально Преосвященному Еноху, по недѣлю тогда при мнѣ Офицеровъ, я выѣхалъ изъ округа Салмасскаго 22 Марта и 23 прибылъ въ Урмію, откуда предписалъ Подполковнику, Князю Артушинскому-Долгорукову, прибыть изъ города Тавриза и завѣдывать переселеніемъ Армянъ Салмасскихъ.

Въ сіе время вспушилъ я въ сношеніи съ Г. Генералъ-Маіоромъ Паикратьевымъ, и въ областныхъ, состоящихъ подъ вѣденіемъ его, продолжалъ дѣйствіи мои, неоднократно имѣлъ нужду въ его помощи; и онъ всегда, по возможности, удовлетворялъ мои просьбы.

Въ Армянахъ Ханства Урмійскаго увидѣлъ я то же усердіе и ту же довѣренность. Персидское Пра-

вительство, видя мои успехи, не замедлило поставивши мне новыя преграды.

Оно, сверх чаянiя своего, увидѣло почти всеобщее переселенiе Армянъ, и почувствовало, сколько важна для него потеря великаго числа трудолюбивыхъ подданныхъ. Тогда, вопреки сдѣланнымъ условiямъ, мѣстное Правительство и находящiеся при немъ агенты начали внушать Армянамъ о невыгодномъ переселенiи къ Русскимъ, увѣряя, что они тотчасъ, по переселенiи, будутъ сдѣланы людьми крѣпостными, и вслѣдствiе снмъ будутъ лишены всѣхъ средствъ къ выгодной жизни; что прежде, чѣмъ сдѣлають прочное основанiе семействъ своимъ, лучше изъ нихъ молодые люди будутъ взяты въ солдаты, и прочее; но что, оставшись въ Персiи, освободятся на долгое время отъ всякихъ пощадей, и наконецъ предлагали Армянамъ, для удержанiя ихъ на мѣстахъ, больше денегъ, нежели я могъ давать имъ для переселенiя. — О чемъ тогда же я имѣлъ честь доносить Вашему Сiятельству.

Я принялъ всѣ завѣщанiя отъ меня мѣры, и народъ Армянскiй пребылъ непоколебимъ въ намѣренiи переселиться: но не смояри на всѣ мои успѣхи, я никогда не могъ въ этомъ успѣть.

Въ городѣ Урмiи пребылъ я почти до выступленiя Россiйскихъ войскъ, распоряжая переселенiемъ округовъ Урмiйскаго, Салмаскаго и Хойскаго. — Переселенiе Армянъ Урмiйскихъ поручилъ я Коллежскому Ассессору Гамазову, прибывшему изъ Ханства Марагинскаго, за исключенiемъ четырехъ деревень, кои были поручены мною Маюру, Князю Шаликову и Капитану Шагубатову, а въ крѣпость Хой, по близости къ границамъ Россiи, отправилъ я первоначально Г. Подпоручика Искрицкаго для приуготовленiя Армянъ къ переселенiю.

Еще прежде сего изъ Ханства Марагинскаго, были посылаемы мною надежныя чиновники въ Курдистанъ. — Они съ величайшею опасностiю успѣли выселить и отпуща несколько семействъ: но чрезъ то злоба Куршинцевъ возрасла до высшей степени. Они въ дневное время явно нападали на малыя партiи Армянъ, грабили ихъ и не допускали къ переселенiю. — Я описалъ къ Г. Генералъ - Маюру Панкратьеву, и насилiя сихъ разбойниковъ были несколько приостановлены.

5 Апрѣля Г. Генералъ - Маюръ Панкратьевъ извѣстилъ меня, что одинъ куруръ шумановъ принять уже въ Тавризѣ, и что втроемъ около 20 Россiй-

скія войска выступили из Урмий. — Это принудило меня, по возможности, ускорить дѣйствія переселенія.

Тогда чиновники Персидскаго Правительства прибѣгли къ послѣдней мѣрѣ: Мамедъ Багиръ Ханъ, прибывшій ко мнѣ съ письмомъ отъ Аббасъ Мирзы, жаловался, будто бы самъ слышалъ отъ парши, состоящей изъ 400 семействъ Урмійскихъ Армянъ, что мы принуждаемъ ихъ къ переселенію. Желая обвинить его въ ролюство, я съ сыномъ народнаго Министра, Аскеръ Хана, отправился 12 Апрѣля къ крѣпости Хой, и за агачъ (*) отъ оной, нагнавъ вышеупомянутую паршию, мы допрашивали Армянъ, которые единогласно отвѣчали, что переселяются добровольно: «Мы лучше будемъ иметь праву Русскую, чѣмъ хлѣбъ Персидскій!» сказали они сыну Аскеръ Хана, и я взялъ отъ него письменное свидѣтельство.

13 Апрѣля я прибылъ въ крѣпость Хой, сдѣлавъ тамъ нужныя распоряженія, поручилъ исполненіе оныхъ Майору, Князю Шаликову, совместно съ Подпоручикомъ Искрицкимъ, уже пригласившемъ всѣ нужныя свидѣнія, и 18 Апрѣля возвратился въ укрѣпленіе Дильманъ.

(*) Агачъ значитъ 7 верстъ.

20 Апрѣля прибылъ въ укрѣпленіе Дильманъ Мирза Массудъ, первый Секретарь Его Высочества, Наслѣдника Персидскаго престола. Онъ долженъ былъ присутствовать при переселеніи Армянъ Салмаскихъ, и вручилъ мнѣ письмо отъ Аббасъ Мирзы, въ которомъ Принцъ упрекалъ меня въ насильственномъ переселеніи Армянъ. — Я тотчасъ отвѣчалъ Его Высочеству и доказалъ, что чиновники Его дѣлали на меня ложные доносы, приложивъ къ письму моему свидѣтельство сына Аскеръ Хана. Мирза Массудъ лично удостовѣрился въ справедливости дѣйствій моихъ.

Въ послѣдствіи времени, имѣя надобность въ деньгахъ для продолженія дѣйствій моихъ, я взялъ заимообразно у Г. Генералъ-Майора Панкратьева три тысячи червонцевъ. Еще въ разныя времена занялъ я отъ другихъ лицъ до двухъ тысячъ червонцевъ, кои всѣ возвратилъ изъ полученныхъ мною отъ Вашего Сіятельства денегъ.

20 Апрѣля Россійскія войска выступили изъ области Урмійской. — Семейства, оставшіяся для своихъ надобностей, потерпѣли разныя притѣсненія отъ мѣстнаго Персидскаго начальства и принесли мнѣ въ помѣть жалобу. Съ обшительствомъ

понуидло мѣня стараться какъ можно скорѣе выселить Армянъ Салмасскихъ и Хойскихъ для того, чтобы и они не понесли подобнаго же угнетенія.

И такъ дѣйствія переселенія были мною ускорены; партіи слѣдовали непрерывно одна за другою, и населеніе области Адербиджанской примѣрно уменьшалось.

Когда болѣе 5000 семействъ приближилось къ Араку — другимъ же было выдано денежное вспоможеніе, и уже изъ израсходованное — я получалъ первоначально отношеніе Армянскаго Областнаго Правленія, въ которомъ оно извѣщало мѣня, что по недостатку хлѣба, не можетъ дать нужной помощи пребывающимъ переселенцамъ, и просило удержаніе ихъ до собранія жатвы. — Вскорѣ же за тѣмъ, Маіа 8 дня, получено мною и предписаніе Вашего Сіятельства отъ 24 Апрѣля за N 926, о склоненіи большей части переселенцевъ, особенно бѣдныхъ, идти въ Карабахъ, гдѣ они могутъ быть во всемъ обезпечены; — о задержаніи нѣкоторыхъ на мѣстахъ ихъ жительства и о переселеніи нѣмнѣющихъ средствъ къ прокормленію; каковое предписаніе было исполнено мною на счетъ ихъ, кои хотѣли и объявили желаніе переселиться, но еще не получили денежнаго

вспоможенія. — О чемъ тогда же подробно доносилъ Вашему Сіятельству.

9 Маія я выѣхалъ изъ укрѣпленія Дильманъ, и 10 прибылъ въ крѣпость Хой.

Въ сіе время Г. Генералъ-Маіоръ Панкратьевъ объявилъ мнѣ разрѣшеніе Вашего Сіятельства оспавить до 4хъ Шпабъ-Офицеровъ или прочихъ надежныхъ чиновниковъ для покровительства переселенцевъ въ округахъ: Урмійскомъ, Салмаскомъ и Хойскомъ. — Почему я немедленно объявилъ сію милость Вашего Сіятельства всемъ переселившимся и переселяющимся Армянамъ и предписалъ Подполковнику, Князю Аргунинскому-Долгорукову, не спѣшивъ отправленіемъ остальныхъ частей семействъ, но стараться задержать ихъ до собранія хлѣба.

Вскорѣ послѣ того я получилъ извѣстіе изъ области Нахичеванской, что прибывшіе въ оную Армяне спавтъ еще лагеремъ и во всемъ претерпѣваютъ крайній недостатокъ. — Я рѣшился испытать: не можно ли особыми распоряженіями на мѣстѣ облегчить ихъ участь, и поному, выѣхавъ 17 Маія изъ крѣпости Хой, 19 прибылъ въ городъ Нахичеванъ.

Разсмотрѣвъ положеніе переселенцевъ, я отправилъ въ городъ Эриванъ Коллежскаго Ассессора Гама-

зова съ рапортомъ Армянскому Областному Правленію, въ которомъ просилъ оное о скоромъ водвореніи переселенцевъ на мѣстахъ, и о подаініи имъ должной помощи.—По неизмѣнно же въ Ханствѣ Нахичеванскомъ казенныхъ земель для поселенія, спарался я уговорить многихъ Армянъ поселиться въ Ханствахъ Эриванскомъ и Карабахскомъ, и убедилъ ихъ послѣдовать моему совѣту; но, видя Нахичеванское отдѣленіе, не имѣвшее никакихъ средствъ къ вспомошествованію переселенцевъ (при всемъ усердіи и дѣятельности 40-го Егерскаго полка Штабсъ-Капитана Невѣровскаго), выдалъ я оному болѣе двухъ тысячъ червонцевъ.

24 Маія я выѣхалъ изъ города Нахичевана и 22 возвратился въ крѣпость Хой.

Исполняя скѣль возможно предписаніе Вашего Сіятельства, я приостановилъ переселеніе многихъ Армянъ до совершеннаго выступленія Россійскихъ войскъ.

Наконецъ, видя приближающееся окончаніе моихъ дѣйствій, и желая изуспѣшно объяснить Вашему Сіятельству нѣкоторыя подробности, я поручилъ распоряжанію частію удержанныхъ на мѣстахъ пересе-

ленцевъ, находящемуся при мнѣ надежнѣйшему чиновнику, Подполковнику Князю Аргутинскому-Долгорукову. 29 Маія выѣхалъ я изъ крѣпости Хой, и остановился въ Нахичеванѣ, продолжалъ путь свой чрезъ городъ Эривань. Въ ономъ сдѣлалъ послѣдній распоряженія, и 18 Іюня прибылъ къ дѣйствующему опрѣду, при городѣ Карсъ.

По влѣтніи крѣпости Ахалцихъ, Вашему Сіятельству угодно было предписать мнѣ 29 Августа опправиться въ Эривань для составленія подробнаго отчета о дѣйствіяхъ моихъ и о расходѣ выданной мнѣ суммы.

При всемъ разстройствѣ моего здоровья, я опправился для исполненія повелѣнія Вашего Сіятельства; но, по прибытіи въ городъ Тифлисъ, впалъ въ тяжкую болѣзнь, опъ которой едва теперь получилъ нѣкоторое облегченіе.

Между тѣмъ получилъ я рапортъ Подполковника Князя Аргутинскаго-Долгорукова, и хотя приложенныя при ономъ бумаги не заключаютъ въ себя всѣхъ свѣдѣній, нужныхъ для составленія полнаго отчета; но чтобы исполнить немедленно приказанія Вашего Сіятельства, я составилъ оный по симъ бумагамъ и

по имѣющимся у меня свидѣніямъ, предписавъ ему о скорѣйшемъ доставленіи ко мнѣ дополнительныхъ поясненій, которыя, по полученіи, буду имѣть честь также представить Вашему Сіятельству.

И такъ, начавъ дѣйствія мои 26 Февраля 1828 года, я окончилъ оныя 11 Іюня того же года, за исключеніемъ приостановленныхъ на мѣсахъ около 4500 семействъ; почему и не лзя было до сего времени представить Вашему Сіятельству подробнаго отчета о израсходованіи суммы, что и упомянуто мною въ краткомъ поданномъ отчетѣ при крѣпости Карсъ.

Въ продолженіи всего времени получилъ я отъ Вашего Сіятельства четырнадцать тысячъ червонцевъ и 400 рублей серебромъ; въ томъ числѣ болѣе 2000 черв., выданныхъ мною Нахичеванскому отдѣленію, и съ сими средствами переселилъ 8249 семействъ Христіанскихъ.

Сю сумму, состоящую совершенно на отвѣтственности моей, вѣрилъ я Капитану Дерубенкѣ. Чрезвычайное усердіе, точность и порядокъ въ дѣлахъ сего достойнаго Офицера заслуживаютъ особеннаго вниманія Вашего Сіятельства.

9*

Въ приложенныхъ бумагахъ, Ваше Сіятельство умоптрите, сколько семействъ переселено каждымъ изъ чиновниковъ, бывшихъ при мнѣ, и какую сумму они выдали на вспоможеніе; также сколько вышло Гг. Офицерамъ на столовые и прогонныя деньги и на экстраординарные расходы по назначенію Вашему.

Представивъ Вашему Сіятельству весь ходъ дѣйствій моихъ, я смѣю присовокупить, что населивъ приобритенныя Вами обширныя области, болѣе восьми тысячъ семействъ народа промышленнаго и трудолюбиваго, Вы открыли для Государства новый источникъ богатства и рѣшительно можно сказать, что какъ бы значительна не была сумма, издержанная на переселенцевъ, оная вскорѣ можетъ съ избыткомъ быть возвращена Правительству. Въмѣсто же пустынь, покрывающихъ теперь поля древней великой Арменіи, возникнутъ богатныя селенія, а, можетъ быть, и города (*), населенныя

(*) Кизляръ и новый Нахичеванъ нынѣ дѣятельныя колоніи, приносящія значительный доходъ Государству, поражаютъ успѣхами своей промышленности. — До подворенія же Армянъ, являлись безплодную пустыню.

жилиelmi трудолюбивыми, промышленными и преданными Государю.

Будучи свидѣтелемъ всѣхъ пожертвованій и преданности Арміи къ Престолу Россійскому, я пріемлю смѣлость просить Вашего Сіятельства, какъ виновника возражающагося ихъ счастья, обратиться на нихъ Ваше особенное вниманіе и не оставить ходатайствовашъ у Всемилостивѣйшаго Государя Императора о облегченіи участи переселенцевъ и о способахъ къ прочному основанію ихъ новыхъ жилищъ, и пѣтъ довершивъ дѣло, человѣчеству и государству полезное.

Исполненіе столь яснаго порученія, возложеннаго на меня Вашимъ Сіятельствомъ, дѣлаешь эпоху въ моей жизни.

Въ заключеніе долгомъ считаю доложить, что я сочту себя совершенно счастливымъ, ежели Ваше Сіятельство удостоитъ представить Государю Императору о награжденіи безпримѣрнаго усердія и исполненій труднѣйшихъ порученій, часто съ опасностію жизни своей, находившихся при мнѣ Гг. Шпабъ и Оберъ-Офицеровъ, также отличившагося Духовенства и жителей, которые много и ревностно способствовали переселенію, и о утвержденіи нѣкоторыхъ изъ

нихъ въ правахъ, коими они издавна пользовались въ Персіи. Декабря 24 дня, 1829 г. *Городъ Тифлисъ.*

**ERMƏNİ VİLAYƏTİNİN RUSİYA
İMPERİYASINA BİRLƏŞDİRİLMƏSİ
DÖVRÜNDƏ ONUN VƏZİYYƏTİNƏ DAİR
TARİXİ ABİDƏ**

**İmperator Sankt-Peterburq Elmlər Akademiyası
tərəfindən yarım Demidov mükafatına
layiq görülmüşdür**

I. Şopen

**Dövlət müşaviri, Erməni vilayəti gəlirlər və dövlət
əmlakı idarəsinin keçmiş sədri**

**SANKT-PETERBURQ.
İMPERATOR ELMLƏR AKADEMİYASININ
MƏTBƏƏSİNDƏ**

1852-Cİ İL

**1828-1829-CU İLLƏRDƏ
İRƏVAN QUBERNİYASINDA
ƏHALİNİN SİYAHİYAALINMASI
ÜZRƏ STATİSTİK GÖSTƏRİCİLƏR**

ERMƏNİ BÖLGƏSİNİN

ERMƏNİ BÖLGƏSİNİN										
№ Ümumi	№ mahallar üzrə	Şəhərlərin və kəndlilərin adları	Müslimanlar				Yerli Ermanilər			
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
				küşi	qadın	Cami		küşi	qadın	Cami
1. Qırıq-bulaq										
1	1	Oxçabərd	12	33	40	73				
2	2	Mangüz	11	34	26	60				
3	3	Çünçü					22	54	49	103
4	4	Kamalı	13	21	16	37				
5	5	Tutuya	10	21	15	36				
6	6	Zar	20	49	40	89				
7	7	Çatqiran	4	10	9	19				
8	8	Qəmri					6	15	14	29
9	9	Ağazor	3	13	14	27	9	20	22	42
10	10	Baş-kənd								
11	11	Şaqab								
12	12	Əramus								
13	13	Zak					1	2	2	4
14	14	Ərinc					33	100	92	192
15	15	Avan								
16	16	Calmakçı					80	197	181	378
17	17	Kanakir	2	10	5	15	58	214	172	386
18	18	Katran	6	14	13	27				
19	19	Ptkni (Bağçalıq)					18	51	41	92
20	20	Meqyub								
21	21	Əlar (Əllər)					18	44	44	88
22	22	Əlqovan					17	46	36	82
2. Zangi-basar										
23	1	Sinqovit-Bayaz	16	39	36	75	11	33	26	59
24	2	(Yuxarı) Çarbak	7	17	14	31				
25	3	Sinqovit					11	25	23	48
26	4	Noraqovit					28	82	76	158
27	5	Beybutabad								
28	6	Uluxanlı	311	970	767	1737				
29	7	Aşak Necili	45	203	208	411				
30	8	Yuxarı Necili	20	86	69	155				
31	9	Hacı Əlyar (İpaklı)	75	250	195	445				
32	10	Kalara					35	77	73	150
33	11	Ağcağılaq	14	33	37	70				
34	12	Sırtabad (Uşaklı)					51	103	112	215
35	13	Arşut	50	139	125	264				
36	14	Haçaparax	75	182	144	326				
37	15	Goy-Gumbaz	4	12	9	21	8	18	14	32
38	16	Sarıyanlar-Karaba	7	17	12	29				
39	17	Səlli Dəmrişi	46	196	142	338				
40	18	Qaraqulaq	23	84	67	151				
41	19	Vermacayır	11	33	28	61				
42	20	Domuzqıyan	42	188	167	355				

ƏHALİNİN CƏMƏLİ

ƏHALİNİN CƏDVƏLİ												
Ermanilər Ümumilikdə						Ümumilikdə						
Fars ölkəsindən				Köçürülənlər	Türkiyədən				Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
Ailələrin sayı		Nəfər sayı (Ruh sayı)		Cami	Ailələrin sayı		Nəfər sayı (Ruh sayı)			k kişi	qadın	Cami
kişi	qadın	kişi	qadın		kişi	qadın	kişi	qadın				
									12	33	40	73
									11	34	26	60
1	2	3	5						23	56	52	108
									13	21	16	37
									10	21	15	36
									20	49	40	89
11	24	26	50						15	34	35	69
26	96	74	170						32	111	88	199
									12	33	36	69
2	4	5	9						2	4	5	9
28	73	61	134						28	73	61	134
53	123	98	221		1	4	3	7	54	127	101	228
7	18	18	36		10	41	33	74	18	61	53	114
9	24	23	47		1	2	2	4	43	126	117	243
38	91	83	174						38	91	83	174
13	32	32	64		3	9	6	15	96	238	219	457
10	24	17	41		6	18	17	35	76	266	211	477
									6	14	13	27
									18	51	41	92
5	19	14	33		1	10	7	17	6	29	21	50
3	9	6	15		12	26	29	55	33	79	79	158
10	22	22	44		4	13	11	24	31	81	69	150
									27	72	62	134
									7	17	14	31
74	204	186	390						85	229	209	438
84	264	224	488						112	346	300	646
150	454	412	866						150	454	412	866
									311	970	767	1737
24	68	46	114						69	271	254	525
14	38	38	76						34	124	107	231
									75	250	195	445
									35	77	73	150
									14	33	37	70
21	45	48	93						72	148	160	308
31	61	66	127						81	200	191	391
									75	182	144	326
33	84	63	147						45	114	86	200
									7	17	12	29
									46	196	142	338
									23	84	67	151
									11	33	28	61
									42	188	167	355

ERMƏNİ BÖLGƏSİNİN

№ Ümumi	№ mahallar üzrə	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müsəlmənlər				Yerli Ermanilər			
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
				kıjı	qadın	Cəmi		kıjı	qadın	Cəmi
43	21	Sarıvəntar	28	85	67	153				
44	22	Reyhanlı	12	49	31	80				
45	23	Abul kəndi	17	50	35	85				
46	24	Seyid (Seyid Məmməd)	20	59	54	113				
47	25	Sarıcalar	18	59	48	107				
48	26	Şolli-Mehmandar	69	228	178	406				
3. Gəmi-basar										
49	1	Ağ-Hamzalı	45	118	114	232				
50	2	Yəmənzilalı	19	72	63	135				
51	3	Qara-qapa	6	26	19	45				
52	4	Qaratağı	26	70	58	128				
53	5	Karətli	31	95	88	183				
54	6	Boğmalı	30	123	120	243				
55	7	İmam-sahli	5	17	14	31				
56	8	Qaraqoyunlu	13	38	34	72				
57	9	Göyləsar Ulya	24	62	59	121				
58	10	Toxanpahlı								
59	11	Seyxzadlı	61	250	224	474				
60	12	Təmənlı								
61	13	Qara Hamzalı	11	33	22	55				
62	14	Cığdamlı	34	96	70	166				
63	15	Başnəli	8	14	16	30				
64	16	Uğurbaylı	13	46	41	87				
65	17	Ciləkənlı (Çınaxənlı)	29	79	76	155				
66	18	Dəlilər (Böyük Dəlilər)	10	27	19	46				
67	19	Dəlilər (Kiçik Dəlilər)								
68	20	Novruzlu	1	4	3	7				
69	21	Kəmərlı	31	88	79	167				
70	22	Dərğalı	22	69	56	125				
71	23	Yuxı	5	18	15	33				
72	24	Məsimli	10	34	28	62				
73	25	Bəqavətlı	22	57	45	102				
74	26	Buzavənd-Axundlu	20	55	47	102				
75	27	Artəgət								
76	28	Qurbanqılıp (və ya Torpaqgala)	12	22	18	40				
77	29	Tapəbaşu	1	3	2	5				
78	30	Dvin	15	32	19	51				
79	31	Ayazlı	7	21	22	43				
80	32	Buzavənd-Quləməli	18	50	36	86				
81	33	Doğquz	27	65	62	127	2	6	2	8
82	34	Yəmənzilalı	10	26	18	44				
83	35	Mehrəbəlı								
84	36	Aşağı Qışlağı					11	26	19	45
85	37	Cənnətlı	13	27	32	59				
86	38	Ağbaş					21	38	54	92
87	39	İpəklı	5	11	11	22				
88	40	Göyləsar	1	3	2	5				
89	41	Arpəva	8	19	16	35				
90	42	Qarəzəli	16	53	49	102				
91	43	Aratən	14	52	47	99				
92	44	Eminca	11	26	19	45				
93	45	Aralıq	20	44	48	92				
94	46	Cofışık	5	17	14	31				

ƏHALİSİNİN CƏDVƏLİ

Ermanilər Ümumilikdə					Ümumilikdə					
Köçürülənlər					Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)				
Fars Əkəsindən				Türkiyədən						
Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kıjı	qadın	Cəmi		Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kıjı	qadın	Cəmi

ERMƏNİ BÖLGƏSİNİN

№ Ümumi	№ mahallar üzrə	Şəhərlərin və kəndlilərin adları	Müsləmanlar				Yerli Ermanilər		
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı : (Rüh sayı) kişi qadın Cəmi	Ailələrin sayı	Nəfər sayı : (Rüh sayı) kişi qadın Cəmi			
95	47	Sirboğan	4	10	9	19			
96	48	Bayburt	19	54	42	96			
97	49	Kolyanar	28	79	64	143			
98	50	Körpüçöləli	26	64	105	129			
99	51	Col	11	38	24	62			
100	52	Koçit	6	24	16	40			
4. Vedibasar									
101	1	Xorvirab	3	4	4	8			
102	2	Vedi-Suffa	28	83	83	166			
103	3	Əli-Mahammadçöləli	20	49	53	102			
104	4	Şuyrölü	35	135	128	263			
105	5	Xəlissə	23	81	68	149			
106	6	Davallı	2	11	17	28			
107	7	Vedi-Üllyə	131	441	358	799	2	9	6
108	8	Dağı	16	43	41	84			
109	9	Koravan	9	35	24	59			
110	10	Yengicə	4	18	19	37			
111	11	Aşvar	13	42	38	80			
112	12	Sadarak	135	469	409	878			
113	13	Əsnı	11	20	21	41			
114	14	Karkı	3	11	6	17			
115	15	Qadılı	11	24	21	45			
116	16	Qarağac	12	52	42	94			
117	17	Cəməlbəsan	9	26	25	51			
118	18	Cəfın	37	87	91	178			
119	19	Ormanis	24	61	44	105			
120	20	Kövsüz	39	113	108	221			
121	21	Ərmik	9	23	21	44			
5. Şəvər									
122	1	Quşcu-Damircili	37	77	65	142			
123	2	Maxta	39	90	68	158			
124	3	Dudanka	23	62	55	117			
125	4	Zeyva	24	59	57	116			
126	5	Norazən-Suffa	11	39	30	69			
127	6	Aksikənd	10	26	15	41			
128	7	Mahmudkəhdi	11	35	33	68			
129	8	Norazən-Üllyə	25	62	54	116			
130	9	Lövşən	5	13	10	23			
131	10	Daşarx	15	34	31	65			
132	11	Kürəkçölü	28	107	88	195			
133	12	Kürəkəndi	19	40	44	84			
134	13	Şəhriyar	44	103	80	183			
135	14	Yengicə	104	246	238	484			
136	15	Cəməxtir	29	58	67	125			
137	16	Cərcibəğan	19	54	46	100			
138	17	Mahammad-Sabir	9	21	19	40			
139	18	Müğançiq Mirzə-Müstüm	12	31	31	62			
140	19	Müğançiq Mehribəli	10	25	21	46			
141	20	Qarxın	28	76	72	148			
142	21	Aralıx-Kərbəli-xan	26	73	65	138			
143	22	Aralıx Mahammadalı boy	17	45	32	77			
144	23	Şiyaxlı	17	51	40	91			
145	24	Konacən	23	71	61	132			

ƏHALISININ CƏDVƏLİ

[illegible]

ERMANI BÖLGESİNİN

Nr Ümumi	Ni mahaller üzeri	Şaharların ve kandioların adları	Musalmanlar				Yerli Ermanılar			
			Ailaların sayı	Nafar sayı (Ruh sayı)			Ailaların sayı	Nafar sayı (Ruh sayı)		
				kıçı	qadın	Cami		kıçı	qadın	Cami
146	25	Paro	30	101	68	169				
147	26	Ölekli	12	28	30	58				
148	27	Yelqaz-Şeşac	19	36	37	73				
149	28	Vermazyar	33	95	94	189				
150	29	Kamiglar								
151	30	Ardebulla	22	68	68	136				
152	31	Abbas Qışlağı	39	103	111	214				
153	32	Tomasi	22	54	45	99				
154	33	Vayır Sullu	21	52	55	107				
155	34	Sardarabad	23	40	41	81				
156	35	Diyadin	9	23	23	46				
157	36	Brab-Yengica	45	106	92	198				
158	37	Qara Hasanlı	57	147	137	284				
159	38	Babaki va ya Abıyaylı	11	31	30	61				
160	39	Keytas	18	51	47	98				
161	40	Darıvşlar	33	93	77	170				
162	41	İrbatan	19	37	46	83				
163	42	Kalac	32	59	71	130				
164	43	Ölçür	33	82	102	184				
165	44	Muğanlı	37	103	102	205				
166	45	Qorçulu	18	53	45	98				
167	46	Ağ Əhməd	30	96	92	188				
168	47	Qarabörc	25	65	60	125				
169	48	Tazakənd	9	37	23	60				
170	49	Burumlu	18	50	48	98				
171	50	Vayır-Ünlü	105	289	247	536				
Cam			1305	3397	3113	6510	0	0	0	0
6. Sürmali										
172	1	Artıri					177	506	510	1016
173	2	Rahmatabad va ya Ramazan kəndi	18	55	50	105				
174	3	Hasanabad	12	50	48	98				
175	4	Süleymanabad	22	97	77	174				
176	5	Canatlı	23	87	68	155				
177	6	Dəyburun					58	192	158	350
178	7	Tokarsahli Qacar	29	112	87	199				
179	8	Tokarsahli Bayat	14	44	39	83				
180	9	Göycəli	9	28	25	53				
181	10	Siraci	7	25	19	44				
182	11	Safarqulu	13	43	31	72				
183	12	Əlcan					17	60	60	120
184	13	Hüseyn Kəndi					24	64	63	127
185	14	Mürşid Əlqışlağı	8	23	22	45				
186	15	Zulfəqar	10	28	28	56				
187	16	Tecirli	3	10	11	21	35	106	114	220
188	17	Evclər					51	171	160	331
189	18	Amarat	3	8	8	16				
190	19	Nacaf Əli	3	12	12	24	19	75	75	150
191	20	Qazışlağı	14	46	30	76	23	72	60	132
192	21	Əlari					36	144	132	276
193	22	Panik					43	138	122	260
194	23	Qizil Zakir	11	28	31	59	6	16	17	33
195	24	Qazışlağı	20	81	72	153				

ƏHALİNİN CƏDVƏLİ

Ermanılar ümumilikdə								Ümumilikdə																																							
Fars Əlkəsindən				Köçürülənlər				Türkiyədən				Ailəların sayı																																			
Ailəların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kış	qadın	Cəmi	Ailəların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kış	qadın	Cəmi	Ailəların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)					kış	qadın	Cəmi																													
34	75	60	135									64	176	128	304																																
53	139	131	270									65	167	161	328																																
												19	36	37	73																																
42	117	96	213									75	212	190	402																																
62	162	128	290									62	162	128	290																																
												22	68	68	136																																
												39	103	111	214																																
												22	54	45	99																																
												21	52	55	107																																
												23	40	41	81																																
												9	23	23	46																																
												45	106	92	198																																
												57	147	137	284																																
25	105	89	194									11	31	30	61																																
												43	156	136	292																																
												33	93	77	170																																
												19	37	46	83																																
												32	59	71	130																																
												33	82	102	184																																
												37	103	102	205																																
												18	53	45	98																																
												30	96	92	188																																
												25	65	60	125																																
												9	37	23	60																																
												18	50	48	98																																
												105	289	247	536																																
336	953	804	1757		0	0	0	0	0	0	0	1641	4350	3917	8267																																
0																																															
				74				188				251				694				664				1358																							
												18				55				50				105																							
												12				50				48				98																							
												22				97				77				174																							
												23				87				68				155																							
												74				241				185				426																							
												29				112				87				199																							
												14				44				39				83																							
												9				28				25				53																							
												7				25				19				44																							
												13				41				31				72																							
								2				6				9				15				36				69				135															
2				10				3				13				3				9				9				18				29				83				75				158			
																8				23				22				45																			
23				89				77				176								33				117				105				232															
																2				4				8				12				40				120				133				253			
																19				53				36				89				70				224				196				420			
																				3				8				16																			
																8				18				11				29				30				105				98				201			
																6				11				13				24				43				129				103				232			
																3				7				4				11				39				151				136				287			
																1				3				2				3				44				141				124				265			
																																17				44				48				92			
																																20				81				72				153			

ERMƏNİ BÖLGƏSİNİN

ERMƏNİ BÖLGƏSİNİN

№ (Ünvanı)	№ məhəllər üçün	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müsəlmanlar				Yerli Erəmlər			
			Allahın sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Allahın sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
				kıy	qədim	Cəmi		kıy	qədim	Cəmi
245	24	Gülübr	8	21	19	40				
246	25	Əkərək	21	68	52	120	1	3	2	5
247	26	Suki	12	32	36	68				
Dərəkənd məhəlləsi										
248	27	Kahin	22	66	60	126				
249	28	Hasancan	5	12	10	22				
250	29	Xədimli	7	20	17	37				
251	30	Sarəbdal	7	28	22	50				
252	31	Çiçəkli	9	20	24	44				
253	32	Kələkəli	11	32	28	60				
254	33	Gülübulaq	10	28	27	55				
255	34	Hasənkəndli	10	29	24	53				
256	35	Ajdiz	17	43	33	76				
257	36	Soyuqbulaq	4	17	14	31				
258	37	Candərviz	16	47	44	86				
259	38	Əhmədçaq	8	16	17	33				
260	39	Qırıxbulq	13	32	28	60				
261	40	Qalacə	25	81	84	165				
262	41	Difrunca	11	37	27	64				
263	42	Ağcaq	6	15	14	29				
264	43	Cəfərabad	5	11	11	22				
265	44	Qaradaj və ya Bayramkəndi	2	8	6	14				
266	45	Giləvərdi-Karabə	11	37	25	62				
267	46	Kirəmpə-Ağaj	12	39	36	75				
268	47	Əliməli	12	33	28	61				
269	48	Tekəli	15	60	43	103				
270	49	Pindəmir	2	4	3	7				
271	50	Tikəli	17	57	40	97				
272	51	Çirəxli	8	26	21	47				
274	52-53	Parnout-İrəbad	34	97	98	195				
275	54	Osmanikəndi	3	10	7	17				
8. Səadi məhəlləsi										
276	1	Soyudlu	4	11	8	19				
277	2	Həsənkəndi	9	30	27	57				
278	3	Cirəxli	15	54	48	102				
279	4	Əlimcan	4	8	6	14				
280	5	Hacı-Bayramlı	52	172	160	332				
281	6	Gyüzüfat	6	14	14	28				
282	7	Keyirbəyli	47	155	146	301				
283	8	Əssar	14	52	40	92				
284	9	Səhrəvid	9	21	38	59				
9. Təlim məhəlləsi										
285	1	Nor-Təlim								
286	2	Əspək	11	31	31	62				
287	3	Məhrizəni	15	40	35	75				
288	4	İrində	6	13	16	29				
289	5	Qaraqəməz	12	30	19	49				
290	6	Truxan Ağcaqala	16	36	34	70				
291	7	Ağaj Ağcaqala	11	30	23	53				
292	8	Yığıl	5	9	9	18				
293	9	Ələxşir	4	8	4	12				
294	10	Baxcaçək	3	5	5	10				
295	11	Suxaçı	4	9	10	19				

ERMANI BÖLGESİNİN

No Ümumi	Ne mahallar üzeri	Şaharların ve kamların adları	Müsalmanlar				Yerli Ermanlar			
			Ailaların sayı	Nafar sayı (Ruh sayı)			Ailaların sayı	Nafar sayı (Ruh sayı)		
				kıçı	qadın	Cami		kıçı	qadın	Cami
296	12	Dadali								
297	13	Aralıq	3	8	8	16				
298	14	Hin-Talin								
299	15	Gözü								
300	16	Nor-Karmazili								
301	17	Quldarvış								
302	18	Adyaman								
303	19	Masara	1	3	4	7	74	225	191	416
304	20	Sadili								
10. Seydili ve Axsaxlı mahall										
305	1	Dian	7	17	15	32				
306	2	Qaracalar	19	57	47	104				
307	3	Avan	15	59	45	104				
308	4	Maxta	4	21	17	38				
309	5	Kum	12	32	30	62	6	16	12	28
310	6	Qoytul	6	16	12	28				
311	7	Ucan	16	37	25	62				
312	8	Dığır	7	23	12	35				
313	9	Persi	14	43	33	76				
314	10	Kotanlı	17	43	37	80				
315	11	Nazravan	35	101	93	194				
Axsaxlı torpağı										
316	12	Nor-Qazanfar	20	59	51	110				
317	13	Sarıgöl	16	49	38	87				
318	14	Uji	26	84	83	167				
319	15	Kıçkıkand	12	44	33	77				
320	16	Babakisi	10	37	35	72				
321	17	Kiracılı	12	47	29	76				
322	18	Kalaykand	19	44	52	96				
323	19	Tipid	16	48	44	92				
324	20	Qaracaviran	28	92	70	162				
11. Sardarabad mahall										
325	1	Şefirabad	53	167	151	318				
326	2	Qarvan	77	250	212	462				
327	3	Türkmanlı	12	30	34	64				
328	4	Çubuxcu					8	16	16	32
329	5	Manxara-Kök					17	52	59	111
330	6	Evcilar					9	34	34	68
331	7	Ağcaax	12	62	67	129	1	6	5	11
332	8	Armutlu	10	32	40	72	27	73	66	139
333	9	Uzunoba					10	33	33	66
334	10	İydali	21	62	51	113				
335	11	Kaca Baralı	14	45	40	85				
336	12	Canfida	36	145	138	283				
337	13	Quzqudan					26	75	61	136
338	14	Qurduqulu					22	90	101	191
339	15	Tappadavi					15	43	38	81
340	16	Karim anı	41	166	145	311				
341	17	Sardarabad					212	765	722	1487
342	18	Molla Bayazıt								
343	19	Keçili					85	318	312	630
344	20	Şahriyar								
345	21	Caferabad					20	81		162

ƏHALİSİNİN CƏDVƏLİ

Ermanilər ümumilikdə					Ümumilikdə					
Köçürülənlər					Ailaların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)				
Fars ölkəsindən		Türkiyədən				kişi	qadın	Cəmi		
Ailaların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	Ailaların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)							
küç	qadın	Cəmi	küç	qadın	Cəmi					
			5	19	17	36	5	19	17	36
							3	8	8	16
			29	86	80	166	29	86	80	166
			10	36	28	64	10	36	28	64
			5	11	11	22	5	11	11	22
			13	49	46	95	13	49	46	95
			10	38	32	70	10	38	32	70
			22	72	66	138	22	72	66	138
			35	140	122	262	35	140	122	262
							0	0	0	0
							7	17	15	32
							19	57	47	104
							15	59	45	104
							4	21	17	38
							18	48	42	90
							6	16	12	28
							16	37	25	62
							7	23	12	35
							14	43	33	76
							17	43	37	80
							35	101	93	194
							0	0	0	0
							20	59	51	110
							16	49	38	87
							26	84	83	167
							12	44	33	77
							10	37	35	72
							12	47	29	76
							19	44	52	96
							16	48	44	92
							28	92	70	162
							0	0	0	0
							53	167	151	318
							77	250	212	462
							12	30	34	64
							8	16	16	32
							24	68	72	140
							24	73	69	142
							13	68	72	140
							37	105	106	211
							27	79	67	146
							21	62	51	113
							14	45	40	85
							36	145	138	283
							26	75	61	136
							37	134	140	274
							15	43	38	81
							55	215	198	413
							212	765	722	1487
							0	0	0	0
							85	318	312	630
							0	0	81	162
							20	81	0	0

ERMƏNİ BÖLGƏSİNİN

№ Ümumi	№ mahallər üzrə	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müsləmanlar			Yerli Ermanilər				
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			
				kıjı	qadın		Cami	kıjı	qadın	Cami
346	22	Katıkarx					17	54	46	100
		12. Körpübasar mahalı								
347	1	Qamarlı	17	66	61	127				
348	2	Xatınarx	28	117	91	208				
349	3	Mirza Hüseyn	23	104	88	192				
350	4	Safabad	8	22	27	49				
351	5	Aralıx Kolanı	39	143	141	284				
352	6	Zeyva	34	124	110	234	31	131	121	252
353	7	Yaxalı və ya Aşağı Yasalı								
354	8	Əlibaylı					20	74	55	129
355	9	Əbdürrəhman	5	15	15	30	18	66	48	114
356	10	Vaqarabad					397	1029	928	1957
357	11	Kirampa	19	50	40	90				
358	12	Muğancıq					15	45	46	91
359	13	Samanqar	15	48	32	80	52	161	140	301
360	14	Aytaxt								
361	15	Körpəli					42	123	118	241
362	16	Kürəkəndi	8	25	22	47				
363	17	Ağcaqala	11	41	38	79				
364	18	Oznanuz								
365	19	Ağnaton	3	11	10	21	1	3	3	6
366	20	Frangənots					24	89	87	176
367	21	Tossuz	9	24	24	48	10	33	30	63
368	22	Hacı Qara	4	15	12	27	4	15	7	22
369	23	Molla Dursun	11	46	29	75	8	22	23	45
370	24	Hacılar	12	34	27	61				
371	25	Əramlı	4	8	9	17				
372	26	Ayrıntı	7	21	17	38				
373	27	Qızıl Damir	15	63	57	120				
374	28	Üyən					82	303	281	584
375	29	Qızılqarak					122	422	398	820
376	30	Parpi	3	14	14	28	21	90	67	157
377	31	Tekiya	26	83	72	155				
378	32	Əkarak	27	93	73	166				
379	33	Batırncı	7	30	21	51				
380	34	Haxıs	16	44	49	93				
381	35	Pirakan					15	48	39	87
382	36	Ərkov	12	29	25	54				
383	37	Talıç	9	37	24	61				
384	38	Talıç Əkarak	7	43	27	70				
385	39	Kalaşan	9	15	13	28				
386	40	Yeqıvard					30	118	98	216
		13. Abaran Mahalı								
387	1	Moqni					10	24	25	49
388	2	İohanavang								
389	3	Böyük Karbi								
390	4	Kiçik Karbi								
391	5	Saqmosavang								
392	6	Akına-Gök								
393	7	Qalaça								
394	8	Günbəz								
395	9	Bazarcıq								
396	10	Şirəqala								

ƏHALİNİN CƏMƏLİ

Ermanilər ümumilikdə							Ümumilikdə				
Köçürülənlər							Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			
Fars ölkəsindən				Türkiyədən				kıjı	qadın	Cami	
Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)						
	kıjı	qadın	Cami		kıjı	qadın	Cami				
								17	54	46	100
								0	0	0	0
								17	66	61	127
119	368	294	662					147	485	385	870
								23	104	88	192
								8	22	27	49
								39	143	141	284
32	92	80	172					97	347	311	658
								0	0	0	0
								20	74	55	129
								21	81	63	144
26	81	62	143	18	39	36	75	441	1149	1026	2175
				4	11	14	25	23	61	54	115
1	9	4	13					16	54	50	104
				3	12	7	19	70	221	179	400
63	183	156	339					63	183	156	339
28	93	85	178					70	216	203	419
								8	25	22	47
17	48	54	102					28	89	92	181
37	107	85	192					37	107	85	192
25	78	81	159					29	92	94	186
								24	89	87	176
								19	57	54	111
20	50	42	92					28	80	61	141
								19	68	52	120
26	67	57	124					38	101	84	185
								4	8	9	17
								7	21	17	38
47	161	129	290					62	224	186	410
2	13	5	18	2	5	4	9	86	321	290	611
				2	3	3	6	124	425	401	826
								24	104	81	185
								26	83	72	155
29	76	76	152					56	169	149	318
								7	30	21	51
								16	44	49	93
25	86	67	156					40	134	106	243
								12	29	25	54
								9	37	24	61
								7	43	27	70
								9	13	13	28
5	12	9	21	6	22	20	42	41	152	127	279
								0	0	0	0
				1	1	4	5	11	25	29	54
36	113	100	213	4	10	6	16	40	123	106	229
				127	343	306	649	127	343	306	649
				8	24	21	45	8	24	21	45
1	2	4	6	21	66	59	125	22	68	63	131
				62	193	183	376	62	193	183	376
				14	50	43	93	14	50	43	93
				22	65	58	123	22	65	58	123
				29	99	83	182	29	99	83	182
56	164	150	314					56	164	150	314

ERMANI BÖLGƏSİNİN									
№ Ünvanı	№ məhəllər üzrə	Şəhərlərin və kəndlilərin adları	Müsləmanlar			Yerli Ermənilər			
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı) kişi qadın Cəmi	Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı) kişi qadın Cəmi			
397	11	Camsılı							
398	12	Təkəli							
399	13	Bəlikar							
400	14	Qaraqılıza							
401	15	Astratnəkel							
402	16	Kuşçu							
403	17	Əliküçük							
404	18	Çəmirlil							
405	19	Molla Kazım							
406	20	Damcıli							
407	21	Sağı				1	5	4	9
408	22	İmirli							
409	23	Gulablı							
410	24	Sarıbudaq							
411	25	Sarıdarvıç							
412	26	Güllüca							
413	27	Məlikum-kəndi							
414	28	Hacı Əliqır							
415	29	Qarantıq							
416	30	Bay Əbərən							
417	31	Dənəqırımaz							
418	32	Mirak							
419	33	Məlikikənd							
420	34	Quruşoğlu							
421	35	Qondaxsar							
422	36	Cəntarlı							
423	37	Cəbanmaz							
424	38	Şarəbəqala							
425	39	Cingil							
14. Dərəqışqı məhəlləsi									
426	1	Alparas	21	100	82	182			
427	2	Rovzanlar	5	8	7	15			
428	3	Gümüş	9	29	19	48			
429	4	Ərzəkənd	5	22	11	33	34	92	81
430	5	Dallar	33	99	82	181			179
431	6	Qəbərlə	5	10	12	22			
432	7	Bijni	40	128	104	232	24	69	62
433	8	Solək							131
434	9	Kaxı							
435	10	Aqara							
436	11	Makrəvəng							
437	12	Aşəli Axta							
438	13	Yuxarı Axta							
439	14	Gərnigöv							
440	15	Rəndəməli							
441	16	Zəncirli							
442	17	Fərrux							
443	18	Bəbəkiçli							
444	19	Dəli Paşa	13	44	32	76			
445	20	Sərinçan	8	22	21	43			
446	21	Təyçariq							
447	22	Qorçulu	14	45	37	82			
448	23	Çopur Əli	7	16	12	28			

ƏHALİSİNİN CƏMƏQİ											
Ermənilər ümumilikdə						Ümumilikdə					
Köçürülənlər						Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)				
Fars diləsindən			Türkiyədən				kişi	qadın	Cəmi		
Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)							
	kişi	qadın	Cəmi		kişi	qadın	Cəmi				
				64	221	176	397	64	221	176	397
				19	62	56	118	19	62	56	118
				68	216	181	397	68	216	181	397
				29	98	80	178	29	98	80	178
				22	67	62	129	22	67	62	129
				14	35	37	72	14	35	37	72
62	214	186	400	22	69	62	131	84	283	248	531
				43	140	124	264	43	140	124	264
41	100	103	203					41	100	103	203
37	132	112	244	2	4	4	8	39	136	116	252
				26	87	59	146	26	87	59	146
				25	67	70	137	26	72	74	146
38	142	154	296	3	6	8	14	41	148	162	310
				11	49	34	83	11	49	34	83
23	81	69	150	4	14	13	27	27	95	82	177
36	95	97	192	10	28	28	56	46	123	125	248
				17	43	46	89	17	43	46	89
				15	47	49	96	15	47	49	96
				27	81	76	157	27	81	76	157
				56	219	167	386	56	219	167	386
				25	72	77	149	25	72	77	149
				32	101	109	210	32	101	109	210
				48	165	144	309	48	165	144	309
				20	71	58	129	20	71	58	129
				44	170	153	323	44	170	153	323
				81	277	267	544	81	277	267	544
				40	153	125	278	40	153	125	278
				7	18	25	43	7	18	25	43
				54	203	170	373	54	203	170	373
					0	0	0		0	0	0
14	47	36	83	1	1	1	2	36	148	119	267
								5	8	7	15
								9	29	19	48
				6	13	14	27	45	127	106	233
								33	99	82	181
								5	10	12	22
				8	32	15	47	72	229	181	410
				37	135	134	269	37	135	134	269
41	124	118	242	1	1	3	4	42	125	121	246
34	97	77	174	5	10	13	23	39	107	90	197
8	26	25	51	26	67	66	133	34	93	91	184
53	162	146	308	5	15	16	31	58	177	162	339
49	149	158	307	8	22	20	42	57	171	178	349
42	116	123	239	30	90	89	179	72	206	212	418
99	300	267	567	47	118	105	223	146	418	372	790
				13	49	38	87	13	49	38	87
				23	85	71	156	23	85	71	156
21	64	53	117	16	62	51	113	37	126	104	230
								13	44	32	76
								8	22	21	43
				52	180	156	336	52	180	156	336
								14	45	37	82
								7	16	12	28

ERMANI BÖLGƏSİNİN

№ Ünvanı	№ mahallə üzrə	Şahidlərin və kəndlərin adları	Müsləmanlar				Yerli Eranilər			
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
				kıjı	qadın	Cami		kıjı	qadın	Cami
440	24	Dadaşlıq	5	12	11	23				
450	25	Takalı	7	24	17	41				
451	26	Üşək	12	36	30	66				
452	27	Qaraqala	13	37	39	76				
453	28	Qorug Güney	12	22	18	40				
454	29	Yavcı					1	2	2	4
455	30	Tutmağın								
456	31	Tsaxunk	4	12	6	18	13	56	46	102
457	32	Şahzadə								
458	33	Cerçer								
459	34	Böyük Ördəki								
460	35	Qormadör					20	79	63	142
461	36	Tsaxmaberd								
462	37	Cubuxlu								
15. Göyşə Mahalı										
463	1	Bəli Hüseyn	5	14	12	26				
464	2	Zeynəli	10	27	18	45				
465	3	Ruhmankand	8	16	12	28				
466	4	Ağqala	7	21	18	39				
467	5	Bıyırwag	12	41	24	65				
468	6	Qızılçiq və ya Əbulkandi	19	68	40	108				
469	7	Noradüz								
470	8	Qışlaq								
471	9	Kavar								
472	10	Qul Əli								
473	11	Kosa Məmməd								
474	12	Pajakandi								
475	13	Dalıqardaj								
476	14	Kuzacik								
477	15	Baykand								
478	16	Heyrans					13	47	34	81
479	17	Atamxan								
480	18	Vallağalı								
481	19	Tazakand								
482	20	Dalıqardaj								
483	21	Göl								
484	22	Asağı Adıyaman								
485	23	Yuxarı Adıyaman								
486	24	Əbduləli								
487	25	Göraldara								
488	26	Ağqaraq								
489	27	Asağı Qaranlıq								
490	28	Yuxarı Qaranlıq								
491	29	Zolağac								
492	30	Kolanlıqırılan								
493	31	Alcalı	16	54	45	99				
494	32	Qarasaqqalqlağ	2	5	5	10				
495	33	Yarpızlı	1	62	59	121				
496	34	Zağalı	17	56	42	98				
497	35	Qızılbulaq	36	117	95	212				
498	36	Qırxbulag	39	133	114	247				
499	37	Qanlı Allahverdi	16	49	50	99				
500	38	Basarkeçər	31	91	87	178				

ƏHALİSİNİN CƏDVƏLİ

ƏHALİNİN CƏMƏLƏ													
Ərəmlərin ümumilikdə								Ümumilikdə					
Fars ölkəsindən				Türkiyədən				Ailələrin sayı		Nəfər sayı (Ruh sayı)			
Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kıjı	qadın	Cami	Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kıjı			qadın	Cami		
										5	12	11	23
										7	24	17	41
										12	36	30	66
										13	37	39	76
										12	22	18	40
41	147	129	276	14	26	33	59	56	175	164	339		
60	212	179	391	17	44	33	77	77	256	212	468		
33	130	117	247	29	74	71	145	79	272	240	512		
49	169	161	330	13	47	45	92	62	216	206	422		
				17	70	56	126	17	70	56	126		
31	98	105	203	27	94	82	176	58	192	187	379		
				10	23	23	46	30	102	86	188		
				4	12	13	25	4	12	13	25		
				130	450	395	845	130	450	395	845		
								0	0	0	0		
								5	14	12	26		
								10	27	18	45		
								8	16	12	28		
								7	21	18	39		
								12	41	24	65		
								19	68	40	108		
				105	326	279	605	105	326	279	605		
				30	93	86	179	30	93	86	179		
				258	698	648	1346	258	698	648	1346		
				140	361	348	709	140	361	348	709		
				73	252	237	489	73	252	237	489		
				81	245	219	464	81	245	219	464		
				116	358	342	700	116	358	342	700		
				42	132	134	266	42	132	134	266		
				28	86	92	178	28	86	92	178		
				44	127	124	251	57	174	158	332		
				28	101	68	169	28	101	68	169		
				56	162	160	322	56	162	160	322		
				12	37	40	77	12	37	40	77		
				20	68	59	127	20	68	59	127		
				49	130	143	273	49	130	143	273		
				62	178	153	331	62	178	153	331		
				16	50	44	94	16	50	44	94		
				15	52	44	96	15	52	44	96		
				97	296	264	560	97	296	264	560		
				30	97	83	180	30	97	83	180		
				54	153	150	303	54	153	150	303		
				60	212	177	389	60	212	177	389		
				46	166	132	298	46	166	132	298		
				23	77	74	151	23	77	74	151		
								16	54	45	99		
								2	5	5	10		
								1	62	59	121		
								17	56	42	98		
								36	117	95	212		
								39	133	114	247		
								16	49	50	99		
								31	91	87	178		

ERMANI BÖLGƏSİNİN

№ Ümumi	№ mahallar üzrə	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müsəlmanlar				Yerli Ermanilər			
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
				kısqı	qadın	Cami		kısqı	qadın	Cami
501	39	Qosabuləq	16	60	57	117				
502	40	Apəli Keyti və ya Salman Kəndi	29	85	79	164				
503	41	Bəş Keyti	15	46	29	75				
504	42	Ellica	71	215	164	379				
505	43	Dəşkənd	69	188	169	357				
506	44	Dəş Keyti	25	68	56	124				
507	45	Təfi Qışlağı	29	81	67	148				
508	46	Zərzibil	41	119	83	202	2	5	4	9
509	47	Zədi	44	145	100	245				
510	48	Ağyönük	36	114	78	192				
511	49	Oytice	30	124	83	207				
512	50	Böyük Məzrə	49	150	143	293				
513	51	Kıçık Məzrə	39	130	97	227				
514	52	Kəsəman	31	94	72	166				
515	53	Sığaycı	51	141	110	251				
516	54	Cil	45	159	106	265				
517	55	Ardanış	20	67	52	119				
518	56	Adətəpə	22	82	47	129				
519	57	Şor Əli	24	86	54	140				
520	58	Ağbuləq	26	79	57	136				
521	59	Toxluca	50	177	119	296				
		Naxçıvan əyaləti								
		2. Naxçıvan şəhəri								
Cami		Tatarlar və Ermanilər	905	1883	1741	3624	155	377	338	715
		Boşa	4	9	8	17				
		Gürclər								
		Məhəllələr:								
		1. Əhincəyər Məhəlli								
522	1	Kuzmüt	4	8	5	13				
523	2	Culisi					41	119	100	219
524	3	Bəş Cəməldin	7	25	19	44				
525	4	Ayaz Cəməldin	40	81	87	168				
526	5	Arazin	25	58	44	102				
527	6	Qozlica	14	32	31	63				
528	7	Əbrəqurusi					30	91	77	168
529	8	Kirna	32	98	73	171				
530	9	Bənanıyar	74	189	151	340				
531	10	Saltəş	30	80	75	155				
532	11	Norajen	15	39	38	77	5	13	15	28
533	12	İçəpəşirəq	18	46	41	87				
534	13	İrəvanlı	33	76	70	146				
535	14	Kökəşin	12	20	24	44				
536	15	Paradış					8	25	22	47
537	16	Çarucur	6	17	9	26	4	13	14	27
538	17	Şurud	9	26	23	49	17	56	55	111
539	18	Bəş Anzır	20	52	45	97				
540	19	Orta Anzır	12	25	24	49				
541	20	Div Anzır	5	16	10	26				
542	21	Teyyaz	10	22	20	42				
543	22	Qazancı	11	36	32	68	14	35	30	65
544	23	İdrəfi	13	22	19	41				
545	24	Ləkətəş	10	19	21	40	4	8	10	18
		2. Naxçıvan məhəlli								
546	1	Tumbul	17	38	35	73	14	40	31	71

ƏHALİSİNİN CƏMƏVƏLİ

Ermanilər ümumilikdə						Ümumilikdə					
Köçürülənlər						Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)				
Fars ölkəsindən			Türkiyədən								
Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı) kişi	qadın	Cami	Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı) kişi		qadın	Cami	kişi	qadın	Cami
								16	60	57	117
								29	85	79	164
								15	46	29	75
								71	215	164	379
								69	188	169	357
								25	68	56	124
								29	81	67	148
								43	124	87	211
								44	145	100	245
								36	114	78	192
								30	124	83	207
								49	150	143	293
								39	130	97	227
								31	94	72	166
								51	141	110	251
								45	159	106	265
								20	67	52	119
								22	82	47	129
								24	86	54	140
								26	79	57	136
								50	177	119	296
								0	0	0	0
								0	0	0	0
265	600	510	1110					1325	2860	2589	5449
								4	9	8	17
								0	0	0	0
								0	0	0	0
								0	0	0	0
96	269	244	513					100	277	249	526
14	33	43	76					55	152	143	295
								7	25	19	44
								40	81	87	168
39	91	97	188					64	149	141	290
								14	32	31	63
13	31	26	57					43	122	103	225
								32	98	73	171
								74	189	151	340
								30	80	75	155
12	32	28	60					32	84	81	165
								18	46	41	87
								33	76	70	146
								12	20	24	44
7	15	19	34					15	40	41	81
								10	30	23	53
4	8	11	19					30	80	89	179
								20	52	45	97
								12	25	24	49
								5	16	10	26
								10	22	20	42
23	59	45	104					48	130	107	237
								13	22	19	41
								14	27	31	58
								0	0	0	0
81	228	198	426					112	306	264	570

ERMƏNİ BÖLGƏSİNİN

№ Ümumi	№ mahallar üzrə	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müsləmanlar				Yerli Ermanilər			
			Ailələrin sayı		Nəfər sayı (Ruh sayı)		Ailələrin sayı		Nəfər sayı (Ruh sayı)	
			kıjı	qadın	Cami		kıjı	qadın	Cami	
547	2	Qopadisa	43	90	80	170				
548	3	Nehram	202	465	422	687				
549	4	Karminvang					10	21	21	42
550	5	Tazakani	18	64	48	112				
551	6	Yamkana	7	21	20	41				
552	7	Bulqan	50	102	110	212				
553	8	Qarapuş	63	117	118	235				
554	9	Qaraxanbeyli	5	14	9	23				
555	10	Yuxarı Macvar	26	57	54	111				
556	11	Sakrabud								
557	12	Badaxjan	19	36	34	70				
558	13	Aşağı Macvar								
559	14	Yarımcı	16	38	25	63	13	53	44	97
560	15	Qahab	49	114	98	212				
561	16	Naxçı-Nangiz	4	9	6	15				
562	17	Nahacir	16	42	37	79				
563	18	Gonluk	3	11	8	19				
564	19	Kornı	3	10	9	19				
565	20	Sirab	67	151	125	276				
566	21	Jenə Miranşah	15	31	27	58				
567	22	Karabəyli Orut Diza	13	23	23	46				
568	23	Qulu Bay Diza								
569	24	Karim Bay Diza								
570	25	Gultappa	2	4	6	10				
571	26	Mazra								
572	27	Vayır	16	26	30	56				
573	28	Əlilabad								
574	29	Jeyx Mahmud	5	13	8	21	20	44	43	87
575	30	Kallabad					8	16	17	33
576	31	Aşağı Utun Oba	33	82	75	157				
577	32	Yuxarı Utun Oba	14	32	36	68	1	1	2	3
578	33	Ordavar	25	51	51	102				
579	34	Nəstərcəb və ya Dəmirçindan	10	30	25	55				
580	35	Kahallı	5	12	9	21				
581	36	Salasın	18	43	39	82				
582	37	Sıyənli	13	27	27	54				
583	38	Şahbuz	26	66	65	131				
584	39	Küküs	20	48	35	83				
585	40	Kəçili	23	51	46	97				
586	41	Nursu					13	40	34	74
587	42	Nursu Mazra								10
588	43	Mahmud Əlibad	9	17	18	35				
589	44	Qara-Baba	23	46	40	86	1	1	1	2
590	45	Qəccəzor								
591	46	Gömür								12
592	47	Əli Mahammad Qışlağı	6	12	14	26				
593	48	Kolam Qışlağı	14	29	26	55				
594	49	İsmayıl Qışlağı	3	6	5	11				
595	50	Ərnec								
596	51	Kazım Qışlağı	2	5	2	7				
597	52	Aşağı İrəməsin	12	28	25	53				
598	53	Yuxarı İrəməsin	9	17	18	35				
599	54	Kükü	9	23	18	41				
600	55	Məralik	6	16	16	32				
601	56	Şada	5	9	9	18				

ƏHALİSİNİN CƏDVƏLİ

ƏHALİSİNİN CƏDVƏLİ											
Ermanilər ümumilikdə							Ümumilikdə				
Köçürülənlər							Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			
Fars Ələksindən				Türkiyədən				Nəfər sayı (Ruh sayı)			
Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı) kişi	Nəfər sayı (Ruh sayı) qadın	Cəmi	Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı) kişi	Nəfər sayı (Ruh sayı) qadın		Cəmi	kişi	qadın	Cəmi
								43	90	80	170
								202	465	422	887
11	26	25	51					21	47	46	93
86	218	197	415					161	437	388	825
49	141	142	283					56	162	162	324
								50	102	110	212
								63	117	118	235
101	222	218	440					106	236	227	463
20	60	42	102					46	117	96	213
31	68	64	132					31	68	64	132
								19	36	34	70
13	54	41	95					13	54	41	95
74	196	163	359					103	287	232	519
								49	114	98	212
								4	9	6	15
								16	42	37	79
								3	11	8	19
								3	10	9	19
								67	151	125	276
								15	31	27	58
								13	23	23	46
32	70	66	136					32	70	66	136
10	30	22	52					10	30	22	52
74	184	146	330					76	188	151	340
33	78	78	156					33	78	78	156
								16	26	30	56
25	71	65	136					25	71	65	136
67	174	166	340					92	231	217	448
19	27	28	55					27	43	45	88
16	35	30	65					49	117	105	222
20	51	41	92					35	84	79	163
3	9	6	15					28	60	57	117
41	105	93	198					51	135	118	253
47	112	111	223					52	124	120	244
								18	43	39	82
								13	27	27	54
								26	60	65	131
								20	48	35	83
								23	51	46	97
25	66	59	125					38	106	93	199
27	27	27	54					27	27	27	54
								9	17	18	35
								24	47	41	88
13	30	24	54					13	30	24	54
12	27	23	50					12	27	23	50
								6	12	14	26
								14	29	26	55
								3	6	5	11
18	51	40	91					18	51	40	91
								2	5	2	7
								12	28	25	53
								9	17	18	35
								9	23	18	41
								6	16	16	32
								5	9	9	18

ERMANI BÖLGƏSİNİN

№ Ümumi	№ mahallər Üzrə	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müsəlmanlar				Yerli Ermanilər			
			Allahların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Allahların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
				kıjı	qadın	Cami		kıjı	qadın	Cami
602	57	Badamlı	10	20	14	34	13	38	31	69
603	58	Qaraboya	4	9	8	17				
604	59	Türkeş	20	47	32	79				
4. Məvazikətim										
605	1	Cənə	207	619	517	1136				
606	2	Cənə Kəndi	7	15	18	33				
607	3	Kərəcəçatəq	11	23	25	48				
608	4	İltəran	31	87	70	157				
609	5	Ciqin	1	4	2	6				
610	6	Buzqov	13	43	37	80				
611	7	Kuradiz								
612	8	Ölkün	12	20	17	37				
613	9	Sultanbəy								
4. Kək məhəllə										
614	1	Qarabağlar	71	197	164	361				
615	2	Kək	46	148	130	278				
616	3	Sahtaxı	43	91	80	171				
617	4	Qıvraq	56	12	114	234				
618	5	Yurdçu	16	28	25	53				
619	6	Tənanam	12	17	13	30				
620	7	Aznaburt	10	27	28	55	43	115	109	224
621	8	Kıncab	16	38	27	65				
622	9	Surt	22	61	67	128				
5. Qorallayoz										
623	1	Akura	23	70	56	126				
624	2	Dastalıbəy Düzə	3	9	5	14				
625	3	Hamzalı Düzə	19	39	40	79				
626	4	Yaycı	246	448	449	897				
627	5	Qıncəzur	5	10	6	16				
628	6	Kışkı	3	6	3	9	15	38	42	80
629	7	Aməbu	9	15	16	31				
630	8	Arpa					14	23	28	51
631	9	Tuxan Dənizik	30	57	69	126				
632	10	Aşqalı Dənizik	7	14	13	27				
633	11	Çux	9	15	14	29	4	9	7	16
634	12	Həşim	14	34	28	62				
635	13	Yeləp								
636	14	Çirəxli	4	17	13	30				
637	15	Kışkə	1	5	3	8				
638	16	Kerşə-verən								
639	17	Qoytur								
640	18	Ayməzur					18	54	51	105
641	19	Qoşluca	11	35	25	60				
642	20	Qurı Kışlağı	17	43	42	85				
643	21	Ağac	6	23	14	37				
644	22	Çarbaqlı	8	16	17	33				
645	23	Zevə	18	40	27	67				
646	24	Zığır	10	27	16	43				
647	25	Gənəyik	1	1	2	3	6	12	16	28
648	26	Yengicə								
649	27	Ağyar	6	18	12	30				
650	28	Malışka	3	7	11	18				
651	29	Kerşə Kəndi								
652	30	Örtəkənd								
653	31	Başkənd								

ƏHALİSİNİN CƏMƏLİ

Ermanilər ümumilikdə										Ümumilikdə			
Fərs ölkəsindən					Türkiyədən					Alləhaların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
Alləhaların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kıjı	qadın	Cami	Alləhaların sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kıjı	qadın	Cami		kıjı	qadın	Cami
10	17	15	32							33	75	60	135
										4	9	8	17
										20	47	32	79
										0	0	0	0
130	398	340	738							337	1017	857	1874
										7	15	18	33
										11	23	25	48
										31	87	70	157
23	56	53	109							24	60	55	115
										13	43	37	80
35	96	71	167							35	96	71	167
										12	20	17	37
27	66	60	126							27	66	60	126
										0	0	0	0
										71	197	164	361
										46	148	130	278
										43	91	80	171
										56	12	114	234
										16	28	25	53
										12	17	13	30
										53	142	137	279
										16	38	27	65
										22	61	67	128
										0	0	0	0
										23	70	56	126
										3	9	5	14
										19	39	40	79
										246	448	449	897
										5	10	6	16
4	5	7	12							22	49	52	101
										9	15	16	31
						4	6	6	12	18	29	34	63
										30	57	69	126
										7	14	13	27
						2	4	3	7	15	28	25	52
										14	34	28	62
18	73	62	135							18	73	62	135
24	88	91	179							28	105	104	209
10	36	29	65							11	41	32	73
9	22	21	43							9	22	21	43
36	99	102	201							36	99	102	201
6	25	18	43			1	6	1	7	25	85	70	155
										11	35	25	60
										17	43	42	85
										6	23	14	37
										8	16	17	33
										18	40	27	67
										10	27	16	43
										7	13	18	31
6	21	21	42							6	21	21	42
36	100	86	186							42	118	98	216
42	122	121	243							45	129	132	261
56	169	162	331			1	1		1	57	170	162	332
25	77	51	128							25	77	51	128
16	54	37	91							16	54	37	91

ERMANI BÖLGESİNİN

ƏHALİSİNİN CƏMƏVİ

№ Ünvanı	№ mahallar üzrə	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müəssisələr				Yerli Ermanilər			
			Ailələrin sayı				Ailələrin sayı			
				Naşar sayı (Ruh sayı)				Naşar sayı (Ruh sayı)		
			sayı	kışı	qadın	Cəmi	sayı	kışı	qadın	Cəmi
654	32	Hors		3	13	13	26			
655	33	Tararın								
656	34	Qalagülü								
657	35	Ajkand	39	124	92	222				
658	36	Ajdara	13	45	33	78				
659	37	Rasul Qışlağı	5	13	10	23				
660	38	Sah Gəldi Qışlağı	7	16	20	36				
661	39	Sah	17	33	44	77				
662	40	Obana	5	13	12	25				
663	41	Ardaras	6	18	12	30				
664	42	Əli Qışlağı	3	13	6	19				
665	43	Hasankand								
666	44	Ərdəpin								
667	45	Əlikanlı	5	9	9	18				
668	46	Horbədəg	9	15	20	35				
669	47	Alagöz	4	18	14	32	1	5	3	8
670	48	Günəyvan	10	28	30	58				
671	49	Qırıvışu	18	53	43	96				
672	50	Qaravəng	14	46	34	80				
673	51	Çağatay	6	17	13	30				
674	52	Ərığ	13	45	25	70				
675	53	Axta	34	100	87	187				
676	54	Tez-xarab	5	10	12	22				
677	55	Azadəg								
678	56	Por	5	10	8	18				
679	57	Pasalı								
680	58	Qaralar	13	25	24	49				
681	59	Göyşarın	5	13	7	20				
682	60	Sullan	14	30	28	58				
683	61	Məradkür Qışlağı	6	17	15	32				
684	62	Dığöz	38	109	84	193				
685	63	Büşbül-olan	12	43	24	67				
686	64	Aşığı-Canı	10	21	24	45				
687	65	Hərher	48	110	103	213				
688	66	Anıç	32	93	84	177				
689	67	Dəskand	14	26	36	62				
690	68	Kışbək	6	13	12	25				
691	69	Gümüşxana	8	17	18	35				
692	70	Tarp	21	50	46	96				
693	71	Təp	17	50	46	96				
694	72	Gykanlı	15	42	36	78				
695	73	Cəl	25	56	61	117				
696	74	Gomer	5	16	11	27				
697	75	Gəbud	8	20	15	35				
698	76	Əvəl	2	4	7	11				
699	77	Qəyali	9	20	20	40				
700	78	Martiros	19	48	47	95				
		Ordubad dairəsi								
		3. Ordubad şəhəri								
		Bütün hissələrdə cəmi	767	1687	1575	3262				
		Mahallar:								
		1. Ordubad mahalı								
701	1	Aşığı Əndəmic	13	30	30	60	14	51	56	107
702	2	Yuxarı Əndəmic	30	49	62	111				
703	3	Nisniz	32	61	53	114				

ƏHALİSİNİN CƏMƏVİ											
Ermanilər ümumilikdə								Ümumilikdə			
Köçürülənlər											
Fars ölkəsindən				Türkiyədən							
Ailələrin sayı		Naşar sayı (Ruh sayı)		Ailələrin sayı		Naşar sayı (Ruh sayı)		Ailələrin sayı		Naşar sayı (Ruh sayı)	
	kışi	qadın	Cəmi		kışi	qadın	Cəmi		kışi	qadın	Cəmi
31	91	79	170					34	104	92	196
10	26	30	56					10	26	30	56
21	60	61	121					21	60	61	121
								39	124	92	222
								13	45	33	78
								5	13	10	23
								7	16	20	36
								17	33	44	77
								5	13	12	25
								6	18	12	30
								3	13	6	19
17	53	39	92					17	53	39	92
38	91	81	172					38	91	81	172
								5	9	9	18
								9	15	20	35
11	36	22	58					16	59	39	98
								10	28	30	58
								18	53	43	96
								14	46	34	80
								6	17	13	30
								13	45	25	70
								34	100	87	187
								5	10	12	22
33	90	76	166					33	90	76	166
								5	10	8	18
18	49	49	98					18	49	49	98
								13	25	24	49
								5	13	7	20
								14	30	28	58
								6	17	15	32
								38	109	84	193
								12	43	24	67
								10	21	24	45
								48	110	103	213
								32	93	84	177
								14	26	36	62
								6	13	12	25
								8	17	18	35
								21	50	46	96
								17	50	46	96
								15	42	36	78
								25	56	61	117
								5	16	11	27
								8	20	15	35
								2	4	7	11
								9	20	20	40
								19	48	47	95
								0	0	0	0
								0	0	0	0
36	84	98	182					803	1771	1679	3444
								0	0	0	0
								0	0	0	0
7	13	17	30					34	94	103	197
								30	49	62	111
								32	61	53	111

ERMANI BÖLGƏSİNİN

№ Ümumi	№ mahallər üzrə	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müsləmanlar				Yerli Eranilər			
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
				kıjı	qadın	Cami		kıjı	qadın	Cami
704	4	Anıbat	5	8	10	18				
705	5	Gənzə	16	36	24	60				
706	6	Kotam	14	29	28	57				
707	7	Kilid	28	57	47	104				
708	8	Qorxuvan					22	51	57	108
709	9	Guləman	8	10	18	28				
2. Əylis mahalı										
710	1	Yuxarı Əylis	50	124	101	225	104	337	327	664
711	2	Yuxarı	12	29	27	56	36	121	112	233
712	3	Nuşədiyə və ya Nuşədiyə	14	34	27	61				
713	4	Aşağı Əylis					74	227	232	459
714	5	Mirzə Cəfər Diza	1	3	2	5				
3. Dəstə mahalı										
715	1	Dəstə	116	293	260	553				
716	2	Xanəğa	20	63	49	112				
717	3	Ağrı	13	31	25	56				
718	4	Banand	64	161	138	299				
719	5	Bələver	26	55	42	97				
720	6	Dəhsar	6	21	25	46	7	25	25	50
721	7	Sallı	3	6	6	12				
722	8	Dənəgirt					38	93	84	177
723	9	Dəniz	44	120	117	237	4	12	13	25
724	10	Kələki					13	51	43	94
725	11	Unus	17	43	42	85				
726	12	Pəzmari	3	4	9	13				
727	13	Cəfərxan Düzəsi	4	10	8	18				
728	14	Lütəfəli Sultan Düzəsi	1	3	2	5				
4. Biləv										
729	1	Yuxarı Aza	6	13	10	23				
730	2	Aşağı Aza	22	55	59	114				
731	3	Qər	8	180	178	358				
732	4	Yaycı	3	4	3	7				
733	5	Su-batən dize	10	27	20	47				
734	6	Kaləntər dize	13	26	25	51				
735	7	Mirzə Həsən Dize	6	10	12	22				
736	8	Hüseyn Əli Bay Dize	20	46	32	78				
737	9	Kudavərli Bay Dize	39	78	89	167				
738	10	Biləv	7	13	17	30				
739	11	Bəhrud	4	11	16	27	21	63	60	123
740	12	Parəğa	37	64	55	119	1	1	1	2
741	13	Tiv	19	37	53	90	11	31	26	57
742	14	Bir	2	4	4	8				
743	15	Ələki	5	12	12	24				
744	16	Nurs	2	6	4	10	6	14	12	26
745	17	Dərə-Ningüt	13	19	16	35				
746	18	Nəsirabad								
747	19	Karim Qulu Dize								
5. Çannab mahalı										
748		Dövlən	35	78	72	150				
749		Dövlən Dize	4	15	8	23				
750		Çannab	1	2	2	4	38	101	107	208
751		Üstüpu	39	84	82	166				
752		Urmiş					11	26	29	55

ƏHALİSİNİN QƏOVU

Ermanilər ümumilikdə										Ümumilikdə				
Köçürülənlər					Ailələrin sayı					Nəfər sayı (Ruh sayı)				
Fars Əkəsindən					Türkiyədən									
Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kıjı	qadın	Cami	Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kıjı	qadın	Cami	Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kıjı	qadın	Cami
										5	8	10		18
										16	36	24		60
										14	29	28		57
										28	57	47		104
7	26	20	46							29	77	77		154
										8	10	18		28
										0	0	0		0
18	61	46	107							172	522	474		996
										48	150	139		289
										14	34	27		61
11	34	42	76							85	261	274		535
										1	3	2		5
										0	0	0		0
										116	293	260		553
										20	63	49		112
										13	31	25		56
										64	161	138		299
										26	55	42		97
										13	46	50		96
										3	6	6		12
										38	93	84		177
										48	132	130		262
										13	51	43		94
										17	43	42		85
										3	4	9		13
										4	10	8		18
										1	3	2		5
										0	0	0		0
83	228	200	428							89	241	210		451
22	50	51	101							44	105	110		215
47	148	122	270							47	148	122		270
										81	180	178		358
										3	4	3		7
										10	27	20		47
										13	26	25		51
										6	10	12		22
										20	46	32		78
										39	78	89		167
										7	13	17		30
										25	74	76		150
										38	65	56		121
										30	68	79		147
17	51	43	94							17	51	43		94
										2	4	4		8
										5	12	12		24
2	3	3	6							10	23	19		42
										13	19	16		35
										0	0	0		0
										35	78	72		150
										4	15	8		23
										39	103	109		212
										39	84	82		166
										11	26	29		55

Bu cədvəldən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq mümkündür:

1) Cəmi hər iki cinsdən olan insanların sayı bərabərdir: hər səhər üçün 6,792,3 nəfər və hər mahal üçün 5,762,9 nəfər.

Onlardan əyalətlərdə yaşayırlar: İrəvan əyalətində – 7,433,6; Naxçıvan əyalətində – 5,000,7 və Ordubad dairəsində isə 1,506,2.

2) Ümumi əhalinin hər 10 000 nəfərinə hər iki cinsin nümayəndələri: əyalətlərdə: İrəvan əyalətində – 7,477, 6; Naxçıvan əyalətində – 1,855,1; və Ordubad dairəsində isə – 667,4.

3) Hər 10 000 nəfər məhəmmədilərin (ümumilikdə hər iki cinsdən olan) sayı: İrəvan əyalətində – 7,017; Naxçıvan əyalətində – 2,096,3-də və Ordubad dairəsində – 886,6.

4) Hər 10.000 nəfərə düşən ermənilərin (ümumilikdə hər iki cinsdən olan) sayı: İrəvan vilayətində – 7,924,6; Naxçıvan vilayətində – 1,622,9 və Ordubad əyalətində – 452,5.

5) Hər 10.000 nəfər hər iki cinsdən olan yerli və gəlmə erməni əhalinin sayı: 3,053,2 yerli və 6,946,8 gəlmə.

6) Hər 10.000 nəfər hər iki cinsdən olan gəlmələr arasında millətlərin sayı: 6,214,8 – fars; və 3,785,2 – türk.

7) Əyalətlərdə hər ailəyə düşən adam sayı (hər iki cinsdən olmaqla): İrəvan əyalətində – 5,50; Naxçıvan əyalətində – 5,05, Ordubad mahalında – 4,72.

Bu rəqəmdən aşağıdakı bölgünü müəyyən etmək olar: müsəlmanlar: oturaq – 5,01; köçəri – 5,57 cəmi 5,08; ermənilər: yerli – 5,68; gəlmələr: İrandan – 5,12; Türkiyədən (Osmanlı) – 5,88 və cəmi 5,38; ümumilikdə 5,47.

Erməni vilayətində yuvarlaq rəqəm olaraq hər iki cinsdən ailə başına 5,27 nəfər düşür.

86,786 nəfər kişi cinsi nümayəndəsinə yalnız 77,664 qadın düşür, bu da birincilərin sonunculara nisbətinin 117,7-nin 100-ə

olduğunu və ya əksinə 100 kişiyə 89,49 qadın düşdüyünü ifadə edir; bu o deməkdir ki, *hər səkkizinci kişi özünü subay həyatına həsr etməlidir*. Bu nisbət böyük ehtimalla bütün Asiya üçün keçərlidir və buradan məlum olur ki, J.J.Russo yanlışlıqla iddia edir ki, isti iqlimlərdə doğulan qız uşaqlarının sayı oğlan uşaqlarından çox olur³⁷.

Əgər Bikkannın³⁸, gənclərin mənavi dəyərlərə üstünlük verdiyi və ailə münasibətlərinin daha möhkəm olduğu yerlərdə daha çox qız uşaqlarının deyil, oğlanların doğulması ilə bağlı fikri doğru olsa, bu Erməni vilayəti sakinlərinin xeyrinə böyük bir sübut olardı. Ancaq nisbətlər ermənilər və tatarlar üçün eyni olduğuna görə, qızlara qarşı oğlan uşaqlarının çox olması, ola bilsin ki, əslində iqlimdən o qədər də asılı deyil; bəlkə də qadınların pis geyimləri və gənc yaşlarından məhkum olduqları ağır zəhmətli işlər onların ömrünü qısaldır.

Hər iki cins arasındakı əlaqənin təfərrüatlarını nəzərə aldıqda məlum olur ki, hər 10,000 kişiyə əyalətlərdə aşağıdakı sayda qadın düşür: İrəvan əyalətində – 8,910,2, Naxçıvan əyalətində – 8,954,3 və Ordubad dairəsində – 9,414,4; cəmi vilayət üzrə 8,948,9.

Onlardan ayrı-ayrı millətlərin payına düşən: müsəlmanlar, cəmi, 8,882,2; ermənilər, cəmi, 9,010,2 və yezidilər 8,948,9.

Bu nisbətlərdə aşağıdakı dəyişikliklər müşahidə olunur: müsəlmanlar – oturaq – 8,835,7, köçəri – 9,272,7; ermənilər: oturaq – 9,260,9, gəlmə: İrandan – 8,976,9, Türkiyədən – 8,856,6, ümumilikdə 8,911,3.

Burada cənab Qofanerin fikri də³⁹ öz təsdiqini tapmır ki,

³⁷ Emile ou de l'éducation, V, S. Paris

³⁸ Журналъ Министер. Внутреннихъ Дель 1834 г. Май, 259 - 262

³⁹ Yəni orada

MÜNXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

Nö. Ümumi	Nö. məhəllələri	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müxəmmətlər				Yerli Ermanilər			
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı) kişi	qadın	Cəmi	Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı) kişi	qadın	Cəmi
ERİVAN ŞƏHƏRİNDƏ										
Nəvəslərində										
Səhi			802	1627	1527	3199	244	530	468	998
Təpəbəy	1	Küncüllü Bəy	594	1333	1204	2537	277	589	587	1176
							46	101	94	195
Qumçuluq			411	789	806	1595				
			1807	3749	3537	7331	567	1220	1149	2369
Nəziyev şəhərində										
Cəmi bütün həsərlərdə			905	1883	1741	3624	155	377	338	715
Bəy			4	9	8	17				
Günəş							1	2	2	4
			909	1892	1749	3641	156	379	340	719
Orduşah şəhərində										
Cəmi bütün həsərlərdə			767	1687	3262					
Ermanı vilayətinin dig. şəhərində cəmi										
			3479	7319	8540	10955	722	1597	1487	3084
Məhəllələri										
Ermanı əyalətində										
Qorxuluq			81	205	178	383	262	743	653	1396
Zəngibazar			910	2979	2434	5413	133	305	298	603
Goribazar			753	2231	1945	4176	34	70	75	145
Vodhazar			574	1828	1621	3449	2	9	6	15
Şəhər			1305	3397	3113	6510				
Məhəllə			709	2555	2277	4832	935	3052	2840	5892
Dərəkənd-Parçəm			589	1742	1525	3267	1	3	2	5
Sadlı			160	517	487	1004				
Tallı			31	222	198	420	74	225	191	416
Neydəli-Avaxlı			312	953	801	1754	6	16	12	28
Sordandah			278	905	878	1897	469	1640	1574	3214
Kürənbazar			402	1406	1186	2592	897	2788	2502	5290
Aharan							11	29	29	58
Dorçayçık			231	718	582	1300	92	298	254	552
Göycə			999	3164	2443	5607	15	52	38	90
Nəziyev əyalətində										
Ölincəy			400	987	861	1848	123	360	323	683
Nəziyev			929	2205	1989	4194	150	409	367	776
Məhəllə			282	811	686	1497				
Xok			262	727	648	1373	43	115	109	224
Dorçayçık			1001	2411	2172	4583	58	141	147	288
Orduşah dərəsi										
Orduşah			146	280	272	552	36	102	113	215
Qılın			77	190	157	347	214	685	671	1356
Dəstə			122	810	723	1533	62	181	165	346
Bəy			289	605	605	1210	39	109	99	208
Çarəşah			79	179	164	343	49	127	136	263
Ermanı vilayətində cəmi										
			11251	32081	27945	60024	3705	11459	10604	22063

MÜNXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

Ermanlar ümumilikdə								Ümumilikdə							
Fars Əksindən				Kürülənlər				Türkiyədən				Afilardan			
Nəfər sayı (Ruh sayı)				Nəfər sayı (Ruh sayı)				Nəfər sayı (Ruh sayı)				Nəfər sayı (Ruh sayı)			
Ailələrin sayı	kıjı	qadın	Cəmi	Ailələrin sayı	kıjı	qadın	Cəmi	Ailələrin sayı	kıjı	qadın	Cəmi	Ailələrin sayı	kıjı	qadın	Cəmi
231	508	513	1111	8	14	16	30	1285	2769	2569	5338				
87	187	187	374	3	11	7	18	966	201	2120	1985				
48	118	112	230					459	918	928	1825				
366	903	812	1715	11	25	23	48	2756	5908	5576	11463				
265	600	510	1110					1325	2860	2589	5449				
								4	9	8	17				
265	600	510	1110	0	0	0	0	1	2	2	4				
36	84	98	182					1330	2871	2599	5470				
667	1587	1420	3007	11	25	23	48	803	1771	1673	3444				
								4884	10539	9838	20356				
216	561	482	1043	38	123	108	231	597	1632	1421	3053				
442	1251	1109	2360					1485	4535	3841	8376				
1211	2842	2517	5359					1998	5143	4537	9680				
200	555	514	1069					776	2392	2141	4533				
336	953	804	1757					1641	4350	3917	8268				
299	788	671	1459	261	746	596	1342	2204	7141	6384	13525				
								590	1245	1527	3272				
								160	517	487	1004				
				185	591	553	1144	350	1038	942	1980				
66	187	169	356	4	12	9	21	317	869	813	1782				
518	1574	1323	2897	35	92	84	176	815	2798	2630	5428				
330	1043	975	2018	1116	8634	3223	6857	1457	4706	4227	8933				
575	1841	1694	3535	589	1720	1543	3263	1437	4577	4073	8650				
				1485	4457	4100	8557	2499	7673	6581	14254				
208	538	513	1051					781	1885	1697	3582				
941	2177	2130	4307					2070	4991	4486	9477				
216	620	526	1146					498	1433	1212	2643				
307	1506	1332	2838	8	17	10	27	335	842	757	1399				
								1574	4075	3661	7736				
14	39	37	76					196	421	422	843				
29	95	88	183					320	970	916	1886				
171	480	419	899					379	991	888	1879				
								499	1194	1123	2317				
								128	306	300	606				
6079	17250	15303	32553	3671	11392	10226	21618	24906	72182	64078	136061				

ata anadan yaşca nə qədər böyük olsa, oğlan uşağı doğulması ehtimalı bir qədər çox olur və əksinə; tam tərsi olaraq, Asiyada ümumiyyətlə ər-arvad demək olar ki, eyni yaşda olurlar və 18 və ya 20 yaşında evli olmayan cavan oğlana rast gəlmək çox nadir hadisədir.

Bir də qeyd etməliyəm ki, müsəlmanlarda və xristianlarda nisbətlər demək olar ki, eyni olduğuna görə bu göstəriciləri sərt içkilərdən istifadə və ya digər həyat tərzilə bağlı olan coxsaylı şərtlərlərlə əlaqələndirmək olmaz.

YEDDİNCİ FƏSİL

ƏHALİNİN HƏYAT TƏRZİNƏ GÖRƏ BÖLÜNMƏSİ

Həyat tərzinə görə Erməni vilayətinin əhalisi üç növə bölünür: *oturaq*, *köçəri* və *oturaq-köçəri*. Onlardan birinciləri ümumiyyətlə, bir yerdən digərinə köçmürlər, ikincilər ümumiyyətlə, oturaq həyat tərzini sürmürlər, üçüncülər isə bu iki növ həyat tərzinin müsbət cəhətlərindən bəhrələnilirlər; amma oturaq həyat tərzini sürən əhalinin çox hissəsi də yayda mal-qarasını dağlara – yaylağa göndərdiyinə görə, oturaq-köçəri həyat sürənlərdən bəzilərinin isə bütün yayı öz kəndlərində qalmalı olduqlarına görə bu və digər növə aid olan insanların dəqiq sayını bilmək mümkün deyil, ona görə biz əyalətin əhalisini ümumilikdə oturaq və qeyri-oturaq əhaliyə, şəhər, kənd əhalisinə və köçəri əhaliyə bölməklə qənaətlənəcəyik.

2. KƏND ƏHALİSİ.

Kənd əhalisi, yuxarıda artıq izah edildiyi kimi, iki qəbiləndir: oturaq həyat tərzini sürən və oturaq-köçəri həyat tərzini sürənlər. Oturaq həyat tərzini sürənlərə ümumilikdə bütün ermənilər və özlərini əkinçiliklə məşğul etmiş və öz bağ-bostanları ilə məşğul olan tatarlar aiddirlər.

Oturaq-köçəri həyat sürənlər yalnız tatarlardır, onlar oturaq xalqın nümayəndələri ilə qohum olduğdan sonra əkinçiliklə məşğul olmağa başlayırlar, lakin sevimli məşğuliyyətləri olan köçərilikdən də əl çəkmirlər. Buna görə də onların ailələri iki hissəyə bölünür: qocalar, qadınlar və uşaqlar yayda mal-qara

və yerli köçərilərlə dağlara – yaylağa gedirlər, ailənin işləyənləri isə tarla işlərini görmək üçün evdə qalırlar.

Yeri gəlmişkən, qeyd olunmalıdır ki, bu hissə həmin dağ ərazilərinin əhalisinə aid deyildir ki, orada hər bir dərə bir köçəri mənzilini təşkil edir və yaxınlıqda yerləşən kəndlərin əhalisi onlara ayrılmış ərazilərin sərhədlərindən çıxmadan öz heyvanlarını adi yaylağa göndərən kimi göndərirlər. Amma aşağı ərazilərdə yaşayanlar və hər-hansı təsərrüfata malik olanlar və uzğa köçənlər həmin təsərrüfatdan göz-qulaq olmaq üçün mütləq evdə qalmalıdırlar.

Bundan əlavə, digər çox vacib bir səbəb də vardır ki, qeyd edilən ərazilərin əhalisini evlərini bütün yay boyunca tərk etməyə məcbur edir.

Biz artıq dəfələrlə isti iqlimlər olan torpaqların məhsuldarlığı baxımından suvarmanın nə qədər vacib olduğunu qeyd etmişik: burada tarla, bağ, bostan vaxtında suvarılmasa qısa müddət ərzində bütün məhsulu məhv olur, ona görə də varı-halı yerində olan kənd sakini qısa müddətdə müflisləşir. Ona görə də su ögurlüğü burada o qədər adi hal alıb ki, ümumi su kanalından öz şəxsi bağ-bostanına gedən suvarma yollarına şəxsən nəzarət etməyən ziyana düşə bilər. Bu səbəb ümumi tarla işləri ilə yanaşı, əkinçiliklə məşğul olanların köçərilərə qoşularaq sərin yerlərə getməsinə mane olur və isti və bürkü yerlərdə üstlərinə axın edən həşəratlarla birlikdə qalmalarına səbəb olurdu.

Ümumilikdə, əkinçiliyin heç bir növü ilə məşğul olmayan, həm oturaq, həm də köçəri həyat sürən kənd əhalisinin ümumi sayı aşağıdakı kimidir:

**İRƏVAN – NAXÇIVAN ƏYALƏTİ VƏ
ORDUBAD DAIRESİ ÜZRƏ OTURAQ VƏ
KÖÇƏRİ HƏYAT SÜRƏN
KƏND ƏHALİSİNİN ÜMUMİ SİYAHISI**

MÜNXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

Nü Ümumi	Nü mahallar üzrə	Şəhərlərin və kəndlərin adları	Müsləmanlar				Yerli Ermanilər				Ermanilər	
			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Ailələrin sayı	Nəfər kişi
				kişi	qadın	Cami		kişi	qadın	Cami		
Köçəri xalqların cami			1344	3885	3604	7489						
Erman vilayətində cami			16078	43294	38455	81749	4428	13058	12093	25151	6949	18837

MÜNXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

Ümumilikdə						Yezidilər				Ümumilikdə			
Köçürülənlər						Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)			Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)		
Ölkəsindən sayı (Ruh sayı)	Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kişi	qadın	Cami		kişi	qadın	Cami		kişi	qadın	Cami
sayı (Ruh sayı)	Ailələrin sayı	Nəfər sayı (Ruh sayı)	kişi	qadın	Cami	67	180	144	324	1411	4068	3748	7813
16723 35560 3682 11417 10249 21666	67	180 144 324	31201	86786	77664 164450								

ERMƏNİ VİLAYƏTİNİN SİYASİ VƏZİYYƏTİ BİRİNCİ BÖLMƏ. VİLAYƏTİN İNZİBATI BÖLGÜSÜ BİRİNCİ FƏSİL

FARS HÖKMRANLIĞI ZAMANI VİLAYƏTİN İNZİBATI BÖLGÜSÜ.

Fars hökmrənliyi zamanı Erməni vilayəti iki xanlığa bölünürdü: a) İrəvan xanlığı və b) Naxçıvan xanlığı.

a) İrəvan xanlığı.

İrəvan xanlığı – sərdar Hüseyn xanın bilavasitə nəzarəti altında olan bir şəhər və on üç mahal və ya dairədən ibarət xanlıq idi; bu mahallar əsasən burada yerləşən çayların yuxarı mənbələrindən başlayaraq aşağı mənsəblərinə doğru yerləşən ərazilərdə meydana gəlmişdi; belə bir bölgü inzibati cəhətdən ən düzgün və rahat bölgüdür, çünki bu ölkədə su dominant əhəmiyyətə malikdir. Belə əsaslarla müxtəlif çaylardan təmin olunan suvarma sistemi xanlığın aşağıdakı mahallara bölünməsinə səbəb olmuşdur:

1. Qırxbulaq mahalı – Daraçiçək və Zəngibasar mahalları arasında yerləşən bu mahal Göyçə mahalından və Zəngi çayından dağlar ayırır. Bu mahal şimalda İrəvan şəhərinə birləşir və Qırxbulaq çayından suvarılan kəndlərdən ibarətdir.

2. Zəngibasar mahalı⁴⁰ – İrəvan qalasından aşağıda, cə-

⁴⁰ Басарь, значить — покрывающий; слово Занги-басарь можно перевести — покрываемый (поливаемый) водою изъ рьки Завги.

nubdan başlayır və Qırxbulaq mahalı və Araz çayı, Karbi mahalı və Gərnibasar mahalları arasında yerləşir. Zəngi çayının suyu ilə suvarılan bütün kəndlər bu mahalın ərazisində yerləşir.

3. Gərnibasar mahalı Erməni vilayətində Araz çayının şimal hissəsində şərq tərəfdən onuncu və qərb tərəfdən beşinci olaraq yerləşib. Dağ yüksəkliklərindən başlayaraq Araz çayına qədər Gərn çayından suvarılan bütün kəndlər bu mahalın ərazisində yerləşir. Əvvəllər Araz çayının sağ sahilində yerləşən yaxın kəndlər də Ararat dağlarına qədər bu mahala aid edilirdi.

4. Vedibasar mahalı – Araz çayı boyunca, onun sol tərəfində Şəhur və Gərnibasar mahallarının arasında yerləşir. Göyçə mahalının sərhəddindən başlayaraq Araz çayı boyunca olan ərazilər bu çayın Vedi çay və Qapan çaya töküldüyü yerə qədər və bu çayların sisteminə daxil olan düzənlik mahalın ərazisini təşkil edir.

5. Şəhur mahalı – İrəvan əyalətində ən cənub-şərq mahalı, Vedibasar mahalı və Naxçıvan əyalətinin Xok mahalı arasındakı sahələrə yayılır və həmin mahallardan dağlardan Araz çayına qədər enən açıq-aşkar daşlı hörlüklərlə ayrılır. Görüntüsü kifayət qədər düzgün yarımdairə təşkil edir, cənuba doğru köndələnə Araz çayı axır, yarımdairənin digər hissəsini isə amfi-teatr şəklində yerləşmiş dağlar – şaxələnmis qolları ilə birlikdə Qaratəpə və Qaraquş təşkil edir. Ərazi şərqə Arpa çayı ilə iki, demək olar ki, bərabər hissəyə bölünüb.⁴¹

6. Sürməli mahalı – əslində bu adın altında Araz çayının cənubunda yerləşmiş və Şəhur mahalının görüntüsünə bənzər görüntüyə malik olan, Ağrı dağı silsiləsinin və Araz çayının

⁴¹ Шарденъ неправильно говорить, что Арпа-чай отделяетъ Эриванскую-Провинцію отъ Нахичеванской, и «Обозрѣніе Россійскихъ владѣній за Кавказомъ», повторило эту ошибку. «Voy. du chev. Chardin», t. I, p. 254. «Обозр», Ч. VI, стр. 257 и 305.

arasında yerləşən sahə nəzərdə tutulmalıdır; bu mahalın suvarma işləri Araz çayından çəkilən xəndəklər vasitəsilə aparılır, lakin Ağrı dağının bütün şimal yamacı Bəyazid sərhədinə qədər bu mahala aiddir.

7. Dərəkənd-Parçənisi mahalı Erməni əyalətinin Araz çayının sağ hissəsində, cənub-qərbdəki ən uzaq ərazi zolağını təşkil edir. Bu mahal Bəyazidlə sərhədi təşkil edən və aşağı Arazı doğru uzanan silsilədən ayrılıb gələn üç əsas dərədən ibarətdir. Onlardan ən şərqdə yerləşəni – Parçənisi dərəsi Zor dağının ətəyindən başlayır; ikincisi – Dərəkənd Pirili və Təbəaltı dağlarından aşağıda yerləşir. Yanlardan bir çox digər dərələrin də qoşulduğu bu iki dərə Çançavad kəndindən yuxarıda birləşir və aşağı hissədə Çançavad dərəsi adını alırlar. Həmin dərə Araz çayına bitişir ki, Arazdan da yuxarıda adı çəkilən dərələrin hər ikisindən çıxan bulaqların suyu axır və gəlib Haşı çay adlanan çaya tökülür. Üçüncü dərə – Parnaut dərəsi Koroğlu dağının ətəyindən başlayır və həmçinin Qars Paşalığının ərazisində, Kağızman sancağında Araz çayına birləşir.

8. Səədli mahalı – bu ərazisi o qədər də böyük olmayan mahal qərbi Arpa çayı tərəfindən Araz çayına tökülərkən formalaşdırılan bucaq şəklindədir. Bu iki çayın ətraf sahilləri də mahalın ərazisinə daxildir. Bu mahala aid olan kəndlərin hamısı dar sahil kənarında yerləşiblər. Onların üzərində sıldırım qayalıqlı sahillər ucalır, uca dağların zirvələrində isə düzənliklər başlayır: mahal Arazın sol sahilində şərqə tərəf Talin və Sərdarabad mahallarına qədər, qərbdə isə Qars şəhərinə qədər uzanır. Arazın sağ tərəfində yerləşən Söyütlü kəndi bu mahalda yerləşir, çünki burada yalnız yerlilər yaşayır.

9. Talin mahalı İrəvan əyalətinin şimal-qərb hissəsində onu Qars paşalığından ayıran Alagöz və Arpa çaylarının arasında yerləşir. Şimalda o, Şuragəl əyaləti və cənubda Sərdarabad

və Səədli mahalları ilə əhatə olunub. Son mahalın onu susuz, qeyri-məhsuldar səhra ərazi ayırır. Suyu olmayan və əkinçiliyə yaramayan bu ərazinin sahəsi 900 kvadrat verstdir.⁴²

10. Seyidli-axsaxlı. Bu iki tayfanın yaşadığı torpaqlar Talin mahalından Alagözün cənub və şərq yamacları ilə uzanaraq Abaran mahalına qədər davam edir; torpaqların sağ tərəfində dağın qarlı sirvəsi ucalır, sol tərəfində isə düzənlik ərazidə Sərdarabad və Körpübasar mahalları yerləşir.

11. Sərdarabad mahalı Araz çayının şimal hövzəsində yerləşən ərazidə qərar tutub; o, Sürməli mahalı ilə qarşı-qarşıya, qərbdən Səədli səhrası ilə, şərqdə isə Körpü mahalı ilə həmsərhəddir. Burada yaşayan əhalini sonuncu İrəvan sərdarı Sərdarabad qalası tikilən vaxtda burada yerləşdirib. Burada yaşayan ermənilərin əksəriyyəti mənşəcə Bəyazid paşalığından olanlar, ya da 1821-ci ildə iranlılar və rükrələr arasındakı müharibə zamanı əsir götürülənlərdir; lakin Şəhriyar kəndinin və bir neçə digər ətraf kəndin sakinləri özlərini Armavir vətəndaşlarının nəslindən hesab edirlər. Buradakı tatarlar da müxtəlif yerlərdən toplanıb, ümumiyyətlə burada qədimdən yaşayanların sayı çox deyil.

12. Körpü – basar mahalı. Vilayətdəki ən zəngin mahallardan biridir və şərqdən Zəngibasar və qərbdən Sərdarabad mahallarının arasında yerləşir; Şimal və şimal-qərbdən Qarnıyarıq və Alagöz dağları və Seyidli-Axsaxlı torpaqları ilə əhatə olunub; cənubdan – Şimali Qara su onu əhatə edir. Bu mahala aid olan bütün kəndlər Körpü çayın suyu ilə suvarılırlar.

13. Abaran mahalı, vilayətdəki ən hündür yüksəklikdə yerləşən mahallardan biri Alagöz dağının şimal və şimal-şərq hissəsində, həmin dağ ilə Pambak silsiləsinin arasında yerləşir. Bu

⁴² Вах «Пустыни», Ч. II.

mahal üç dərədən ibarətdir: birincisi, ən yüksəklikdə olanı – Cəngidir, Şoragəl əyalətinə ən yaxın olanıdır və Körpü çayının yuxarı mənbəyini də ehtiva edir; o, Cəngi kəndinin yaxınlığından başlayır və Miryak kəndinin yaxınlığında bitir. İkinci dərə – Miryakdan başlayır, bu dərəyə burada Abaran çay adı verilən Körpü çayı üzərində yerləşən evlər, eləcə də çayın sol tərəfində Güllabdi kəndinə qədər olan ərazidə yerləşən evlər aiddir. Üçüncü dərə – Abaran dərəsidir, o, özündə bu çayın (Körpü çay) sağ tərəfində yerləşən və suyu Görnəvit çaydan alan bütün kəndləri birləşdirir. Burada yalnız mahalın aşağı hissəsində yerləşən və Seyid-Axsaxlı Dərəçiçək mahalı torpaqlarına aid edilən kəndlər istisna təşkil edir.

14. Dərəçiçək mahalı – iqlim cəhətdən vilayətdəki ən yaxşı mahal olan Dərəçiçək Zəngi çayı, Göyçay gölü və Misxanəçayın mənbəsinin yaratdığı dərələrdən ibarət olub Alapars kəndinə qədər davam edir, harada ki, bu iki çay Qarınıyırıq yaxınlığında birləşərək cənuba doğru demək olar ki, düzbucaq altında burulurlar. O şimaldan Pambaq əyaləti və cənubdan Qırxbulaq mahalları arasında yerləşir: qərbdə Abaran mahalı, şərqdə isə Göyçə gölü yerləşir.

15. Göyçə mahalı, vilayətin ən şimalında yerləşən ən geniş mahaldır. Suları Göyçə gölüə axan bütün çayların keçdiyi dağlar və dərələr bu mahala aiddir.

Bu mahal keçən yüzillikdə düşər olduğu viranqalmalardan sonra tamamilə boş qalmışdı, buna görə də sonuncu İrəvan sərdarı Hüseyn xan 1814-ci ildə buraya Qarapapaqlıları köçürmək istəyəndə heç kim oradakı kəndlərin adını yadına sala bilmədi, buna görə də kəndlərə yeni adlar verildi. İndiyə qədər qırxa qədər dağıdılmış kənd adsız olaraq siyahılara daxil edilmişdir. Onlardan əlavə, elə kəndlər mövcuddur ki, heç adsız olaraq da siyahılara daxil edilməyiblər.

b) Naxçıvan xanlığı

Naxçıvan xanlığı Azərbaycan əyalətinin xüsusi bir dairəsidir və birbaşa Abbas-Mirzəyə tabe idi. O, Naxçıvan, Dərələyəz və Azadçirandan ibarət idi.

Naxçıvan aşağıdakı mahallara bölünürdü:

1. Əlinəcəy mahalı – Naxçıvan əyalətinin ən şərq hissəsində yerləşir və Əlinəcəy çayından suvarılan bütün əraziləri – Qarabag əyalətinin dağ zirvələrindən tutmuş Araz çayına qədər və qərbdən Naxçıvan mahalı və şərqdən Ordubad dairəsinə qədər olan sahəni əhatə edir.

2. Naxçıvan mahalı Araz çayı boyunca bu çayın şimal hissəsində yerləşir, Qarabag mahalının sərhədlərindən Dərələyəz mahalının sərhədinə qədər uzanır, şərq tərəfdə Əlinəcəy mahalı və qərb tərəfdən Xok mahalı ilə əhatə olunur. Naxçıvan çayın mənbəyindən başlayaraq bu çaydan suvarılan bütün torpaqlar bu mahala aiddir.

3. Məvazixatun mahalı Naxçıvan əyalətinin mərkəzində yerləşir və bu mahallarla əhatə olunur: Dərələyəz, Xok və Naxçıvan. Yerləşmə mövqeylərinə görə onun kəndləri: İtqıran, Digin, Buzqov (Buzqay), Gürədiz, Oqbun (Oğbin və ya Ozbun) və Sultanbəy Dərələyəz mahalına aiddir, amma onə görə buraya aid edilib ki, mayor Şeyx Əli bəyə ərzaq tədarükü etmək məqsədilə, itaətində olan suvarı qoşununun məhsul yığımını üçün həvalə edilmişdi.

4. Xok mahalı Naxçıvan əyalətinin qərb hissəsində, Qaraguş dağının son şaxəsi ilə Araz çayının kəsişməsində düzənlik ərazidə qərbdən Şəhur mahalı və şərqdən Naxçıvan mahalı arasında yerləşir.

5. Dərələyəz mahalı Naxçıvan əyalətinin şimal hissəsində yerləşir. Şərqi Arpaçaydan suvarılan bütün torpaqlar onun

Şəhur mahalına daxil olduğu yerə qədər Dərələyəzə aiddir. Sərhədləri: Şimaldan Qarabağ əyaləti, cənubdan Şəhur, qərbdən Göycə və Vedibasər mahalları və şərqdən Naxçıvan mahalı.

Ordubad dairəsi farslara daha çox Azadçiran adı ilə tanınır və aşağıdakı mahallardan ibarətdir:

1. Ordubad mahalı, ən cənub-şərq ərazidə yerləşir, bucaq şəkilli ərazini əhatə edir, bu ərazi Araz çayı və Qapıcıq dağ silsiləsinin formalaşdırdığı bucaq şəkilli mahal olub, Qarabağ əyalətindən həmin dağ silsiləsi ilə ayrılır və qərbdə Əylis (Akulis) və Dəstə (Dəşt) mahalları, şərqdən isə Ordubad mahalının arasında yerləşir.

2. Əylis mahalı Nügədih/Nuhgədiyi çayının meydana gətirdiyi dərədə yerləşir. Onun əhatəsində şimaldan, qərbdən və cənubdan Dəşt mahalı, şərqdən isə Ordubad mahalı yerləşir.

3. Dəstə (Dəşt) mahalı cənubdan, şərqdən və şimaldan Əylisli mahalı ilə əhatə olunub; cənuba doğru getdikcə o qismən Araz çayı ilə, qərba doğru isə Çənənəb/Çənnəb mahalı ilə həmsərhəddir. Bu mahal Araz çayına qədər uzanan Vənəndçayın yaratdığı dərədə yerləşir.

4. Biləv mahalı şərqdən Dəstə mahalı və qərbdən Əlinca çayı ilə əhatə olunur və Qarabağ dağlarından başlayaraq cənubda Araz çayına qədər uzanır.

5. Çənənəb mahalı Urumis çayının yaratdığı dərədə qərbdə Biləv mahalı ilə, şərqdə də Dəstə mahalı ilə əhatə olunub və Qarabağ dağlarından başlayaraq Araz çayına qədər uzanan ərazidə yerləşir.

Yuxarıda adı çəkilən bütün mahallar mirbölüklər tərəfindən idarə olunurdu. Bəzən üç və ya daha çox mahal, cəldliyindən asılı olaraq bir mirbölüyə tapşırılırdı.

İKİNCİ FƏSİL RUSİYA HÖKMRANLIĞI DÖVRÜNDƏ VİLAYƏTİN İNZİBATI BÖLGÜSÜ

Hal-hazırda Rusiya hakimiyyəti dövründə Erməni vilayəti *İrəvan və Naxçıvan əyalətlərindən və Ordubad dairəsindən* ibarətdir.

İrəvan əyaləti dörd dairəyə bölünür: İrəvan dairəsi, Şəhur dairəsi, Sürməli dairəsi və Sərdarabad dairəsi. Həmin dairələr öz növbəsində aşağıdakı mahallara bölünür :

1. İrəvan dairəsi – Göycə, Dərəçiçək və Qırxbulaq mahallarına

2. Şəhur dairəsi – Şəhur, Vedibasər, Gərnibasər və Zəngibasər mahallarına

3. Sürməli dairəsi – Sürməli mahalına, Dərəkənd-Pərçənisi dərəsinə və Arazın sağ tərəfində yerləşən və sərdarın zamanında Gərnibasər və Vedibasər mahallarına aid olan hissələrdən

4. Sərdarabad dairəsi – Səadli, Talin, Seyidlil-Axsaxlı, Abaran, Körpü və Sərdarabad mahallarından təşkil olunub.

Naxçıvan əyaləti Ordubad dairəsi kimi iki dairə təşkil edir və əvvəlki xan quruluşu ilə naiblər və polislər tərəfindən idarə olunur.

Naxçıvan əyalətinə aşağıdakı mahallar aid edilir: Əlincaçay mahalı, Naxçıvan mahalı, Xok mahalı, Məvazixatun və Dərələyəz mahalı;

Ordubad dairəsinə isə Ordubad mahalı, Əylis mahalı, Dəstə mahalı, Çənənəb mahalı və Biləv mahalı aiddir.

İVAN ŞOPEN TƏRƏFİNDƏN
“ERMƏNİ BÖLGƏSİNİN
RUSİYA İMPERİYASINA QOŞULMASI
DÖVRÜNDƏKİ
VƏZİYYƏTİNİN TARİXİ ABİDƏSİ”
(1852-Cİ İL)

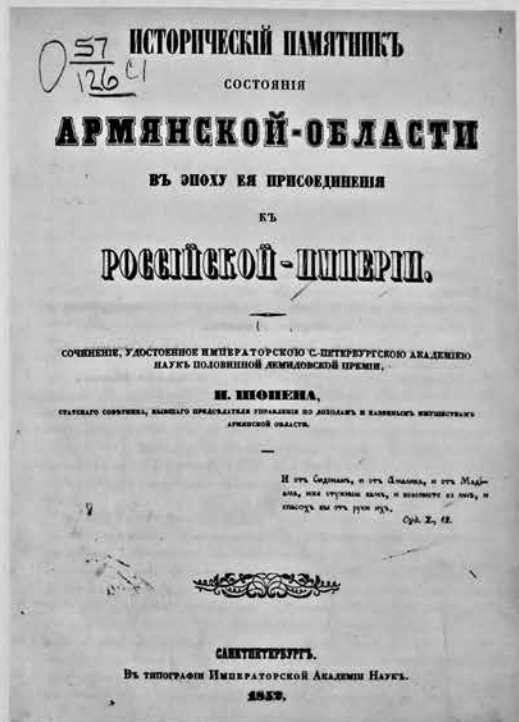

ТАБЛИЦА НАСЕЛЕНИЯ

№ общин	№ по ма-та-дан-д.	Название городов и селений.	Могоммедия.				Число селений.
			Число се-мейств.	Число душ.			
				муж.	жен.	итого	
ПРОВИНЦИЯ ЭРИБАНСКАЯ.							
6. Города Эривань.							
		Шатагской	802	1627	1527	3199	244
		Въ частяхъ { Татаръ и	594	1333	1204	2537	277
		Ташбаинской	—	—	—	—	46
		Боша	411	789	806	1595	—
		Давирбулатской	—	—	—	—	—
		Итого	1807	3749	3582	7331	567
МАГЛЕМ:							
1. Кире-бумский.							
1	1	Отчаберд	12	33	40	73	—
2	2	Малгоос	11	34	26	60	—
3	3	Даворд	—	—	—	—	22
4	4	Вомал	13	21	16	37	—
5	5	Туга	10	21	15	36	—
6	6	Заря	20	49	40	89	—
7	7	Чатрак	4	10	9	19	—
8	8	Гаврак	—	—	—	—	6
9	9	Агавра	3	13	14	27	9
10	10	Балл-вель	—	—	—	—	—
11	11	Шагаб	—	—	—	—	—
12	12	Арамук	—	—	—	—	—
13	13	Давал	—	—	—	—	1
14	14	Аранж	—	—	—	—	33
15	15	Амук	—	—	—	—	—
16	16	Чалалачи (по-армянски Норон)	—	—	—	—	80
17	17	Калакир	2	10	5	15	58
18	18	Китрак	6	14	13	27	—
19	19	Потган	—	—	—	—	18
20	20	Местебба	—	—	—	—	—
21	21	Млаур	—	—	—	—	18
22	22	Каловина	—	—	—	—	17
Итого			81	205	178	383	263

ТАБЛИЦА НАСЕЛЕНИЯ

А Р М Я Н С К О Й О Б Л А С Т И .												В с е г о .		
УЕЗДЫХЪ.			П Р И С Е Л Е Н Н Ы Е .						Ч и с л о с о-м е с т .			В с е г о .		
			И з П е р с и .			И з Т у р к .						Д р у г .		
Ч и с л о д у ш .			Ч и с л о с о-м е с т .			Ч и с л о д у ш .			Ч и с л о с о-м е с т .			Ч и с л о с о-м е с т .		
муж.	жен.	итго.	муж.	жен.	итго.	муж.	жен.	итго.	муж.	жен.	итго.	муж.	жен.	итго.
536	468	998	231	598	513	1111	8	14	16	30	1285	2769	2569	5338
589	587	1176	87	187	187	374	3	11	7	18	961	2120	1985	4105
101	94	195	—	—	—	—	—	—	—	—	46	101	94	195
—	—	—	48	118	112	230	—	—	—	—	459	907	918	1825
1220	1149	2369	366	903	812	1715	11	25	23	48	2751	5897	5566	11463
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	33	40	73
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	34	26	60
54	49	103	1	2	3	5	—	—	—	—	23	56	52	108
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	21	16	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	21	15	36
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	49	40	89
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	34	35	69
15	14	29	11	24	26	50	—	—	—	—	32	111	88	199
20	22	42	—	—	—	—	—	—	—	—	12	33	36	69
—	—	—	9	4	5	9	—	—	—	—	2	4	5	9
—	—	—	28	73	61	134	—	—	—	—	28	73	61	134
—	—	—	53	123	98	221	1	4	3	7	54	127	101	228
2	2	4	7	18	18	36	10	41	33	74	18	61	53	114
100	92	192	9	24	23	47	1	2	3	4	43	126	117	243
197	181	378	38	91	83	174	—	—	—	—	28	91	83	174
214	172	386	10	24	17	41	6	18	17	35	76	238	219	457
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	14	12	27
51	41	92	—	—	—	—	—	—	—	—	18	51	41	92
—	—	—	5	19	14	33	4	10	7	17	6	29	21	50
44	44	88	3	9	6	15	12	36	29	55	33	79	70	158
46	36	82	10	22	22	44	4	13	11	24	31	81	69	150
743	653	1396	216	561	482	1043	38	123	108	231	597	1632	1421	3053

ТАБЛИЦА НАРОДНАГО СЛОЖЕНИЯ

№ общины	№ по ма-га-лану	Название городов и селений.	Мужского пола.			№ по ма-га-лану
			Число се-мейств.	Число душ.		
				муж.	жен. и всего	
2. Зампи-басорский.						
23	1	Шинговитъ-Багта	16	39	36	75
24	2	Чаръ-бахъ	7	17	14	31
25	3	Шинговитъ	—	—	—	—
26	4	Норавонитъ	—	—	—	28
27	5	Вейбузъ-обдъ	—	—	—	—
28	6	Уууханъ	311	970	767	1737
29	7	Недзжик нижний	45	203	208	411
30	8	Недзжик верхний	20	86	69	155
31	9	Галжинъ-Зайлс	75	250	195	445
32	10	Калзанъ	—	—	—	35
33	11	Агдасъ-вишлэгъ	14	33	37	70
34	12	Шаръ-обдъ	—	—	—	51
35	13	Арбатъ	50	139	125	264
36	14	Хавширахъ	75	182	144	326
37	15	Гель-гоббалъ	4	12	9	21
38	16	Сарингарь-хараба	7	17	12	29
39	17	Давирь-шолонъ	46	196	142	338
40	18	Кара-вишлэгъ	23	84	67	151
41	19	Верхний-аръ	11	33	28	61
42	20	Донгузъ-танъ	42	188	107	295
43	21	Сарингарь-уай	28	85	67	153
44	22	Ратланъ	12	49	31	80
45	23	Абул-ишанъ	17	59	35	95
46	24	Селд-ишанъ	20	59	54	113
47	25	Сариджолъ	18	59	48	107
48	26	Шолонъ-метамдаръ	69	228	178	406
Итого ..			910	2979	2434	5413
3. Гурин-басорский.						
49	1	Аг-тажаланъ	45	118	114	232
50	2	Дамбачинъ	19	72	63	135
51	3	Кара-танъ	6	26	19	45
52	4	Каралтанъ	26	70	58	128
53	5	Харатанъ	31	95	88	183
54	6	Богаланъ	30	123	120	243

ТАБЛИЦА НАРОДНАГО СЛОЖЕНИЯ

Армянской-Области										Всего.	
Переселенцев.										Арм.	
Число душ.										Число семейств.	
Число душ.										Число душ.	
Число душ.										Число душ.	
муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого
—	—	—	11	33	26	59	—	—	—	27	72
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	85	329
25	23	48	71	204	186	390	—	—	—	112	346
82	76	158	81	204	224	488	—	—	—	150	454
—	—	—	150	454	412	866	—	—	—	311	970
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	271
—	—	—	24	68	46	114	—	—	—	34	124
—	—	—	14	38	38	76	—	—	—	75	250
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	77
77	73	150	—	—	—	—	—	—	—	14	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	72	148
103	112	215	21	45	48	93	—	—	—	81	200
—	—	—	31	61	66	127	—	—	—	75	182
18	14	32	33	84	63	147	—	—	—	45	144
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	46	196
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	84
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	33
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	42	188
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	85
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	49
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	59
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	59
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	59
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	228
305	298	603	443	1251	1109	2360	—	—	—	1485	4535
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	88	310
—	—	—	43	101	102	203	—	—	—	44	155
—	—	—	25	83	57	140	—	—	—	10	39
—	—	—	4	13	10	23	—	—	—	62	157
—	—	—	36	87	81	168	—	—	—	31	95
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44	146
—	—	—	11	23	29	52	—	—	—	—	—

ТАБЛИЦА НАРОДНОСТЕЙ

№ общин	№ по извѣстности	Названіе городовъ и селеній.	Монгомыданъ.				№ общин
			Число селеній.	Число душъ.			
				муж.	жен.	всего	
55	7	Иланъ-шаданъ.	5	17	14	31	—
56	8	Кара-гошаданъ.	13	38	34	72	—
57	9	Койласуру-ууль.	24	62	59	121	—
58	10	Тохай-шаданъ.	—	—	—	—	—
59	11	Шенху-шаданъ-Али.	61	250	224	474	—
60	12	Таванманъ.	11	33	22	55	—
61	13	Чинхалманъ.	34	96	70	166	—
62	14	Чинхалманъ.	8	14	16	30	—
63	15	Башинъ-Али.	13	46	41	87	—
64	16	Осгурбетанъ.	29	79	76	155	—
65	17	Чинхалманъ.	10	27	19	46	—
66	18	Далгузуръ-беюкъ.	—	—	—	—	—
67	19	Далгузуръ-кичикъ.	1	4	3	7	—
68	20	Норгуль.	31	88	79	167	—
69	21	Какари.	22	69	56	125	—
70	22	Дареканъ.	5	18	15	33	—
71	23	Юа.	10	34	28	62	—
72	24	Маласикъ.	22	57	45	102	—
73	25	Бугаланданъ.	20	55	47	102	—
74	26	Бугаланданъ-Ахунди.	12	22	18	40	—
75	27	Артаната.	1	3	2	5	—
76	28	Курбанъ-кули (или Топракъ-кале).	15	32	19	51	—
77	29	Тина-башъ.	7	21	22	43	—
78	30	Диванъ.	18	50	36	86	—
79	31	Ахди.	27	63	62	127	2
80	32	Бугаланданъ-куламанъ-Али.	10	26	18	44	—
81	33	Догуканъ.	—	—	—	—	—
82	34	Яланджанъ.	13	27	32	59	—
83	35	Мегроби.	—	—	—	—	—
84	36	Атласъ-кишкыкъ.	—	—	—	—	11
85	37	Джолганъ.	—	—	—	—	—
86	38	Ат-башъ.	—	—	—	—	—
87	39	Илали.	5	11	11	22	—
88	40	Койласуру-суфла.	1	3	2	5	—
89	41	Арпашъ.	8	19	16	35	—
90	42	Бараганъ.	16	53	49	102	—
91	43	Арпашъ.	14	52	47	99	—
92	44	Эмиджанъ.	11	26	19	45	—

ВЪ АРМАНСКОЙ-ОБЛАСТИ.

А Р М А Н С К О Й - О Б Л А С Т И .										В с ѣ го .		
Н а р м а н с к и й я .										Д ѣ ш ѣ .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .										Ч и с л о с ѣ м ѣ й .		
Ч и с л о д у ш ѣ .												

ТАБЛИЦА КАРДОНАСКИЕ

№ общин	№ ма-га-дэ-э	Название городов и селений.	Могаммадага			Ко-мис-сар	
			Число се-мее-ств	Число душ.			
				муж.	жен.	итого	
93	35	Аралух	20	44	48	92	—
94	46	Джондуги	5	17	14	31	—
95	47	Сарбогаз	4	10	9	19	—
96	48	Кайбурга	19	54	42	96	—
97	49	Галлар	28	79	64	143	—
98	50	Берин-куаги	26	64	65	129	—
99	51	Гель	11	38	24	62	—
100	52	Бокта	6	24	16	40	—
Итого . . .			753	2231	1945	4176	34
4. Води-басарский.							
101	1	Хор-вироб	3	4	4	8	—
102	2	Води-суаи	28	83	83	166	—
103	3	Али-Могаммад-кшигани	20	49	53	102	—
104	4	Шотан	35	135	128	263	—
105	5	Хамса	23	81	68	149	—
106	6	Давал	2	11	17	28	—
107	7	Води-ули	131	444	358	799	2
108	8	Танал	16	43	41	84	—
109	9	Гирани	9	35	24	59	—
110	10	Бигиджа	4	18	19	37	—
111	11	Ашар	13	42	38	80	—
112	12	Саларак	135	469	409	878	—
113	13	Аси	11	30	21	41	—
114	14	Бирки	3	11	6	17	—
115	15	Вали	11	24	21	45	—
116	16	Баратга	12	52	42	94	—
117	17	Джондуги-басага	9	26	25	51	—
118	18	Джондуги	37	87	91	178	—
119	19	Джондуги-басага	24	61	44	105	—
120	20	Басога	39	113	108	221	—
121	21	Ариак	9	23	21	44	—
Итого . . .			574	1828	1621	3449	2
5. Шорурский.							
122	1	Куше-джирчи	37	77	65	142	—
123	2	Малта	39	90	68	158	—

ТАБЛИЦА АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ

А Р М Я Н С К О Й О Б Л А С Т И										В с е г о		
Р е н н ы х			П е р е с к а н н ы х						Число семейств	Д у ш		
Число душ			Из Персии			Из Турции						
			Число душ			Число душ						
муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого
—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	44	68	92
—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	17	14	31
—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	10	9	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	54	42	96
—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	79	64	153
—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	64	65	129
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	38	24	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	24	16	40
70	75	145	1211	3842	2517	5359	—	—	1998	5145	4537	9680
—	—	—	1	3	3	6	—	—	4	7	7	14
—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	83	83	166
—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	49	53	102
—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	135	128	263
—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	81	68	149
9	6	15	101	332	301	633	—	—	103	343	318	661
—	—	—	98	320	210	410	—	—	201	670	574	1244
—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	43	41	84
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	35	24	59
—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	18	19	37
—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	42	38	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	135	469	409	878
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	30	21	41
—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	11	6	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	24	21	45
—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	52	42	94
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	26	25	51
—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	87	91	178
—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	61	44	105
—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	113	108	221
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	23	21	44
9	6	15	200	553	514	1069	—	—	775	2392	2141	4533
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	37	77	65	142
—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	90	68	158

ТАБЛИЦА НАРОДОНАСЕНЬЕ

№ общин	№ ма-та-ля-ция	НАЗВАНИЕ ГОРОДОВ И СЕЛЕНИЙ.	МОГОМАНДИЯ.				Число де-сятков.	Число душ.			Число де-сятков.	
			муж.	жен.	итого			муж.	жен.	итого		
124	3	Ауалыя	23	62	55	117						
125	4	Зейя	24	59	57	116						
126	4	Нораша-суула	11	39	30	69						
127	6	Асси-конд.	10	26	15	41						
128	7	Мамуул-конд.	11	35	33	68						
129	8	Нораша-ула	25	62	34	116						
130	9	Лопак	15	35	31	65						
131	10	Таш-орук	15	34	31	65						
132	11	Корочан	28	107	88	195						
133	12	Курд-конд.	19	40	44	84						
134	13	Шатляр	44	103	80	183						
135	14	Емтиса	104	246	238	484						
136	15	Чомхатир	39	35	67	125						
137	16	Чарч-бозак	9	21	19	40						
138	17	Могоманди-Сабир.	19	31	31	62						
139	18	Муганджис-мира-Меслама	10	25	21	46						
140	19	Муганджис-метраби	28	76	72	148						
141	20	Барзук	17	45	32	77						
142	21	Ариш-Байб-Аш-хак	26	73	65	138						
143	22	Ариш-Могоманди-Аш-бек.	17	45	32	77						
144	23	Сигур	17	51	40	91						
145	24	Кеседжидан	23	71	61	132						
146	25	Нарчи	30	101	68	169						
147	26	Аджи	12	28	30	58						
148	27	Кукут-агач	19	46	79	125						
149	28	Девманар	33	95	94	189						
150	29	Халишар	22	68	68	136						
151	30	Абду-ула	39	103	111	214						
152	31	Киншга-Аббас	22	54	45	99						
153	32	Томаси	21	52	55	107						
154	33	Вайхир-суула	14	41	41	81						
155	34	Сардир-абду	9	23	23	46						
156	35	Балим	45	106	92	198						
157	36	Араб-ептиса	57	147	137	284						
158	37	Кара-Тасман	11	31	30	61						
159	38	Бабаи или Абиса	18	51	47	98						
160	39	Кенатас	33	93	77	160						
161	40	Давришар	19	46	46	83						
162	41	Арбатик										

НА АРМЯНСКОЙ ОБЛАСТИ

А р м и я в ъ в о о б щ е .										В с е г о .		
Р я н н ы е .		П е р е с е л е н н ы е .						Ч и с л о с о в м е с т .				
Ч и с л о д у ш .		Н а з . П е с с и .			Н а з . Т у р к и .			Д у ш .				
Ч и с л о с о в м е с т .	Ч и с л о д у ш .	Ч и с л о с о в м е с т .	Ч и с л о д у ш .	Ч и с л о с о в м е с т .	Ч и с л о д у ш .	Ч и с л о с о в м е с т .	Ч и с л о д у ш .	Ч и с л о с о в м е с т .	Д у ш .			
м у ж .	ж е н .	и т о г о	м у ж .	ж е н .	и т о г о	м у ж .	ж е н .	и т о г о	м у ж .	ж е н .	и т о г о .	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	62	55	117
—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	59	57	116
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	39	30	69
—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	26	15	41
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	35	33	68
—	—	—	—	—	—	—	—	—	117	347	305	652
—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	13	10	23
—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	34	31	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	107	88	195
—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	40	43	81
—	—	—	—	—	—	—	—	—	104	246	238	484
—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	58	67	135
—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	54	46	100
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	21	19	40
—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	31	31	62
—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	76	72	148
—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	73	65	138
—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	45	32	77
—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	131	89	210
—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	71	61	132
—	—	—	—	—	—	—	—	—	65	167	161	328
—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	36	37	73
—	—	—	—	—	—	—	—	—	75	212	190	402
—	—	—	—	—	—	—	—	—	62	162	128	290
—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	68	68	136
—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	103	111	214
—	—	—	—	—	—	—	—	—	22	54	45	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	21	52	55	107
—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	40	44	81
—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	23	29	56
—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	106	92	198
—	—	—	—	—	—	—	—	—	57	147	137	284
—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	31	30	61
—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	156	136	292
—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	93	77	170
—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	37	46	83

563

ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ

564

№ об-щ.	№ по ма-га-лань.	Название городов и селений.	Мюгаммедань.			Ко-миссар.
			Число се-мелет.	Число душ.		
				муж.	жен. итого	
163	42	Халдасъ.	32	59	71	130
164	43	Алхаларь.	33	82	102	184
165	44	Мугуль.	37	103	102	205
166	45	Корчань.	18	53	45	98
167	46	Ага-Агудель.	30	96	92	188
168	47	Кара-булдакъ.	25	65	60	125
169	48	Таз-келдъ.	18	50	48	98
170	49	Бургань.	105	289	247	536
171	50	Вайхирь-куля.	1365	3397	3113	6510
Итого ..						
6. Сурмаглаский.						
172	1	Архъ-уръ.	—	—	—	177
173	2	Равдоль-абалъ или Равдоль-модань.	18	55	50	105
174	3	Гасиль-абалъ.	12	50	48	98
175	4	Судановъ-абалъ.	22	97	77	174
176	5	Далматъ-абалъ.	23	87	68	155
177	6	Ташъ-буруль.	—	—	—	58
178	7	Токарь-шайгъ-каджарь.	29	112	87	199
179	8	Токарь-шайгъ-каджарь.	14	44	39	83
180	9	Гуджамань.	9	28	25	53
181	10	Ширчань.	7	25	19	44
182	11	Саваръ-кули.	13	41	31	72
183	12	Али-джань.	—	—	—	17
184	13	Тусейль-келдъ.	—	—	—	24
185	14	Мурманъ-Али-джань.	8	23	22	45
186	15	Зидань-каджарь.	10	28	28	56
187	16	Таджирань.	3	10	11	21
188	17	Оджакларь.	—	—	—	51
189	18	Амаратъ.	3	8	8	16
190	19	Надсоль-Али.	3	12	12	24
191	20	Кали-кышлагъ.	14	46	30	76
192	21	Агетань.	—	—	—	36
193	22	Паньскъ.	—	—	—	43
194	23	Кисиль-акеръ.	11	28	31	59
195	24	Калачань.	20	81	72	153
196	25	Сари-чобань.	13	38	32	70
197	26	Атаверъ.	10	31	19	50
198	27	Ага-Мюгаммедань.	48	175	153	328
199	28	Арабшарань.	15	62	63	125
200	29	Муалъ-Агудель.	20	102	103	205

565

АРХАНГЕЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ.

566

А Р Х А Н Г Е Л ь С К О Й О Б Л А С Т И .												В с е г о .		
Р Е Ч Н ы х .												В с е г о .		
П Е Р Е С Е Л Е Н Н ы х .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о .		
И л ь Т у н г у с .												В с е г о		

№ по общин.	№ ма-га-дань.	Название городов и селений.	Мухаммадань.			Ко-миссия.
			Число се-мьей.	Число душ.		
				муж.	жен.	
201	30	Ядажи	67	224	196	417
202	31	Кунигодала	18	62	63	125
203	32	Касимъ-аджа	13	51	49	100
204	33	Батра	—	—	—	69
205	34	Агъ-жонс	—	—	—	41
206	35	Али-хмарин	—	—	—	—
207	36	Хопи-хобаръ	3	14	13	27
208	37	Ханчовал	—	—	—	—
209	38	Идир	—	—	—	19
210	39	Ибрагимъ-абад	19	77	76	153
211	40	Батган	—	—	—	27
212	41	Аргадж	21	321	295	616
213	42	Малаки	60	239	210	449
214	43	Кара-комил	73	284	252	536
215	44	Ташиджа	6	16	12	28
216	45	Сочали	4	11	9	20
217	46	Кизил-кула	9	19	19	38
218	47	Козлододж	—	—	—	54
219	48	Муал-хмар	—	—	—	25
220	49	Чачиналь	21	57	55	112
221	50	Кудаль	—	—	—	173
Итого			709	2555	2377	4932

7. Парчидис-Дарактески.

Парчидиско-Уцели.

222	1	Кара-кал.	20	45	46	91
223	2	Парли.	9	32	29	61
224	3	Турба.	23	61	55	116
225	4	Камини.	17	65	57	122
226	5	Катри.	4	15	8	23
227	6	Яган.	6	24	24	48
228	7	Гоал-Агидж.	4	10	9	19
229	8	Кизил-будал.	5	17	16	33
230	9	Турт-гел.	10	45	39	84
231	10	Виджа.	14	33	32	65
232	11	Аббас-гел.	10	29	20	49
233	12	Али-кбга.	10	30	21	51
234	13	Парчидис-хараба.	23	73	69	142
235	14	Хонир-кбсан.	8	21	12	33
236	15	Парчидис-клавач.	16	44	29	73
237	16	Куру-агач.	14	33	32	65

А р м и н с к о е о б л а с т .										В с е г о .					
П и р к с л и н н о е .										Д у ш .					
Число душ.		Число се-мьей.		Число душ.		Число се-мьей.		Число душ.		Число се-мьей.		Д у ш .			
муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	67	224	196	417
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	18	62	63	125
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	51	49	100
266	231	497	—	—	—	9	21	31	42	78	287	252	539	—	—
125	122	247	—	—	—	10	20	16	36	51	145	138	283	—	—
—	—	—	64	147	129	276	37	135	103	238	101	282	232	514	—
114	112	226	—	—	—	11	27	21	48	52	155	146	301	—	—
—	—	—	43	118	107	225	7	15	12	27	50	133	119	252	—
53	49	102	108	255	237	492	6	17	13	30	139	325	299	624	—
—	—	—	43	120	91	211	31	99	75	174	93	296	242	538	—
104	93	197	—	—	—	5	12	7	19	32	116	100	216	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	91	321	295	616	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	60	239	210	449	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73	284	252	536	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	16	12	28	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	11	9	20	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	49	49	38	—	—
182	159	341	—	—	—	—	—	—	—	54	182	159	341	—	—
74	75	149	—	—	—	27	101	82	183	21	57	53	110	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	173	590	528	1118	—	—
590	528	1118	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
3052	2840	5892	299	788	671	1459	261	746	596	1342	2204	7141	6384	13525	—

№ общинъ	№ по ма-гис-ламъ.	Названіе городовъ и селеній.	Могачкиндатъ.		Число се-мѣйствъ.	Число душъ.		Число се-мѣйствъ.	Число душъ.
			муж.	жен.		муж.	жен.		
238	17	Даворъ-салахъ.	8	20	14	34	—	—	
239	18	Кайъ-хараба.	6	10	13	23	—	—	
240	19	Алчуданъ.	1	3	2	5	—	—	
241	20	Караджарыкъ.	14	37	35	79	—	—	
242	21	Чегеронъ.	5	14	7	18	—	—	
243	22	Гокдасъ.	11	37	32	69	—	—	
244	23	Кайъ-шишахъ.	8	26	23	49	—	—	
245	24	Гюлелинъ.	8	21	19	40	—	—	
246	25	Амеракъ.	21	68	52	120	—	1	
247	26	Сукъ.	12	32	36	68	—	—	
Дюрактепе-Уцелъ.									
248	27	Катгоъ.	22	66	60	126	—	—	
249	28	Гасакъ-саканъ.	5	12	10	22	—	—	
250	29	Халиковъ.	3	10	17	37	—	—	
251	30	Саръ-абалъ.	7	28	22	50	—	—	
252	31	Чичаганъ.	9	20	24	44	—	—	
253	32	Калаканъ.	11	32	28	60	—	—	
254	33	Бушъ-булагъ.	10	28	27	55	—	—	
255	34	Гасакъ-келенъ.	10	29	24	53	—	—	
256	35	Агасакъ.	17	43	33	76	—	—	
257	36	Сотъ-булагъ.	1	4	14	31	—	—	
258	37	Дасакъ-кюмюркъ.	16	42	44	86	—	—	
259	38	Амеркъ-салахъ.	8	16	17	33	—	—	
260	39	Куртъ-булагъ.	13	32	28	60	—	—	
261	40	Калакъ.	25	81	84	165	—	—	
262	41	Отуркманъ.	11	37	27	64	—	—	
263	42	Агъ-булакъ.	6	15	14	29	—	—	
264	43	Джесаръ-абалъ.	5	14	22	47	—	—	
265	44	Кара-гюшъ или Байрамъ-келенъ.	2	8	6	14	—	—	
266	45	Ашъ-верди-хараба.	11	37	25	62	—	—	
267	46	Гиремли-шанахъ.	12	39	36	73	—	—	
268	47	Ашъ-юкю.	12	33	28	61	—	—	
269	48	Ташъ-кюмюркъ.	15	60	43	103	—	—	
270	49	Иркъ-дизиръ.	5	14	22	47	—	—	
271	50	Тискианъ.	17	57	40	97	—	—	
272	51	Чиралли.	8	26	21	47	—	—	
273	52	Пармукъ и Ира-абалъ.	34	97	98	195	—	—	
274	53	—	—	—	—	—	—	—	
275	54	Османъ-келенъ.	3	10	7	17	—	—	
Итого			589	1742	1525	3267	—	—	

А р м и я в о ю щ е												В с е г о.					
Регименты.			Пехотский полк.									Число сабель.			Д у х а.		
			Няг Парсон.			Няг Тэтин.											
Число душ.			Число се- вельств.	Число душ.			Число се- вельств.	Число душ.			Число се- вельств.						
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	20	14	34	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	10	13	23	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	3	2	5	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	37	35	79	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	14	7	18	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	37	32	69	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	26	23	49	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	21	19	40	
3	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	32	71	54	125	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	32	36	68	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	22	66	60	126	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	12	10	22	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	20	17	37	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7	28	32	50	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	9	20	24	44	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	32	38	60	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	28	27	55	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	10	29	24	53	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	43	33	76	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	4	17	14	31	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	16	42	44	86	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	16	17	33	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13	32	28	60	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	25	81	84	153	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	37	27	64	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	13	13	30	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	11	11	22	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	8	6	14	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11	37	25	63	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	39	36	73	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	12	33	28	61	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	15	60	43	103	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	4	3	7	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	17	57	40	97	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8	26	21	47	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	34	97	98	193	
-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	10	7	17	
3	2	5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	590	1745	1527	3272	

МҮНХЭНДЭН БАШЛААН ЗЭФЭР

575

ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ

576

№ общ.	№ по ма-га-амь.	Названия городов и селений.	МОНГОМОНДАГ.				Ко-мис-сар.
			Число се-мейств.	Число душ.		Число се-мейств.	
				муж.	жен. и того		
8. Саямгай.							
276	1	Соготия	4	11	8	19	—
277	2	Тусеин-жон	9	30	27	57	—
278	3	Джирокли	15	54	48	102	—
279	4	Эликокли	4	8	6	14	—
280	5	Таджи-Байрам	52	172	160	332	—
281	6	Атрисея	6	14	14	28	—
282	7	Хейри-Беган	47	155	146	301	—
283	8	Асгар	14	52	40	92	—
284	9	Шах-варид	9	31	38	59	—
Итого			160	517	487	1004	—
9. Талаский.							
285	1	Новая-Талия	—	—	—	—	—
286	2	Элиах	11	31	31	62	—
287	3	Метрибали	15	40	35	75	—
288	4	Вранка	6	13	16	29	—
289	5	Кургановск	12	30	19	49	—
290	6	Атлас-кад-ворина	16	36	34	70	—
291	7	Атлас-кад-инския	11	30	23	53	—
292	8	Ишкы	5	9	9	18	—
293	9	Баш-сиз	4	8	4	12	—
294	10	Богачевск	3	5	5	10	—
295	11	Шейх-тадам	4	9	10	19	—
296	12	Далаи	—	—	—	—	—
297	13	Арабск	3	8	8	16	—
298	14	Талия-старая	—	—	—	—	—
299	15	Гелки	—	—	—	—	—
300	16	Корсони-новый	—	—	—	—	—
301	17	Куз-берина	—	—	—	—	—
302	18	Али-амал	—	—	—	—	—
303	19	Масара	1	3	4	7	74
304	20	Соготия	—	—	—	—	—
Итого			91	222	198	420	74
10. Судлы и Ахалгай.							
305	1	Даях	7	17	15	32	—
306	2	Караджалар	19	57	47	104	—
307	3	Аван	15	59	45	104	—

МҮНХЭНДЭН БАШЛААН ЗЭФЭР

577

Армянской-Области.

578

А р м я н с к а я - О б л а с т ь .												В с е г о .		
Р а й о н ы .		П е р с я н и н ы .									Число семейств	Д р и з .		
		И н з П е р с .			И н з Т у р .									
Число душ .		Число семейств	Число душ .			Число семейств	Число душ .			Число семейств	муж .	жен .	итого .	
муж .	жен .		итого	муж .	жен .		итого	муж .	жен .					итого
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—											

№ об-и	№ по ма-га-уу-лаа	Название городов и селений.	МОНГОМОНГОЛ			Ко-числос
			Числос ос-веств.	Числос душ.		
				муж.	жен. всего	
308	4	Муха.	4	21	17	38
309	5	Кюм.	13	32	30	62
310	6	Волгу.	6	16	12	28
311	7	Увдун.	16	37	25	62
312	8	Дунр.	7	23	12	35
313	9	Норс.	14	43	33	76
314	10	Батаг.	17	43	37	80
315	11	Низир-аван.	35	101	93	194
Земля Агудам.						
316	12	Казиневар-новий.	20	59	51	110
317	13	Сергеев.	16	49	38	87
318	14	Уин.	26	84	83	167
319	15	Кочин-коч.	12	44	33	77
320	16	Бодо-коч.	10	37	35	72
321	17	Кирани.	12	47	29	76
322	18	Балани-сели.	19	44	52	96
323	19	Тигал.	16	48	44	92
324	20	Бара-дженрэн.	28	92	70	162
Итого .			311	953	801	1754
11. Сардара-абайский.						
325	1	Шариев-абай.	53	167	151	318
326	2	Карука.	77	250	212	462
327	3	Туркмен.	12	30	31	61
328	4	Чибучи.	—	—	—	8
329	5	Маркара-сели.	—	—	—	17
330	6	Эдсикар.	—	—	—	9
331	7	Алди-арк.	12	62	67	129
332	8	Аркети.	10	32	40	72
333	9	Уртин-оба.	—	—	—	10
334	10	Игали.	21	62	51	113
335	11	Колос-аран.	14	45	40	85
336	12	Джани-онга.	36	115	138	253
337	13	Буагидо.	—	—	—	26
338	14	Буратун.	—	—	—	22
339	15	Там-доби.	—	—	—	15
340	16	Каринь-арк.	41	166	145	311
341	17	Сардара-абай, архипств.	—	—	—	—
342	18	Муал-Баканд.	—	—	—	212
343	19	Кочин.	—	—	—	—

Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		
Армянская-Область.										Всего.		

№ общин	№ по ма-на-га-диз.	Название городов и селений.	Мюхеммелан.			Ко-мис.
			Число ос-вестств.	Число душ.		
				муж.	жен.	итого
344	20	Шатриарь	—	—	—	85
345	21	Джесарь-абдъ	—	—	—	20
346	22	Колдъ-аръ	—	—	—	17
Итого			276	959	878	1837
12. Карна-басарский.						
347	1	Важарь	17	66	61	127
348	2	Хатунъ-аръ	28	117	91	208
349	3	Марда-Гусейн	23	104	88	192
350	4	Сенъ-абдъ	8	22	27	49
351	5	Аралихъ-Беланъ	39	143	141	284
352	6	Зейнъ	34	124	110	234
353	7	Йеалихъ или Нижней-Агали	12	41	18	59
354	8	Али-бегъ	—	—	—	20
355	9	Абдур-рахманъ	5	15	15	30
356	10	Вагаришъ	—	—	—	397
357	11	Тирани	19	50	40	90
358	12	Мусиндъ	—	—	—	15
359	13	Самитари	15	48	32	80
360	14	Айгъ	—	—	—	42
361	15	Вера	—	—	—	42
362	16	Коркандъ	8	25	22	47
363	17	Агдаш-калы	11	41	38	79
364	18	Кийма	—	—	—	1
365	19	Асигъ	3	11	10	21
366	20	Фрагилъ	—	—	—	24
367	21	Тосъ	9	24	24	48
368	22	Гаджъ-кары	4	15	12	27
369	23	Мулла-дурсу	11	46	29	75
370	24	Гаджаръ	12	34	27	61
371	25	Ара	4	8	9	17
372	26	Ара	7	21	17	38
373	27	Кисилъ-дворъ	15	63	57	120
374	28	Ушагъ	—	—	—	82
375	29	Аштаръ	—	—	—	122
376	30	Карна	3	14	14	28
377	31	Тали	26	83	72	155
378	32	Алеръ	27	93	73	166
379	33	Патриджъ	7	30	21	51
380	34	Ахисъ	16	44	49	93
381	35	Ниратъ	—	—	—	15

А р м я н с к а я в о о б щ е е .														В с е г о .			
ремесла.				Переселенцев.										Д у ш ъ .			
Число душ.				Н а з . П е с с и .					Н а з . Т р е н и .								
				Число ос-вестств.		Число душ.			Число ос-вестств.		Число душ.			Число ос-вестств.		Число душ.	
муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого			
318	312	630	—	—	—	—	—	—	—	—	—	85	318	312	630		
81	81	162	—	—	—	—	—	2	5	4	9	22	86	83	171		
54	46	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	54	46	100		
1640	1574	3214	—	66	187	169	356	4	12	9	21	815	2798	2630	5428		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	66	61		
—	—	—	110	368	294	662	—	—	—	—	—	—	147	185	385		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	104	88		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	23	37		
131	121	252	32	92	80	172	—	—	—	—	—	—	39	143	141		
16	13	29	16	50	37	87	—	—	—	—	—	—	97	347	311		
74	55	129	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	33	107	68		
66	48	114	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	74	55		
1029	928	1957	26	81	62	143	18	39	36	73	144	1149	1026	2175	—		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	81	63		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	55	50		
161	140	301	—	63	183	156	339	3	12	7	19	70	221	179	300		
123	118	241	28	93	85	178	—	—	—	—	—	—	63	183	156		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	216	203		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23	85	32		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	80	72		
3	3	6	25	78	81	159	—	—	—	—	—	—	37	107	85		
89	87	176	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	92	94		
33	30	63	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	89	87		
15	7	22	20	50	42	92	—	—	—	—	—	—	19	57	54		
22	23	45	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	28	80	61		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	68	52		
—	—	—	26	67	57	124	—	—	—	—	—	—	38	104	84		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	8	9		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	21	17		
—	—	—	47	161	129	290	—	—	—	—	—	—	62	224	186		
203	281	584	2	13	5	18	2	5	4	9	8	86	321	290	610		
422	328	890	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	124	425	501		
90	67	157	—	—	—	—	—	2	3	3	6	24	104	84	188		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	83	72		
—	—	—	99	76	76	152	—	—	—	—	—	—	56	169	149		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	30	21		
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	44	49		
48	39	87	25	86	67	156	—	—	—	—	—	—	40	134	106		

№ общин	№ по ма-на-дамь	Название городов и селений.	МОНГОМОНГАН.				Число се-мейств.	Число ду-ш.	Число се-мейств.
			Число се-мейств.	Число ду-ш.					
				муж.	жен.	всего			
382	36	Эрговь	12	29	25	54	—	—	
383	37	Талынга	9	37	24	61	—	—	
384	38	Талынга-Авсракъ	7	43	27	70	—	—	
385	39	Балашанъ	9	15	13	38	—	—	
386	40	Егваръ	—	—	—	—	—	30	
Итого			400	1406	1186	2592	897	—	
43. Аборатонский.									
387	1	Могий	—	—	—	—	—	10	
388	2	Юганга-амга	—	—	—	—	—	—	
389	3	Карин-болонго	—	—	—	—	—	—	
390	4	Карин-болонго	—	—	—	—	—	—	
391	5	Савсон-амга	—	—	—	—	—	—	
392	6	Акина-гига	—	—	—	—	—	—	
393	7	Калга	—	—	—	—	—	—	
394	8	Гунбазъ	—	—	—	—	—	—	
395	9	Визарджинъ	—	—	—	—	—	—	
396	10	Шара-ага	—	—	—	—	—	—	
397	11	Дархулинъ	—	—	—	—	—	—	
398	12	Таларинъ	—	—	—	—	—	—	
399	13	Бухаринъ	—	—	—	—	—	—	
400	14	Кара-хонго	—	—	—	—	—	—	
401	15	Асвиги-ага	—	—	—	—	—	—	
402	16	Кулунъ	—	—	—	—	—	—	
403	17	Али-бонго	—	—	—	—	—	—	
404	18	Чамаринъ	—	—	—	—	—	—	
405	19	Мудал-Касинъ	—	—	—	—	—	—	
406	20	Данджигинъ	—	—	—	—	—	—	
407	21	Савонъ	—	—	—	—	—	—	
408	22	Амаринъ	—	—	—	—	—	—	
409	23	Гонд-амга	—	—	—	—	—	—	
410	24	Сари-Будала	—	—	—	—	—	—	
411	25	Сомо-агоришъ	—	—	—	—	—	—	
412	26	Кыльмоджа	—	—	—	—	—	—	
413	27	Монхун-кочанъ	—	—	—	—	—	—	
414	28	Талынга-Вигиръ	—	—	—	—	—	—	
415	29	Каралутъ	—	—	—	—	—	—	
416	30	Канга-Аборто	—	—	—	—	—	—	
417	31	Дам-гермалъ	—	—	—	—	—	—	
418	32	Миракъ	—	—	—	—	—	—	
419	33	Монхун-кочанъ	—	—	—	—	—	—	

Армянская-Область.										Всего.		
Ремеслен.		Переселенцев.								Число семе- ейств.	Душъ.	
		Изъ Перси.		Изъ Турци.								
Число душ.	Число се- мейств.	Число душ.	Число се- мейств.	Число душ.	Число се- мейств.	Число душ.	Число се- мейств.	Число душ.	Число се- мейств.			
муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	муж. жен. всего.	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	29 25 54	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	37 24 61	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	43 27 70	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	15 13 28	
118	98 216	5	42 9 21	6	22 30 42	41	152 127 279	—	—	—	—	
2788	2502 5290	518	1574 1323 2897	35	92 84	176	1850 5860	5095	10955	—	—	
24	25 49	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	36	113 100 213	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	127	343 306 649	127	343 306 649	—	—	
—	—	—	—	—	—	8	24 21 45	8	24 21 45	—	—	
—	—	1	2 4 6	—	—	31	66 59 125	22	68 63 131	—	—	
—	—	—	—	—	—	62	193 183 376	62	193 183 376	—	—	
—	—	—	—	—	—	14	50 43 93	14	50 43 93	—	—	
—	—	—	—	—	—	22	65 58 123	22	65 58 123	—	—	
—	—	—	—	—	—	29	99 83 182	29	99 83 182	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	56	164 150 314	—	—	—	56	164 150 314	—	—	—	
—	—	—	—	—	—	64	221 176 397	64	221 176 397	—	—	
—	—	—	—	—	—	19	62 56 118	19	62 56 118	—	—	
—	—	—	—	—	—	68	216 181 397	68	216 181 397	—	—	
—	—	—	—	—	—	29	98 80 178	29	98 80 178	—	—	
—	—	—	—	—	—	22	67 62 129	22	67 62 129	—	—	
—	—	—	—	—	—	14	35 37 72	14	35 37 72	—	—	
—	—	62	214 186 400	—	—	22	69 62 131	22	69 62 131	—	—	
—	—	—	—	—	—	53	140 124 264	53	140 124 264	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	41	100 103 203	—	—	—	41	100 103 203	—	—	—	
—	—	37	132 112 244	—	—	2	4 4 8	39	136 116 252	—	—	
—	—	—	—	—	—	26	87 59 146	26	87 59 146	—	—	
—	—	—	—	—	—	25	67 70 137	26	72 74 146	—	—	
—	—	—	—	—	—	3	6 8 14	44	148 162 310	—	—	
—	—	—	—	—	—	11	49 34 83	11	49 34 83	—	—	
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
—	—	23	81 69 150	—	—	4	14 13 27	27	95 82 177	—	—	
—	—	30	95 97 192	—	—	10	28 28 56	46	123 125 248	—	—	
—	—	—	—	—	—	17	43 46 89	17	43 46 89	—	—	
—	—	—	—	—	—	15	47 49 96	15	47 49 96	—	—	
—	—	—	—	—	—	27	81 76 157	27	81 76 157	—	—	
—	—	—	—	—	—	56	219 167 386	56	219 167 386	—	—	
—	—	—	—	—	—	25	72 77 149	25	72 77 149	—	—	
—	—	—	—	—	—	32	101 109 210	32	101 109 210	—	—	
—	—	—	—	—	—	48	165 144 309	48	165 144 309	—	—	

№ п/п общий	№ по ма- тери- алу	Название городов и селений.	МОНГОЛСКИЕ.			Итого
			Число се- мейств	Число душ.		
				муж.	жен. всего	
420	34	Курт-богаль	1	1	1	
421	35	Бондосекский	1	1	1	
422	36	Джорданский	1	1	1	
423	37	Чабань-черемский	1	1	1	
424	38	Шараб-аал	1	1	1	
425	39	Делань	1	1	1	
Итого.			1	1	1	
14. Адрачанский.						
426	1	Аланарь	21	100	82 182	
427	2	Романовский	5	8	7 15	
428	3	Гоминь	9	29	19 48	
429	4	Арзакань	5	22	11 33	
430	5	Долорь	33	99	82 181	
431	6	Габар-Ам	5	10	12 22	
432	7	Бакань	40	128	104 232	
433	8	Олзак	21	52	42 94	
434	9	Бакань	21	52	42 94	
435	10	Ал-пара	1	1	1 1	
436	11	Макранский	1	1	1 1	
437	12	Акта-ишань	1	1	1 1	
438	13	Акта-вердья	1	1	1 1	
439	14	Нарин-гала	1	1	1 1	
440	15	Радань	1	1	1 1	
441	16	Зандаран	1	1	1 1	
442	17	Феруш	1	1	1 1	
443	18	Бабань	1	1	1 1	
444	19	Дал-пань	13	44	32 76	
445	20	Сарин-агань	8	23	21 43	
446	21	Тайчарь	1	1	1 1	
447	22	Корутан	14	45	37 82	
448	23	Чоутур-Ам	7	16	12 28	
449	24	Дал-ишань	5	12	11 23	
450	25	Талань	7	24	17 41	
451	26	Улань	12	36	30 66	
452	27	Кара-аал	13	37	39 76	
453	28	Корут-гала	12	22	18 40	
454	29	Якши	1	1	1 1	
455	30	Тулгань	1	1	1 1	
456	31	Иххувь	4	12	6 18	
457	32	Шигурса	1	1	1 1	

А р м и н с к о - О б л а с т .												И т о г о .		
В с е г о .												А р м и н с к .		
Н а р с и я н с к и е .												Ч и с л о с е м е й с т в .		
Н а р с и .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л о д у ш .		
Ч и с л о д у ш .												Ч и с л		

№ общин	№ по ма-та-ланг	Название городов и селений	МОНГОМОНДАН				№ по ма-та-ланг
			Число се-мейств	Число душ			
				муж.	жен.	итого	
458	33	Черчер					
459	34	Орхон-болон					
460	35	Говьалар					30
461	36	Цагдабарз					
462	37	Чибуган					
Итого			231	718	582	1300	92
15. Говь-Алтай.							
463	1	Богд-Тусуя		5	14	12	26
464	2	Зейнал-ага		10	27	18	45
465	3	Равшан-хонд		8	16	12	28
466	4	Ат-хал		7	21	18	39
467	5	Агир-хонд		12	41	24	65
468	6	Кивидар, или Абул-хонд		19	68	40	108
469	7	Нордуг					
470	8	Кивидар					
471	9	Гавир					
472	10	Кул-Ал					
473	11	Бесс-Монгол, или Говьалар					
474	12	Нанс-хонд					
475	13	Дан-хонд					
476	14	Кивидар					
477	15	Кивидар					
478	16	Зиринг					13
479	17	Ат-хал					
480	18	Ван-ага					
481	19	Тал-ага					
482	20	Данк-ага					
483	21	Ул-хонд					
484	22	Алжонд-хонд					
485	23	Алжонд-хонд					
486	24	Абул-ага					
487	25	Говь-Ал					
488	26	Ат-хал					
489	27	Кивидар-хонд					
490	28	Кивидар-хонд					
491	29	Зол-хал					
492	30	Кивидар					
493	31	Алжонд	16	54	45	99	
494	32	Бор-хал-хонд	2	5	5	10	
495	33	Дугуй	19	62	39	121	

АДЖАРСКОЕ ОУЛАЙС												Всего		
Переселенцев												Адж.		
Иль Перс.				Иль Турк.				Число семейств				Адж.		
Число душ				Число душ				Число душ				Число душ		
муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого
—	—	—	—	—	—	17	70	56	126	17	70	56	126	126
—	—	—	—	—	—	27	94	82	176	58	192	187	379	379
79	63	142	—	—	—	10	23	16	30	102	86	188	188	188
—	—	—	—	—	—	4	12	13	25	4	12	13	25	25
—	—	—	—	—	—	130	450	395	845	130	450	395	845	845
298	254	552	575	1841	1694	3535	539	1720	1543	3263	1437	4577	4073	8650
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	14	26
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	27	45
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8	16	28
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	21	39
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	12	41	65
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	68	108
—	—	—	—	—	—	105	326	279	605	105	326	279	605	605
—	—	—	—	—	—	30	93	86	179	30	93	86	179	179
—	—	—	—	—	—	258	698	648	1346	258	698	648	1346	1346
—	—	—	—	—	—	140	361	348	709	140	361	348	709	709
—	—	—	—	—	—	73	252	237	489	73	252	237	489	489
—	—	—	—	—	—	81	245	219	464	81	245	219	464	464
—	—	—	—	—	—	116	358	342	700	116	358	342	700	700
—	—	—	—	—	—	42	132	134	266	42	132	134	266	266
—	—	—	—	—	—	28	86	92	178	28	86	92	178	178
—	—	—	—	—	—	44	127	124	251	57	175	158	332	332
—	—	—	—	—	—	28	101	68	169	28	101	68	169	169
—	—	—	—	—	—	56	162	160	322	56	162	160	322	322
—	—	—	—	—	—	12	37	40	77	12	37	40	77	77
—	—	—	—	—	—	20	68	59	127	20	68	59	127	127
—	—	—	—	—	—	49	130	143	273	49	130	143	273	273
—	—	—	—	—	—	69	178	153	331	62	178	153	331	331
—	—	—	—	—	—	16	50	44	94	16	50	44	94	94
—	—	—	—	—	—	15	52	44	96	15	52	44	96	96
—	—	—	—	—	—	97	296	265	560	97	296	265	560	560
—	—	—	—	—	—	30	97	83	180	20	97	83	180	180
—	—	—	—	—	—	54	153	150	303	54	153	150	303	303
—	—	—	—	—	—	60	212	177	389	60	212	177	389	389
—	—	—	—	—	—	46	166	182	398	46	166	182	398	398
—	—	—	—	—	—	23	77	74	151	23	77	74	151	151
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	54	45	99	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	5	5	10	10
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	19	62	39	121	121

№ общ.	№ по ма-га-лан.	Название городов и селений.	МОНГОЛСКОЕ.				№ по общ.
			Число се-мее-ств.	Число душ.			
				муж.	жен.	итого	
596	34	Завьян	17	56	42	98	
597	35	Каньки-булак	36	117	95	212	
598	36	Коркун-булак	39	133	114	247	
599	37	Кызыл-Александр	16	49	50	99	
600	38	Басир-кентар	31	91	87	178	
601	39	Хонд-булак	16	60	57	117	
602	40	Кейтис-амга или Саймиз-кентар	29	85	79	164	
603	41	Балдаскент	15	46	29	75	
604	42	Завьян	71	215	164	379	
605	43	Ташк-кентар	69	188	169	357	
606	44	Ташк-кентар	25	68	56	124	
607	45	Ташк-кентар	29	81	67	148	
608	46	Заробил	41	119	83	202	
609	47	Золс	44	145	100	245	
610	48	Ал-Юкун	36	114	78	192	
611	49	Огундун	30	124	83	207	
612	50	Мир-болдун	49	150	143	293	
613	51	Мир-мала	39	130	97	227	
614	52	Басир	31	94	72	166	
615	53	Пиндун	61	141	110	251	
616	54	Чель	45	159	106	265	
617	55	Арландун	20	67	52	119	
618	56	Ал-таш	22	82	47	129	
619	57	Пор-Ал	24	86	54	140	
620	58	Ал-булак	26	79	57	136	
621	59	Толдун	50	177	119	296	
Итого			999	3164	2443	5607	15
ПРОВИНЦИЯ НАХИЧЕВАНСКАЯ.							
1. Городъ Нахичевань.							
Во всѣхъ частяхъ вообще.			Татаръ и Армянъ	905	1883	1741	3624
			Боши	4	9	8	17
			Грузинъ	—	—	—	1
Итого			909	1892	1749	3641	156
МАГАЗЫ:							
1. Амидскойский.							
622	1	Каньки	4	8	5	13	
623	2	Амидско	—	—	—	—	

А р м я н с к о о б щ и н ы .										В с е г о .			
Р а й о н ы .		П е р е с л а н н ы ы .								Ч и с л о с е л ь н ы х .	Д а т ы .		
		Н и з П е р с и .				Н и з Т у р ц и .							
Ч и с л о д у ш .		Ч и с л о с е л ь н ы х .	Ч и с л о д у ш .			Ч и с л о с е л ь н ы х .	Ч и с л о д у ш .			Ч и с л о с е л ь н ы х .	Ч и с л о д у ш .		
м у ж .	ж е н .		и т о г о	м у ж .	ж е н .		и т о г о	м у ж .	ж е н .		и т о г о	м у ж .	ж е н .
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	56	42	98
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	117	95	212
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	133	114	247
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	49	50	99
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	34	91	87	178
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	16	60	57	117
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	85	79	164
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	15	46	29	75
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	71	213	163	379
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	69	188	109	297
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	95	68	56	151
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	29	81	67	148
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	43	123	87	211
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	44	143	100	245
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	36	114	78	192
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	103	83	187
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	49	150	143	293
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	130	97	227
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	31	94	72	166
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	51	151	110	261
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	45	139	106	265
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	67	53	119
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	82	47	139
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	24	86	53	140
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	26	79	57	136
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	50	177	119	296
53	38	90	—	—	—	—	—	—	—	1485	4457	4100	8557
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2149	7673	6581	14254
В С Е Г О													
877	338	713	365	600	510	4440	—	—	—	1325	2860	2589	5149
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	9	8	17
2	2	1	—	—	—	—	—	—	—	1	2	2	4
379	340	719	365	600	510	1110	—	—	—	1330	2871	2599	5170
В С Е Г О													
—	—	—	96	369	244	513	—	—	—	100	277	240	596
110	100	310	14	33	43	76	—	—	—	55	152	143	395

№ общ.	№ до-во-го-да-ния	Наимено городов и селений.	Могильники.			Ко-личество
			Число со-оружений	Число душ.		
				муж.	жен.	
561	16	Нахим-Наргыз	4	9	6	15
562	47	Нагаймерт	16	42	37	79
563	18	Гонимлык	3	14	8	19
564	19	Хорин	3	10	9	19
565	20	Сарыб	3	15	125	376
566	22	Сарыб	15	31	27	58
567	22	Кербек-Орулук-дана	13	23	23	46
568	23	Кул-бей-дана	—	—	—	—
569	24	Кербек-бей-дана	2	4	6	10
570	25	Гонимлык	—	—	—	—
571	26	Кербек-хата-шары	16	26	30	56
572	27	Алашар	5	13	8	21
573	28	Али-Абал	—	—	—	—
574	29	Шенх-Магмал	5	13	8	21
575	30	Халил-Абал	—	—	—	—
576	31	Уулук-оба-шары	33	82	75	157
577	32	Уулук-оба-шары	14	32	36	68
578	33	Алашар	25	51	51	102
579	34	Назар-Абал (им. Джамаровдана)	40	30	25	55
580	35	Халилдан	5	12	9	21
581	36	Салауек	18	43	39	82
582	37	Сачинан	13	27	27	54
583	38	Каласар	26	66	65	131
584	39	Шал-Буга	20	48	35	83
585	40	Кечик	23	51	46	97
586	41	Нурек	—	—	—	—
587	42	Нурек-шары	9	17	18	35
588	43	Магмал-Абал	1	3	4	7
589	44	Кура-Бей	23	46	40	86
590	45	Галдарек	—	—	—	—
591	46	Теукур	—	—	—	—
592	47	Али-Мугаммал-кышлаг	6	12	14	26
593	48	Келам-кышлаг	14	29	26	55
594	49	Кечик-кышлаг	3	6	5	11
595	50	Арпалар	—	—	—	—
596	51	Келам-кышлаг	2	5	2	7
597	52	Ирашенин-адыра	12	28	25	53
598	53	Ирашенин-адыра	9	17	18	35
599	54	Кочка	9	23	18	41
600	55	Марианна	6	16	16	32
601	56	Шалар	5	9	9	18
602	57	Беллик	10	20	14	34

[illegible]

№ по му- ници- палит. района		Наименование городов и селений.		МОНГОЛСКИЕ.				№	
				Число се- мейств.	Число душ.				Число се- мейств.
					муж.	жен.	итого		
633	41	Чумэ	9	15	14	29	4		
634	12	Гешинэ	14	34	28	63	—		
635	13	Ээлийнэ	—	—	—	—	—		
636	14	Чинэхиэ	4	17	13	30	—		
637	15	Кинэхиэ	1	5	3	8	—		
638	16	Кешинэ-херийнэ	—	—	—	—	—		
639	17	Контухэ	—	—	—	—	—		
640	18	Айндарэ	—	—	—	—	18		
641	19	Нолудуэ	11	35	25	60	—		
642	20	Кинэхиэ-кинэхиэ	—	—	—	—	—		
643	21	Агэ-хонгэ	6	23	14	37	—		
644	22	Кайхэ-хуэ	8	16	17	33	—		
645	23	Зонгэ	18	40	27	67	—		
646	24	Зингарэ	10	27	16	43	—		
647	25	Гонлихэ	1	4	2	3	6		
648	26	Бейжэ	—	—	—	—	—		
649	27	Аериэ	6	18	12	30	—		
650	28	Мэшиэ	3	7	14	18	—		
651	29	Кешинэ-хемдэ	—	—	—	—	—		
652	30	Орта-хемдэ	—	—	—	—	—		
653	31	Кинэ-хемдэ	—	—	—	—	—		
654	32	Хорсэ	3	13	13	26	—		
655	33	Таргутаэ	—	—	—	—	—		
656	34	Валандэ	—	—	—	—	—		
657	35	Агэ-хонгэ	39	124	92	322	—		
658	36	Агэ-дариэ	13	45	33	78	—		
659	37	Рисунэ-кинэхиэ	5	13	10	23	—		
660	38	Шэ-хэ-гэ-дэ-кинэхиэ	7	16	30	36	—		
661	39	Сайхэ	17	33	34	77	—		
662	40	Обонэ	5	13	12	25	—		
663	41	Ардагэ	6	18	12	30	—		
664	42	Али-кинэхиэ	3	13	6	19	—		
665	43	Гасутаэ-хемдэ	—	—	—	—	—		
666	44	Эрлийнэ	—	—	—	—	—		
667	45	Али-хонгэ-хонгэ	5	9	9	18	—		
668	46	Харалухэ	9	15	30	35	—		
669	47	Адагэ	4	18	14	32	—		
670	48	Гонлиэ-хонгэ	10	28	30	58	1		
671	49	Баунлихэ	18	53	43	96	—		
672	50	Кор-хонгэ	14	46	34	80	—		
673	51	Акагатаэ	6	17	13	30	—		
674	52	Ортхэ	13	45	25	70	—		

[illegible]

603

ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ

604

№ общ.	№ по ма-ти-ази-и	Название городов и селений.	Могаммидан.		Всего		
			Число се-мейств.	Число душ.			
						муж.	жен.
524	3	Баш-Джаммидань.	7	25	19	44	—
525	4	Ах-Джаммидань.	40	81	87	168	—
526	5	Арамань.	25	58	44	102	—
527	6	Кизил-джа.	14	32	31	63	—
528	7	Аракунис.	—	—	—	—	30
529	8	Вирей.	32	98	73	171	—
530	9	Баваньяр.	74	189	151	340	—
531	10	Салтак.	30	80	75	155	—
532	11	Норини.	15	39	38	77	5
533	12	Хачмакх.	18	46	41	87	—
534	13	Хачмакх.	33	76	70	146	—
535	14	Хон-кеши.	12	30	24	54	—
536	15	Паратон.	—	—	—	—	8
537	16	Гал-Джаммидань.	6	17	9	26	4
538	17	Шурга.	9	26	23	49	17
539	18	Баш-Амлар.	20	52	45	97	—
540	19	Орд-Амлар.	12	25	24	49	—
541	20	Доб-Амлар.	5	16	10	26	—
542	21	Телак.	10	22	20	42	—
543	22	Калон.	11	36	32	68	14
544	23	Аракх.	13	32	19	51	—
545	24	Джаммидань.	10	19	21	40	4
Итого .			400	987	861	1848	123
2. Национальный.							
546	1	Тумбуз.	17	38	35	73	14
547	2	Копи-диз.	43	90	80	170	—
548	3	Наруз.	202	465	422	887	—
549	4	Кармиз-аши.	—	—	—	—	10
550	5	Таш-коз.	18	64	48	112	57
551	6	Диз-хал.	7	21	20	41	—
552	7	Бутуз.	50	102	110	212	—
553	8	Кар-хал-бег.	63	117	118	235	—
554	9	Кар-хал-бег.	5	14	9	23	—
555	10	Талас-кар-верхан.	26	57	54	111	—
556	11	Шалар-абал.	—	—	—	—	—
557	12	Бадхалар.	19	36	34	70	—
558	13	Таласкар-нижний.	—	—	—	—	—
559	14	Яркан.	16	38	25	63	13
560	15	Калар.	49	114	98	212	—

605

АДМИНИСТРАЦИЯ ОБЛАСТИ

606

Администрация Области						Всего.		
Религия.	Православных.						Число семейств.	Душ.
	Имя Писем.			Имя Турин.				
	Число душ.		Число семейств.	Число душ.		Число семейств.		
Муж.	Жен. всего	Муж.		Жен. всего	Муж.		Жен. всего	
—	—	—	—	—	—	—	7 25 19 44	
—	—	—	—	—	—	—	40 81 87 168	
—	—	39	91 97 188	—	—	—	64 149 141 290	
—	—	—	—	—	—	—	14 32 31 63	
91	77 168	13	31 26 57	—	—	—	43 122 103 225	
—	—	—	—	—	—	—	32 98 73 171	
—	—	—	—	—	—	—	74 189 151 340	
—	—	—	—	—	—	—	30 80 75 155	
13	15 28	12	32 28 60	—	—	—	32 84 81 165	
—	—	—	—	—	—	—	18 46 41 87	
—	—	—	—	—	—	—	33 76 70 146	
—	—	—	—	—	—	—	12 30 24 54	
25	22 47	7	15 19 34	—	—	—	15 40 41 81	
13	14 27	—	—	—	—	—	10 30 23 53	
56	55 111	4	8 11 19	—	—	—	30 90 80 170	
—	—	—	—	—	—	—	20 52 45 97	
—	—	—	—	—	—	—	12 35 24 59	
—	—	—	—	—	—	—	10 22 20 42	
85	30 65	23	59 45 104	—	—	—	48 130 107 237	
8	10 18	—	—	—	—	—	13 32 19 51	
—	—	—	—	—	—	—	14 27 31 58	
360	923 683	208	513 1051	—	—	—	731 1885 1697 3583	
40	31 71	81	238 198 426	—	—	—	112 306 261 570	
—	—	—	—	—	—	—	43 90 80 170	
—	—	—	—	—	—	—	202 465 422 887	
91	91 42	11	26 25 51	—	—	—	21 47 46 93	
155	143 298	86	218 197 415	—	—	—	161 437 388 825	
—	—	49	141 142 283	—	—	—	56 162 162 324	
—	—	—	—	—	—	—	50 102 110 212	
—	—	101	222 218 440	—	—	—	63 117 118 235	
—	—	20	60 42 102	—	—	—	106 236 227 463	
—	—	31	66 64 132	—	—	—	46 117 96 213	
—	—	43	54 41 95	—	—	—	21 69 64 132	
53	44 97	74	196 163 359	—	—	—	49 36 34 70	
—	—	—	—	—	—	—	13 54 41 95	
—	—	—	—	—	—	—	103 287 232 519	
—	—	—	—	—	—	—	49 114 98 212	

МҮНХЭНДЭН БАШЛААН ЗӨФӨР

687

ПОДЛИННОЕ СОДЕРЖАНИЕ

688

№ общин	№ по ма-га-дань	Названия городов и селений.	МОНГАНМЕДАНЬ.				Но- м ер о
			Число се- мейств.	Число душъ.		Число се- мейств.	
				муж.	жен. итго.		
735	7	Мираа-Тасовъ-амаа	13	26	25	51	—
736	8	Тусейнъ-али-бей-амаа	6	10	12	22	—
737	9	Худаворди-бей-амаа	20	46	32	78	—
738	10	Бюерта	39	78	80	167	—
739	11	Бегурта	7	13	17	30	—
740	12	Парага	4	11	16	27	21
741	13	Тини	37	64	55	119	1
742	14	Бистъ	19	37	53	90	11
743	15	Азиги	—	—	—	—	—
744	16	Хурга	2	4	4	8	—
745	17	Ара-норсуга	3	12	12	24	—
746	18	Насиръ-абадъ	2	6	4	10	6
747	19	Баринъ-буан-амаа	13	19	16	35	—
Итого			289	603	605	1210	39
5. Увсальский.							
748	1	Догловъ	35	78	72	150	—
749	2	Догловъ-амаа	1	15	8	23	—
750	3	Чинанъ	1	2	2	4	38
751	4	Ургинъ	39	84	82	166	—
752	5	Урумисъ	—	—	—	—	11
Итого			79	179	164	343	49

МҮНХЭНДЭН БАШЛААН ЗӨФӨР

689

Арханской-Области.

690

Арханской-Области.												Всего.		
Парикскайскыя.												А т и з .		
Число душъ.			Число се- мейств.			Число душъ.			Число се- мейств.			Число душъ.		
муж.	жен.	итго.	муж.	жен.	итго.	муж.	жен.	итго.	муж.	жен.	итго.	муж.	жен.	итго.
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	26	25
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	10	12
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20	46	32
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	78	80
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7	13	17
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25	74	76
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	38	65	56
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	68	79
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	17	51	43
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	4	4
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	12	12
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	10	23	19
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	13	19	16
109	99	208	171	480	410	899	—	—	—	—	—	499	1194	1123
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	35	78	72
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	15	8
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	39	103	109
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	30	84	82
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	11	26	29
127	136	263	—	—	—	—	—	—	—	—	—	128	306	300

№	БОЮЩИЕ НАРОДЫ	Число семейств
НАЗВАНИЕ ПОКОЛЕНИЙ.		
1	Бекюк-Чобан-кара	146
2	Саратан	90
3	Даморикан	29
4	Верюк-беган	55
5	Каваран	98
6	Шейсаран	31
7	Карабаган	11
8	Джафаран	16
9	Али-шаруран	12
10	Гадан	24
11	Карапанан	3
12	Джал-жидан	10
13	Ташан	22
14	Бирюк	—
15	Джал-Али	—
16	Радикан	—
17	Алиан	—
18	Шейх-бизан	—
19	Гадур	—
20	Караоран	—
21	Алихан	—
22	Баван	—
23	Цыган	14
24	Али	—
Итого		564

ШТАТЫ			СЮБШТАТЫ			ЕДИНЦЫ			В СЕГО		
Число душ			Число душ			Число душ			Д у ш		
муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого
519	432	951	—	—	—	—	—	—	146	519	665
289	252	541	—	—	—	—	—	—	90	289	379
118	102	220	—	—	—	—	—	—	29	118	147
199	158	357	—	—	—	—	—	—	55	199	254
333	319	652	—	—	—	—	—	—	98	333	431
116	116	232	—	—	—	—	—	—	34	116	150
35	32	67	—	—	—	—	—	—	11	35	46
43	39	82	—	—	—	—	—	—	16	43	59
43	32	75	—	—	—	—	—	—	12	43	55
81	77	158	—	—	—	—	—	—	24	81	105
8	9	17	—	—	—	—	—	—	3	8	11
37	28	65	—	—	—	—	—	—	10	37	47
85	62	147	—	—	—	—	—	—	22	85	107
—	—	—	260	620	880	—	—	—	260	620	880
—	—	—	359	888	1247	—	—	—	359	888	1247
—	—	—	72	226	298	—	—	—	72	226	298
—	—	—	19	38	57	—	—	—	19	38	57
—	—	—	7	16	23	—	—	—	7	16	23
—	—	—	5	16	21	—	—	—	5	16	21
—	—	—	20	67	87	—	—	—	20	67	87
—	—	—	10	33	43	—	—	—	10	33	43
—	—	—	14	33	47	—	—	—	14	33	47
33	29	62	14	39	53	—	—	—	28	72	100
—	—	—	—	—	—	67	180	247	67	180	247
1909	1687	3596	780	1976	2756	67	180	247	1411	4065	5476

Название провинций, округов и магалов.	МОНГОМЭДЭН ВООБЦЕ.				КОРЕННЫЕ			
	Число семейств.				Число душ.			
	Число душ.				Число душ.			
	муж.	жен.	итого		муж.	жен.	итого	Число семейств.
Кочующих народов вообще	1,244	3,883	3,604	7,489	—	—	—	—
А всего по всей Армянской-Области.	16,078	43,294	38,453	81,749	4,428	12,058	12,093	25,481

Из этой таблицы выводится следующее заключение:

1) Из сложности приходится душ обо-его пола: на каждый городок — по 6,792,2 и на каждый магал по 5,762,9.

Из сложности в провинциях: Армянской по 7,433,6; Нахичеванской по 5,000,7 и в Ордубадском-Округе по 1,506,2.

2) На каждые 10,000 душ общго населения приходится общего пола, в провинциях: Армянской по 7,477,6; Нахичеванской по 1,855,1 и в Ордубадском-Округе по 667,4.

3) На каждые 10,000 душ, возможных вообще, приходится общего пола, в провинциях: Армянской по 7,017; Нахичеванской по 2,996,3 и в Ордубадском-Округе по 886,6.

4) На каждые 10,000, Армян вообще, приходится общего пола, в провинциях: Армянской по 7,924,6; Нахичеванской по 1,622,9 и в Ордубадском-Округе по 452,5.

5) На каждые 10,000 душ Армян вообще приходится общего пола: коренных по 3,053,2 и переселенцев по 6,946,8.

6) На каждые 10,000 душ переселенцев вообще приходится общего пола: Персидских по 6,214,8; и Турецких по 3,785,2.

7) На каждое семейство приходится душ общего пола, в провинциях: Ар-

мянской по 5,50; Нахичеванской по 5,05 и в Ордубадском-Округе по 4,72.

Из этого числа выходит на долю:

Монгомедлен: осыдлых по 5,01; кочующих по 5,57; вообще по 5,08; Армян, коренных по 5,68; переселенцев: Персидских по 5,12; Турецких по 5,88; а вообще по 5,38; всего же вообще по 5,47.

Врущаясь к числам из Армянской-Области приходится по 5,37 душ общего пола на каждое семейство.

На 86,786 душ мужского пола, приходится только 77,664 женщины, что дает отношение первых к последним, как 111,7 к 100 или, на оборот, — 100 муж. к 89,49 женщинам; то есть, каждая женщина является носительницей себя женского пола. Пропорция эта вероятно одинакова во всей Азии, и, следовательно, Ж. Ж. Руссо неправда утверждать, что из жарких климатов родится больше женщин, нежели мужчин¹⁾.

Если верить Бинке²⁾, то, где много людей, много нравственности, и супружеская связь сохраняется тверже, тем более должно родиться много мальчиков, нежели девочек, то-го было бы большое доказательство из слова жителей Армянской-Области. Однако, как видно, пропорция оказывается обратная у Ар-

¹⁾ Emile de l'Education, V. 3. Paris — у Журавля Министр. Внутренних Дел 1834 г. М. 329 — 303.

Всего по общ.						Евдоков.			Всего.					
Персидского двора.														
Наз. Персии.			Наз. Турции.			Число			Число семейств.					
Число душ.			Число душ.			Аш. ин.								
муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого	муж.	жен.	итого			
—	—	—	—	—	—	87	180	144	324	1,411	4,003	3,748	7,813	
16,837	16,723	33,560	3,682	11,447	10,349	21,006	87	180	144	324	31,201	68,786	77,664	164,150

§ 2. ГОРОДСКИЕ
Число городских обывателей

	МОНГОМОНДЫ.			Ко- личество Число об- ществен- ности.	
	Число со- общества.	Число душ.			
		муж.	жен.		итого.
Въ городахъ Эривани:					
Во частяхъ,					
Шагарской	802	1627	1527	3199	244
Татабаниской {	594	1333	1203	2537	277
особо Бона.	—	—	—	—	46
Дамирбудаской	411	789	806	1595	—
Итого	1807	3749	3582	7331	567
Въ городахъ Нахичевани:					
Во всѣхъ частяхъ вообще	905	1883	1741	3624	185
Бона.	4	9	8	17	—
Грузинъ	—	—	—	—	1
Итого	909	1892	1749	3641	156
Въ городахъ Ордубада ¹⁾ :					
Во всѣхъ частяхъ вообще	767	1687	1575	3262	—
А всего въ трехъ городахъ Армянской Области					723

§ 3. СЕЛЬСКИЕ ОБЫВАТЕЛИ

Сельские обыватели, какъ было уже объяснено выше, двоякаго рода: осѣлые и осѣло-кочующие. Изъ осѣлыхъ принадлежатъ къ Армянъ вообще и къ изъ Татаръ, которые, поселясь себѣ земледѣлю, остаются все дѣло при своемъ полѣ, садѣ или огородѣ.

Осѣло-кочующие исключительно Татары, которые, породнившись съ осѣлыми жителями, начинаютъ промышлять и земледѣлемъ, не оставляя впрочемъ доброй кочевья. Для сего, семейство ихъ дѣлится на двѣ части: старикъ, женщины

и дѣти отправляются, дѣломъ, при стадахъ, вѣстѣ съ коровыми кочевниками въ горы, между тѣмъ какъ работники въ семействѣ остаются дома для полевыхъ работъ.

Впрочемъ, должно замѣтить, что подраздѣленіе это не относится къ жителямъ горныхъ террасъ, гдѣ каждая долина образуетъ свою кочанью, куда поселенцы ближайшихъ деревень, не выходя изъ границъ семьи, или отдѣльных, отправляютъ стада свои какъ на обыкновенное пастбище. Но жители нижней террасы, имѣющие какое-либо хозяйственное заведеніе, по отдаленности кочевья

ОБЪЯСНЕНІЕ.
къ Армянской Области слѣдующее:

А Р М Я Н С К І Е О Б Ы В А Т Е Л И										В С Я Г О		
ЖЕНУХЪ		НѢЗЪ НАРСИНЪ				НѢЗЪ ТУРИНЪ				Д У Ш Ъ		
Число душ.		Число осѣ- мействъ		Число осѣ- мействъ		Число осѣ- мействъ		Число осѣ- мействъ		Число осѣ- мействъ		
муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	муж.	жен.	итого.	итого.
530	468	998	931	598	543	1111	8	14	16	30	1285	2760
589	587	1176	87	187	187	374	3	11	7	18	961	2120
101	94	195	—	—	—	—	—	—	—	—	46	101
—	—	—	48	118	112	230	—	—	—	—	359	907
1220	1149	2369	366	903	812	1715	11	25	23	48	2751	5897
377	338	715	265	600	540	1110	—	—	—	—	1325	2860
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	9
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	2
379	340	719	265	600	540	1110	—	—	—	—	1330	2871
—	—	—	36	84	98	182	—	—	—	—	803	1771
1590	1489	3088	667	1587	1420	3007	11	25	23	48	1884	10,539

жѣста, обязаны всегда оставаться при немъ кого-нибудь, на мѣстѣ.

Сверхъ того, и другое весьма важное обстоятельство заставляетъ жителей упомянутой террасы, во все дѣло не отлучаться отъ своей земли.

Мы уже неоднократно упоминали о непреклонной потребности для племени дѣла земель жаркой полосы въ вратани: здѣсь поле, садъ, огородъ, недостаточно или не въ-время употребляются, погнѣбаются въ ихъ произведеніи, такъ-что занятый поселенцы, отъ небрежности по этой части, можетъ въ короткое время сдѣлаться нищимъ. Оттого кража вѣдъ

здѣсь такъ обыкновенна, что нерадивый лично объ исправномъ выдѣлѣ принадлежащей части изъ общественной кланьи, наирѣдѣ обрѣтаетъ въ вѣдѣлѣ. Это обстоятельство, кромѣ общихъ наемныхъ работъ, въ-особенности пренебрегаетъ земледѣльцы пользоваться насажденіями кочевья и приковываетъ ихъ въ зноиныхъ и душныхъ саваннъ, на сѣньные мѣстности и прочія насажденія, водворяясь въ нихъ мирными.

Вообще, общее число сельскихъ обывателей, какъ осѣлыхъ, такъ и осѣло-кочующихъ, во взаимности какою-либо отраслю земледѣлія—сѣдующее:

	МОНГОЛДААХ			А Р М И Я		
	Число се- мейств.	Число душ.		Число се- мейств.	Число душ.	
		Муже- ского.	Жен- ского.		Муже- ского.	Жен- ского.
ВЪ МАТАЛАХЪ:						
Их Эрменский-Провинци:						
Кархъ-бузатскому	81	905	178	383	268	743
Зонгъ-басарскому	910	2,979	2,433	5,413	138	805
Гаринъ-басарскому	753	2,321	1,945	4,276	34	70
Волъ-басарскому	574	1,828	1,621	3,449	9	6
Шарурскому	1,305	3,397	3,113	6,510		
Сурманскому	709	2,355	2,277	4,632	935	3,052
Дархемъ-Нарчинскому	389	1,742	1,535	3,267	1	3
Сотанскому	160	517	487	1,004		
Тавискому	91	232	198	430	74	225
Солди в Ахсали	311	953	801	1,754	6	16
Сардари-обдскому	276	959	878	1,837	1,640	1,574
Каринъ-басарскому	400	1,406	1,186	2,592	897	2,788
Абаранскому	—	—	—	—	11	29
Дарачинскому	331	718	582	1,300	92	298
Гет-хайскому	999	3,164	2,443	5,607	15	52
Их Чеченский-Провинци:						
Авдизай-хайскому	400	987	861	1,848	123	360
Надхеманскому	979	2,205	1,989	4,194	150	409
Малахулукомскому	282	811	686	1,497	—	—
Хокскому	292	727	618	1,375	43	115
Даралтскому	1,001	2,411	2,172	4,583	58	141
Их Грузинский-Ордуи:						
Оруд-бадскому	146	280	272	552	36	102
Акуанскому	77	190	157	347	214	685
Дастинскому	317	810	723	1,533	62	181
Билекомскому	289	605	605	1,210	39	109
Чинилекомскому	79	179	164	343	49	127
А всего из Армянской-Области						
	11,254	32,081	27,945	60,026	3,705	11,459

И р м е н с к и я							В с я г о				
И р м е н с к и я							Д а ш а				
Ир. Провин.				Ир. Трени.			Число се- мейств.	Муже- ского.	Жен- ского.	Итого.	
Число семе- йств.	Муже- ского.	Жен- ского.	Итого.	Число семе- йств.	Муже- ского.	Жен- ского.					Итого.
2916	561	482	1043	38	123	108	231	597	1,632	1,421	3,053
442	1,251	1,100	2,350	—	—	—	—	1,485	3,533	3,841	8,376
1,311	2,842	2,517	5,359	—	—	—	—	1,998	5,143	4,537	9,680
2900	555	511	1,066	—	—	—	—	776	2,392	2,151	4,533
336	953	804	1,757	—	—	—	—	1,641	3,350	3,917	8,268
2929	788	671	1,459	261	746	596	1,342	2,204	7,141	6,384	13,525
—	—	—	—	—	—	—	—	590	1,745	1,527	3,272
—	—	—	—	—	—	—	—	160	517	487	1,004
—	—	—	—	185	591	553	1,144	350	1,038	952	1,980
—	—	—	—	—	—	—	—	315	969	813	1,782
1,660	1,487	1,609	3,564	4	19	9	31	815	2,798	2,630	5,428
518	1,574	1,333	2,897	35	92	84	176	1,850	5,860	5,095	10,955
330	1,043	973	2,018	1,116	3,634	3,223	6,857	1,457	4,706	4,327	8,933
5375	1,841	1,694	3,535	539	1,720	1,543	3,263	1,437	5,377	4,073	8,650
—	—	—	—	1,485	4,457	4,100	8,557	2,499	7,073	6,581	13,254
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2908	538	513	1,051	—	—	—	—	731	1,885	1,697	3,582
941	2,377	2,130	4,507	—	—	—	—	2,070	4,991	4,586	9,477
916	620	526	1,146	—	—	—	—	498	1,431	1,212	2,643
—	—	—	—	—	—	—	—	335	842	737	1,579
507	1,506	1,332	2,838	8	17	10	27	1,574	4,075	3,661	7,736
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
2914	39	37	76	—	—	—	—	196	421	422	843
2929	93	88	183	—	—	—	—	320	970	916	1,886
916	72	62	134	—	—	—	—	379	991	888	1,879
2917	180	149	329	—	—	—	—	499	1,494	1,123	2,617
—	—	—	—	—	—	—	—	128	306	300	606
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
10,279	17,250	15,903	32,553	3,671	11,417	10,226	21,618	24,906	72,182	64,078	136,260

ПОЛИТИЧЕСКОЕ

СОСТОЯНИЕ

АРМЯНСКОЙ-ОБЛАСТИ.

ОТДЕЛЕНИЕ ПЕРВОЕ.

АДМИНИСТРАТИВНОЕ
РАЗДЕЛЕНИЕ ОБЛАСТИ.

ГЛАВА ПЕРВАЯ.

Административное разделение
области при Персидском прав-
тельстве.

При Персидском правительстве Ар-
мянская-Область разделилась на два за-
гата: а) Эриванский и б) Нахичеванский.

а) Эриванско-Ханство.

Эриванское Ханство, под непосред-
ственным управлением Гусейн-хана,
сардара, делалось на один город и три-
надцать магалов или округов, образуе-
мых по большей части течением реки,
от верхних их источников до устья,
— разделение, из административного
отношения, самое правильное и удобное
по стран, где вода составляет пред-
мет господствующей власти. На этом
основании, система орошения всех равнин
реки, произвела следующее разделение
ханства на магалы:

1. Кирз-бузатский, между Дарачаг-
ским и Занги-басарским магалами, и
между городами, отходящими его от
Гег-чайского к реке Зангию. Этого ма-
гала принадлежал, с северной стороны,
к городу Эривани, и состоит из се-
лен, орошаемых рекою Кирз-бузат.

2. Занги-хасанский¹⁾, заключается тако-
ю кривотою Эриванской, на юг, и про-
стирается между Кирз-бузатским и Ма-
галам к реке Аракс, и между магалами
Карпинским и Гарин-басарским. Все
деревни орошаемы водами Занги, при-
надлежащих этому магалу.

3. Гегин-хасанский-Магал расположен
из Армянской-Области десятками, со сто-
роны востока, и тянется к западу, на
северной стороне Аракса. К нему при-
надлежат все деревни, орошаемые Гар-
ин-чаем, включая с высочайших гор,
отходящих Гег-чайский-Магал, до
Аракса. Прежде причислялись сюда и
ближайшие деревни, раскинуты на пра-
вой стороне Аракса, до горы Арагартска.

4. Вези-хасанский-Магал, девять се-
ногий Шарурской и Гарин-басарской,
дола реки Аракса, на левой его сто-
роне. К нему принадлежат все горы от
самых границ Гег-чайского-Магала, за-

1) Басур, значить — покрываемый; слово
Занги басур можно перевести — покрываемый
(покрытый) водами реки Занги.

ливающих воды свои к Вези-чай и Ка-
ши-чай и равнина, входящая из систе-
мы этих рек.

5. Шарурской-Магала, самый юго-во-
сточный из Эриванской-Провинции, зани-
мает поле, простиралось между Ве-
ли-басарским-Магалами и Хасанским. Па-
тушанской-Провинции, от которого от-
деляется лесными массивами, со-
сами, находящимися с обеих сторон,
от гор к Араксу. Видя его представ-
лять, довольно правый угол, поворачива-
ющий поперечником, к югу, к реке
Аракс, а далее — окружающий лесом, по-
перек гор: Кара-таша и Каракизила
на их откосах. Пашада, перерыва на
двух почти равных части Восточной-
Армянской.

6. Ступинский-Магал. Подъ этот
название должно разуметь собственно
пашада на южной стороне Аракса, на-
ходящуюся такой же точно впади, как Шар-
урской-Магала, и простиралось между
Крепостями Арагартска и Аракского
магала; этот промывается, впадинами, из
Аракса, однако к югу, принадлежит
весь северный саяз Арагартска-Хребта,
до саяза Басарских границ.

7. Дарачаг-Пачинский-Магал со-
ставлял юго-западную оконечность Ар-
мянской-Области, на правой стороне Арак-
са. Этот магал состоит из трех глав-
ных ушей, идущих от хребта, со-
ставляющего границу Базелского и на-
ходящегося к Араксу. Вильми, самое во-
сточное — Паринское, тянувшись ниже
гор Зора; второе — Дарачагское, ниже
гор Парин и Тагалу. Эти два ушья,
к которым принадлежат множество дру-
гих, боковых, составляют наше се-
рае. Третий, из их южной части се-
рае, принимая название Чучукаванского-
Ушья, принадлежащего к Араксу, по ко-
торому протекает вода всех источни-
ков обеих названных выше уше-

ий, уже рекою Гаджи-чай. Третье уше-
е, Паринское, тянувшись ниже гор
Кери-оула, и также принадлежит к Арак-
су, около границ Кагизанского-Сада-
ма, Карского-Пашама.

8. Сюганский-Магал. Этого неболь-
шой магал занимает угол, образуемый
Занги-чаем, Арин-чаем, при впадении его
к Араксу, и окрестными берегами этих
двух рек. Все деревни принадлежащие
к нему, расположены на узкой при-
брежной полосе. Над ним возвышались
крутые извилистые берега, из вид
высокая гора, от вершин которых
начинаются равнины: на левой стороне
Аракса, к востоку, до Тагиского и Сар-
дар-абдаского магалов; а к западу до
города Карса. Селение Согутан, лежащее
на правой стороне Аракса, похищено из
этого магала потому только, что засело-
но его выходило.

9. Тагиский-Магал составляет севе-
ро-западную часть Эриванской-Провин-
ции между Атабаской и Арин-чаем, от-
ходящими от юга Карского-Пашама;
ка, и между Шарурской-Провинцией,
с северной стороны, и магалом Сар-
дар-абдаским и Сюганским с южной.
От его южной части магал от-
деляется пустынною, безводною и без-
плодною равниною, имеющею около 900
квардратных верст пространства.

10. Сидли-Ахсан-Земли, образуемая
этими двумя реками, простирается от
Тагиского-Магала, по южному и восточ-
ному саязам Атабас до Абарганского-
Магала, южнее с правой стороны; сиб-
лю вершин этой горы; а с левой, на
равнине, магалом Сардар-абдаским и Кар-
пин-басарским.

11. Сардар-абдаский-Магал образуя
площадь, простиралась на северной
стороне Аракса, против Ступинского-
Магала и граничила к западу с Сюган-
ским пустынною, а к востоку с Карпин-
ским-Магалами; эти последние окрест-
ности Эриванской сардарек со стороны
поперек кривоты Сардар-абдаской.
Живящие здесь Армяне большую часть
выходили из Базелского-Пашама или
пашады, также же во время войны.

1) См. — Пустыня, Ч. II.

близкой между Персами и Турками в 1821 году, однако жители селения Шагрия и еще некоторых соседних деревень, считают себя потомками Армянского народа. Упоминание Тавра также сообщает нам о разном месте, а также старожилы очень ценного.

12. Карин-басарский-Матаг, один из богатейших в области, расположен между Ван-басарским с восточной, и Сардар-абдальским с западной стороны, к северу и северозападу принадлежит к нему горы Карнирх и Алагдах с вековой Селен-Ахсикан и с восточной — его отбегает — Сардарский-Матаг. К этому матагу принадлежит вся деревня, орошаемая водами Карин-чая.

13. Аларский-Матаг, один из самых богатейших в области, простирается на северной и северо-восточной стороне Алагда, между них и Намбакинский-Хребтох. Этот матаг состоит из трех ущелий: Первое — самое возвышенное, — Джанги, близящееся к Шоратской-Провинции, заключает в себя верховный источник реки Карин; оно начинается около селения Джанги и оканчивается близ селения Мирак. Второе — начинается от Мирак; к этому ущелью принадлежит деревня, расположенная на Карин-чае, называемая здесь Абарачай, и также лежащая на этой стороне той реки, до селения Голь-ада. Третье — собственно Абарачское, заключает в себя все деревни на правой стороне этой же реки (Карин-чай), доходя до ущелья около их Геранит-чая, несколько километров селений из нижней части матага, принадлежащих к землям Селен-Ахсикан.

14. Даралатский-Матаг, лучший в области, из отношения климата, состоит из ущелий, образуемых реками Зинго, от Гет-чайского-Озера и Мисхал-чайского источника, до селения Алар, где они две реки, соединившись еще около Карнирта, повторяются, почти под тем же углом, на юг. Они расположены между Намбакино-Провинцией с северной и Карин-булакским-Матагом с южной стороны, и между матагами: Абарачским с западной и Гет-чайским-Озером с восточной стороны.

15. Гет-чайский-Матаг, самый обширный и самый северный в области. К нему принадлежат все горы и долины, занимающие юго-восток из Гет-чайского-Озера.

Этот матаг, почитаемый за истинно самый обширный и лучший, остался совершенно пустопорожнем, так что когда последний Эриванский сардар, Туген-хан, в 1814 году предпринял заселить его Наврузскими, ничего не мог возвести название разоренных его селений, получившихся с того времени новизны новизны. Доныне еще больше сорока разоренных селений попрежнему в списке без имен. Край их сущности, еще и такие, которые даже без имен из списка вовсе не помин.

6) Нахичеванско-Халетский.

Хитство Нахичеванское составляло особый округ провинции Азербайджанской, и непосредственно записано от Аббаса-Мирак. Оно разделилось на Нахичеван, Даралат и Ай-Девир.

Нахичеван разделился на следующие матаги:

1. Алинджа-чакский, занимающий самую восточную часть Нахичеванской-Провинции и все пространство, орошаемое Алинджа-чаем от вершин горы Карабагской-Провинции, до Аракса, и между Нахичеванско-Матагом с западной и Билесикли, Орудубагского-Округа, с восточной стороны.

2. Нахичеванский-Матаг расположен вдоль Аракса на северной стороне той реки, простирается до границы Карабагского и матага Даралатского, между Алинджа-чакским-Матагом с восточной, и Хокский с западной стороны. К нему принадлежат все земли, орошаемые Нахичеван-чаем от самых юг источников.

3. Маванатский-Матаг находится на север Нахичеванской-Провинции, и окружен матагами: Даралатским, Хокским и Нахичеванским. По восточной его, селения: Ишради, Агиджа, Бузгау, Кюрдас, Обугур и Сулейман-бег.

принадлежит к Даралатскому-Матагу, но причислены сюда потому только, что представлялись были с другим матагу Шенк-Али-бегу, для продолжения, и в оборону с урду, состоявшей при нем кавалерии.

4. Хокский-Матаг находится на западной стороне Нахичеванской-Провинции, занимая равнину, пересеченную последними ущельями горы Кара-куш, между ею и Араном, и между матагами: Шарурским с западной и Нахичеванским с восточной стороны.

5. Даралатский-Матаг занимает северную часть Нахичеванской-Провинции; к нему принадлежат все земли, орошаемые восточными Арин-чаем до вступления его в Шарурский-Матаг. Границы его: с севера — Карабагская-Провинция, с юга — Шарурский, с запада — Гет-чайский и Вел-басарский, а с востока — Нахичеванский матаги.

Орудубагский-Округ, более известный Персам под именем Ай-Джират, состоит из следующих матагов:

1. Орудубагский, самый юго-восточный, занимающий угол, образуемый Араксом и хребтом Кавказскими горами, отделяющий его от Карабагской-Провинции, и между матагами Акулиским и Дастикским, к западу.

2. Акулиский-Матаг занимает ущелье, образуемое рекою Ногаде. Его окружают со стороны севера, запада и юга Дастикский, а с востока Орудубагский матаги.

3. Дастикский-Матаг окружен Акулиским с южной, восточной и северной сторонами, к югу еще частью граничит с с. Араном, а к западу с Чиналским-Матагом. Матаг этот занимает ущелье, образуемое Валад-чаем, до Аракса.

4. Билесикли-Матаг находится между Дастикским с восточной, и Алинджа-чакским с западной стороны и простирается от горы Карабагской, к югу до Аракса.

5. Чиналский-Матаг простирается по ущелью, образуемому рекою Урумиш, между Билесикли-Матагом с западной,

и Дастикским с восточной стороны, начиная от Карабагской-Горы до Аракса.

Все упомянутые матаги управлялись мирбасами. Иногда три и больше матагов поручались одному мирбасу, смотря по его расторопности.

ГЛАВА ВТОРАЯ.

Административное разделение области при Российском правительстве.

Новый под Российским управлением Армянская-Область состоит из провинций: Эриванской и Нахичеванской, и Орудубагского-Округа.

Эриванская-Провинция разделилась на четыре округа: Эриванский, Шарурский, Сурмалинский и Сардар-абдальский, образовавшиеся из следующих матагов:

1. Эриванский, из матагов: Гет-чайского, Дарачинского и Кирх-булакского.

2. Шарурский, из матагов: Шарурского, Вел-басарского, Гарин-басарского и Зинга-басарского.

3. Сурмалинский, из матага Сурмалинского, из Эриванского — Парчичинского ущелий и из частей на правой стороне Аракса, принадлежавших, при сардаре, Гарин-басарскому и Вел-басарскому матагам.

4. Сардар-абдальский-Округ, образовался из матагов: Селен-Ахсиканского, Гашневанского, Селен-Ахсиканского, Абарачского, Карпинского и Сардар-абдальского.

Нахичеванская-Провинция, как и Орудубагский-Округ, состоит из двух округов, которые управляются на прежнем ханском положении, ногами и полнейшим управлением.

К Нахичеванской-Провинции причислены матаги: Алинджа-чакский, Нахичеванский, Хокский, Маванатский и Даралатский; и к Орудубагскому, матаги: Орудубагский, Акулиский, Дастикский, Чиналский и Билесикли.

QAFQAZ TƏQVİMİ
(1904-CÜ İL)

Qafqaz üzrə mülki hissə rəisinin
SƏRƏNCAMI İLƏ NƏŞR EDİLMİŞDİR

Zaqafqaziya Statistika Komitəsi Statistika
şöbəsinin böyük redaktoru, dövlət müşaviri
E. Kondratenko tərəfindən redaktə edilmişdir.

TİFLİS
A.V.Kutateladze mətbəəsi
1903-cü il

B) Monqol irqi

I. Türk nəslİ

Bu nəslin xalqları Qafqaza Cənubdan və Şimaldan gəlmişlər. Zaqafqaziyada məskunlaşan türk xalqları Türkiyə və İrandan gəlirlər.

1) Zaqafqaziya türk xalqları

a) Azərbaycan tatarları. Adından da göründüyü kimi, İranın Azərbaycan əyalətindən gəlmişlər. Fars dilindən təsirlənən ləhcələri qeyri-adi sadəliyi ilə fərqlənir və öyrənmək üçün çox asandır. İran şahlarının dəstəyi ilə Zaqafqaziyanın cənub-şərq hissəsində məskunlaşmağı bacardılar. Onlar tərəfindən fəth edilən və müsəlman olan Udinlər onların dilini qəbul etdilər və tatarlaşdılar. Onların dilini, eyni zamanda, əsasən Zaqatala dairəsində yaşayan (21,000-dən çox) və tipi ilə onlardan kəskin şəkildə fərqlənən muğallar kimi digər tatar xalqları da qəbul etdilər. Azərbaycan tatarları Cənubi Dağıstanın sahil zolağına da, Dərbənddə qədər və sonuncudan şimala doğru uzanan əraziyə nüfuz etdilər, burada onlar şimaldan gələn türk xalqı olan qumuqlarla rastlaşdılar. Yuxarıda göstərilən tatarların ən sıx kütləsi Zaqafqaziyanın 3 şərq quberniyasında, yəni Yelizavetpol (təxminən 550 min), Bakı (təxminən 609 min), İrəvan (təxminən 373 min) və Tiflisdə (təxminən 110 min) yerləşir. Təqribi hesablamaya görə, Azərbaycan ləhcəsində danışanların ümumi sayı təxminən 1,642,000 təşkil edir. Yuxarıda gördüyümüz kimi əhali qarışıqdır; əksəriyyəti öz tipinə görə ağ irqə uyğundur.

Türklər əsasən Türkiyədən yeni birləşdirilmiş ərazilərdə: Qars bölgəsində (58.000) və Batumi bölgəsində (təxminən 34.000 nəfər) yerləşirlər. Sonuncuda, onlar Artvin dairəsinin əhəmiyyətli bir hissəsini, yəni Şavşeti, bütün Ardanuç ərazisini və Artvin sahəsinin cənub hissəsini tuturlar. Bundan əlavə onlar Batumi şəhərində (3 min nəfər olmaqla) və Batumi sahəsinin bəzi ərazilərində də yaşayırlar. Bəziləri, Axaltsixe və Axalkalaki qəzalarında yaşayan «tatarları» da türklərə aid edirlər. Türklər Ozurgeti qəzasının 2 kəndində (Quria bölgəsində) və Qara dəniz sahilinin bir neçə sahil məntəqəsində yaşayırlar. Yuxarıda deyilənlərin hamısını nəzərə alaraq, qeyd edilmiş «tatarlar» da türklər hesab edilərsə, bölgədəki bütün türklərin sayını təxminən 100,000 olaraq götürmək olar.

c) Türkmənlər (Tərəkəmənlər). Türklərdən dili ilə fərqlənən bu türk xalqı Türkiyədən çıxıb. Qars bölgəsində yaşayanların sayı 13 mindən çoxdur. Bundan əlavə onlar az sayda tərəkəmə adlandırıldıqları Axaltsixe qəzasında da yaşayırlar.

d) Qarapapaqlar. Hələlik onların mənsəyi və dili haqqında müsbət heç nə demək mümkün deyil. Qars bölgəsində onların sayı 33,000 nəfərə çatır.

MÜNXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

Qafqaz əhalisinin asası									
Quberniya və qazalar:	Əhalinin ümumi sayı			Pravoslavlar və yedincilərin			Köhnə inancılar		
	küç	qadın	cəmi	küç	qadın	küç	küç	qadın	XX
Bakı quberniyası	457030	369776	826806	32437	23565	11816	11623	1620	
Bakı şəhəri	108191	74549	188740	24741	19142	1716	1483	1023	
Göyçay	64009	53483	117492	417	290	915	951	24	
Cavad	50522	39586	90108	2832	1462	269	177	64	
Quba şəhəri	86088	86542	183630	2221	1363	166	133	62	
Lankaran şəhəri	72768	58593	131361	1532	864	3819	3170	218	
Səməni şəhəri	64643	57003	121645	694	448	4895	5329	233	
Yelizavetpol quberniyası	479943	398242	878185	6729	3287	5240	4911	567	
Yelizavetpol şəhəri	90038	72231	162269	2435	1687	3289	3297	290	
Okraz	36625	30646	62271	101	81	1	4		
Cəbrayıl	36401	29986	66387	515	56	173	177	58	
Cavanşir	41065	31629	72694	152	95	19	4	9	
Zəngəzur	77720	65391	138111	397	83	335	363	10	
Qazax şəhəri	63570	48497	112067	1145	480	1348	1042	70	
Nuxa şəhəri	65277	55274	120551	633	489	17	9	87	
Soga şəhəri	74247	64588	138835	1351	316	58	19	39	
Erivan quberniyası	441947	387603	829550	15271	4577	1900	1854	1994	
Erivan şəhəri	83178	68298	151476	3893	1849	224	192	281	
Alexandropol şəhəri	80281	75577	164858	6114	1280	749	639	1491	
Naxçıvan şəhəri	52965	47782	100747	1186	819	86	78	157	
Yeni Bayazıt (Novobayazet)	63115	59428	122543	180	165	825	922	19	
Sormalı	47170	41802	88972	1364	173	11	23		
Gənci-Daralovay	41097	35454	76551	107	11	3	2	16	
Eyməladın	65141	56262	124403	427	280	2	1	7	
Dəştan vilayəti	283215	288166	571381	11000	5213	199	117	2046	
Tərtibən-Sura şəhəri	53737	43080	96817	7330	4117	170	112	1193	
Avaz	19918	19753	39671	504	24	6	2	31	
Əndi	24534	25079	49613	131	11			6	
Qundib	26548	29516	56064	494	44	1	94		
Drangin	38358	42561	80939	46	12		13		
Qazaxmıx	17124	26138	43262	12	16				
Qırıqlıq-Talışan	48470	47796	91226	2266	922	19	3	645	
Kürə	39030	38636	77666	122	62	1		5	
Səmur	15496	20627	36123	95	5	2		57	
Qars vilayəti	160571	130083	290654	31115	18180	6069	6351	4286	
Qars şəhəri	75452	58690	134142	16193	8605	5478	5917	2795	
Əndişan	34930	30833	65763	5383	4283	336	333	252	
Kağızman	33844	25886	59730	7167	3882	212	97	1195	
Örtü	16845	14674	31519	2372	1410	43	4	44	
Qaradəniz quberniyası	34776	22702	57478	26076	16963	49	32	1479	
Novorossiysk şəhəri	21380	13528	34908	17881	11853	33	23	1219	
Tsuqipi	5249	3802	9051	3360	2230	10	8	188	
Soçi	8147	5372	13519	4835	2880	6	1	72	
Zaqafqariya dini cəmi	2983743	2581804	5565547	905951	777707	33868	32505	23096	

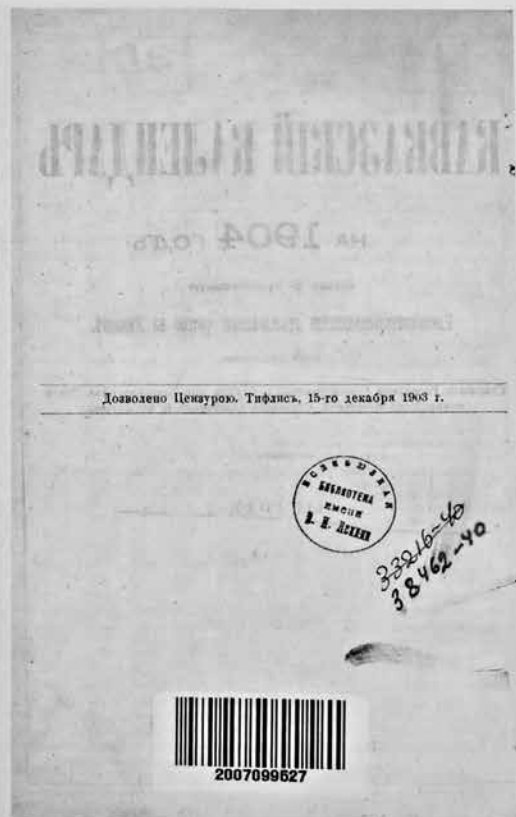
Qeyd

Zaqafqariya vəpəyən xristianları arasında Ermanılar 1100138

MÜNXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

dini etiqad növlərinə görə yerləşməsi												
Ö cümədən												
XX	Protestantlar müv. Etqad.		Yerli qalan xristianlar		Ermanı qriqorianlar		Müsləmanlar		Yahudılar		Digər qeyri- xristianlar	
	qadın	küç	qadın	küç	qadın	küç	qadın	küç	qadın	küç	qadın	küç
619	2050	1928	30472	20657	50550	172584	305768	6040	5610	11	2	
553	1912	1828	15832	7458	23217	61714	43237	1249	846	4	2	
15	17	4	5805	5437	11233	56356	46418	439	398			
7	16	12	569	136	705	46718	37752	43	40	1		
6	25	13	969	834	1530	90050	80652	3405	3561			
26	64	66	256	184	439	66694	53539	189	144			
22	16	5	7041	6608	13426	51042	44170	735	621	6		
0												
400	1712	1635	155528	143540	293632	309170	992	1031	5			
93	1640	1614	22397	20726	43113	58995	44772	89	42	3		
4	2		7301	6468	13769	25688	24086	28	7			
5	24	5	8280	7489	15769	27351	22254					
3	3		10444	9129	19573	30438	22398					
2	9		31905	31514	63246	40064	33429					
26	22	12	24121	19929	44050	36825	26970	37	38	2		
10	6	1	13223	11929	19899	50477	41893	834	943			
17	6	3	37857	36356	74213	34932	27876	4	1			
0												
166	445	173	227242	212446	433682	190097	162254	1197	876	5801	5277	
47	47	22	31236	26617	57845	47239	39406	237	162	21	3	
96	245	21	73549	67926	136652	4206	3263	411	53	2516	2299	
14	8		16063	17438	33500	35441	29421	24	12			
3	2	3	41370	39916	81278	20226	17782	493	637			
2	5	7	13810	13122	26932	29277	26075	9	4	2671	2419	
4	4	1	11144	10329	21118	29819	25107	4				
100	134	19	40070	37098	76357	23889	21200	15	8	593	556	
0												
115	185	93	942	633	941	261567	277394	5256	4594	20	7	
99	129	72	551	312	848	42867	37157	1482	1204	15	7	
0	7	2	3	3	6	19362	19713	5	9			
0	1	1	6	4	10	24386	25059	4	4			
4	7	6	6	4	10	25916	29461	30	3			
1	1				38288	42568	10					
0		1	4		4	17106	26121	1				
431	87	16	302	358	44	42805	39439	2339	2063	5		
1175	1	1	7	12	19	37503	3755	1381	131			
40	2		1	2		15334	20621	4				
0												
87	876	332	38800	34176	72267	76450	69331	1118	90	1857	1536	
82	692	328	24555	21696	46242	24891	21975	743	42	105	45	
12	29	3	1142	776	1918	27607	25420	111	6	70		
12	151	11406	10272	21678	11267	10120	264	12	1682	1491		
11	4	1	1697	1432	3129	12685	11816					
0												
939	913	608	3575	2663	6226	2080	1030	587	467	17		
736	173	262	581	143	714	606	55	570	456	17		
174	42	27	913	774	1685	725	586	11				
29	998	319	2081	1746	3827	749	389	6	8			
0												
5774	11353	8866	593987	531530	1100138	1382868	1197819	24559	20705	8061	6900	

nəfər təşkil edir. Onların diyar üzrə sayı bu cədvəlın xüsusi bölməsində göstərilmişdir.

МҮНХЭНДӨН БАШЛААН ЗЭФӨР

МҮНХЭНДӨН БАШЛААН ЗЭФӨР

48

МН ОХ.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ НАСМЕНКИ КАМЫСА

Губерния и уезды:	Общее количество населения.			в т о м			
				Православные единоверцы.		Старообрядцы и уклоняющиеся.	
	муж.	жен.	об. п.	муж.	жен.	муж.	жен.
Баянхонгор. губ.....	457030	369776	826806	32437	23569	11816	11623
Баянхонгор. с. г. гор.	108191	74549	182740	21741	19142	1716	1483
Говь-Алтай.	64009	53483	117492	417	290	915	951
Дорноговь.	50522	39566	90088	2832	1462	269	177
Дундговь.	96988	85652	182640	2221	1363	166	138
Дундговь. с. г. гор.	27268	28526	55794	1532	864	3519	3770
Дундговь. с. г. гор.	64642	61043	125685	694	448	4895	5129
Дундговь. с. г. гор.	479543	398242	877785	6729	3287	5240	4911
Дундговь. с. г. гор.	90238	72294	162532	3485	1887	9289	3207
Дундговь. с. г. гор.	30646	29866	60512	101	81	1	4
Дундговь. с. г. гор.	36401	29866	66267	515	56	173	177
Дундговь. с. г. гор.	41065	31629	72694	152	95	19	4
Дундговь. с. г. гор.	72720	65391	138111	397	80	335	363
Дундговь. с. г. гор.	63570	48497	112067	2145	489	1348	1042
Дундговь. с. г. гор.	63570	48497	112067	2145	489	1348	1042
Дундговь. с. г. гор.	74247	64588	138835	1351	316	58	19
Дундговь. с. г. гор.	441947	387603	829550	13271	4577	1900	1834
Дундговь. с. г. гор.	83178	68298	151476	8893	1849	234	192
Дундговь. с. г. гор.	89281	75577	164858	6114	1280	749	689
Дундговь. с. г. гор.	52965	47782	100747	1186	819	86	157
Дундговь. с. г. гор.	63115	59428	122543	150	165	825	19
Дундговь. с. г. гор.	47170	41802	88972	1364	173	11	22
Дундговь. с. г. гор.	41097	35454	76551	107	11	3	2
Дундговь. с. г. гор.	65141	59292	124433	427	280	2	1
Дундговь. с. г. гор.	283215	286166	571381	11000	5213	199	117
Дундговь. с. г. гор.	53737	49080	102817	7339	4117	170	112
Дундговь. с. г. гор.	19918	19753	39671	501	24	6	2
Дундговь. с. г. гор.	24534	25079	49613	131	11	—	6
Дундговь. с. г. гор.	26548	29516	56064	494	44	1	19
Дундговь. с. г. гор.	38338	42381	80719	46	12	—	12
Дундговь. с. г. гор.	17194	26138	43332	12	16	—	1
Дундговь. с. г. гор.	48470	42756	91226	266	922	19	3
Дундговь. с. г. гор.	39309	38036	77365	122	62	1	6
Дундговь. с. г. гор.	15496	20627	36123	95	5	2	57
Дундговь. с. г. гор.	160571	130083	290654	31115	18180	6068	6351
Дундговь. с. г. гор.	75452	58630	134142	16193	8605	5478	5917
Дундговь. с. г. гор.	34390	30833	65223	5383	4283	336	333
Дундговь. с. г. гор.	33344	25886	59230	7167	3882	212	97
Дундговь. с. г. гор.	16845	14674	31519	3732	1410	43	4
Дундговь. с. г. гор.	34776	22702	57478	26076	16963	49	32
Дундговь. с. г. гор.	21380	13528	34908	17881	11833	33	23
Дундговь. с. г. гор.	5349	3802	9151	3360	2290	10	8
Дундговь. с. г. гор.	8147	5372	13519	4835	2880	6	1
Дундговь. с. г. гор.	2983743	2581804	5565547	90561	77707	33868	32505

Примечание: Среди христиан Закавказья армяне считаются 1100138. Рас

п отх. 49

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ НАСМЕНКИ КАМЫСА

Губерния и уезды:	Общее количество населения.			в т о м			
				Православные единоверцы.		Старообрядцы и уклоняющиеся.	
	муж.	жен.	об. п.	муж.	жен.	муж.	жен.
Дундговь. с. г. гор.	109	1928	15382	7458	23217	61714	43237
Дундговь. с. г. гор.	17	4	5805	5437	11233	56356	46118
Дундговь. с. г. гор.	12	13	569	138	703	4678	37132
Дундговь. с. г. гор.	16	13	969	834	1530	90630	80652
Дундговь. с. г. гор.	4	66	206	184	439	6634	33329
Дундговь. с. г. гор.	15	5	7011	6608	13426	50142	44170
Дундговь. с. г. гор.	712	1635	155528	143540	293632	31070	243678
Дундговь. с. г. гор.	1614	22307	20792	48113	59895	44778	89
Дундговь. с. г. гор.	2	—	7301	6468	13769	29688	24086
Дундговь. с. г. гор.	31	5	8280	7489	15763	27351	22254
Дундговь. с. г. гор.	2	—	10444	9129	19673	30438	22338
Дундговь. с. г. гор.	2	—	81905	31514	63246	40064	33429
Дундговь. с. г. гор.	22	12	24121	19929	44650	36825	26570
Дундговь. с. г. гор.	6	1	13223	12199	19899	50477	41893
Дундговь. с. г. гор.	3	3	37857	36395	74213	34392	28764
Дундговь. с. г. гор.	45	173	227242	212446	433682	190087	162254
Дундговь. с. г. гор.	7	22	81236	26617	57845	47339	39406
Дундговь. с. г. гор.	30	21	73549	67296	136652	4206	3263
Дундговь. с. г. гор.	8	—	16068	17438	32500	35441	29121
Дундговь. с. г. гор.	2	3	41370	39916	81278	20226	17782
Дундговь. с. г. гор.	3	7	12810	13132	26832	29277	26075
Дундговь. с. г. гор.	4	1	11141	10329	21118	29819	25107
Дундговь. с. г. гор.	34	19	40070	37098	76357	32889	21200
Дундговь. с. г. гор.	15	93	942	633	911	263567	277394
Дундговь. с. г. гор.	29	72	551	312	848	42867	37157
Дундговь. с. г. гор.	7	2	3	3	6	19362	19713
Дундговь. с. г. гор.	1	1	6	4	10	24286	25059
Дундговь. с. г. гор.	7	—	6	4	10	25916	29461
Дундговь. с. г. гор.	—	1	4	—	4	38988	42568
Дундговь. с. г. гор.	—	1	4	—	4	17106	26191
Дундговь. с. г. гор.	37	16	802	358	44	42805	39439
Дундговь. с. г. гор.	1	1	7	12	18	37503	37255
Дундговь. с. г. гор.	—	—	1	2	1	13334	20621
Дундговь. с. г. гор.	26	332	38800	34176	72967	76450	69331
Дундговь. с. г. гор.	292	338	24555	21696	46242	24891	21975
Дундговь. с. г. гор.	29	3	1142	716	1918	27607	25420
Дундговь. с. г. гор.	31	—	11408	10272	21678	11367	10120
Дундговь. с. г. гор.	4	1	1697	1493	3129	12683	11816
Дундговь. с. г. гор.	13	608	3575	2663	6226	2080	1030
Дундговь. с. г. гор.	13	262	581	143	714	606	55
Дундговь. с. г. гор.	37	27	913	714	1885	725	586
Дундговь. с. г. гор.	39	319	2081	1746	3897	749	389
Дундговь. с. г. гор.	133	8866	503987	531530	1100138	1382868	1197819

из ко право показано въ особом графѣ этой таблицы.

Табасаранцы в Южном Дагестане — около 17,000.
Арчинцы, жители немногочисленного аула *Арчи*, лежащего в 30-ти верстах от Кумуха.

Капучины в Среднем Дагестане.

Примечание. К этой категории принадлежат также: *аулы* (около 5,500), соседи табасаранцев (по показанию одних, язык их роден с табасаранским, а по показанию других — с куринским языком); *крызцы*, *джексы*, *будуцы* и *хиналуцы* (названные так по имени аулов) — в Бакинской губ., главным образом из Куринского уезда. Джексы, крызцы и будуцы, по показаниям туземцев, непрочтены еще научными исследованиями, говорят наречиями куринского языка; хиналуцы же, по отзывам куринцев, говорят особым, непонятным наречием. Многочислен из них джексы (около 6 т.) и крызцы (около 6 т.).

Удины, дзегинский народ, утвердившийся в незапамятные времена в Закавказье. Это, по всей вероятности, потомки упоминаемых в армянских летописях агванцев (албанцев). Армяне успели окрестить значительную часть этого народа довольно рано; но христианство не поглотило глубочайших корней у удин, и они, после наплыва татар, окучульманились и отатарились. Язык удинский язык сохранился в двух деревнях Нухинского уезда: Варташен и Ниж. В них удинского населения около 10,000. Поименовывают еще несколько удинских деревень, в которых будто бы сохранились остатки удинского языка. Язык нынешних удин, сохраняя основу дзегинского языка, подвергся влиянию татарского языка; вошло в него также не мало армянских слов.

В) Монгольская раса.

1. Тюркское племя.

Народы этого племени прибыли на Кавказ с юга и с севера. Тюркские народы, поселившиеся в Закавказье, прибыли из Турции и Персии.

1) *Закавказские тюркские народы.*

а) *Азербейджанские татары.* Они, как это показывает и самое их название, прибыли из персидской провинции Азербейджана. Наречие их, подвергшееся влиянию персидского языка, отличается необыкновенною простотою и весьма доступно для изучения. Пользуясь поддержкою персидских шахов они успели утвердиться в юго-восточной части Закавказья. Покоренные и окучульманившиеся ими удины приняли их язык и отатарились. Усвоили их язык и другие татарские народы, резко отличающиеся от них своим типом, как, напр., мугалы, живущие теперь главным образом в Закавказском округе (в числ. болше 21,000). Проняли азербейджанские татары и в приморскую полосу Южного Дагестана, до Дербента и отчасти к сев. от по-

сблдного, где и вострылись с кумыками, тюркскими народами, выжившими с севера. Самая густая масса означенных татар находится в 3-х восточных закавказских губ., а именно: в Елисаветпольской (около 550 т.), в Бакинской (около 600 т.), в Эриванской (около 373 т.) и в Тифлисской (около 110 т.). По приблизительному расчету, можно положить число населения, говорящего на азербейджанском наречии, около 1,642 т. Население, это, как мы выше видели, смешанное; большая часть его, по типу, подходит к Вязой расе.

Турки находятся главным образом в крае, вновь присоединенном от Турции: в Карской области (болше 58 тыс.) и в Ватумской области (около 34,000 человек). В последние они занимают значительную часть Армянского округа, т. е. собственно Шавшети, весь Ардаганский участок и южную часть Армянского участка. Живут они также в Ватуми (из числ. 3 т.) и в некоторых местностях Ватумского участка. К туркам некоторые относят и так-называемых "татар", проживающих в Ахалцхском и Ахалзасском уездах. Турки проживают в двух селениях Озургетского уезда (в Турии) и в нескольких приморских пунктах Черноморского побережья. Приняв в расчет все сказанное, можно положить число всех турок в крае приблизительно по 100,000, если только считать турками означенных "татар".

б) *Туркмены* (таракаманцы). Этого тюркского народа, отличающегося по языку от турок, вышест из Турции. В Карской области их болше 13 т. Живут они, в небольшом количестве, и в Ахалцхском уезде, где их обыкновенно называют таракима).

в) *Каранаканцы.* О происхождении и языке их покамест нельзя сказать ничего положительного. В Карской области их насчитывается около 33,000 душ.

2) *Тюркские народы, живущие на Северном Кавказе:*

а) *Ногайцы.* — Главное вторжение тюркских народов в пределы Северного Кавказа относится к XII в., ко времени Чингиз-хана. В числ. различных орд, вторгшихся тогда с северо-востока, первое место занимали ногайцы. Они, вместе с другими ордями, утвердились в южных степях нынешней России, между Каспийским и Черным морями. Но в XIV в. началось движение адиге. Кабардинцы, отгнав этого народа, отняли у ногайцев страну, известную теперь под именем Большой Кабарды, отгнав от последних тех татар, которые остались в верховьях реки, орошающих Большую Кабарду. Далее, одни ногайцы отбегавшие были к верхнему течению Кубани и в окрестности места (из там около 5 тыс.); другие заняли чочевья в восточной части Ставропольской губернии, где и теперь живут, в числ. 40 тыс. Сверх того, болше 3 1/2 тыс. живут

осёдно, въ Хасанъ-юртовскомъ округѣ, Терской области (83 т.). Итакъ, ногайцы разсыяны на огромномъ пространствѣ.

б) Кумыки тоже появились на Кавказѣ въ XII в. Они, по языку, сродны съ ногайцами и принадлежатъ съ ними къ одной и той же вѣтви (ногайской). Расположены они южнѣе. Кумыки занимаютъ пространство къ С. отъ Дербента, вдоль побережья Каспійскаго моря, а затѣмъ на С.-З. до Качкальковскаго хребта (въ Терской области). Это народъ культурный, имѣющій влияние на своихъ сосѣдей, стоящихъ ниже ихъ по умственному развитію. Живутъ они въ Дагестанѣ и въ Терской области (въ Хасанъ-юртовскомъ и частью въ Кизлярскомъ округѣ). Ихъ насчитывается до 95,000 (въ томъ числѣ около 60 тыс. живутъ въ Дагестанѣ).

в) *Бабадинскіе юрты* (горныя общества Налчикскаго округа). Общаго названія послѣднія не имѣютъ и называются по большей части по имени занимаемыхъ ими мѣстностей. Они живутъ въ вернемъ теченіи рѣкъ, протекающихъ по большой Кавказѣ. Эти общества слѣдующія: балалары (или малкарцы), бевизлы и уудамцы (въ вернемъ теченіи Черема), чегемцы (въ ущельи р. Чегема) и урбоненцы (въ ущельи р. Ваксана). Общее ихъ число слѣшкомъ 13,000 (въ томъ числѣ 5 тыс. балкарцевъ). Утверждаютъ, что эти общества сродны, по языку, съ кумыками и ногайцами.

г) Къ ногайской вѣтви принадлежатъ и *хорачасены*, живущіе, въ числѣ 19,000, у верхняго Кубаня и рѣчекъ, впадающихъ въ Кубань, въ вернемъ ея теченіи.

д) Въ Ставропольской губ., у нижняго теченія Калауса и Кумы, кочуютъ такъ-называемые *трухмены*, вышедшіе изростно, изъ Закаспійскихъ степей, изъ тѣхъ мѣстностей, гдѣ кочуютъ туркмены, принадлежащіе къ уйгурской вѣтви тюркской группы. Трухмены считаются болѣе 19,000.

II. Чисто-монгольское поколѣніе.

Представители его на Кавказѣ — *калмыки*. Калмыцкій языкъ, какъ извѣстно, принадлежитъ къ монгольской группѣ урало-алтайскихъ языковъ. Калмыки отгнаны были на правый берегъ нижняго теченія Волги своими сосѣдями — киргизами. Впослѣдствіи часть этого народа перекочевала въ степи Ставропольской губерніи, къ югу отъ В. Маньичи, гдѣ въ настоящее время находится Вольнодербетовскій уездъ. Часть этого народа кочуетъ по временамъ изъ степей на лѣвомъ берегу Терека, въ Грозненскомъ округѣ. Число калмыковъ — слѣшкомъ 12,000.

III. Финское поколѣніе.

Единственные представители этого поколѣнія на Кавказѣ — это *эсты*. Они стали селиться на Кавказѣ въ послѣднее время. Болѣе значительное число ихъ поселилось въ Александровскомъ уездѣ, Ставропольской губ. (около 950 душъ) и въ Черноморской губерніи (болѣе 1000 душъ). Всѣхъ эстовъ около 2000.

QAFQAZ TƏQVİMİ (1917-ci il)

Əlavələrə:

Qafqazın, Türkiyənin Asiya hissə və
Fars ölkəsinin xəritəsi
N.P. Stelmaşukun redaktəsi ilə

Tiflis

İmperatorluğun Qafqaz Canişinliyinin
Tiqoqrafiyası
1916-ci il

Zaqafqaziyanın İrəvan, Yelizavetpol, Bakı və qismən Tiflis quberniyalarının tərkibinə daxil olan müsəlman bölgələri

Qısa etnoqrafik və tarixi məlumatlar

Zaqafqaziyanın İrəvan, Yelizavetpol, Bakı və qismən Tiflis quberniyasına daxil olan şərq yarısının əhalisinin əksər hissəsini adətən Zaqafqaziya tatarları adlandırılan Azərbaycan türkləri təşkil edir. E. Q. Veydenbaumun ("Qafqazın bələdçisi", birinci hissə, "Qafqaz bölgəsinin etnoqrafiyası haqqında açar") sözlərinə görə, Qafqazdakı monqol irqinin nümayəndələri olan bu insanlar bir vaxtlar bütün Ön Asiya və Avropa qitəsinin şərq hissəsini zəbt etmiş türk-tatar tayfalarının qalıqlarıdır. Onlar şimal-şərqdən Volqa çayı ilə və cənub-şərqdən İrandan Qafqaz bərxəzinə girərək, çöl köçəri tayfalarının yaşaması üçün müsəlis olan bütün yerləri ələ keçirdilər.

Bu hal, yuxarıda göstərilən müəllifin fikrinə, türk-tatar tayfalarının bərxəz bölgəsindəki müəsir bölgüsünü izah edir: onlar Şimali Qafqazın çöllərini, Xəzər dənizinin qərb sahillərini və bütün Zaqafqaziya düzənliklərini və yaylalarını tutublar. Bu Türk dənizinin ortasında, bir ada kimi, kartvel və dağ tayfalarının əsarətdən yaxa qurtarmaq üçün pənah gətirdiyi Böyük Qafqaz dağları yüksəlir.

Şimali Qafqaz çöllərinin türk-tatar əhalisi hələ də öz irqlərinin və məişətlərinin tipik xüsusiyyətlərini demək olar ki, tənəbulmaz olaraq qoruyub saxlamışdılar, lakin İrəvan, Yelizavetpol, Bakı və Tiflis quberniyalarında yeni gələnlər xarici tayfalara qarışmaq üzündən artıq öz monqol tiplərini itir-

mişlər. E.Q. Veydenbaumun düşündüyü kimi, çox güman ki, Zaqafqaziya tatarlarını tərkibinə daxil olan etnik ünsürlərdən əksəriyyəti, fətihlərdən yalnız dil (fars dilinin güclü təsirinə məruz qalmış və adətən İranın Zaqafqaziya ilə həmsərhəd olan Azərbaycan adlandırılan əyalətinin adı ilə adlandırılan bir türk ləhcəsi) və dini götürmüş yerli sakinlərdir.

Dinləri baxımından, Zaqafqaziya tatarları İslamın iki əsas qoluna: sünni və şəliyə mənsubdurlar.

Həyat tərzini baxımından, yerli şərtlərdən və bəlkə də tayfa məşəyindən asılı olaraq böyük fərqlər təmsil edirlər. Buna baxmayaraq, hazırda onların əhəmiyyətli bir hissəsi tamamilə oturaq həyat sürür və əkinçiliklə məşğul olurlar. Azlıqda qalan bir hissə bu və ya başqa bir şəkildə köçəri adətlərini davam etdirir.

Siyasi cəhətdən Şərqi Zaqafqaziya tatarları İran monarxiyasının dağıntılarından yaranan bir sıra ayrı-ayrı xanlıqların tərkibinə daxil idi, lakin eyni zamanda onlar Gürcüstanın tatar ərazilərinin (Borçalı, Qazax və Şamşadil) də bir hissəsi idi. Tiflis əyalətinin müsəlman bölgəsi də monqol irqinin başqa bir qolu - Osmanlı türkləri tərəfindən (1829-cu ilə qədər ərazisi keçmiş Axaltsixe Pashalığının tərkibində olan Axaltsixe və Axalkalakı mahalları) məskunlaşmaya məruz qalmışdı, lakin bu mahalların türk əhalisi cüzi bir faiz təşkil edirdi. Əhalinin əsas hissəsi türkləşmiş gürcülərdən ibarət idi.

реализовать восторга, покоемъ и дѣловитости.

Общая характеръ его тотъ, что всѣ участки земли, которые подвержены владѣнію въ нѣтъ труда, признаются, по общему, собственностью дѣлающихся культурными лицъ и нѣтъ приво-превращенію въ наслѣдство, продалъ и т. п., а участки земли, требующіе изощренной козловой работы, въ нѣтъ восторга, дѣловитости, а также и покоемъ, считались принадлежавшими дѣлающимся собственнымъ обществамъ. Эти послѣдніе, а также дѣлающиеся земледѣльцы, въ томъ числѣ и лица земледѣльцы, сословія, одинаково осуществлять, въ означен-ной землѣ одно и то же право, которое полагается на общіе, основанные при-обрѣтены въ собственность и закупаются въ возможность владѣть, пользо-ваться и распоряжаться обладательствомъ имуществомъ.

Наличіе у вѣдомостей категория жи-телей право распоряженія землями под-вержено оспариванію со стороны ту-земного населения въ одномъ случаѣ: именно приростомъ земель сословія, являющіеся до приростовъ въ Имперіи нагорной полосы, восточными приростами земель, нѣтъ со-

вершено ступили за бывшими владѣльцами-сослѣдками какое-либо самосто-ятельное право на землю и ступили въ сослѣдствѣ только какъ на поименованнаго дѣлающегося, частныя владѣльцы, имущество. Однако, про-изводными обладателями, установле-но, что въ действительности владѣльцы классовъ населения, до владѣнія на-горной полосы, принадлежало въ вѣщное право на земли поселеніи или поименованныхъ владѣльцевъ, а только сущест-вовала вѣсть вѣсть ими, какъ частныя владѣльцами этой власти государ-ственной территоріи.

Наличіе у владѣльцевъ, по силѣ обя-зательности, самостоятельнаго права владѣть, между прочимъ, тѣмъ, что общими нормами, действующими въ нагорной полосѣ на приросты, не сохраняли никакихъ, связанныхъ съ земледѣльцами, обязательствъ, про-дѣла въ пользу владѣльцевъ вѣщности, нѣтъ, хотя бы тѣмъ вѣщности, кото-рымъ еще недавно владѣли, а въ нѣ-которые районы въ до сихъ поръ от-былины временно-облавыми кре-стьянами другихъ частей Кавказскаго края.

II.

Мусульманскіе районы Закавказья, входящіе въ составъ Эриванской, Елисаветпольской, Бакинской и отчасти Тифлисской губерній.

Краткія этнографическія и историческія свѣдѣнія.

Восточную часть населения восточнаго Кавказа составляютъ Закавказья, входящая въ со-ставъ Эриванской, Елисаветпольской, Бакинской и отчасти Тифлисской губер-ній, составляющихъ азербайджанскіе тур-ки, составляющие обыкновенно заикава-

скими татарами. По свѣдѣтельству Н. И. Введенцова («Известія по Кавка-зу», отдѣленіе первое, «Очеркъ этногра-фическаго Кавказа»), эти представи-тели монгольской расы на Кавказѣ являются остатками тюрко-татарскихъ племенъ, населившихъ нѣкогда всю переднюю Азію и восточную часть Ев-ропы. Проникнувъ въ Кавказъ

PX 46 M45 200

Изданъ по распоряженію Намѣстника ЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА на Кавказѣ.
КАНЦЕЛЯРІЕЙ НАМѢСТНИКА.

301-91

3608-0

Кавказскій календарь

за 1917 годъ

(LXXII г.).

Съ приложеніемъ:

Карты Кавказа, Азіатской Турціи и Персіи.

подъ редакціей

Н. П. Степанюка.

ТИФЛИСЪ.

Типографія Канцеляріи Намѣстника Е. И. В. на Кавказѣ.
1916.

F.X.Xoyski məruzəsini Ermənistan federasiyasının yaradılması üçün onlara siyasi mərkəzin lazım olduğu xəbəri ilə bitirir. Siyasi mərkəz olaraq isə Xoyski Aleksandropolun Türkiyəyə birləşməsindən sonra yalnız İrəvanı gördüyünü bildirir. Bu səbəbdən İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi qaçılmaz görünür.

Bu məsələ ilə əlaqədar X. B. Xasmməmmədov, M. Y. Cəfərov, A. Şeyxülislamov ("Hümmət partiyası adından"), Məhərrəmov M. (sosialist müsəlman bloku adından) də öz fikirlərini bildirirlər.

Sözügedən blok İrəvanın ermənilərə verilməsini tarixi zərurət, eyni zamanda qaçılmaz bir müsibət kimi dəyərləndirir.

Bu məsələ ilə əlaqədar keçirilən səsvermə aşağıdakı nəticələri verir:

İrəvanın güzəştə gedilməsinin lehinə 28 səs, 16 səs verilir; əleyhinə – 1 səs, 3 nəfər də bitərəf qalır.

Daha sonra gündəliyə ermənilərlə birgə konfederasiyanın yaradılması məsələsi çıxarılır. Qısa fikir mübadiləsindən sonra bu məsələdə də səsverməyə çıxarılır. Qeyd edək ki, Azərbaycanla Ermənistanın gələcək quruculuğunun bu şəkildə qoyulması Şura tərəfindən yekdilliklə qəbul olunmur.

Daha sonra Şura üzvü F. X. Xoyski Teymur bəy Makinski-nin də kooperasiya yolu ilə Milli Şuraya cəlb olunması təklifini irəli sürür və bu təklif Şura tərəfindən yekdilliklə qəbul olunur.

Mənbə:

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA). Fond 970, siyahı № 1, iş № 1, səhifə 51, 52. Surəti
<http://www.iravan.info/ru/sened17/>

RUSİYA KOMMUNİST PARTİYASININ MƏRKƏZİ KOMİTƏSİNİN QAFQAZ BÜROSU PLEMUNUN 1921-Cİ İL 4 TARİXLİ QƏRARI

Bela ki, Qarabağ məsələsi ilk olaraq Plenumun 4 iyul 1921-ci il tarixli iclasında müzakirəyə çıxarılıb. İclasın 11 saylı protokoldan oxuyuruq:

«İştirak etdilər: Rusiya KP MK-nın üzvü Stalin, Qafqaz Bürosunun üzvləri - Orconikidze, Maxaradze, Nərimanov, Myasnikov, Kirov, Nazaretyan, Oraxeləşvili və Fiqatner, Qafqaz Bürosunun komsomol katibi Breymen, Gürcüstan KP MK-nın üzvləri Tsinsadze, Mdivani, Svanidze.

Qarabağ məsələsi

Bu məsələnin müzakirəsi zamanı iki fikir ortaya çıxdı və aşağıdakı məsələlər səsverməyə çıxarıldı:

EŞİDİLDİ:

A) Qarabağı Azərbaycan sərhədləri daxilində saxlamaq.

Lehinə - Nərimanov, Maxaradze, Nazaretyan;

Əleyhinə - Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fiqatner.

B) Qarabağda bütün erməni və müsəlman əhalisinin iştirakı ilə plebissit keçirmək.

Lehinə - Nərimanov, Maxaradze.

V) Qarabağın dağlıq hissəsini Ermənistanın tərkibinə daxil etmək.

Lehinə - Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fiqatner.

Q) Dağlıq Qarabağda yalnız erməni əhalisi arasında plebissit keçirmək.

Lehinə - Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fiqatner, Nazaretyan.

QƏRARA ALINDI: Dağlıq Qarabağ Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilsin. Plebissit yalnız Dağlıq Qarabağda keçirilsin.

YOLDAŞ NƏRİMANOVUN BƏYANATI: Qarabağ məsələsinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətli olduğunu nəzərə alaraq, bu məsələnin Rusiya KP MK-nın yekun qərarına verilməsini zəruri hesab edirəm.

QƏRARA ALINDI: Qarabağ məsələsinin ciddi fikir ayrılığı doğurduğunu nəzərə alaraq, Rusiya KP MK-nın Qafqaz Bürosu məsələnin Rusiya KP MK-nın yekun qərarına verilməsini zəruri hesab edir.

Qarabağ məsələsi ilə bağlı səsvermə zamanı yoldaş Oraxelashvili iştirak etməyib.

Qafqaz Bürosunun katibi Fiqatner. (imza)»

Beləliklə, Qarabağ məsələsi ilə bağlı Qafqaz Bürosunun növbəti iclasının keçirilməsi qərara alınır. Həmin iclas isə cəmi bir gün sonra - 5 iyul 1921-ci ildə baş tutur. İclasın 12 sayılı protokolunda oxuyuruq:

«İştirak etdilər: Rusiya KP MK-nın üzvü Stalin, Qafqaz Bürosunun üzvləri - Orconikidze, Maxaradze, Nərimanov, Myasnikov, Kirov, Nazaretyan, Oraxelashvili və Fiqatner, Azərbaycan SSR-in xalq xarici işlər komissarı Hüseynov.

EŞİDİLDİ: Yoldaş Orconikidze və yoldaş Nazaretyan bundan əvvəlki Plenumun qərarına yenidən baxılması məsələsini qaldırdılar.

Bu məsələnin müzakirəsi zamanı iki fikir ortaya çıxdı və ikisi də səsverməyə çıxarıldı:

A) Qarabağı Azərbaycanın tərkibində saxlamaq.

Lehinə - Nərimanov, Maxaradze, Nazaretyan;

Əleyhinə - Orconikidze, Myasnikov, Kirov, Fiqatner.

B) Qarabağda bütün erməni və müsəlman əhəlinin iştirakı ilə plebissit keçirmək.

Lehinə - Nərimanov, Maxaradze.

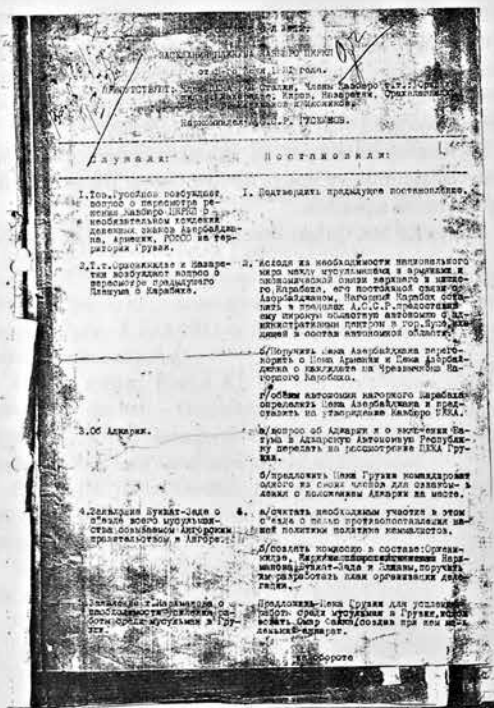
QƏRARA ALINDI:

A) Müsəlmanlar və ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyindən və Yuxarı və Aşağı Qarabağın Azərbaycanla daimi iqtisadi əlaqələrindən çıxış edərək, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in sərhədləri daxilində saxlanılsın. Şuşa inzibati mərkəz olmaqla ona geniş vilayət muxtariyyəti verilsin.

B) Azərbaycan KP MK-ya muxtar vilayətin sərhədlərini müəyyənləşdirmək və Rusiya KP MK Qafqaz Bürosunun təsdiqinə vermək tapşırılsın.

Rusiya KP MK Qafqaz Bürosunun katibi Fiqatner. (imza)»

RUSİYA KOMMUNİST PARTİYASININ MƏRKƏZİ KOMİTƏSİNİN QAFQAZ BÜROSU PLEMUNUN 1921-Cİ İL 4 TARİXLİ QƏRARI

6. Об Аджарии, доклад тов.
Сибя о положении в Ада-
зии.

Принять и следовать.

В/лица реорганизации Наркомзема одобряет
и/прислужить партизанскому отряду
С/дела Совета в Аджарии.

В/прислужить работу комиссаров и партизанский
об/Аджарии Аджарии и Грузии в форме
автономной республики, входящей в состав
С.С.С.Р. Грузии.

СЕКРЕТАРЬ НАБЛЮД. ЦКРП. СИГАТНЕР

С подписанным врио

Генерал

BOLŞEVİK RƏHBƏRLİYİNİN YAZIŞMALARINDAN ÇIXARIŞ.

1920-1924

Mayın əvvəlləri, 1920-ci il. Aprelin 27-28-də Bakıda bolşevik çevrilişindən, Azərbaycanın bolşevikləşdirilməsi və ADR dövlət hakimiyyəti qurumlarının, ilk növbədə milli ordunun ləğvi prosesindən istifadə edərək, Ermənistan Azərbaycanın sərhədlərini pozmuş, Zəngəzur və Qarabağın ərazilərinə hücum etmişdir. Bununla əlaqədar Sovet Azərbaycanının lideri Nərimanov Moskvaya Leninə aşağıdakı sözləri bildirmişdir: «Mərkəz əllərimizi bağlayaraq daşnaklara Azərbaycanın sərhədini keçmək və inqilab düşüncəli kəndliləri kəsmək fərsəti verdi... Sizdən bizə özümüzü müdafiə etmək imkanı verməyinizi və ya Qafqaz Cəbhəsinin İnqilabçı Hərbi Şurasına bu çirkin əməllərə son qoymağı əmr etməyinizi xahiş edirəm.»⁴³

19 iyun 1920-ci il. Orconikidzenin Vladıqafkazdan Leninə və Çiçerinə teleqramından: «Azərbaycan Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarına iddia edir. Sovet hakimiyyəti Qarabağda və Zəngəzurdə elan edildi və yuxarıda göstərilən ərazilər özlərini Azərbaycan Sovet Cümhuriyyətinin bir hissəsi hesab edir. Naxçıvan artıq bir neçə aydır ki, müsəlman üsyançıların əlindədir. Şərur-Dərələyəz qəzası haqqında məlumatım yoxdur. Azərbaycan heç bir halda Qarabağ və Zəngəzursuz ola bilməz. Ümumiyyətlə, fikrimcə, Azərbaycan nümayəndəsi Moskvaya çağırılmalı və onunla birlikdə Azərbaycan və Ermənistanla bağlı bütün məsələlər həll olunmalıdır. Bu,

Ermənistanla müqavilə bağlamadan əvvəl edilməlidir.»⁴⁴

8 iyul 1920-ci il tarixindən gec olmadan, Orconikidzenin Lenin, Stalin və Çiçerinə qısa məktubundan: «Sizi əmin edə bilərəm ki, biz dinc siyasətimizi çox aydın şəkildə təsəvvür edirik və həyata keçiririk, amma əminəm ki və mənim qətiyyətli inancım bundan ibarətdir ki, Azərbaycanda sovet hakimiyyətini gücləndirmək və Bakının bizdə qalmasını təmin etmək üçün Dağlıq Qarabağı birləşdirmək lazımdır və Düzənlik ərazidən isə (Aşağı Qarabağ – müəllifin qeydi) söhbət belə gedə bilməz. O həmişə Azərbaycana və Zəngəzura aid olub... Bu bölgədəki erməni əhalisinin təhlükəsizliyinə başımla zəmanət verirəm, burada muxtariyyət elan edəcəyik və erməni əhalisini oraya müsəlman hərbi hissələri gətirmədən təşkil edəcəyəm. Hazırda bu dairələrin erməni kommunistlərinin rəhbərliyi altında şuralarda təşkilatlanan əhalisinin istəyi budur, bu məsələnin başqa bir həlli Azərbaycandakı mövqeyimizi sarsıdır və biz Ermənistanla heç nə əldə etmirik ...».

Məktubun mətnində Stalinin 8 iyul 1920-ci il tarixli aşağıdakı yazısı var: «Fikrim budur ki, tərəflər arasında sonsuz maneəvər etmək olmaz, tərəflərdən biri mütləq dəstəklənməlidir, bu vəziyyətdə, əlbəttə ki, Azərbaycan və Türkiyə. Leninə danışdım, etiraz etmir» (RFDA, səh. 130, op. 4, d. 496, s. 141-142).

10 iyul 1920-ci ildə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin Sədri Nərimanovun, Mikoyanın və 11-ci Qırmızı Ordunun İnqilabçı Hərbi Şurasının üzvləri Vestnik, Levandovski və Mixaylovun İKP (b) Mərkəzi Komitəsinə göndərdiyi məlumatdan: «Müsavət hökuməti dövründə Qarabağ tamamilə Azərbaycanın tərkibində idi. Qarabağ və Zəngəzurun Bakı ilə ayrılmaz mədəni və iqtisadi əlaqələri bu əyalətlərin Yerevandan tam təcrid olunmuş

⁴³ (RFDA, f. 130, op. 4, d. 586 a, s. 150).

⁴⁴ (RFDA, f. 130, səh. 4, d. 587, l. 292).

on minlərlə işçisinin bəslədiyi hissələrdir və 1919-cu ildə erməni Qarabağ kəndlilərinin qurultayında aşkar şəkildə sübuta yedirildi, çünki konfrans ermənilər üçün sakit bir həyat təminatı verildiyi halda Azərbaycanla tam birliyə səs verdi.⁴⁵

10 Avqust 1920-ci il Orjonikidzenin Leninə göndərdiyi teleqram: "Naxçıvan bölgəsi qoşunlarımız tərəfindən tutulub. Legran Ermənistanla hərbi əməliyyatlara son verilməsi haqqında müqavilə imzalayıb. Bu razılaşmaya əsasən, Ermənistan hökuməti artıq tərəfimizdən tutulmuş bölgənin qoşunlarımız tərəfindən tutulmasına razılığını bildirir."⁴⁶

2 dekabr 1920-ci ildə RSFSR-in İrəvandakı səlahiyyətli nümayəndəsi Leqran Rusiya hökumətinin adından, Dro və Tertyan isə Ermənistan Respublikası hökuməti adından müqavilə bağladılar. Müqavilənin 3-cü maddəsinə əsasən Rusiya qəbul edir ki, «şübhəsiz olaraq bütün Ermənistan SSRİ ərazinə daxil olan İrəvan quberniyası və onun tərkibinə daxil olan bütün qəzalar; onu hərbi cəhətdən st. Cacur – st. Araz vasitəsilə dəmiryolu xətti ilə təmin edən Qars bölgəsinin bir hissəsi; Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzası; eyni quberniyanın Qazax qəzasının bir hissəsi - 10 avqust (1920 – müəllifin qeydi) sazişi çərçivəsində və Tiflis vilayətinin 1920-ci il oktyabrın 28-dək Ermənistanın tərkibində olan hissələri.» Gördüyünüz kimi, bu rəsmi sənəddə daşnak Ermənistan hakimiyyəti Qarabağın onun ərazisinə daxil olmadığını tanıyır.

1920-ci ilin dekabrından gec olmayaraq Orconikidzenin Çiçerinə göndərdiyi teleqramdan: «Yalnız gecə saatların-

⁴⁵ (Azərbaycan SSR DQMV-nin yaranma tarixi haqqında, Azərneşr, 1989, s.54).

⁴⁶ (RFDA, f. 130, op.4, d.499, L199).

da Ermənistan və Azərbaycanın mübahisəli bölgələri barədə teleqramınızı aldım. Legran və Gabrelyanla görüşdüm. Vəziyyət belədir: Azərbaycan Qarabağ və Zəngəzurun dərhal və qeyd-şərtsiz ilhaq edilməsində ısrar edir. Məncə, bu edilməlidir, çünki hər iki qəza iqtisadi cəhətdən Bakı ilə əlaqələr qurmağa can atır və İrəvanla heç bir əlaqəyə malik deyildir, xüsusən də indi Bəyazid Türklərin diviziyasına hücum edərkən. Mübahisəli vəziyyətdə qalsalar, şübhəsiz ki, türklər tərəfindən işğal ediləcək və bütün erməni əhalisi qətlə yetiriləcəkdir. Bunun qarşısını almaq üçün edə biləcəyimiz heç bir şey yoxdur. Onların Azərbaycana ilhaq edilməsi Azərbaycan kommunistlərinə güclü bir üstünlük verəcək və köçərilərin yolunu açacaqdır. Yoldaş Gabrielyanın fikrinə görə, Ermənistan nümayəndə heyəti mütləq buna razı olacaq. Məsələnin bu şəkildə həll olunması şərti ilə Azərbaycanı qalan ərazilərdən imtina etməyə məcbur etmək olar. Mənim fikrim budur ki, Qarabağ və Zəngəzur dərhal Azərbaycana ilhaq edilməlidir. Mən Azərbaycanı bu bölgələrin muxtariyyətini elan etməyə məcbur edəcəyəm, amma bu, Azərbaycan tərəfindən ifadə olunmalıdır, lakin heç bir şəkildə müqavilədə əks olunmamalıdır.⁴⁷

27 iyun 1921-ci il Ermənistan SSR hökumətinin tələbi ilə AKP (b) Mərkəzi Komitəsinin Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun iclasında «Azərbaycanla Ermənistanın sərhədləri haqqında» məsələ müzakirə edildi. Qətnamədə qeyd olunurdu ki, məsələnin həlli zamanı "Dağlıq Qarabağın Azərbaycana şərtsiz iqtisadi can atması" nəzərə alınmalıdır. Bunu nəzərə alaraq, «İnzibati və iqtisadi məqsəduyğunluq baxımından» əraziləri milli əlamətlərə görə bir-birindən ayırmaq mümkün

⁴⁷ (RFDA, f. 130, op.4, d. 601, L131).

deyil.⁴⁸

5 iyul 1921-ci ildə Qafqaz Bürosunun Plenumu yenidən bu məsələyə qayıtdı. Gündəlik aşağıdakı kimi tərtib edilmişdi: "Dinlənilirdi: 1. Cənab Orjonikidze və cənab Nazaretyan əvvəlki plenumun Qarabağla bağlı qətnaməsinə yenidən baxılması məsələsini qaldırırlar." Məsələni müzakirə etdikdən sonra RPK (b) Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz bürosu bu məsələ ilə bağlı aşağıdakı qətnaməni qəbul etdi: "Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli sülhün zəruriliyini, yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi bağlılığını, onun Azərbaycanla daimi əlaqəsini nəzərə alaraq, Dağlıq Qarabağı Azərbaycan SSR tərkibində saxlamaq qərara alınır. Vilayətə geniş vilayət muxtariyyəti verilir və onun paytaxtı, vilayətin tərkibinə daxil olan Şuşa şəhəri elan edilir."⁴⁹

7 iyul 1923-cü il Azərbaycan ərazisindəki ən yüksək hakimiyyət orqanı olan Azərbaycan Sovet Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Cavanşir, Karyaginsk və Şuşa qəzalarının dağlıq hissələrini özündə birləşdirən Dağlıq Qarabağın Azərbaycan SSR-in tərkibində muxtar vilayət kimi statusunu yekun olaraq möhkəmləndirən bir qərar qəbul etdi. Az MK qərar verdi: «Dağlıq Qarabağın erməni hissəsindən, Azərbaycan SSR-in ayrılmaz hissəsi olaraq, mərkəzi Xankəndi adlı yerdə yerləşən muxtar bir vilayət yaradılsın.» 18 sentyabr 1923-cü ildə Qarabağ vilayət komitəsinin qərarı ilə Xankəndi Stepanakert şəhəri adlandırıldı.

5 May 1924-cü il. S.Kirovun AKP (b)-nin 6-cı qurultayındakı məruzəsindən: "Nəhayət bu məsələni həll etdik və

⁴⁸ (Sov.İKP Mərkəzi Komitəsi yanında PAAF NML, f. 1, səh. 74, d. 123, s. 64).

⁴⁹ (SSTRDA, 64, səh. 2, d. 1, 1118, 121.122).

şübhəsiz ki, tamamilə doğru bir iş gördük. Şübhə yoxdur ki, bu məsələyə əsas olaraq yenidən baxmalı olmayacağıq. Bütün məqam bu muxtariyyətin olduğu hüquqi formasını mümkün qədər həyatı, real məzmunla doldurmaqdan ibarət olacaq. Bu, bizim yalnız Azərbaycanda yaşayan xalqların tam və həqiqi qardaşlıq şəraitində yaşaması üçün əsas olacaq yeni məqamlar əldə edəcəyimizə gətirib çıxaracaqdır.»

27 may 1924-cü il Nərimanov tərəfindən Stalinin adına ünvanlanmış müraciətdən: «Mirzoyan tərəfindən güclü təzyiq altında Dağlıq Qarabağ muxtar vilayət elan edildi. Mən hakimiyyətdə olduğum müddətdə bu muxtariyyətin əleyhinə olduğum üçün yox, sadəcə erməni kəndlilərinin özləri istəmədiyi üçün alınmadı. Həmin müddət ərzində Mirzoyan daşnak müəllimlərin köməyi ilə zəmin hazırladı və məsələni Zakraykomda həll etdi. Həmin andan etibarən erməni kəndliləri ilə türk kəndliləri arasında münasibətlər kəskin şəkildə pisləşdi. Daha sonra Gəncənin dağlıq hissəsi və s. haqqında söhbət gedir. Azərbaycanda daşnak siyasəti sürətlə davam edir. Mənim heç bir şübhəm yoxdur ki, Sergo və Stalinin təmsil etdiyi RKP Mərkəzi Komitəsi bizə, türklərə etibar etmir və Azərbaycanın taleyini daşnak ermənilərinə həvalə edir.»⁵⁰

⁵⁰ (ARMAI, f.609, op.1, sənəd 456).

QARS MÜQAVİLƏSİ (13 OKTYABR 1921-Cİ İL)

Bir tərəfdə Azərbaycan SSR, Ermənistan SSR və Gürcüstan SSR, o biri tərəfdə - Türkiyə olmaqla Qarsda RSFSR-in iştirakı ilə 1921-ci il oktyabrın 13-də bağlanmış müqavilə Bir tərəfdə Ermənistan Sosialist Sovet Respublikası, Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası və Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası hökumətləri və o biri tərəfdə Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti millətlərin qardaşlığına və xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququ prinsiplərinə şarik çıxan, hər iki tərəfin qarşılıqlı maraqlarına əsaslanan daimi səmimi qarşılıqlı münasibətlərdən və fasiləsiz səmimi dostluq qurmaq istəyindən ruhlanaraq Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının iştirakı ilə dostluq haqqında müqavilə bağlamaq qərarına gəlmiş və bunun üçün öz Müvəkkillərini təyin etmişlər: Ermənistan Sosialist Sovet Respublikasının hökuməti: Askanaz Mravyan, xalq xarici işlər komissarı, Poqos Makinzyan, xalq daxili işlər komissarı. Azərbaycan Sovet Respublikasının hökuməti: Behbud Şahxtatinski, xalq dövlət nəzarəti komissarı. Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikasının hökuməti: Şalva Eliva, xalq hərbi-dəniz işləri komissarı, Aleksandr Svanidze, xalq xarici işlər komissarı və xalq maliyyə işləri komissarı. Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti: Kazım Qarabəkir Paşa, Böyük Millət Məclisində Ədimədən millət vəkili, Şərq Cəbhəsi komandanı, Vəli bəy, Böyük Millət Məclisində Burdurdan millət vəkili, Muxtar bəy, İctimai İşlər Stats-Sekretarının keçmiş müavini, Məmduh Şövkət bəy, Türkiyənin Azər-

baycanda səlahiyyətli nümayəndəsi. Rusiya Sosialist Federativ Sovet Respublikasının hökuməti: Yakov Qanetski, Latviyada səlahiyyətli nümayəndə, onlar lazımı və qanuni formada tərtib edilmiş səlahiyyətlərin mübadiləsindən sonra aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər:

Maddə 1.

Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti və Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikaları hazırda razılığa gələn tərəflərin ərazilərinin tərkibinə daxil olan ərazilərdə öz suveren hüquqlarını əvvəllər həyata keçirmiş dövlətlər arasında bağlanan yuxarıda xatırlanan ərazilərə aid olan müqavilələri, eyni dərəcədə üçüncü dövlətlər tərəfindən Zaqafqaziya Respublikalarına dair bağlanmış müqavilələri ləğv edilmiş və öz qüvvəsini itirmiş hesab edirlər. Müəyyən edilmiş hesab olunur ki, bu maddə Moskvada 16 mart 1921-ci ildə bağlanmış Türkiyə-Rusiya müqaviləsinə tətbiq edilmir.

Maddə 2.

Razılığa gələn tərəflər onlardan birinin zorla qəbul etməyə məcbur edildiyi hər hansı sülh müqaviləsini və sair beynəlxalq aktları tanımaq barədə razılaşırlar. Bunun qüvvəsinə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikaları Türkiyəyə dair və hazırda onun Böyük Millət Məclisi ilə təmsil olunan Türkiyə Milli hökumətinin tanımadığı heç bir beynəlxalq aktı tanımaq barədə razılaşırlar. (Bu müqavilədə Türkiyə anlayışı altında Konstantinopolda Osmanlı deputatlar palatası tərəfindən işlənilib hazırlanmış və elan edilmiş, matbuatda bütün dövlətlərə çatdırılmış 8 yanvar 1920-ci il (1336) tarixli Türkiyə Misaqi-Milli şərhələrinə daxil edilmiş ərazilər nəzərdə

tutulur). Öz tərəfindən Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti bu ölkələrin hazırda Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan sovetləri ilə təmsil olunan müvafiq Hökumətlərinin tanımadığı hər hansı beynəlxalq aktı tanınamamaq barədə razılaşıır.

Maddə 3.

Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikaları hökumətləri təslim rejimini hər hansı ölkənin azad milli istəkləri ilə, eləcə də onun suveren hüquqlarının tam həyata keçirilməsi ilə bir araya sığmadığını hesab edərək, bu rejimə hər hansı aidiyyəti olan hər hansı hərəkəti və hüququ öz qüvvəsini itirmiş və ləğv edilmiş sayırlar.

Maddə 4.

Türkiyənin şimal-şərq sərhədləri (Rusiya Baş Qərargahının 1/21000 miqyasında - düymədə 5 verst xəritəsinə əsasən) Qara dənizdə yerləşən Sarp kəndindən başlanan Xedis-Mta dağından, Şavşet dağındakı Kannı-Dağ ayırıcından keçən, daha sonra Ördəhan və Qars sancaqlarının köhnə şimal inzibati sərhədləri ilə Aşağı Qars-suyun mənsəbinə qədər Arpa-çay və Arəz çaylarının talveqi ilə keçib gedən xətlə müəyyən edilir. (Sərhədlərin müfəssəl təsviri və ona aid məsələlər razılığa gələn hər iki tərəfin imzaladığı 1-ci və 2-ci əlavədə və ona qoşulan xəritədə müəyyən edilmişdir). Müqavilənin mətni və xəritə arasında fərq ortaya çıxdığı təqdirdə mətnə həlledici əhəmiyyət verilir. Dövlət sərhədlərinin naturada müfəssəl müəyyən edilməsi və çəkilişi, eləcə də sərhəd işarələrinin qoyulması razılığa gələn tərəflərin bərabər sayda üzvlərdən ibarət qarışıq sərhəd komissiyası tərəfindən və RSFSR nümayəndələrinin iştirakı ilə icra olunur. Əlavə 4: xəritə.

Maddə 5.

Türkiyə hökuməti və Sovet Ermənistanı və Azərbaycanı hökumətləri razılığa gəlirlər ki, Naxçıvan vilayəti bu müqavilənin 3-cü əlavəsində müəyyən edilən sərhədlərdə Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi yaradır.

Maddə 6.

Türkiyə Batum şəhəri və limanı və bu müqavilənin 4-cü maddəsində göstərilən sərhədlərdən şimalda yerləşən və Batum dairəsinin bir hissəsini təşkil edən ərazilər üzərindəki suverenliyini bu şərtlə Gürcüstana güzəştə getməyə razılıq verir ki, 1) bu maddədə göstərilən yerlərin əhalisi hər icmaya onun mədəni və dini hüquqlarını təmin edən inzibati baxımdan geniş yerli muxtariyyətdən faydalanacaq və əhaliyə göstərilən yerlərdə onun istəyinə uyğun torpaq qanununu müəyyənləşdirmək imkanı veriləcək; 2) Türkiyəyə Batum limanı vasitəsi göndərilən və ya Türkiyənin göndərdiyi bütün mallara rüsumsuz, hər hansı bir ləngitmə və hər hansı gömrük yığımları qoyulmadan sərbəst tranzit, Türkiyəyə Batum limanından buna görə ondan xüsusi rüsumlar tutulmadan istifadə hüququ veriləcək. Bu maddənin həyata keçirilməsi üçün bu müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra razılığa gələn tərəflərin nümayəndələrindən ibarət komissiya yaradılacaq.

Maddə 7.

Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası hökuməti və Türkiyə Millət Məclisinin hökuməti buna dair qarışıq komissiyanın müəyyənləşdirəcəyi gömrük, polis və sanitariya qaydalarına əməl etmək şərti ilə sərhəd zonası sakinlərinin sərhədi keçmələrini asanlaşdırmağa razılaşırlar.

Maddə 8.

Gürcüstan Sosialist Sovet Respublikası və Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökuməti hər iki tərəfin sərhəd yerlərinin sakinləri üçün sərhədin o biri tərəfində yerləşən yaylaq və qışlaq otlaqlarından istifadə etmələri üçün zərurəti nəzərə alaraq, bu sakinlərə onların sürüləri ilə birlikdə sərhədi keçmək və ənənəvi otlaqlarından istifadə etmək hüququ barədə razılığa gəlirlər. Gömrük qaydaları, eləcə də sərhədin keçilməsi üçün polis, sanitariya və digər tədbirlər qarışıq komissiya tərəfindən müəyyən ediləcəkdir.

Maddə 9.

Boğazların açılması və bütün xalqların ticarət münasibətləri üçün onlardan sərbəst keçidin təmin edilməsindən ötrü Türkiyə və Gürcüstan Qara dənizin və boğazların beynəlxalq statusunun qəti olaraq müəyyənləşdirilməsini sahil ölkələrinin nümayəndələrindən ibarət xüsusi konfrans bu şərtlə verməyə razılaşırlar ki, onun çıxardığı qərarlar Türkiyənin tam suverenliyinə eyni dərəcədə Türkiyənin və onun paytaxtı Konstantinopolun təhlükəsizliyinə xələl gətirməyəcək.

Maddə 10.

Razılığa gələn tərəflər öz ərazilərində digər ölkənin hökuməti roluna iddia edən təşkilatların və qrupların yaradılmasına və ya yerləşdirilməsinə, eləcə də digər dövlətlə mübarizə məqsədi olan qrupların yerləşməsinə yol verməmək barədə razılığa gəlirlər. Müəyyən edilmiş sayılır ki, bu müqavilədə xatırlanan Türkiyə ərazisi dedikdə, Türkiyə Böyük Millət Məclisi hökumətinin bilavasitə hərbi və mülki idarəsi altında olan ərazilər nəzərdə tutulur.

Maddə 11.

Hər iki razılığa gələn tərəfin digər tərəfin ərazisində olan vətəndaşlarına milli müdafiə üzrə mükəlləfiyyətlər istisna olunmaqla, onların olduğu ölkənin qanunlarından irəli gələn bütün hüquqlar və vəzifələr şamil olunacaq, onlar bundan azad ediləcəklər. Hər iki tərəfin ailə hüququna, hər iki tərəfin vətəndaşlarının miras hüququna və iş qabiliyyətlərinə dair məsələlər də bu müqavilənin qərarlarından istisna təşkil edirlər. Onlar xüsusi sazişlə həll ediləcəklər.

Maddə 12.

Hər iki razılığa gələn tərəf digər tərəfin ərazisində olan, razılığa gələn tərəflərin hər birinin vətəndaşlarına ən əlverişli şərait prinsipini tətbiq etməyə razıdırlar. Bu maddə sovet respublikalarının öz ərazilərində müttəfiq sovet respublikalarının vətəndaşlarına verilən hüquqlara, eyni dərəcədə Türkiyənin ona müttəfiq olan müsəlman ölkələrinin vətəndaşlarına verdiyi hüquqlara tətbiq olunmur.

Maddə 13.

1918-ci ilə qədər Rusiyanın bir hissəsini təşkil etmiş və indi Türkiyənin suverenliyi altında olduğu tanınan ərazilərin hər hansı sakini əgər arzu edərsə, sərbəst şəkildə Türkiyəni tərk etmək, özü ilə əşyalarını, öz əmlakını və ya onun dəyərini götürmək hüququna malikdir. Eyni şəkildə üzərindəki suverenliyin Türkiyə tərəfindən Gürcüstana güzəşt edilmiş ərazilərin bütün sakinləri əgər arzu edərlərsə, Gürcüstan vətəndaşlığından çıxmaq, Gürcüstan ərazisini sərbəst şəkildə tərk etmək və özü ilə öz əşyalarını, və əmlakını və ya onların dəyərini götürmək hüququna malikdir. Yuxarıda göstərilən maddədə xatırla-

nan sakinlər xatırlanan əraziləri tərk etmək arzılarını bildirdikdən sonrakı bir ay müddətində hərbi mükəlləfiyyətdən möhlət hüququndan faydalanacaqlar.

Maddə 14.

Razılığa gələn tərəflər bu müqavilənin imzalandığı gündən sonrakı altı ay ərzində 1918-1920-ci illər müharibələrinin qaçqınlarına dair xüsusi saziş bağlamağı öhdələrinə götürürlər.

Maddə 15.

Razılığa gələn hər bir tərəf bu müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra Qafqaz cəbhəsində hərbi hərəkətlərdən irəli gələn cinayətlərə və əməllərə görə digər tərəfin vətəndaşlarına tam amnistiya elan etməyi öhdəsinə götürür.

Maddə 16.

Razılığa gələn tərəflər bu müqavilə imzalandıqdan sonrakı iki ay ərzində razılığa gələn tərəflərdən birinin ərazisində olan köhnə hərbi əsirləri və mülki əsirləri qaytarmağa razıdılar.

Maddə 17.

Öz ölkələri arasındakı münasibətlərin fasiləsizliyini təmin etmək məqsədi ilə razılığa gələn tərəflər müştərək razılaşma yolu ilə dəmiryol, teleqraf və s. rabitə vasitələrinin saxlanması və mümkün sürətlə inkişafı, eyni dərəcədə hər iki ölkə arasında insanların və malların hər hansı ləngidilmə olmadan sərbəst yerdəyişməsinə təmin etmək məqsədi ilə bütün zəruri tədbirləri görməyi öhdələrinə götürürlər. Lakin etiraf edilir ki, həm səyahət edənlərin, həm də malların yerdəyişməsinə, girişinə və çıxışına münasibətdə hər ölkədə buna dair müəyyən edilmiş qaydalar tam tətbiq ediləcəkdir.

Maddə 18.

Razılığa gələn tərəflər arasında dostluq münasibətlərini möhkəmləndirmək üçün ticarət münasibətləri qurmaq, bütün iqtisadi, maliyyə və digər məsələləri tənzimləmək məqsədi ilə bu müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra Tiflisdə maraqlı tərəflərin təmsilçilərindən ibarət komissiya yaradılacaq.

Maddə 19.

Razılığa gələn tərəflər bu müqavilə imzalandıqdan sonrakı 3 ay ərzində Konsul Konvensiyasını başa çatdırmağı öhdələrinə götürürlər.

Maddə 20.

Türkiyə, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri arasında bağlanmış bu müqavilə ratifikasiya edilməlidir. Ratifikasiyalarla mübadilə ən qısa müddətdə İrəvanda olacaq. Bu müqavilə ratifikasiya olunduğu andan qüvvəyə minir. 6, 14, 15, 16, 18 və 19-cu maddələr istisnadır, onlar müqavilə imzalandıqdan dərhal sonra qüvvəyə minirlər. Bu göstərilənləri təsdiq etmək üçün yuxarıda adları çəkilən müvəkkillər bu müqaviləni imzaladılar və ona öz möhürlərini vurdular.

Qarsda 13 oktyabr 1921-ci ildə (1337) beş nüsxədən ibarət tərtib edilmişdir.

(M. Y.) imza. Askanaz Mravian,

(M. Y.) imza. Kazım Qarabəkir

(M. Y.) imza. Poqos Makinzian

(M. Y.) imza. Vəli bəy

(M. Y.) imza. Behbud Şaxtaxtinski

(M. Y.) imza. Muxtar bəy

(M. Y.) imza. Şalva Eliava

(M. Y.) imza. Məmduh Şövkət bəy
 (M. Y.) imza. Aleksandr Svanidze
 (M. Y.) imza. Qanetski.

Əlavə 1. Türkiyənin şimal-şərq sərhədi aşağıdakı şəkildə müəyyənəldirilir: (rus baş qərəğahının 1/210000 - düymdə 5 verst miqyasında xəritəsinə əsasən). Qara dənizdə Sarp kəndi - Qara Şalvar dağı (5014) - çayın suayırıcı ilə V. Maradidi kəndindən şimalda «uçuq kilsə» istiqaməti ilə V. Maradidi kəndindən şimalda Çoroxu kəsir və sonra Sabur kəndinin şimalından keçir - Xedis Mta dağı (7052) - Kva-Kibe dağı - Kavtereti kəndi - Medzibna dağının ayırıcı xətti - Qerat Kesun dağı (6468) - Korda dağının (7910) ayırıcı xəttindən keçir - Şavşet sıra dağlarının qərb hissəsinə keçmiş Artvin dairəsinin inzibati sərhədinə çıxır - Şavşet dağlarının ayırıcı xəttindən keçərək Sarı Çay (Kar-İssal) (8478) dağına çıxır - Kviral aşırımı - oradan Kankı dağda keçmiş Ərdahan dairəsinin əvvəlki inzibati sərhədinə çıxır - oradan şimala yönələrək Tlil (Qrmali) dağınadək çatır - Ərdahan dairəsinin həmin sərhədi ilə irəliləyərək Badela kəndinin şimal-şərqinə, Posxov çayına çıxır və həmin çayla cənuba Çançaq kəndindəki dağa qədər gedir - orada bu çayı geridə qoyur - gədiklə xətti ilə irəliləyərək Ayrılan-Baş dağına (8512) qalxır - Kəllə təpə (8463), Karman təpə (9709) dağlarından keçir - Kasris-Seri dağına (9681) çatır - buradan Karzamet çayı ilə Kür çayınadək gedir - oradan Kür çayının talveqi ilə Kartanakev kəndinin şərqindəki məntəqəyə çıxır - orada Qaraoğlu dağının (7. 259) gədiyindən keçməklə Kür çayından aralanır - oradan Xazapın gölünü iki yerə bölərək 7582 yüksəkliyinə, oradan Göydağa (9152) çıxır - Üçtəpələr (9783),

burada Gürcüstanla sərhəd bitir və Ermənistanla sərhəd başlanır: Taya-qala (9716) - 9065 zirvəsi, burada sərhəd Ərdahan dairəsinin keçmiş sərhədini tərk edir və Böyük Ağbaba dağından (9973 və ya 9963) - 8828 və ya 8827 - 7602 - buradan düz xətlə 7. 518 zirvəsinə - İbiş kəndinin şərqindən, sonra Qızıldaş dağından (7. 439 və ya 7. 440, yaxud 7. 490), Yeni Qazılıdaş kəndindən keçir - oradan Noviy Qızıldaş kəndinə axan çayla onun Qaraməmməddən şimal-qərbdə yerləşən döngəsinədək çayayırıcı ilə gedir - oradan Delaver, B. Kmlı və Tikinis kəndlərindən şərqdə yerləşən Camuşçu çayına çıxır - Vartanlı və Baş Şuragel kəndlərindən keçir - adı çəkilən çayla gedərək Kəlalə və ya Qalalidan şimalda Arpa-çayına çıxır - orada həmişə Arpa-çayın talveqi ilə gedərək Araza çıxır və Arazın talveqi ilə gedərək Urmiya kəndinə çıxır, burada Ermənistanla sərhəd bitir və Azərbaycanla sərhəd başlanır - Arazın talveqi ilə Aşağı Qarasunun ona töküldüyü yerədək gedir və burada Azərbaycanla sərhəd qurtarır). N. B. Aydındır ki, sərhəd göstərilən yüksəkliklərin ayırıcından keçir.

(M. Y.) imza. Askanaz Mravyan
 (M. Y.) imza. Kazım Qarabəkir
 (M. Y.) imza. Poqos Makinzyan
 (M. Y.) imza. Vəli bəy
 (M. Y.) imza. Behbud Şahtaxtinski
 (M. Y.) imza. Muxtar bəy
 (M. Y.) imza. Şalva Eliava
 (M. Y.) imza. Məmduh Şövkət bəy
 (M. Y.) imza. Aleksandr Svanidze
 (M. Y.) imza. Qanetski

Əlavə 2. Sərhəd xəttinin Əlavə 1-də göstəriləyi kimi, Arpaçay və Araz çaylarının talveqindən keçdiyini diqqətə alaraq, Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti yalnız Arpaçay rayonunda blokhaus xəttini onun indiki cizgisində Aleksandropol-Yerevan dəmiryolundan 8 verst məsafəyə geri çəkməyi və Araz rayonunda göstərilən dəmiryol xəttindən 4 verst geri çəkməyi öhdəsinə götürür. Yuxarıda göstərilən rayonları məhdudlaşdıran xətlər Arpaçay zonası üçün aşağıda A və B bəndlərində 1, Araz zonası üçün 2 bəndində göstərilir.

1. Arpaçay zonası A) Vartanlıdan cənub-şərqə - Uzun Kilisadan şərqə, Bozayr dağından (5. 096) keçməklə - Karmir-vankdan şərqdə 5082 - 5047, Üçtəpə (6478 və ya 5578) - Arazoğlunun şərqinə - Aninin şərqinə - Yeniköydən qərbdə Arpaçaya çatır. B) Yenidən Arpaçaydan 5019 yüksəkliyinin şərqinə sarı aralanır - birbaşa 5481 yüksəkliyinə gedir - Qızıqluladan şərqdə 4 1/2 verstdən - Bocalıdan şərqdə 2 verstdən - sonra Diqorçay - bu çay boyunca Düzkeçid kəndinə qədər irəliləyir və düz xətlə Qarabağ xarabalıqlarından şimala irəliləyir və Arpaçaya çıxır.

II. Araz zonası Xaraba Alıcan və Süleyman Diza kəndi arasında düz xətt. Bir tərəfdən Aleksandropol-Yerevan dəmiryol xətti ilə və digər tərəfdən yuxarıda adı çəkilən dəmiryol xəttindən səkkiz və dörd verst məsafədə yerləşən xətlərlə məhdudlaşan zonada Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökuməti hər hansı fortifikasiya istehkamları qurmayacağını öhdəsinə götürür. (bu məsafə xətti göstərilən zonadan kənarda yerləşir) və onlarda nizami qoşunlar saxlamayacaq, lakin o göstərilən zonalarda asayişin, təhlükəsizliyin təmin olunması üçün və inzibati ehtiyaclar üçün qoşun saxlamaq hüququnu saxlayır.

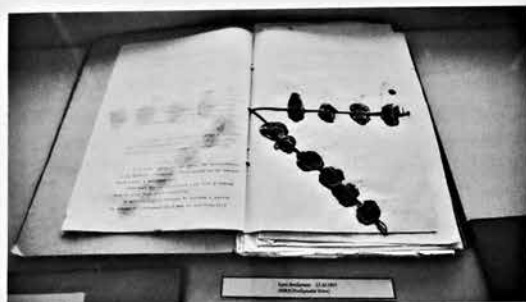
(M. Y.) imza. Askanaz Mravyan
 (M. Y.) imza. Kazım Qarabəkir
 (M. Y.) imza. Poqos Makinzyan
 (M. Y.) imza. Vəli bəy
 (M. Y.) imza. Behbud Şahtaxtinski
 (M. Y.) imza. Muxtar bəy
 (M. Y.) imza. Şalva Eliava
 (M. Y.) imza. Məmduh Şövkət bəy
 (M. Y.) imza. Aleksandr Svanidze
 (M. Y.) imza. Qanetski

Əlavə 3. Naxçıvanın ərazisi Urmiya kəndi - oradan düz xətlə Arazdəyən stansiyasına (onu Ermənistan Sosialist Sovet Respublikasına saxlamaqla) - sonra düz xətlə 3142 qərbində Daşburun dağına - Daşburun dağının şərq ayrıcı xətti (4108) - Cəhənnəm dərəsi çayından «bulaq» yazısının cənubu - Bağarsıq dağının gədik xətti ilə (6607 və ya 6587) və oradan əvvəlki İrəvan dairəsinin və Şəhur-Dərələyəz qəzasının inzibati sərhədi ilə gedir - 6629 yüksəkliyi - Kömürlü dağı (6839 və ya 6930) - oradan 3080 yüksəkliyi - Sayat dağı (7868 - Qurdqulaq kəndi) Qamesur dağı (8160) - 8022 yüksəkliyi - Kükü dağı (10282) və əvvəlki Naxçıvan dairəsinin inzibati sərhədinin şərqindən keçir.

(M. Y.) imza. Askanaz Mravyan
 (M. Y.) imza. Kazım Qarabəkir
 (M. Y.) imza. Poqos Makinzyan
 (M. Y.) imza. Vəli bəy
 (M. Y.) imza. Behbud Şahtaxtinski
 (M. Y.) imza. Muştar bəy

(M. Y.) imza. Şalva Eliava
(M. Y.) imza. Məmduh Şövkət bəy
(M. Y.) imza. Aleksandr Svanidze
(M. Y.) imza. Qanetski

Müqavilə Ümumittifaq MİK tərəfindən 16 mart 1922-ci ildə ratifikasiya olunmuşdur.

**RSFSR-İN TƏRKİBİNƏ DAXİL OLAN BƏZİ
RESPUBLİKALARIN SƏRHƏD QƏZALARININ
ƏHALİSİ ARASINDAKI TORPAQ VƏ MEŞƏ
MÜBAHİSƏLƏRİ HAQQINDA ZAQAQAZIYA
MƏRKƏZİ İCRA KOMİTƏSİNİN RƏYASƏT
HEYƏTİNİN QƏRARI: MEHRİNİN VƏ BİR NEÇƏ
DİGƏR KƏNDLƏRİN AZƏRBAYCAN
SSR-DƏN AYRILMASI VƏ ERMƏNİSTAN SSR-Ə
BİRLƏŞDİRİLMƏSİ (18 FEVRAL 1929-Cİ İL)**

Baxıldı.

ZSFSR-in tərkibinə daxil olan bəzi respublikaların sərhəd qəzalarının əhalisi arasındakı torpaq və meşə mübahisələri haqqında.

**(Zak.MİK Rəyasət Heyətinin sədri №18
II. 7 – 28r.)**

İş 17 2176 -3-1

ASSR-in Qazax və ESSR-in Dilican qəzaları arasında Şıx-Ayrim qəzası ilə bağlı mübahisəyə dair;

Qət etdi:

1. Zak.MİK Torpaq və meşə mübahisələrinin həlli üzrə komissiyasının 11 yanvar 1927-ci il tarixli protokolunda aşağıdakı şəkildə göstərilmiş, ESSR və ASSR-in Torpaq üzrə Xalq Komissarları Yezinkyan A. Və Bünyatzadə D. arasında razılaşma təsdiq edilsin:

2. «Qazax torpaq idarəçiliyi partiyası tərəfindən plana salınmış və 11.650 desyatin (2.750 desyatin meşə, 3621 des. yay otlağı və 5.287 des. digər torpaqlar - əkin sahələri, seiskos otlaqları) olan Şıx-Ayrim qəzasının bütün ərazisi ASSR-in Qazax qəzasına, mübahisəli meşə sahəsi isə - birinci sahəyə bitişik təxminən 4000 hektar ərazi - Dilican qəzasına verilsin.

d) ESSR-in Xoznavar kəndi (Zəngəzur qəzası) ilə ASSR-in Qadçılə, Sadunlar və Kürdüstan qəzasının digər kəndləri arasındakı ərazidə baş vermiş mübahisəyə dair.

E) Nüvədi, Yermadzor və Turut kəndlərinin ESSR-in Meqri və ya ASSR-in Cəbrayıl qəzalarına aid edilməsi haqqında.

E) Əhalisi türk olan 21 kəndin, mis əritmə zavodunun ərazisindəki Oxçu - çayın hövzəsində yerləşən 20 kəndin və Basut-çayın hövzəsində yerləşən bir kəndin (Tullu-Kitəh) torpaqları ilə birlikdə ASSR-in Cəbrayıl və ya ESSR-in Zəngəzur qəzalarına aid edilməsi haqqında;

k) ASSR-in Qazax qəzasının Əli-bəyli kəndi və ESSR-in Dilican qəzasının Qızıl bulaq və Moses-kənd kəndləri arasındakı torpaq haqqında.

Adı çəkilən qəzaların icraiyyə komitə sədrlərinə 4 aylıq müddət ərzində bu mübahisəli məsələni bərabər torpaq isti-

fadəsi əsasında həll etmələri və qərarları barədə ZakMİK-in Torpaq və Meşə Mübahisələrinin Həlli Komissiyasına məlumat təqdim etmək tapşırılsın.

Yuxarıda göstərilən üç kənd torpaqları ilə birlikdə Ermənistan SSR-in Meqri qəzasının inzibati idarəsinə verilsin.

21 kənd: 1) Şanəli, 2) Qırğılı, 3) Nəcəflər, 4) Qaragöl, 5) Çuxuryurd, 6) Yuxarı - Kenlik, 7) Təzəkənd, 8) Kəlikənd, 12) Kəli, 13) Kun, 14) Qışlaq, 15) Pirvəyəslı, 16) Burunlu, 17) Burdkanlar, 18) Səndlər, 19) Aşağı Kolaklı, 20) Qazançı və 21) Tullu Kitəh - ostanı, ASSR-in Cəbrayıl qəzasının sərhədləri daxilində.

Zak.MİK torpaq və meşə mübahisələrinin həlli üzrə komissiyasına Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Torpaq və Meşə Mübahisələrinin Həlli Komissiyasına, bütün əlaqəli məsələləri həll etmək üçün ESSR-in Zəngəzur və ASSR-in Cəbrayıl və Meqri qəzaları arasındakı sərhədi yerində müəyyən etmək tapşırılsın.

RSFSR-IN TƏRKİBİNƏ DAXİL OLAN BƏZİ
RESPUBLİKALARIN SƏRHƏD QƏZALARININ ƏHALİSİ
ARASINDAKI TORPAQ VƏ MEŞƏ MÜBAHİSƏLƏRİ
HAQQINDA ZAQAFQAZIYA MƏRKƏZİ İCRA
KOMİTƏSİNİN RƏYASƏT HEYƏTİNİN QƏRARI: MEHRİNİN
VƏ BİR NEÇƏ DİĞƏR KƏNDLƏRİN AZƏRBAYCAN
SSR-DƏN AYRILMASI VƏ ERMƏNİSTAN SSR-Ə
BİRLƏŞDİRİLMƏSİ (18 FƏVRAL 1929-Cİ İL.)

[illegible][illegible]

SSRİ NAZİRLƏR ŞURASI 23 DEKABR 1947-Cİ İL TARİXLİ 4083 NÖMRƏLİ FƏRMANI

Kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında.

Əlavə 10/ III- 48-ci il. № 754

SSRİ Nazirlər Soveti qərarı alır:

1. 1948-1950-ci illərdə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına könüllülük əsasında 100 min kolxozçu və digər azərbaycanlı əhalisi, onlardan: 10 min nəfər 1948-ci ildə, 40 min nəfər 1949-cu ildə və 50 min nəfər 1950-ci ildə köçürülsün.

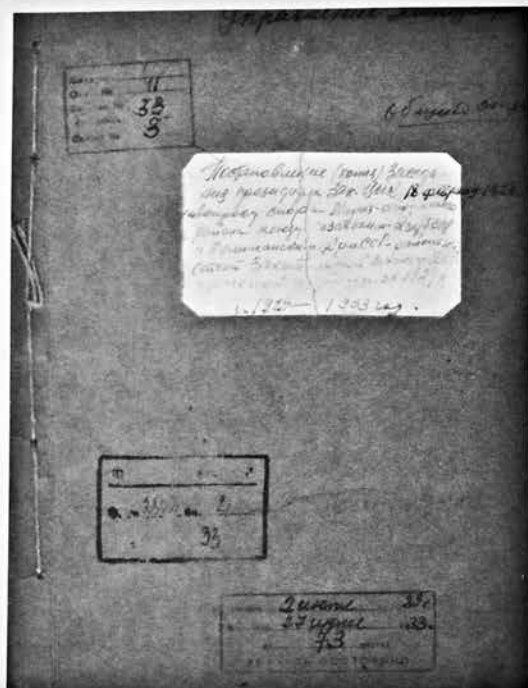
2. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın:

a) kolxozçular və digər azərbaycanlı əhalisi arasında Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülənlərə dövlət tərəfindən təqdim edilən şəraitin və güzəştlərin izah edilməsini təşkil etsinlər;

b) köçürülən kolxozçularla onların getməsinə 10 gün qalmışdan gec olmayaraq işlənmiş əmək günləri üzrə kolxozların istehsal planlarında nəzərdə tutulmuş miqdarda tam hesablaşmanı təmin etsinlər;

c) köçürülənlərin şəxsi istifadəsində olan bütün əmlakın, mal-qaranın və quşların daşınmasını təmin etsinlər.

3. Nazirliklərin və idarələrin, təsisatların və müəssisələrin rəhbərlərinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülən şəxsləri işdən azad etsinlər.

4. Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlı əhali üçün aşağıdakı imtiyazlar müəyyən edilsin:

a) köçürülənlərə dövlət hesabına ödənişsiz gediş, hər ailəyə 2 tona qədər miqdarda mal-qara və əmlak aparılması imkanı verilsin;

b) Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülən kolxozçulara SSRİ MİK və Xalq Komissarlığı Sovetinin 17 noyabr 1937-ci il tarixli 115/2043 sayılı: «Kənd təsərrüfatı köçürülməsi üzrə güzəştlər haqqında» qərarı, məcburi süd tədarükü üzrə güzəştlər istisna olmaqla, aid edilsin;

c) köçürülən ailələr gedərkən ailə başçısına 1000 manat və hər ailə üzvünə 300 manat miqdarında qaytarılmayan pul müavinəti verilsin;

d) Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülmüş ailələrə məskunlaşma yerlərində nəğd hesabla ailə başçısına 1,5 sentner və hər ailə üzvünə 0,5 sentner ərzaq taxılı satılsın.

5. Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülən azərbaycanlı əhaliyə çıxışları yerlərdə tədarük təşkilatlarına dəyişmə qəbzləri ilə kənd təsərrüfatı məhsullarını (taxıl, kartof), habelə karantin şərtlərinə görə aparılması qadağan olunan mal-qaranı məskunlaşdırıldıqları yerlərdə həmin miqdarda məhsul və mal-qara alınması hüquqi ilə təhvil verməyə icazə verilsin.

6. Kənd Təsərrüfatı bankına tapşırılsın:

a) Azərbaycan SSRİ-in Kür-Araz ovalığına köçürülənlərin ehtiyacı olanlarına yaşayış evləri və həyatı binalar tikilməsi üçün alındıqdan üç il sonra başlayaraq 10 il müddətində qaytarılmaqla bir təsərrüfata 20 min manata qədər məbləğdə kredit versin;

b) ehtiyacı olan köçürülənlərə mal-qara almaq üçün hər ailəyə 3 min manat məbləğində 5 il müddətində, alındıqdan üç il sonra ödəməyə başlamaqla uzunmüddətli borclar versin.

7. Yollar Nazirliyinə tapşırılsın:

a) Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin sərəfşərləri üzrə azərbaycanlı əhalinin, onların əmlakının və mal-qarasının Azərbaycan SSR-ə təchiz olunmuş və dezinfeksiya edilmiş vaqonlarda xüsusi tərtib edilmiş eşelonlarla daşınmasını təmin etsin;

b) köçürülənlərin çıxışları yerlərdə Yollar Nazirliyinin, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin təsdiq etdikləri qrafikə uyğun olaraq vaqonlar üçün ödəniş alınmadan yol idarəsi tərəfindən vaqonların verilməsini həyata keçirsin. Azərbaycanlı əhalinin daşınmasına görə pul hesablaşmaları dəmir yolu idarəsinin təqdim etdiyi hesablar üzrə aparılsın.

8. SSRİ Sahiyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, bütün köçürülənlərin çıxış yerlərində tibbi baxışdan keçirilməsini, habelə onların getdikləri yolda tibbi-sanitariya xidmətinə təmin etsin. Eşelonların müşayiət edilməsi üçün şəxsi heyət və lazımi dərmanlar ayırılsın.

9. SSRİ Maliyyə Nazirliyinə tapşırılsın ki, azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə köçürülməsinin təmin edilməsi üçün Azərbaycan SSR-n 1948-ci il üçün büdcəsində zəruri xərcləri nəzərdə tutsun.

10. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə tapşırılsın ki, bu Qərarı icra etmək məqsədilə bir ay müddətində Ermənistan SSR-dən köçürülən əhalinin köçürülməsi və Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığında yerləşdirilməsinin təmin edilməsi üzrə konkret tədbirlər işləyib hazırlasın və onlar barədə SSRİ Nazirlər Sovetinə məlumat versin.

11. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinə azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq onların azad olunmuş tikililərindən və yaşayış evlərindən Ermənistan SSR-ə gələn xarici ölkələrin ermənilərinin yerləşdirilməsi üçün istifadə etməsinə icazə verilsin.

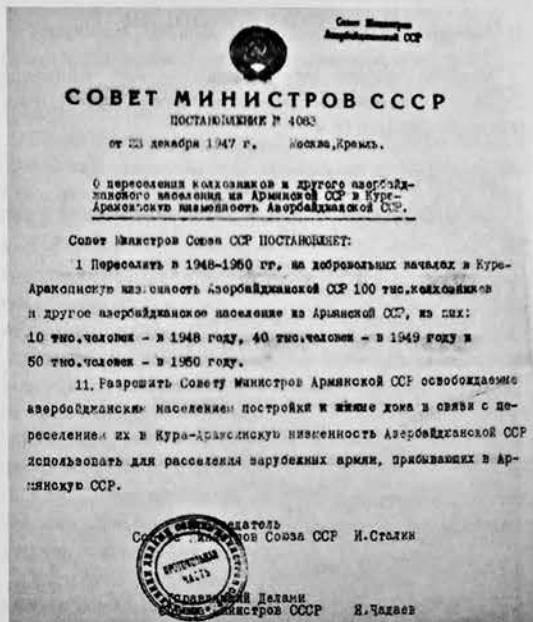
SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri İ. Stalin.

SSRİ Nazirlər Sovetinin İşlər müdiri A. Çadaye.

Mənbə:

<http://www.azerbaijan.az>

SSRİ NAZİRLƏR ŞURASI 23 DEKABR 1947-Cİ İL TARİXLİ 4083 NÖMRƏLİ FƏRMANI

**ABŞ MƏRKƏZİ KƏŞFİYYAT İDARƏSİNİN
1946-1952-Cİ İLLƏRDƏ MÜXTƏLİF
ÖLKƏLƏRDƏN ERMƏNİLƏRİN
ERMƏNİSTAN SSR-DƏ YERLƏŞDİRİLMƏSİ
HAQQINDA SƏNƏDLƏR**

Məxfiliyi qismən ləğv olunmuş – dərc edilməsinə
25/10/ 2011 tarixində icazə verilmiş nüsxə CIA - RDP80-
00809A000700100126-9

Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi
Xarici sənədlərdən və ya radio yayımlarından alınan məlu-
matlar

Ölkə: İran
Predmeti: sosiologiya – azlıqlar,
siyasi - kommunist fəaliyyətləri

Necə dərc
olunub: Həftəlik dövrü mətbuat

Yayımlandığı
tarix: 18 İyul 1952

Dərc
Olunduğu dil: Fars
Mənbə : Tehran Mossavar.
Məruzə
CD №

Məlumat tarixi 1952
Yayın tarixi 3 Yanvar 1953
Səhifələrin sayı 2
_____ saylı məruzəyə əlavə
Qiymətləndirilməmiş məlumatdır

Ermənilərin Tehrandə uçuşu; SSRİ-yə gizli marşrut. II
Dünya Müharibəsinin başa çatmasından sonra SSRİ, SSRİ xaricində yaşayan erməniləri vətənlərinə qayıtmağa cəlb etmək üçün geniş bir təbliğat planı başladı.

Bunun ardından Arak, Culfa, Faridan və Əligudərzdan olan 20.000 iranlı erməni də daxil olmaqla çox sayda erməni SSRİ-yə qayıtdı. Lakin, geri qayıdan ermənilərə qarşı Sovetlər tərəfindən törədilən xoşagəlməz raftarla bağlı xəbərlər İranda ki digər ermənilərə çatdıqda, onlar SSRİ-yə qayıtmaqla bağlı tərəddüd keçirməyə başladılar. Bu məlumatlar qazanc vasitələrini əldən çıxarmış minlərlə İran ermənisinin Tehrandə çarəsiz, aciz və çıxılmaz vəziyyətdə qalmasına səbəb oldu.

Pəhləvi prospekti və köhnə Şemiran yolu yaxınlığında ki böyük bir ərazinin sahibi olan Mirzə Nağı Xan Soradi adlı bir şəxs, Behçətabadda yerləşən 100 000 kvadrat metr ərazini təmənnasız olaraq sayı 9000 nəfərə çatan bu ermənilərin istifadəsinə verdi. Bu gün, üstündən 4 il keçdikdən sonra, daş dövrünə aid yaşayış məskəninə bənzərən bu kiçik erməni şəhəri, Tehranın şimal hissəsində ucalır və Tehranın cənub hissəsində yerləşən gecəqondulardan qat-qat pis vəziyyətdədir.

Bu erməni yaşayış məntəqəsi ətraf ərazidən 6 metr daha aşağıda, çökəklikdə yerləşir. Küçələri dar, dolama və qarışıqdır. Burada yerləşən kiçik mənzillərin sahəsi 50 kvadrat metr-dən daha azdır, hərəsi iki və ya üç otaqdan ibarətdir və hər

otaqda beş-səkkiz nəfər qalır. Ərzaq və digər zəruri əşyalar kiçik mağazalarda və köşklərdə satılır. Bu yaşayış məntəqəsinin ən böyük problemi sudur. Məntəqənin çoxəklidə yerləşməsi bura şəhərin kanallarından su çəkilməsini mümkünəşür edir, çünki ərazini su basa bilər. Buna görə də, ermənilər suyu 2-3 kilometr məsafədən daşımaq məcburiyyətindədirlər. Bir-iki il əvvəl qədər onlar suyu SSRİ səfirliyinin yaxınlığında olan yeraltı kanaldan təmin edirdilər. Ancaq bu gün bu kanal SSRİ səfirliyi tərəfindən bağlanmışdır.

Bu ermənilər gündə 24 saat Sovet agentləri və Tudeh Partiyası üzvləri tərəfindən onları üsyanlara və qiyamlara təhrik edən Kommunist təbliğatına məruz qalırlar.

Son vaxtlara qədər Cominform agentləri İranın müxtəlif bölgələrində yaşayan bəzi düşüncəsiz ermənilərin SSRİ-yə gizli mühacirətə nail olublar. Bu ermənilər sərhəddi keçərkən onlara Tehrandan bir qrup kişi tərəfindən SSRİ rəsmilərinin köməyi ilə rəhbərlik edilirdi.

Tehrandakı bu qrupun liderləri Mirzə Möhsün, Hac(ı) Şeyx Məhəmməd və Xaceh əsilli və tanınmış qaçaqmalçı Məhəmməd Həsən Xaceh idi. Tehranın qərb hissəsində yerləşən qərgah 17 yük maşını və çox sayda silah və boş şəxsiyyət vəsiqələri ilə təchiz olunmuşdu. Bu qrup, erməniləri SSRİ-yə göndərməklə yanaşı, casusluq və kommunist təbliğat üsullarını öyrənmək üçün solçu qrupları və Tudeh Partiyası üzvlərini SSRİ-yə göndərməklə də məşğul idi.

Bir müddət sonra İran sərhəd və hərbi qurumları bu qrupdan xəbərdar oldular. Kuçandakı jandarma zabıtları 2 iyulda Məhəmməd Həsən Xacehin bir araba dolusu mal ilə sərhədə tərəf getdiyi barədə məlumat aldıqda, onu Kuçandan təxminən 24 kilometr məsafədə, Cəfərabad yaxınlığında tutdular. Üzərin-

də aparılan axtarış nəticəsində bir sıra kağızlar, bir miqdar nağd pul, müxtəlif sənədlər və bir neçə təqdimat məktubu çıxdı.

Bu sənədlər əsasında ertəsi gün daha dörd nəfər də həbs olundu. Sonrakı istintaq zamanı bu şəxslər 26 nəfərlə birlikdə SSRİ-yə mühacirət etməyə cəhd göstərdiklərini, SSRİ səfirlik mərkəzindən alınan təlimatlara əsasən Tehranı tərk etdiklərini və Hac(ı) Şeyx Məhəmməd və Məhəmməd Həsən Xacehin rəhbərliyi altında hərəkət etdiklərini etiraf etdilər. Onlar, həmçinin bildirdilər ki, onların İranı tərk edərək SSRİ-yə getməsinə qadağan edən heç bir şey olmadığı və hər həftə 100 erməninin Sovet Ermənistanına getməsinə icazə verildiyi barədə məlumat alıblar. Ertəsi gün, 4 iyul tarixində sərhədə doğru gedən səkkiz kişi və qadın və doqquz uşaqdan ibarət başqa bir qrup Tehrandan Kuçana gəlib çatdıqda tutuldu.

Əlavə araşdırma İranın müxtəlif bölgələrində, xüsusən də Tehrandakı bir sıra şübhəlilərin İran ermənilərinin SSRİ-yə köçürülməsində iştirak etdiklərini ortaya çıxardı.

Dərc edilməsinə 08/09/1999-cu il tarixində icazə verilib:
CIA-RDP82-0057R000100310010-9

MƏRKƏZİ KƏŞFİYYAT QRUPU KƏŞFİYYAT MƏRUZƏSİ

ÖLKƏ İraq
Predmeti Rusiya təbliğatı
 Erməni mühacirəti
Mənşə 25X1A6a
TARİXİ 25X1X6
MƏLUMAT
SƏHİFƏ
ƏLAVƏ

1. İraq Ordusu, kifayət qədər geniş yayılmış Rusiya təbliğatını yaxından izləyir. Bununla birlikdə, XXXXX, sadəcə kitablara, broşuralara və s. toxunaraq konkret nümunələr gətirmədi.

2. Erməni icmasının çox az üzvü Ermənistana geri qayıtmağı seçib və malik olduqları əhval-ruhiyyə qətiyyətlə belə bir addımın əleyhinə olduqlarına dəlalət edir.

Dərc edilməsinə 08/09/1999-cu il tarixində icazə verilib:
CIA-RDP82-00457R000100500006-3

MƏRKƏZİ KƏŞFİYYAT QRUPU KƏŞFİYYAT HESABATI

Ölkə İran
Predmeti Ermənilərin
 İsfahandan mühacirəti
Mənşə 25X1X6
TARİX
MƏLUMAT
YAY. 20 noyabr 1946
SƏHİFƏ
ƏLAVƏ

1. 14 Avqustda 460 İsfahan ermənisi Ermənistana yollanmaq üçün Sultanabada gediblər. Bu, son dörd-beş ildə İsfahana gəlmiş kəndlilər idi. Onlar Sultanabada ön tərəfində Stalinin fotosəkili olan və "Yaşasın atamız C.Stalin" yazılmış qırmızı bayraqlı yük maşınları ilə aparılıb.

2. 22 avqust tarixində 1 084 nəfər yuxarıda qeyd olunmuş kateqoriyadan olan erməni yenə də Rusiyaya getmək üçün Sultanabada gəliblər. Onlardan xeyli hissəsi səyahət xərclərini ödəmək üçün, üç nəfərlik bir ailəyə 1 250 rial olmaqla maddi yardım almışdı. Bu partiya yuxarıda qeyd olunan bayraqlardan 3-nü yanlarında daşıyırdı.

3. 30 avqusta qədər 6 min mühacirin İsfahan ərazisindən Sovet Ermənistanına getdiyi bildirilir.

4. 30 avqustda İsfahanda məlumat yayıldı ki, istənilən erməni sərbəst şəkildə mühacirət edə bilər, amma bunu öz hesabına etməlidir. Gələn yaz qədər icma hesabına heç kim göndərilməyəcək.

5. 2 sentyabrda bir yük maşını mühacir Sovet Ermənistanına yola düşdü: hamısı öz hesablarına səyahət edirdilər.

Dərc edilməsinə 08/09/1999-cu il tarixində icazə verilib:
CİA-RDP82-00457R000400020004-5

MƏRKƏZİ KƏŞFİYYAT QRUPU KƏŞFİYYAT MƏRUZƏSİ

ÖLKƏ Türkiyə
PREDMETİ Ermənilərin repatriasiyası
MƏNŞƏ 25X1A6a
Tarix
MƏLUMAT 10 yanvar 1947
Yay. 27 fevral 1947
SƏHİFƏ
ƏLAVƏ 25X1A2g

1. Məlumat verilir ki, Sovet Ermənistanının Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən müxtəlif konsulluqlara mənzil təminatının hələ daha çox mühacir qrupunun gələ bilməsi üçün yetərli olmadığı bildirib. İndiyə qədər aşağıdakı qruplar Yerevana gəlib-çatıblar:

25X1A6a	Bolqarıstandan	5000
	Yunanıstandan.....	5000
	Suriyadan.....	20 000
	İrandan.....	15 000

Şərh: Yuxarıdakı rəqəmləri 24 fevral 1947-ci ildə yayılan SO-3375-də verilmiş rəqəmlərlə müqayisə edin. Həmin rəqəmlərdə İran və Suriyadan Sovet Ermənistanına göndərilən ermənilərin sayı göstərilir.

2. Misirdə əksəriyyəti Sudandan olan daha 15 000 erməni toplanıb və indi onların Ermənistanə göndərilməsi Türkiyədəki ermənilərdən daha ön plandadır. Hazırkı Sovet planı Türkiyədəki erməniləri son konvoylardan birində göndərməyi nəzərdə tutur.

3. Sərhədi keçən səyahətçilər bildirirlər ki, ermənilər yaşadıqları yeni mühitdən narazıdırlar və qohumlarını olduqları yerdə qalmağa çağırırlar.

4. Rusların bu çəkindirici şeylərin mənşəyini müəyyən-ləşdirmək üçün Türkiyədəki erməni dairələrində hərəkət etdik-ləri və nəticədə yerli ermənilərin mühacirət edən qohumlarını və dostlarını qarışdırmaqdan qorxduqları və heç bir məlumat yaymadıqları bildirilir. Onlar həmçinin Yerevandan qaçaq-malçılıq yolu ilə göndərilən hər hansı bir məktubun məzmunu barədə məlumat verməkdən də imtina edirlər.

Vəşinqtonun şərh: Sovet Ermənistanında hökm sürən əl-verişsiz mənzil və yaşayış şərtlərindən bəhs edən 27 dekabr 1946-cı ildə paylanan SO-2070-ə baxın.

Dərc edilməsinə 08/09/1999-cu il tarixində icazə verilib:
CİA-RDP82-00457R000400660001-8

MƏRKƏZİ KƏŞFİYYAT QRUPU KƏŞFİYYAT HESABATI

ÖLKƏ	LİVAN
PREDMETİ	Ermənilərin Sovet Ermənistanına mühacirəti
MƏNŞƏ	25X1A6a
Tarix	
MƏLUMAT	2 aprel 1947
Yay.	
SƏHİFƏ	
ƏLAVƏ	25X1A2g

1. Sovet İttifaqının Suriya və Livandakı naziri Daniel So-lodun 17 fevralda erməni yepiskopu Luis Batanyanı ziyarət et-di-yi bildirildi. Görüşdə Yabran Ellezyan, Ohannes Ağabaşyan, Vahan Demirçyan və başqaları iştirak ediblər. Bu görüş, yepi-skop Batanyanın Sovet nazirinə iki həftə əvvəl etdiyi ziyarətə Solod tərəfindən həyata keçirilən cavab görüşü idi.

2. Məlumat verilir ki, Batanyanın dediyinə görə gərgin qar-şıdurma nəticəsində Kardinal Ağacanyan yola gətirilib (inandi-rilib) ki, erməni katolik keşişlərinə ermənilərin Sovet Ermənis-tanına yeni mühacirətinə müdaxilə etməmələri ilə bağlı təlimat versin.

Məxfi deyil - Dərc edilməsinə icazə verilib: CIA-RDP82-00457R00 0600700007-5

MƏRKƏZİ KƏŞFİYYAT QRUPU KƏŞFİYYAT HESABATI

ÖLKƏ İRAQ
PREDMETİ Əmək şəraiti : Ermənilərin mühacirəti
MƏNŞƏ 25X1A6a
Tarix
MƏLUMAT 2 aprel 1947
Yay. 17 iyun 1947
SƏHİFƏ 25X1A2g
ƏLAVƏ 2 aprel 1947

Əmək şəraiti

1. Kərkük yenidən bir işçi tətili gözlənməkdədir. İşçilərə verilən son əmək haqqı artımları mənzil və ərzaq qiymətlərinin artması ilə tamamilə sövrlub gedib. (Bax, 9 mayda paylanıb, burada bildirilirdi ki, Kərkükdə dissident bir element narahatlıq yaratsa da, ümumilikdə əməyin idarə olunması kifayət qədər qənaətbəxş görünürdü).

2. İraq Neft Şirkəti artıq yeni bir əmək haqqı cədvəli hazırlamışdı, lakin şirkətin bu anda tətillin bəyanatı elan olunana qədər həmin cədvəli açıqlamaqdan çəkiniyi bildirilir, belə ki, şirkət inanır ki, tətillin sonunda, hazırkı maaş cədvəlində nəzərdə tutulanla müqayisədə daha çox maaş artımı təmin etmək məcburiyyətində qalacaq.

3. İNŞ-də yaxşı əlaqələri olan bir neçə nəfər tətillə hərəkatının kommunistlər tərəfindən dəstəkləndiyini bildirsə də, mənbə bildirir ki, Kərkükdə bu günə qədər Moskva tərəfindən ödənilən və idarə edilən rus agentlərinə dair heç bir dəlil aşkar edilməyib.

4. Bəsrədəki sürücülər və mexaniklər həmkarlar ittifaqının arxasındakı hərəkatəddici qüvvənin, hökumətdə əmək məsələlərinə rəhbərlik edən Kadhin Sadu'n (məşhur Sadu'n ailəsinin üzvü deyil) olduğu kimi görünür. Mənbənin bildirdiyinə görə, bu günə qədər baş verənlər səs-küydən başqa bir şey deyil.

Ermənilərin mühacirəti

5. Kərkükdəki ermənilərin 82 faizinin və Bəsrədəkilərin 75 faizinin Sovet Ermənistanına mühacirət üçün yazıldığı bildirilir. Bu insanların əksəriyyətinin İraqı müxtəlif tarixlərdə tərk edə biləcəyi ehtimalı var, ancaq belə görünür ki, heç kimin, iki il içərisində getməsi gözlənilmir. Belə məlumat verilir ki, prioritet qaydada göndəriləcək şəxslər makinaçı, mexaniklər və digər texniki təlim keçmiş, İraqda Rusiyanın təsirini artırmaqda fəal maraq göstərmiş mütəxəssislər olacaqdır.

Dərc edilməsinə icazə verilib: 24/09/1999 : CIA-RDP82-00457R000 800870003-9

MƏRKƏZİ KƏŞFİYYAT QURUPU KƏŞFİYYAT MƏRUZƏSİ

ÖLKƏ YUNANISTAN
PREDMETİ Yunanistan Ermənilərinin Sovet
Ermənistanına mühacirəti

MƏNŞƏ 25X1A

Tarix

MƏLUMAT 2 aprel 1947

Yay. 10 sentyabr 1947

SƏHİFƏ

ƏLAVƏ

1. Yunanistan ermənilərinin Sovet Ermənistanına repatriasiya olunmaq istəmələrinin səbəbləri barədə Yunanistan hakimiyyəti tərəfindən aşağıdakı noticələrə gəlinmişdir:

a. Keçmişdə, 1914-18 illər müharibəsi zamanı zorla köçürülən ermənilərin Sovet Ermənistanına qayıtmaq istəyi.

b. Onların Sovet Ermənistanında milli vətən qurmaq istəyi.

c. Yunanistanın işğal zamanı antimilli (yunan) fəaliyyət göstərən böyük sayda ermənilərin bir hissəsinin mümkün repressiyalardan qorxu nəticəsində meydana gələn istəyi.

d. onların solçu simpatiyaları.

2. Rusiyanın, ermənilərin Sovet Ermənistanında cəmləşməsinin tərəfdarı olduğu deyilir, çünki bu aşağıdakılara xidmət edir:

a. işçi qüvvəsinin artımı

b. Ermənistan Sovet Respublikasının silahlı qüvvələri üçün yeni çağırışçılar.

c. Keçmiş erməni torpaqları Kahs və Ardahana iddialar irəli sürməsi gözlənilən Ermənistan Respublikası vasitəsi ilə Türkiyə üçün problemlər yaratma ehtimalı. Bu iddiaların ardından, sərhəd zonasında insidentlərin sayının artırılmasını təhrik etməklə Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələrinin artırılması nəzərdə tutulur.

3. Hərəkət, Sovet Ermənistanında hələ də mövcud olan primitiv şərtləri nəzərə alaraq, müəyyən dərəcədə təbliğat xarakteri daşıyır. Müxtəlif Avropa ölkələrindən gələn ermənilərin axını, bütün ölkədə yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə təsir göstərərək kommunizmin mütərəqqi ruhu sayəsində Rusiyanın əldə etdiyi bir nailiyyət kimi qələmə veriləcəkdir.

4. Yunanıstanda yaşayan 12 000 erməni vətəna qayıtmaq üçün qeydiyyatdan keçib və ümumilikdə 17, 00 erməninin Yunanıstanı tərk edəcəyi gözlənilir.

Dərc edilməsinə icazə verilib: 17/03/2011 : CİA-RDP82-00457R00 4500170002-6

MƏLUMAT XARAKTERLİ HESABAT

ÖLKƏ ÖRTA ŞƏRQ

PREDMETİ ERMƏNİLƏRİN REPATRIASIYASI

ALINDIĞI YER 25X1A

MƏLUMAT TARİXİ

YAYILMA TARİXİ

SƏHİFƏLƏRİN SAYI 1

HESABATA ƏLAVƏ

1. Artıq iki illik fasilədən sonra Yaxın Şərqdəki ermənilərin Ermənistan SSR-ə qaytarılmasını bərpa etmək üçün planlar tamamlandı. Bu repatriasiya hərəkəti 1950-ci il mayın sonu və ya iyun ayının əvvəllərində başlayacaq.

2. ASSR-in 1950-ci il üçün büdcəsində 25 min erməni-ni Orta Şərqdən köçürmək və ASSR-də yerləşdirmək üçün kifayət edəcək məbləğ nəzərdə tutulub; onlardan 5000-nin Suriya və Livandan repatriasiya ediləcəyi gözlənilir. Yaxın Şərqdəki Sovet diplomatik nümayəndəlikləri, geri qayıtma müraciətləri ilə dolub-daşır.

Şərh: Erməni sağçı qrupları, 1950-ci ildə ermənilərin geri qayıtma cəhdləri ilə bağlı məlumatları təsdiqləyir, lakin çox az sayda erməninin getməyə həvəsli olduğunu bildirir.

Dərc edilməsinə icazə verilib: 05/22/2000 : CİA-RDP82-00457R009600070004-9

MƏLUMAT XARAKTERLİ HESABAT

ÖLKƏ RUMİNİYA

PREDMETİ 1. RUMİNİYALILARIN RUMİNİYA

HÖKUMƏTİNƏ MÜNƏSİBƏTİ

2. RUMİNİYADA SƏYAHƏTƏ NƏZARƏT

25X1A

MƏLUMAT TARİXİ

YAYILMA TARİXİ 5 YANVAR 1952

SƏHİFƏLƏRİN SAYI 1

HESABATA ƏLAVƏ

1. Ruminiyadakı rejimdən məmnun qalan insanlar yalnız fabriklərdə, kooperativlərdə və digər dövlət təşkilatlarında işləyənlərdir. Yeni rejimə uyğun gələn insanlar hər zaman iş tapa bilirlər və idarəetmədən razıdırlar. Varlı insanlar və orta şərtlərdə olan insanlar narazılar arasındadır.

2. Ruminiyada Türkiyədən köçən ermənilərin əksəriyyəti kommunistdirlər.

3. Buxarestdə yalnız Rus, Macar və Çexoslovakiya filmləri nümayiş etdirilir və nümayiş olunanların əksəriyyəti təbliğat filmləridir.

4. Buxarestdən Konstansaya gedən qatarlarda səyahət nəzarəti Cernavodada başlanır, burada hər kəsdən Konstansaya daxil olmaq üçün Milis icazəsini göstərmək tələb olunur. Bu icazələri Milisdən almaq olduqca çətindir.

Approved For Release 1999/09/08 : CIA-RDP82-00457R000400020004-5

25X1A2g

4

~~CONFIDENTIAL~~

Approved for Release 1999/09/08 : CIA-RDP82-00457R000400020004-5

25X1A2g

CENTRAL INTELLIGENCE GROUP
INTELLIGENCE REPORT

COUNTRY Turkey

SUBJECT Repatriation of Armenians

25X1A6a

ORIGIN

DATE:

INFO: 30 January 1967

DIST: 27 February 1967

PAGES

SUPPLEMENT 25X1A2g

25X1X8

1. It is reported that the Ministry of Interior of Soviet Armenia has notified various consulates that housing arrangements are not yet sufficient to permit the arrival of further large groups of immigrants. Up to the present, the following groups have reached Armenia:

From Bulgaria.....5,000
From Greece.....5,000
From Syria.....5,000
From Iran.....5,000

25X1A6a

2. Compare the above figures with those given in SC-3070, distributed on 26 February 1967, which lists the number of Armenians who have departed from Iran and Syria for Soviet Armenia.

2. There are an additional 15,000 Armenians concentrated in Egypt, most of whom from the Sudan, and whom will have preference over those now planning to emigrate from Turkey. The present Soviet plan is to send the Armenians from Turkey in one of the last convoys.

3. Travelers crossing the border report that the Armenians are dissatisfied in their new environment and are urging their relatives to remain where they are.

4. Rumors are reported to be moving in Armenian circles in Turkey in an effort to deter the arrival of these derogatory rumors, and as a result the local Armenians are terrified of unfavorable information. They are also relatives and friends and are divulging no information. They are also endeavoring to dissuade the contents of any letters suggested out of Armenia.

Washington Comment: See SC-3070, distributed on 27 December 1966, which contains unfavorable housing and living conditions prevailing in Soviet Armenia.

CLASSIFICATION

25X1A2g

CONFIDENTIAL

Approved For Release 1999/09/08 : CIA-RDP82-00457R000400020004-5

Approved For Release 1999/09/08 : CIA-RDP82-00457R000400020004-5

25X1A2g

~~CONFIDENTIAL~~

CENTRAL INTELLIGENCE GROUP
INTELLIGENCE REPORT

COUNTRY Lebanon

SUBJECT Armenian Migration to Soviet Armenia

25X1A6a

ORIGIN

DATE: 25X1X8

INFO:

DIST:

PAGES 2 April 1967

SUPPLEMENT

25X1A2g

2. Daniel Soley, Soviet Minister to Syria and Lebanon, is reported to have visited Armenian Bishop Louis Badalian on 17 February. The following were present: Yehon Kilejian, Ghannu Aghabekian, Yehon Badalian, and others. The visit was a return by Soley of the visit of Bishop Badalian to the Soviet Minister about two weeks previously.
2. Badalian is reported to have stated that as a result of strenuous opposition, Cardinal Aghabekian had been persuaded to instruct Armenian Catholic priests not to intervene against the resumed migration of Armenians to Soviet Armenia.

This document contains information affecting the national defense of the United States within the meaning of the Espionage Act, Title 18, U.S.C., Sec. 793 and 794, as amended. Its transmission or the revelation of its contents in any manner to an unauthorized person is prohibited by law.

Document No. 1

NO CLASSIFICATION

DATE: 25X1A2g

Class: 25X1A2g

Auth: 25X1A2g

Date: 25X1A2g

CLASSIFICATION

~~CONFIDENTIAL~~

Approved For Release 1999/09/08 : CIA-RDP82-00457R000400020004-5

MÜNIXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

CLASSIFICATION CONFIDENTIAL
Approved For Release 2001/03/17 : CIA-RDP82-00457R004500170002-6
INFORMATION REPORT (C) NO

COUNTRY: Middle East
SUBJECT: Armenian Repatriation
DATE ENTER: 10 JAN 60
NO. OF PAGES: 1

CONFIDENTIAL

PLACE ACQUIRED: 25X1A
DATE OF INFO: 25X1X
NO. OF ENCLS: none
SUPPLEMENT TO REPORT NO:

- 25X1A 1. [redacted] please how are complete to resume, after an interruption of two years, the repatriation of Armenians in the Middle East to the Armenian SSR. [redacted] this repatriation movement will commence in late May or early June 1960. 25X1A
- 25X1A 2. [redacted] the budget of the USSR for 1960 allows a sum sufficient to move 20,000 Armenians from the Middle East and settle them in the USSR. Of these, 9,000 are expected to be repatriated from Syria and Lebanon. [redacted] Soviet diplomatic installations in the Middle East are being flooded with applications for repatriation.
- 25X1A [redacted] Armenian rightist groups confirm the report that repatriation of Armenians is to be attempted in 1960, but asserts that very few Armenians are willing to go.
- 25X1A

This document is hereby released to CONFIDENTIAL in accordance with the letter of 18 October 1979 from the Director of Central Intelligence to the President of the United States.
Next Release Date: 10/18/99

CONFIDENTIAL

CLASSIFICATION CONFIDENTIAL
STATE: []
ARMY: []

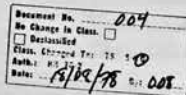
Approved For Release 2001/03/17 : CIA-RDP82-00457R004500170002-6

MÜNIXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

CLASSIFICATION CONFIDENTIAL - U.S. OFFICIALS ONLY
Approved For Release 2000/06/02 : CIA-RDP82-00457R004500170002-6
INFORMATION REPORT (C) NO

COUNTRY: Rumania
SUBJECT: 1. Attitude of Rumanians Towards the Rumanian Government
25X1A 2. Travel Control in Rumania
DATE DISTR: 5 JAN 52
NO. OF PAGES: 1
NO. OF ENCLS: 6
SUPPLEMENT TO REPORT NO:

- 25X1A
1. The only people in Rumania who are content with the Regime are those who are employed in factories, cooperatives, and other Government organizations. Persons who conform to the new Regime can always find work and are satisfied with the Administration. Healthy people and people in moderate circumstances are among the dissatisfied.
2. Most of the Armenians in Rumania who have emigrated from Turkey have become Communists.
3. Only Russian, Hungarian and Czechoslovak films are shown in Bucharest and most of those shown are propaganda films.
4. On the trains from Bucharest to Constanta travel control commences at Cernavoda, where everyone is asked to show his Militia permit to enter Constanta. It is rather difficult to obtain these permits from the Militia.

CLASSIFICATION CONFIDENTIAL - U.S. OFFICIALS ONLY
Approved For Release 2000/06/02 : CIA-RDP82-00457R004500170002-6
STATE: []
ARMY: []

MÜNXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

ABŞ MƏRKƏZİ KƏSƏFİYYAT İDARƏSİNİN ARAŞDIRMA SƏNƏDİ: QLOBAŁ TERRORİZM: ERMƏNİ SOYQIRIMINA ƏDALƏT KOMANDOSU, ERMƏNİ TERRORİZMİNİN XRONOLOGİYASI, (1973-1984-CÜ İLLƏR) TƏŞKİLATLARININ SİYAHISI

Düni ödəməsinə icazə verilib: 22/04/2009 - CIA-
RDP855003154000200060002-3

Məxfi

25X1

Global Terrorçuluq: Erməni Soyqırımının Ədalət Komandoları

25X1

Təqdimat

Bu sənəd Terrorizmin Təhlili Bölmə, Qərar-
vermə və Qərar Mərkəzi və Qlobal Məsləhət
Ofisi tərəfindən idarə edilən ABŞ
Mərkəzi Məsləhət İdarəsi tərəfindən
təqdimatıdır. Sənəd təqdimatıdır və əlaqədarlıqlar
Sənəd Təhlili Mərkəzi və Qlobal Məsləhət
Ofisi tərəfindən təqdimatıdır.

25X1

Məxfi
CIA-AR
CIA-AR

Düni ödəməsinə

CIA-R

MÜNXENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

Düni ödəməsinə icazə verilib: 22/04/2009 - CIA-
RDP855003154000200060002-3

Məxfi

Erməni Terrorçuluğunun xronologiyası, Oktyabr 1973 - İyun 1984

Tarix	Hücumun baş verdiyi yer	İstifadə edilən qrup ad	Hücumun təsviri
1973			
26 oktyabr	Nyu York şəhəri, ABŞ	Yanıkıyan Komandoları	Türkiyə Konsulluğuna göndirilən təniti bombası
26 oktyabr	Nyu York şəhəri, ABŞ	Yanıkıyan Komandoları	Türkiyə Konsulluğuna göndirilən bomba
20 yanvar	Beirut, Livan	Məlikəm Kərcin (Qurgun)	Dünya Kilsələri Şurası ofisinin açılan bomba
20 fevral	Beirut, Livan	Yanıkıyan Qrupu	Türk Hava Yolları ofisinin bombalanması
22 oktyabr	Vyana, Avstriya	ASALA və JCAG (ESOK)	Türkiyə Sofirinin və sürücüsünün qətlə yetirilməsi
24 oktyabr	Paris, Fransa	ASALA and JCAG (ESOK)	Türkiyə Sofirinin qətlə yetirilməsi
28 may	Zürich, İsviçərə	JCAG(ESOK)	Türkiyə Konsulluğunun və Türk bankının bombalanması
14 may	Paris, Fransa	Yeni Amerika Müqaviməti (NAR)	Türk turizm ofisinin bombalanması
9 iyun	Roma, İtaliya	JCAG (ESOK)	Türkiyənin Vatikanı Sofirinin qətlə yetirilməsi
3 yanvar	London, İngiltərə	NAR (YEM)	Türkiyə Bankının Bombalanması
2 iyun	Madrid, İspaniya	ASALA and JCAG (ESOK)	Türkiyənin İspaniyadakı Sofirinin qarşısının, aradının və sürücüsünün qətlə yetirilməsi
6 dekabr	Jeneva, İsviçərə	NAR (YEM)	Türkiyə Konsulluğunun bombalanması
17 dekabr	Jeneva, İsviçərə	NAR (YEM)	Türkiyə Konsulluğunun bombalanması
8 iyul	Paris, Fransa	JCAG (ESOK)	British Airways və TWA ofislərinin bombalanması
12 oktyabr	Haaqa, Niderland Krallığı	JCAG (ESOK)	Türkiyə turizm ofisi və Türkiyə smok atəşçisi ofisinin bombalanması
9 dekabr	Roma, İtaliya	NAR (YEM)	Türkiyə Sofirinin oğlanı qətlə yetirilməsi
22 dekabr	Amsterdam, Niderland	JCAG (ESOK)	d Al və British Airways ofislərinin bombalanması, desqat yaranı
	Paris, Fransa	Erməni Qışaqları	Türk mətbuat atəşçisinin qətlə yetirilməsi

For Release

CIA-R

MÜN XENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

Komandirlər (ehtimalən JCAG - ESOK)			
1980			
19 yanvar	İspaniya	JCAG (ESOK)	British Airways, TWA, Swissair və Sabena Airlines ofislərinin bombalanması (JCAG daha sonra məsulyyəti öz üzərinə götürməklə məsuliyyəti öz üzərinə götürmüşdür)

Düzülməsinə icazə verilib 22/04/2009 : CIA-RDP85S00315R000200060002-3

Erməni Terrorçuluğunun xronologiyası,
Oktyabr 1973 – iyun 1984 (davamı)

Tarix	Hücumun baş verdiyi yer	İstifadə edilən qrup/ad	Hücumun təsviri
1 fevral	Brüssel, Belçika	NAR (YEM)	Aeroflot və Türk Hava yolları ofislərinin bombalanması
6 fevral	Paris, Fransa	NAR (YEM)	Sovet İnformasiya Ofisinin bombalanması
17 aprel	Bern, İsviçərə	JCAG (ESOK)	Türkiyə Səfirinin qətlə yetirilməsi
17 aprel	Roma, İtaliya	JCAG (ESOK)	Vatikandakı Türkiyə Səfirinin qətlə yetirilməsi
6 oktyabr	Beverly Hills, ABŞ	JCAG (ESOK)	Türkiyə Baş Konsulunun qətlə yetirilməsi
12 oktyabr	Los Angeles, ABŞ	JCAG (ESOK)	Müxtəlif şəhərlərin bombalanması
1 dekabr	Paris, Fransa	JCAG (ESOK)	Türkiyə Baş Konsulunun qətlə yetirilməsi
17 dekabr	Sidney, Avstraliya	JCAG (ESOK)	Türkiyə Baş Konsulunun qətlə yetirilməsi
1981			
2 aprel	Kopenhagen, Danimarka	JCAG (ESOK)	Türkiyə əməkdaşlığının qətlə yetirilməsi
13 iyun	Anahaym, ABŞ	JCAG (ESOK)	Anahaym konqres mərkəzinin bombalanması
20 noyabr	Los Angeles, ABŞ	JCAG (ESOK)	Türkiyə Konsulluğunun bombalanması
1982			
28 yanvar	Los Angeles, ABŞ	JCAG (ESOK)	Türkiyə Baş Konsulunun qətlə yetirilməsi
22 Mart	Cambridge, United States	JCAG (ESOK)	Türkiyə Baş Konsulunun qətlə yetirilməsi
8 aprel	Ottava, Kanada	ASALA and Ermenistan Azadlıq Cəbhəsi (Yəqin ki, JCAG (ESOK) ilə əlaqədardır)	Türkiyə Ticari məsləhətçisi üzrə Konsulunun qətlə yetirilməsi
24 aprel	Köln, Şərqi Almaniya	NAR (YEM)	Türk bankının bombalanması
4 may	Dortmund, Şərqi Almaniya	NAR (YEM)	Türk bankının bombalanması
27 may	Boston, ABŞ	JCAG (ESOK)	Fəxrli Türk Konsulunun qətlə yetirilməsi
7 iyun	Ottava, Kanada	JCAG (ESOK)	Türkiyə Hərbi Attaşesinin qətlə yetirilməsi
9 sentyabr	Lissabon, Portuqaliya	JCAG (ESOK)	Türk Attaşesinin qətlə yetirilməsi və arvadına zərər yetirilməsi, daha sonra arvadı aldığı yaralardan dünyasını dəyişir
9 sentyabr	Burgas, Bolqarıstan	Erməni Sovqurumuna	Türk İnzibati Attaşesinin qətlə yetirilməsi

For Release CIA-R

MÜN XENDƏN BAŞLAYAN ZƏFƏR

qarşı (Dünyə) Hissələri (Ehtimalən JCAG - ESOK)			
22 oktyabr	Boston, ABŞ	JCAG (ESOK)	Fəxrli Türk Konsulunun bombalanması və cəhd (JCAG (ESOK)-in iddia etdiyi üzvi Bostonda tıyaraq qətlə yetirilməsi)
1983			
9 mart	Belqrad, Yugoslaviya	JCAG (ESOK)	Türkiyənin Yuqoslaviyadakı Səfirinin qətlə yetirilməsi
14 iyl	Brüssel, Belçika	ASALA, JCAG and ARA (EJO)	Türk İnzibati Attaşesinin qətlə yetirilməsi
27 iyl	Lissabon, Portuqaliya	ARA (EJO)	Türkiyə Səfirinin ola qətlə yetirilməsi, notçada girov götürülən şəxslər həyatını itirir və bəzi terrorçu məhv edilir
1984			
20 iyun	Viyana, Avstriya	ARA (EJO)	Türkiyə əməkdaşlığının qətlə yetirilməsi, notçada girov götürülən şəxslər həyatını itirir və bəzi terrorçu məhv edilir

Həddəfərin, yerləşir və cinayət subyektlərinin məqsədi və nəticələri təbii ki NAR-in EİF (Erməni İqlabı Federasiyası) tərəfindən Türk hökumətinə qarşı hücum iddiasında istifadə olunan bir ötürücü adı da ola biləcəyini göstərir.

For Release

CIA-R

**ABŞ MƏRKƏZİ KƏŞFİYYAT İDARƏSİNİN
ARAŞDIRMA SƏNƏDİ: QLOBAŁ TERRORİZM;
ERMƏNİ SOYQIRIMINA ƏDALƏT KOMANDOSU,
ERMƏNİ TERRORİZMİNİN XRONOLOGİYASI,
(1973-1984-CÜ İLLƏR) TƏŞKİLATLARININ SİYAHISI**

Approved For Release 2009/04/22 : CIA-RDP85S00315R000200060002-3

Intelligence

Secret

25X1

**Global Terrorism:
The Justice Commandos of the
Armenian Genocide**

25X1

A Research Paper

This paper was prepared by the Terrorism Analysis Branch, Instability and Insurgency Center, Office of Global Issues. Information about the United States was provided by and coordinated with the Federal Bureau of Investigation. The paper was also coordinated with the Directorate of Operations. Comments and queries are welcome and may be directed to the Chief, Terrorism Analysis Branch, OGI.

25X1

Secret
C2 04-01-08
September 1984

Approved For Release 2009/04/22 : CIA-RDP85S00315R000200060002-3

Approved For Release 2009/04/22 : CIA-RDP85S00315R000200060002-3

Secret

Appendix B

**A Chronology of Armenian Terrorism,
October 1973-June 1984**

Date	Location of Attack	Group/Name Used	Incident Description
1973			
28 October	New York City, United States	Yanikian Commandos	Smoke bomb sent to Turkish Consulate
1974			
28 October	New York City, United States	Yanikian Commandos	Bomb sent to Turkish Consulate
1975			
27 January	Beirut, Lebanon	Prisoner Karabik (George) Yanikian Group	Bomb discovered at World Council of Churches office
28 February	Beirut, Lebanon	Yanikian Group	Bombing of Turkish Airlines office
22 October	Vienne, Austria	ASALA and JCAG	Assassination of Turkish Ambassador and driver
24 October	Paris, France	ASALA and JCAG	Assassination of Turkish Ambassador
1976			
28 May	Zurich, Switzerland	JCAG	Bombing of Turkish Consulate and a Turkish bank
1977			
14 May	Paris, France	New American Resistance + (NAR)	Bombing of Turkish consulate office
9 June	Rome, Italy	JCAG	Assassination of Turkish Ambassador to the Vatican
1978			
3 January	London, England	NAR	Bombing of Turkish bank
	Brussels, Belgium	NAR	Bombing of apartment of a Turkish Embassy courier
2 June	Madrid, Spain	ASALA and JCAG	Assassination of teacher, wife, and chauffeur of Turkish Ambassador in Spain
6 December	Geneva, Switzerland	NAR	Bombing of Turkish Consulate
17 December	Geneva, Switzerland	NAR	Bombing of Turkish Consulate
1979			
January	Madrid, Spain	JCAG	Bombing of British Airways and TWA offices
8 July	Paris, France	JCAG	Bombing of Turkish mission office and Turkish labor attaché's office
12 October	The Hague, Netherlands	JCAG	Assassination of son of Turkish Ambassador
9 December	Rome, Italy	NAR	Bombing of 61st and British Airways offices, injuring nine
22 December	Amsterdam, Netherlands	JCAG	Bombing of Turkish Airlines office
	Paris, France	Commandos of Armenian Avengers (probably JCAG)	Assassination of Turkish press attaché
1980			
19 January	Spain	JCAG	Bombing of British Airways, TWA, Swissair, and Sabena Airlines offices (JCAG later denied responsibility)

15

Secret

Approved For Release 2009/04/22 : CIA-RDP85S00315R000200060002-3

A Chronology of Armenian Terrorism,
October 1973-June 1984 (continued)

Date	Location of Attack	Group/Name Used	Incident Description
1 February	Brussels, Belgium	NAR	Bombing of Aeroflot and Turkish Airlines offices
	Paris, France	NAR	Bombing of Soviet information office
6 February	Bern, Switzerland	JCAG	Attempted assassination of Turkish Ambassador
17 April	Rome, Italy	JCAG	Attempted assassination of Turkish Ambassador to the Vatican
6 October	Beverly Hills, United States	JCAG	Firebombing of Turkish Consul General's residence
12 October	Los Angeles, United States	JCAG	Bombing of Music City Tower
	New York City, United States	JCAG	Bombing of Turkish mission to the United Nations
1 December	Paris, France	JCAG	Bombing of British Airways, Lufthansa, and Swiss Airlines offices
17 December	Sidney, Australia	JCAG	Assassination of Turkish General Consul and bodyguard
1982			
2 April	Copenhagen, Denmark	JCAG	Attempted assassination of Turkish labor counselor
12 June	Ankara, United States	JCAG	Bombing of Atashin convention center
20 November	Los Angeles, United States	JCAG	Bombing of Turkish Consulate
1982			
28 January	Los Angeles, United States	JCAG	Assassination of Turkish Consul General
22 March	Cambridge, United States	JCAG	Bombing of Turkish Consulate
8 April	Ottawa, Canada	ASALA and Armenian Liberation Front (probably linked to JCAG)	Attempted assassination of Turkish Commercial Counselor
24 April	Cologne, West Germany	NAR	Attempted bombing of Turkish bank
	Düsseldorf, West Germany	NAR	Bombing of Turkish bank
4 May	Boston, United States	JCAG	Assassination of the honorary Turkish consul
27 May	Ottawa, Canada	JCAG	Assassination of Turkish military attaché
7 June	Lisbon, Portugal	JCAG	Assassination of Turkish attaché and wounding of wife, who later died
9 September	Burgas, Bulgaria	Coherent Units of Justice Against Armenian Genocide (probably JCAG)	Assassination of Turkish administrative attaché
22 October	Boston, United States	JCAG	Attempted bombing of honorary Turkish Consul (alleged member of JCAG) arrived aboard aircraft in Boston)
1983			
9 March	Belgrade, Yugoslavia	JCAG	Assassination of Turkish Ambassador to Yugoslavia
14 July	Brussels, Belgium	ASALA, JCAG, and ARA	Assassination of Turkish administrative attaché
27 July	Lisbon, Portugal	ARA	Takenover of Turkish Embassy, which resulted in killing of hostages and deaths of five terrorists
1984			
20 June	Vienna, Austria	ARA	Car bomb assassination of Turkish labor attaché

* Analysis of the types and nationalities of targets, locations, and forensic evidence indicates the NAR may also be a cover name used by the ARA in claiming attacks against Turkish targets.

25X1

Secret

16

BMT TƏHLÜKƏSİZLİK ŞURASININ
822 SAYLI QƏTNAMƏSİ (1993-CÜ İL)

S/RES/822 (1993) 30 aprel 1993 Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurası

Qeyri-rəsmi tərcümə.

Qətnamə 822 (1993) 30 Aprel 1993-cü il Təhlükəsizlik Şurası,

Dağılıq Qarabağ münaqişəsinə dair Təhlükəsizlik Şurasının Sədri tərəfindən edilən 1993-cü il 29 yanvar 1 və 6 aprel 2 tarixli bəyanatlarına əsaslanaraq, Baş Katibin 14 aprel 1993-cü il 3 tarixli məruzəsini nəzərə alaraq, Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin pisləşməsi ilə əlaqədar ciddi narahatçılığını ifadə edərək, silahlı hərbi əməliyyatların genişlənməsini və, xüsusilə, yerli erməni qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasının Kəlbəcər rayonuna sonuncu hücumunu həyəcanla qeyd edərək, Belə vəziyyətin regionda sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaratması ilə əlaqədar narahat olaraq, böyük sayda mülki şəxslərin yerlərinin dəyişməsi və regionda, xüsusilə Kəlbəcər rayonunda, fəvqəladə humanitar vəziyyətlə bağlı ciddi narahatçılığını ifadə edərək, regionda bütün dövlətlərin suverenliyi və ərazi bütövlüyünə hörmət edilməsini bir daha təsdiq edərək, həmçinin, beynəlxalq səhədlərin pozulmazlığını və ərazi əldə etmək məqsədilə gücdən istifadənin yolverilməzliyini bir daha təsdiq edərək, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi çərçivəsində həyata keçirilən sülh prosesini dəstəklədiyini bəyan edərək, və silahlı hərbi əməliyyatların genişlənməsinin bu proses üçün dağıdıcı nəticə verə biləcəyindən dərindən narahat olaraq,

1. Möhkəm atəşkəsin əldə edilməsi məqsədilə bütün hərbi əməliyyatların və düşməncilik aktlarının dərhal dayandırılması, həmçinin bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər rayonundan və Azərbaycanın digər bu yaxınlarda işğal olunmuş rayonlarının dərhal çıxarılmasını tələb edir;

2. Münaqişənin Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Minsk qrupunun sülh prosesi çərçivəsində həll edilməsi məqsədilə maraqlı tərəfləri danışıqları dərhal bərpa etməyə və problemin sülh yolu ilə həllini çətinləşdirən hər hansı hərəkətlərdən çəkinməyə çağırır;

3. Mülki əhalinin əzablarını yüngülləşdirmək üçün regionda, xüsusilə münaqişəyə məruz qalmış rayonlarda, humanitar yardımın göstərilməsi üzrə beynəlxalq fəaliyyətin maneəsiz həyata keçirilməsinə çağırır, bütün tərəflərin beynəlxalq humanitar hüququn prinsip və normalarına riayət etməyə borclu olduqlarını yenidən təsdiq edir;

4. Baş Katibdən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin Fəaliyyətə olan Sədri, həmçinin Müşavirənin Minsk qrupunun Sədri ilə məsləhətləşmədə regionda, xüsusilə Azərbaycanın Kəlbəcər rayonunda, vəziyyətin qiymətləndirilməsini aparmağı, və Şuraya növbəti məruzəni təqdim etməyi xahiş edir;

5. Məsələ ilə fəal şəkildə məşğul olmağı davam etdirməyi qərara alır.

3205 sayılı iclasda yekdilliklə qəbul edilmişdir.

Mənbə: Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il rəsmi hesabatları, qətnamələri və qərarları.

1. S/25199. 2. S/25539. 3. Təhlükəsizlik Şurasının rəsmi hesabatları, qırx səkkizinci il, 1993-cü ilin aprel, may və iyun ayları üçün əlavə, sənəd S/25600.

BMT TƏHLÜKƏSİZLİK ŞURASININ 853 SAYLI QƏTNAMƏSİ (1993-CÜ İL)

S/RES/853 (1993) 29 iyul 1993 Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurası

Qətnamə 853 (1993) 29 iyul 1993-cü il Təhlükəsizlik Şurası,

30 aprel 1993-cü il tarixli 822 (1993) sayılı qətnaməsini təsdiq edərək, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) Minsk qrupunun Sədrinin 27 iyul 1993-cü il tarixində dərc olunmuş məruzəsini nəzərdən keçirərək, Ermənistan Respublikası və Azərbaycan Respublikası arasında münasibətlərin pisləşməsi və onlar arasındakı gərginliklə əlaqədar ciddi narahatçılığını ifadə edərək, maraqlı tərəflərin 822 (1993) sayılı qətnamənin həyata keçirilməsi üzrə təxirəsalınmaz tədbirlər planını qəbul etməsini alqışlayaraq, hərbi əməliyyatların genişlənməsini və, xüsusilə Azərbaycan Respublikasının Ağdam rayonunun işğal edilməsini həyəcənla qeyd edərək, belə vəziyyətin regionda sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yaratmasının davam etməsi ilə əlaqədar narahat olaraq, Azərbaycan Respublikasında böyük sayda mülki şəxslərin yerlərinin dəyişməsi və regionda fəvqəladə humanitar vəziyyətlə əlaqədar yenidən ciddi narahatçılığını ifadə edərək, Azərbaycan Respublikasının və regionda bütün digər dövlətlərinin suverenliyi və ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiq edərək, həmçinin, beynəlxalq sərhədlərin pozulmazlığını və ərazi əldə etmək məqsədilə gücdən istifadənin yolverilməzliyini bir daha təsdiq edərək,

1. Ağdam rayonunun və Azərbaycan Respublikasının digər bu yaxınlarda işğal olunmuş rayonlarının işğalını pisləyir;

2. Bundan başqa regionda bütün düşmənçilik hərəkətlərini, xüsusilə mülki şəxslərə hücumları və məskunlaşmış rayonların bombardman edilməsini pisləyir;

3. Bütün hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılmasını, münaqişədə iştirak edən işğalçı qüvvələrin Ağdam rayonundan və Azərbaycan Respublikasının digər bu yaxınlarda işğal edilmiş rayonlarından dərhal, tam və qeyd-şərtsiz çıxarılmasını tələb edir;

4. Maraqlı tərəfləri atəşkəsə dair möhkəm razılaşmalar əldə etməyə və onlara riayət etməyə çağırır;

5. Yuxarıdakı 3 və 4-cü maddələr kontekstində regionda iqtisadi, nəqliyyat və enerji əlaqələrinin bərpa edilməsinə dair özünün əvvəlki çağırışlarını yenidən təsdiq edir;

6. 822 sayılı (1993) qətnamənin həyata keçirilməsi söyləri də daxil olmaqla, ATƏM-in Minsk qrupunun münaqişənin sülh yolu ilə həllinə nail olmaq üzrə davam edən söylərini bəyənir, və hərbi əməliyyatların genişlənməsinin bu cəhdlər üçün doğurmuş dağıdıcı nəticələri ilə bağlı ciddi narahatçılığını ifadə edir;

7. Yerləşdirilməsi cədvəli ilə ATƏM-in müşahidə missiyasının hazırlanmasını, həmçinin Müşavirənin regionda iştirakının təmin edilməsi təklifinin Müşavirə çərçivəsində nəzərdən keçirilməsini alqışlayır;

8. Maraqlı tərəfləri münaqişənin sülh yolu ilə həllinə maneə olan hər cür hərəkətlərdən çəkinməyə, və ATƏM-in Minsk qrupu çərçivəsində, həmçinin birbaşa əlaqələr vasitəsilə məsələnin qəti həllinin əldə edilməsi məqsədilə onlar arasında danışıqları davam etdirməyə təkidlə çağırır;

9. Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunun erməniləri tərəfindən 822 sayılı (1993) qətnamənin və ha-

zırkı qətnamənin müddəalarına riayət edilməsi və bu tərəfin ATƏM-in Minsk qrupunun təkliflərini qəbul etməsi məqsədilə Ermənistan Respublikasının hökumətini öz təsirini göstərməkdə davam etməyi təkidlə çağırır;

10. Dövlətləri münaqişənin intensivləşməsinə və ya ərazi işğalının davam etdirilməsinə apara biləcək hər hansı silahın və hərbi sursatın təchiz edilməsindən çəkinməyə təkidlə çağırır;

11. Mülki əhalinin artan əzəblərini yüngülləşdirmək məqsədilə, regionda, xüsusilə münaqişəyə məruz qalmış bütün rayonlarda, humanitar yardımın göstərilməsi üzrə beynəlxalq fəaliyyətin maneəsiz təmin edilməsinə bir də çağırır, və bütün tərəflərin beynəlxalq humanitar hüququn prinsip və normalarına riayət etməyə borclu olduqlarını bir daha təsdiq edir;

12. Baş Katibdən və müvafiq beynəlxalq qurumlardan zərər çəkmiş mülki əhaliyə təcili humanitar yardım göstərməyi və qaçqın düşmüş şəxslərin öz evlərinə qayıtmalarına kömək göstərməyi xahiş edir;

13. Baş Katibdən ATƏM-in Fəaliyyətdə olan Sədri, həmçinin Minsk qrupunun Sədri ilə məsləhətləşmədə vəziyyət barədə Şuraya məruzələr təqdim etməsinin davam etdirilməsini xahiş edir;

14. Məsələ ilə fəal şəkildə məşğul olmağı davam etdirməyi qərara alır. 3259 sayılı iclasda yekdilliklə qəbul edilmişdir.

Mənbə: 1993-cü il üçün Təhlükəsizlik Şurasının rəsmi hesabatları, qətnamə və qərarları.

Təhlükəsizlik Şurasının rəsmi hesabatları, qırx səkkizinci il. 1993-cü ilin iyul, avqust və sentyabr ayları üçün əlavələr, sənəd S/26184.

<http://www.azerbaijan.az>

BMT TƏHLÜKƏSİZLİK ŞURASININ 874 SAYLI QƏTNAMƏSİ (1993-CÜ İL)

S/RES/874 (1993) 14 oktyabr 1993 Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurası

Qətnamə 874 (1993) 14 oktyabr 1993-cü il Təhlükəsizlik Şurası,

30 aprel 1993-cü il tarixli 822 sayılı (1993) və 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 sayılı (1993) qətnamələrini təsdiq edərək və 18 avqust 1993-cü ildə Təhlükəsizlik Şurası Sədrinin Şurasının adından oxuduğu bəyanata əsaslanaraq, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin (ATƏM) Dağlıq Qarabağ üzrə Minsk konfransının Sədrinin Təhlükəsizlik Şurası Sədri-nin adına müraciətlənməmiş 1 oktyabr 1993-cü il tarixli məktu-bunu nəzərdən keçirərək, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafında münəqişənin davam etdirilməsi və Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Res-publikası arasında gərginliyin regionda sülh və təhlükəsizliyə təhlükə yarada biləcəyi ilə əlaqədar dərin narahatçılığını ifadə edərək, 8 oktyabr 1993-cü ildə Moskvada yüksək səviyyədə keçirilən görüşləri qeyd edərək, və bu görüşlərin vəziyyətin yaxşılaşmasına və münəqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə töhfə verəcəyinə dair ümidlərini ifadə edərək, Azərbaycan Respublikasının və regionda bütün digər dövlətlərin suveren-liyi və ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiq edərək, həmçinin, beynəlxalq sərhədlərin pozulmazlığını və ərazi əldə etmək məqsədilə gücdən istifadənin yolverilməzliyini bir daha təs-diq edərək, münəqişə üzündən insanların məruz qaldığı əzab-lar və regionda ciddi fəvqəladə humanitar vəziyyətlə əlaqədar,

və xüsusilə Azərbaycan Respublikasında böyük sayda mülki şəxslərin yerlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar özünün ciddi nara-hatçılığını bir daha ifadə edərək,

1. Maraqlı tərəfləri ATƏM-in Minsk qrupuna kömək məqsədilə Rusiya Federasiyası hökumətinin yardımı ilə həyata keçirilən birbaşa əlaqələr nəticəsində əldə edilən atəşkəsi ef-fektiv və daimi etməyə çağırır;

2. ATƏM çərçivəsində həyata keçirilən sülh prosesini və Minsk qrupunun yorulmaz səylərini tam şəkildə dəstəklədiyini yenidən bəyan edir;

3. 28 sentyabr 1993-cü il tarixində ATƏM-in Minsk qrupu-nun iclasında üzə çıxarılan və Minsk qrupunun doqquz digər üzvünün hərtərəfli dəstəyi ilə Qrupun Sədri tərəfindən maraqlı tərəflərə təqdim olunan "Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993) və 853 (1993) sayılı qətnamələrinin həyata keçirilməsi üzrə təxirəsalınmaz addımların yeniləşdirilmiş cədvəli»ni¹³ alqışla-yır və tərəflərin diqqətinə çatdırır, və tərəfləri onu qəbul et-məyə çağırır;

4. Münəqişədən irəli gələn və Yeniləşdirilmiş cədvəldə bi-lavasitə nəzərdən keçirilməyən bütün başqa həll olunmamış məsələlərin Minsk prosesi kontekstində sülh danışıqları vasitə-silə tezliklə həll edilməsi vacibliyinə əmin olduğunu ifadə edir;

5. Bu yaxınlarda işğal edilmiş ərazilərdən qoşunların çıxarılması və rabitə və nəqliyyat üçün bütün maneələrin aradan qaldırılması da daxil olmaqla, ATƏM-in Minsk qrupunun Ye-niləşdirilmiş cədvəlində nəzərdə tutulan qarşılıqlı və təcili ad-dımların dərhal həyata keçirilməsinə çağırır;

6. ATƏM-in Nazirlər Şurasının 24 mart 1992-ci il tarixli mandatına uyğun olaraq, Yeniləşdirilmiş cədvəldə nəzərdə tu-tulduğu kimi münəqişənin danışıqlar yolu ilə həll edilməsinə

nail olmaq məqsədilə tezliklə Minsk konfransının keçirilməsinə çağırır;

7. Baş Katibdən ATƏM-in Minsk konfransında iştirak etmək üçün nümayəndə göndərmək dəvətinə müsbət cavab verməyi və Konfransın açılmasından sonra mətləbə dair başlanan danışıqlara bütün mümkün kömək göstərməyi xahiş edir;

8. ATƏM tərəfindən yaradılmış müşahidəçilər missiyasını dəstəkləyir;

9. Bütün tərəfləri beynəlxalq humanitar hüququ pozmaqdan çəkinməyə çağırır və münəfişə məruz qalmış bütün rayonlarda humanitar yardımın göstərilməsi üzrə beynəlxalq fəaliyyətin maneəsiz həyata keçirilməsinin təmin edilməsinə dair 822 (1993) və 853 (1993) sayılı qətnamələrindəki çağırışlarını təkrar edir;

10. Regionda bütün dövlətləri münəfişənin genişlənməsinə gətirib çıxaran və regionda sülh və təhlükəsizliyi pozan hər cür düşmənçilik hərəkətlərindən və hər cür müdaxilədən çəkinməyə təkidlə çağırır;

11. Baş Katibdən və müvafiq beynəlxalq qurumlardan zərər çəkmiş mülki əhaliyə təcili humanitar yardımın göstərilməsini və qaçqınlara və məcburi köçkünlərə təhlükəsiz şəraitdə və ləyaqətlə öz evlərinə qayıtmağa köməklik edilməsini xahiş edir;

12. Baş Katibdən, ATƏM-in Fəaliyyətdə olan Sədrindən və ATƏM-in Minsk Konfransının Sədrindən Minsk prosesinin gedişi və yerdə vəziyyətin bütün aspektləri və bununla əlaqədar ATƏM ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında indiki və gələcək əməkdaşlıq haqqında Şuraya məruzələrin verilməsini davam etdirməyi xahiş edir;

13. Məsələ ilə fəal şəkildə məşğul olmağı davam etdirməyi qərara alır. 3292 sayılı iclasda yekdilliklə qəbul edilmişdir.

Mənbə: Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü il üçün rəsmi hesabatları, Qətnamələri və qərarları.

1. S/26326. 2. Təhlükəsizlik Şurasının rəsmi hesabatları, qırx səkkizinci il, 1993-cü ilin oktyabr, noyabr və dekabr ayları üçün əlavə, sənəd S/26522. 3. Yenə orada, sənəd S/26522, əlavə.

BMT TƏHLÜKƏSİZLİK ŞURASININ 884 SAYLI QƏTNAMƏSİ (1993-CÜ İL)

12 noyabr 1993 Birləşmiş Millətlər Təşkilatı Təhlükəsizlik Şurası

Qətnamə 884 (1993) 12 noyabr 1993-cü il Təhlükəsizlik Şurası,

30 aprel 1993-cü il tarixli 822 (1993), 29 iyul 1993-cü il tarixli 853 (1993) və 14 oktyabr 1993-cü il tarixli 874 (1993) sayılı qətnamələrini təsdiq edərək, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsi (ATƏM) çərçivəsində həyata keçirilən sülh prosesi, və ATƏM-in Minsk qrupunun yorulmaz səylərini tam şəkildə dəstəklədiyini təsdiq edərək, ATƏM-in Dağlıq Qarabağ üzrə Minsk konfransının Fəaliyyətdə olan Sədrinin Təhlükəsizlik Şurası Sədrinin adına müraciətlanmış 9 noyabr 1993-cü il tarixli məktubunu və ona əlavələri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda və onun ətrafında münaqişənin davam etdirilməsi və Ermənistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasındakı gərginliyin regionda sülh və təhlükəsizliyi təhlükə altına atması ilə əlaqədar ciddi narahatçılığını ifadə edərək, atəşkəsin pozulması və buna cavab olaraq gücün həddindən artıq tətbiq edilməsi, xüsusilə Azərbaycan Respublikasında Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğalı nəticəsində hərbi əməliyyatların genişlənməsini həyəcənla qeyd edərək, Azərbaycan Respublikasının və regionda digər dövlətlərinin suverenliyi və ərazi bütövlüyünü bir daha təsdiq edərək, həmçinin, beynəlxalq sərhədlərin pozulmazlığı və ərazi əldə etmək məqsədilə gücün tətbiqinin yolverilməzliyini bir daha təsdiq edərək, son zamanda böyük

sayda mülki şəxslərin yerlərinin dəyişməsi və Zəngilan rayonunda, Horadiz şəhərində və Azərbaycanın cənub sərhədində fəvqəladə humanitar vəziyyətin yaranması ilə əlaqədar ciddi narahatçılığını ifadə edərək,

1. Hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasını ilə nəticələnən tərəflər arasında əldə edilmiş atəşkəsin pozulmasını, xüsusilə Zəngilan rayonunun və Horadiz şəhərinin işğal edilməsini, dinc əhaliyə qarşı hücumları və Azərbaycan Respublikasının ərazisinin bombardman edilməsini pisləyir;

2. Ermənistan hökumətinin Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunun erməniləri tərəfindən 822 (1993), 853 (1993) və 874 (1993) sayılı qətnamələrə riayət edilməsinə nail olmaq məqsədilə öz nüfuzundan istifadə etməyə və hərbi kampaniyanı genişləndirmək üçün lazımı vasitələrin münaqişəyə cəlb olunan qüvvələrə verilməməsini təmin etməyə çağırır;

3. ATƏM-in Minsk qrupunun doqquz üzvünün 4 noyabr 1993-cü il tarixli Bəyannaməsini¹ alqışlayır və onun tərkibində atəşkəsin dayandırılması haqqında olan birtərəfli bəyannamələri bağlı təklifləri yüksək qiymətləndirir;

4. Maraqlı tərəflərdən ATƏM-in Minsk qrupunun 2-8 noyabr 1993-cü tarixində Vyanada keçirilən iclasında edilən düzəlişlərlə «Təhlükəsizlik Şurasının 822 (1993) və 853 (1993) sayılı qətnamələrinin həyata keçirilməsi üzrə təxirəsalınmaz addımların Yeniləşdirilmiş cədvəlinə»² uyğun olaraq hərbi əməliyyatların və düşmənçilik hərəkətlərinin dərhal dayandırılmasını, Zəngilan rayonundan və Horadiz şəhərindən işğalçı qüvvələrin birtərəfli qaydada çıxarılmasını və Azərbaycan Respublikasının bu yaxınlarda işğal edilmiş başqa rayonlarından işğalçı qüvvələrin çıxarılmasını tələb edir;

5. Maraqlı tərəfləri ATƏM-in Minsk qrupuna kömək məqsədilə Rusiya Federasiyası hökumətinin yardımı ilə həyata keçirilən birbaşa əlaqələr nəticəsində əldə edilən atəşkəsi təcili bərpa, onu effektiv və daimi etməyə, və ATƏM-in Minsk prosesi və Minsk qrupunun 2-8 noyabr 1993-cü il tarixli iclasında edilmiş düzəlişlərlə birlikdə «Yeniləşdirilmiş cədvəl» kontekstində münaqişənin danışıqlar vasitəsilə həllinin axtarılmasına təkidlə çağırır;

6. Regionda olan bütün dövlətləri münaqişənin genişlənməsinə və regionda sülh və təhlükəsizliyin pozulmasına gətirib çıxara biləcək hər cür düşmənçilik hərəkətlərindən və hər cür müdaxilədən çəkinməyə bir daha çağırır;

7. Baş Katibdən və müvafiq beynəlxalq qurumlardan Zəngilan rayonunun, Horadiz şəhərinin və Azərbaycanın cənub sərhədinin əhalisi də daxil olmaqla zərər çəkmiş əhaliyə təcili humanitar yardım göstərməyi, və qaçqın və məcburi köçkünlərə təhlükəsiz və ləyaqətlə öz evlərinə qayıtmaqda köməklik etməyi xahiş edir;

8. Baş Katibə, ATƏM-in Fəaliyyətdə olan Sədrinə və ATƏM-in Minsk Konfransının Sədrinə Minsk prosesinin gedişi və yerlərdə vəziyyətin bütün aspektləri, xüsusilə Şuranın müvafiq qətnamələrinin həyata keçirilməsi, və bununla əlaqədar ATƏM ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında indiki və gələcək əməkdaşlıq haqqında Şuraya məruzələrini davam etdirmək barədə xahişini təkrar edir;

9. Məsələ ilə fəal şəkildə məşğul olmağı davam etdirməyi qərara alır. 3313 saylı iclasda yekdilliklə qəbul edilmişdir.

Mənbə:

1993-cü il üçün Təhlükəsizlik Şurasının rəsmi hesabatları, Qətnamələri və qərarları.

1. Təhlükəsizlik Şurasının rəsmi hesabatları, qırx səkkizin-ci il, 1993-cü ilin oktyabr, noyabr və dekabr ayları üçün əlavə. Sənəd S/26718. 2. Yenə orada, sənəd S/26522, əlavə.

**QOŞULMAMA HƏRƏKATININ
DÖVLƏT VƏ HÖKUMƏT BAŞÇILARININ
17-Cİ ZİRVƏ TOPLANTISI
MARGARİTA ADASI,
VENESUELA BOLİVAR RESPUBLİKASI
17 - 18 Sentyabr 2016-cı il**

YEKUN SƏNƏD

Margarita, B.R. Venesuela

17-18 sentyabr 2016

467

NAM 2016/CoB/DOC.1. Corr.1

1.

Qoşulmama Hərəkatı Ölkələrinin Dövlət və ya Hökumət Başçıları, Venesuela Bolivar Respublikasının Prezidenti

Zati-Aliləri cənab Nicolás Maduronun sədrliyi ilə 17 və 18 sentyabr 2016-cı il tarixlərində Margarita adasında Qoşulmama Hərəkatının kollektiv narahatlığı və marağına səbəb olan mövcud, yeni və ortaya çıxan məsələləri müzakirə etmək məqsədi ilə bir araya gəldilər. Bu baxımdan onlar Hərəkatın özünün, xüsusilə dinc və firavan bir dünya və ədalətli və qarəzsiz bir dünya nizamı qurmaqla bağlı qurucu prinsiplərinə eləcə də Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində təsbit edilmiş məqsədlərə və prinsiplərə qarşı dəyişməz inam və dərin sədaqətlə yanaşdıqlarını bir daha təsdiqlədilər və vurğuladılar.

[...]

662.

Dövlət və ya Hökumət Başçıları təəssüf hissi ilə bildirdilər ki, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı

Təhlükəsizlik Şurası qətnamələrinin (S / RES / 822, S / RES / 853, S / RES / 874, S / RES / 884) mövcudluğuna baxmayaraq, Ermənistanla Azərbaycan arasındakı münaqişə həll olunmamış qalır və beynəlxalq və regional sülh və təhlükəsizlik üçün təhlükə yaratmağa davam edir. Onlar Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsində təsbit edilmiş güc tətbiq etməmək prinsipinin vacibliyini bir daha təsdiqlədilər və tərəfləri münaqişənin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü, suverenliyi və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədləri cərcivəsində həllini tapmaq üçün danışıqları davam etdirməyə çağırırdılar;

NON-ALIGNED MOVEMENT

Extract document

Original: English
NAM-2019/CAR/Doc.1

**18th Summit of Heads of State and
Government of the Non-Aligned Movement**
Baku, the Republic of Azerbaijan
25 - 26 October 2019

FINAL DOCUMENT

Baku, Azerbaijan
25-26 October 2019

1. The Heads of State and Government of the Movement of Non-Aligned Countries¹ met under the Chairmanship of H.E. Mr. İlham Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan, from 25 to 26 October 2019, to undertake a review of the progress achieved in the implementation of the outcomes of the XVII Summit of the Movement held in Margarita, the Bolivarian Republic of Venezuela on 17-18 September 2016, and to address existing, new, and emerging issues of collective concern and interest of the Non-Aligned Movement. In this regard, they reaffirmed and underscored the Movement's abiding faith in and strong commitment to its founding principles², ideals and purposes, particularly in establishing a peaceful and prosperous world and a just and equitable world order, as well as to the purposes and principles enshrined in the United Nations Charter.

[...]

662.

The Heads of State and Government expressed their regret that in spite of the United Nations Security Council resolutions (S/RES/822, S/RES/853, S/RES/874, S/RES/884) the conflict between Armenia and Azerbaijan remains unresolved and continues to endanger international and regional peace and security. They *reaffirmed* the importance of the principle of non-use of force enshrined in the Charter of the United Nations, and encouraged the parties to continue to seek a negotiated settlement of the conflict within the territorial integrity, sovereignty and the internationally recognized borders of the Republic of Azerbaijan.

AZƏRBAYCAN XVIII - XX ƏSR XƏRİTƏLƏRİNDƏ

Mənbə: Rigobert Bonne (1727-1794), Carte De La Perse, De La Georgie, Et De La Tartarie Independante

Toponimlər: İravan, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Ərdəbil, Təbriz, Urmiya, Marağa və s.

Mənbə: Arrowsmith, John & Burnes, Alexander, Sir. "Central Asia; comprising Bokhara, Cabool, Persia, the River Indus, & countries eastward of it. 35 Essex Street, Strand, London, 1834

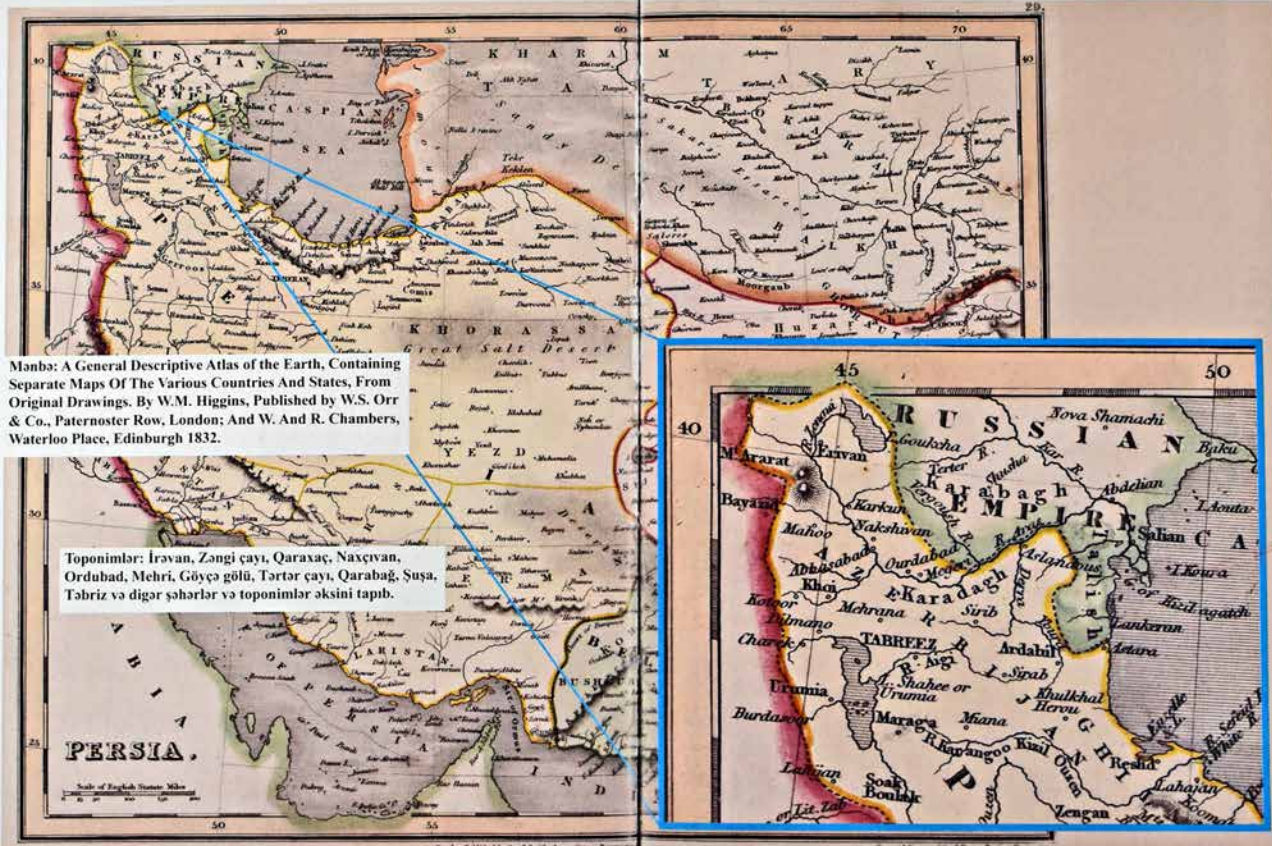
CENTRAL ASIA.
BOKHARA.
CABOOL, PERSIA,
THE RIVER INDUS, &
COUNTRIES EASTWARD OF IT.

Toponimlər: İrəvan, Zəngi çayı, Ketchivan (Şuragel ərazisi), Kərimaxlı, Ağbaş, Meydan, Talin, Abaran, Ərdəşir, Dikçə dağı, Arpaçayı, Naxçıvan, Ordubad, Mehri, Qarababa, Qubath, Alan, Dəlilər, Qapan, Culfa, Göyçə gölü, Tərtar çayı, Qarabağ, Şuşa, Təbriz və digər şəhərlər və toponimlər əksini tapıb.

ƏLAVƏ IV: W.M. HIGGINS: ORJINAL ESKİZLƏRDƏN
AYRI-AYRI XƏRİTƏLƏRİNİ ÖZÜNDƏ CƏMLƏŞDİRƏN

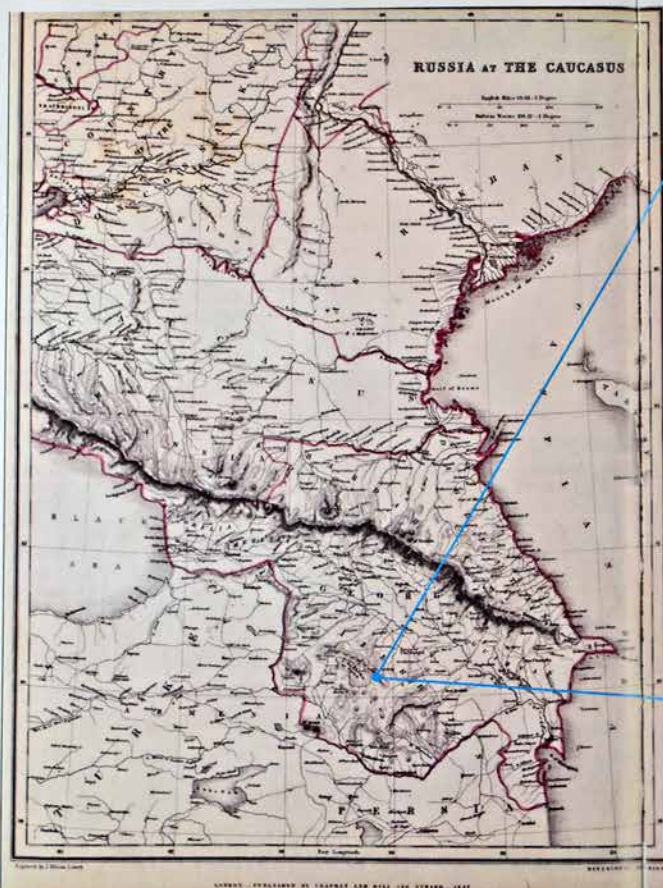
ALINMIŞ MÜXTƏLİF ÖLKƏLƏRİN VƏ DÖVLƏTLƏRİN
YERİN ÜMUMİ TƏSVİRİ ATLASI (1834)

Mənbə: Russia in Europe Part IX and Georgia. Caucasus, Circassia, Astrakhan, Georgia. Published under the superintendence of the Society for the Diffusion of Useful Knowledge. Engraved by J. & C. Walker. London, published by Baldwin and Cradock, 47 Paternoster Row Augt. 1st. 1835. (London: Chapman & Hall, 1844)

Toponimlər: Azərbaycan (Gəncə, Qarabağ və Aran üzərində), Şirvan (Bakı üzərində) Gökcha L. (Göyça gölü), İrevan, Zəngi çayı, Dilican, Gümrü, Əli Gaz dağı, Fizine kəndi, Karababa, Əlinca qalası, Əylis kəndi, Qarni xarabalıqları (Qədim Yunan və Roma abidəsi), Ordubad, Naxçıvan, Borsum, Gəncə, Gülistan, Əsgəran, Shusha, Ağoglan, Bərdə, Tərtər çayı və s.

Mənbə: Sharpe's Corresponding Maps. Russia at the Caucasus. London - Published by Chapman and Hall, 186 Strand, 1847. Divisional Series.

Toponimlər: Azərbaycan (Gəncə, Qarabağ və Aran üzərində), Şirvan (Bakı üzərində) Gökçə L. (Göyçə gölü), İrevan, Zəngi çayı, Dilican, Gümrü, Əli Gaz dağı, Fizine kəndi, Karababa, Əlinca qalası, Əylis kəndi, Qarni xarabalıqları (Qədim Yunan və Roma abidəsi), Ordubad, Naxçıvan, Goransu, Tərli Qala, Borsum, Gəncə, Güllistan, Əsgəran, Shusha, Agoglan, Bərdə, Tərtər çayı, Zərdab, Cavad, Savalan dağı, Salyan, Qızılağac, Nuxa, Quba, Şahdağ və s.

Mənbə: the map of the ethnographic studies of Zakavkazskiy kray region from his study Etnograficheskie karty guberniy i oblastey Zakavkazskogo kraya originally published with a separate atlas (the atlas held 7 plates) in 1893 by lieutenant-general Elisey Isidorovich Kondratenko was the editor-in-chief of the Kavkazsky Kalendar'

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ
КАРТА
ЭРИВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ
СЪ ПОКАЗ. ГРАНИЦЪ УБѢД. ПОДРЪЧ. УЧАСТ. И СЕЛСКО.
ОБЩЕСТВЪ
Сост. Е. Кондратенко

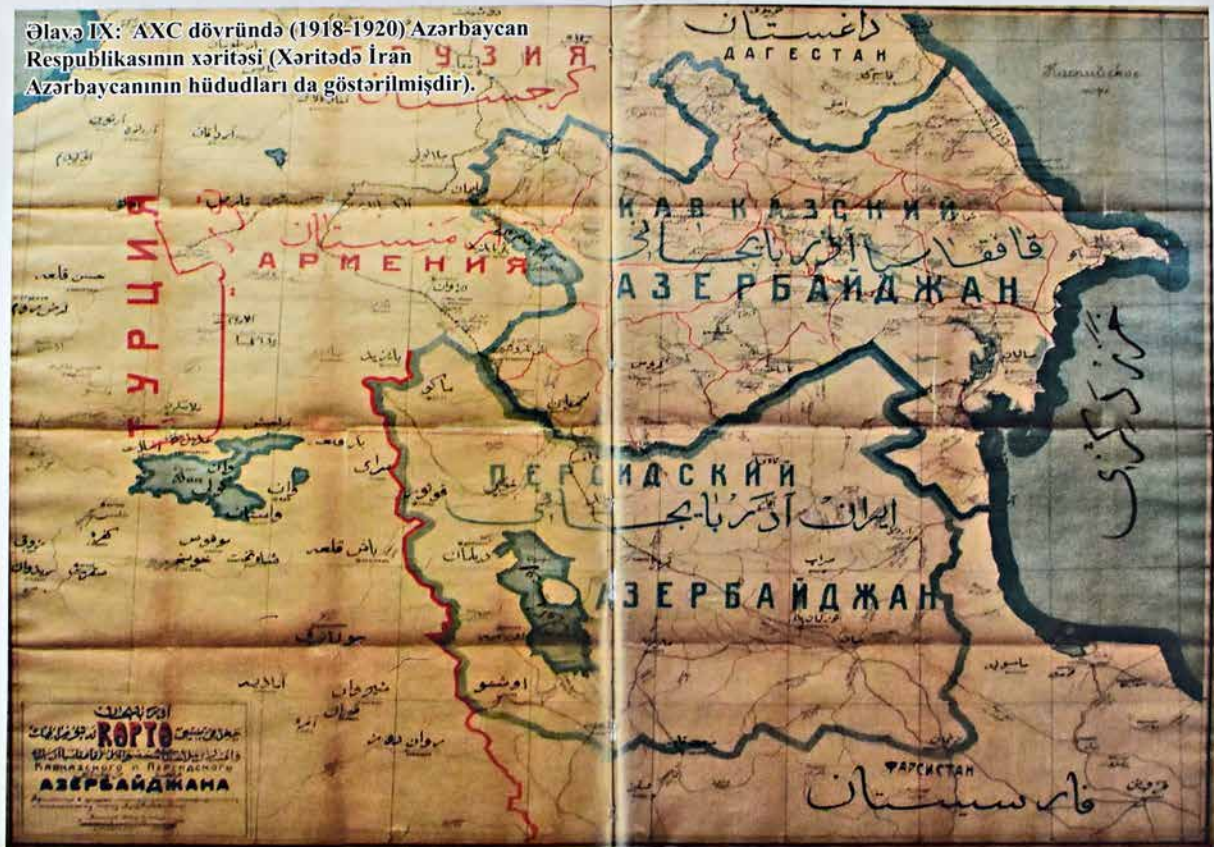
Toponimlər: Qəzalar: İrəvan, Şərur-Dərəlyaz, Naxçıvan, Eçmiədzin, Yeni Bəyazıt, Sürməli, statistikada göstərilən toponimlər tam üst-üstə düşür.

Условные знаки.

6132	Рыболов.	810121	Степь
1132	Рыболов.	81412	Рыболов.
1232	Рыболов.	1232	Рыболов.

Шкала 1886

Əlavə IX: AXC dövründə (1918-1920) Azərbaycan Respublikasının xəritəsi (Xəritədə İran Azərbaycanının hüduqları da göstərilmişdir).

Mənbə: Azərbaycan Tarix Muzeyi

ƏLAVƏ X: J. FOREST: PARİS SÜLH KONFRANSINA TƏQDİM
XƏRİTƏSİ, (FAKTİKİ VƏ İDDİA EDİLƏN ƏRƏZİLƏR - 1919)

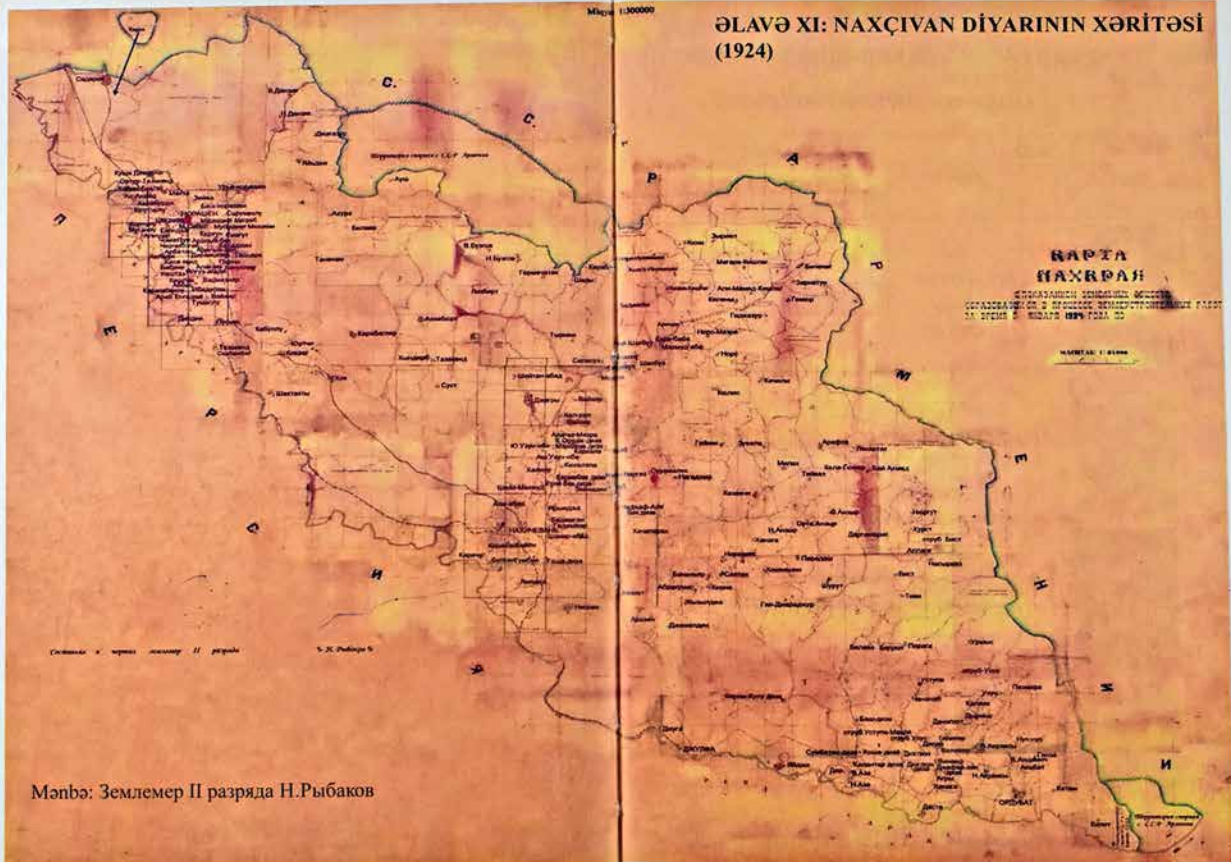
OLUNAN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ

Mənbə: Carte de la Republique d'Azerbaïdjan (territoire actuel et revendique)
presentee a la Conference de la Paix en 1919, J. Forest

Toponimlər: Xəritədə Şərur-Daraləyz, Zəngəzur, Dilican və Göyçə gölünün şərq sahilləri daxil olmaqla Azərbaycan torpağı, Ermanistan isə, Ermanlıların çoxluq təşkil etdiyi Aleksandropol və Yeni Bayazıt qəzasının bir hissəsini əhatə edir, digər ərazilər İrəvan, Kars isə mübahisəli torpaqlar kimi qeyd edilib.

ƏLAVƏ XI: NAXÇIVAN DİYARININ XƏRİTƏSİ
(1924)

Əlavə XII: AZƏRBAYCAN SSR-İN RƏHBƏRLƏRİNİN

Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası

№	Sədr		Səlahiyyət
	Portret	Adı	Səlahiyyətlərin başlanğıcı
1		Mirzə Davud Hüseynov (1894–1938)	28 aprel 1920
2		<u>Viktor Naneyssvili</u> (1878–1940)	23 iyul 1920
3		<u>Yelena Stasova</u> (1873–1966)	9 sentyabr 1920
4		<u>Vladimir Dumbadze</u> (1879–1934)	15 sentyabr 1920

SİYAHISI (1920-1933-CÜ İLLƏR)

Rəyasət Heyətinin sədri

müddəti	Günlər	Partiya
23 iyul 1920	86	Kommunist (Bolşevik)
9 sentyabr 1920	48	<u>Kommunist</u> (<u>Bolşevik</u>)
15 sentyabr 1920	6	<u>Kommunist</u> (<u>Bolşevik</u>)
24 noyabr 1920	70	<u>Kommunist</u> (<u>Bolşevik</u>)

Azərbaycan SSR Kommunist

№	Sədr		Səlahiyyət
	Portret	Adı	Səlahiyyətlərin başlanğıcı
1		Qriqori Kaminski (1895–1938)	24 oktyabr 1920

Partiyasının icraçı katibi

müddəti		Partiya
Səlahiyyətlərin sonu	Günlər	
24 iyul 1921	273	Kommunist (Bolşevik)

Azərbaycan Kommunist

№	Sədr		Səlahiyyət
	Portret	Adı	Səlahiyyətlərin başlangıcı
1		Sergey Kirov (1886–1934)	24 iyul 1921
2		Ruhulla Axundov (1897–1938)	5 yanvar 1925
3		Levon Mirzoyan (1897–1939)	21 yanvar 1926
4		Nikolay Gikalo (1897–1938)	11 iyul 1929

Partiyası MK rəhbərləri

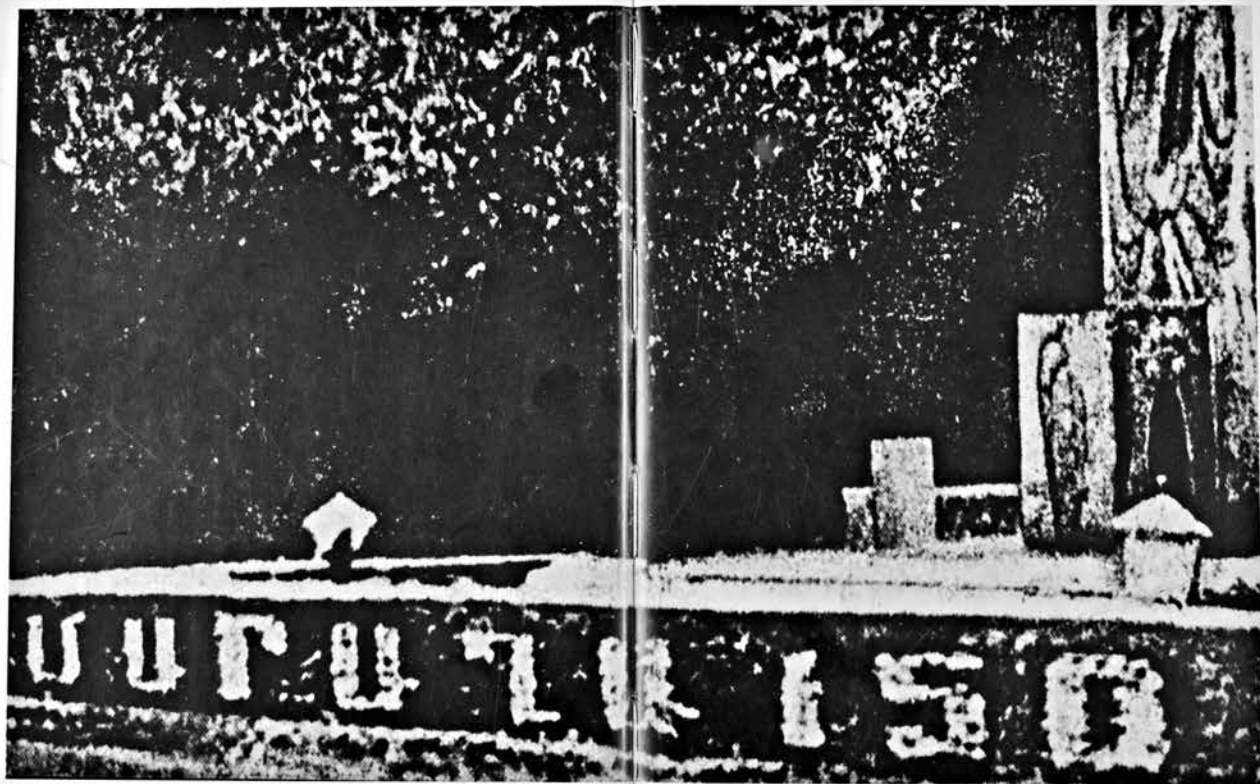
müddəti	Günlər	Partiya
Səlahiyyətlərin sonu		
5 yanvar 1925	168	Kommunist (Bolşevik)
21 yanvar 1926	366	<u>Kommunist</u> (Bolşevik)
11 iyul 1929	1267	<u>Kommunist</u> (Bolşevik)
5 avqust 1930	390	<u>Kommunist</u> (Bolşevik)

Azərbaycan Kommunist

№	Sədr		Səlahiyyət
	Portret	Adı	Səlahiyyətlərin başlanğıcı
5		Vladimir Polonski (1893–1937)	5 avqust 1930
6		Ruben Rubenov (1894–1937)	7 fevral 1933
7		Mir Cəfər Bağırov (1896–1956)	10 dekabr 1933

Partiyası MK rəhbərləri

müddəti		Partiya
Səlahiyyətlərin sonu	Günlər	
7 fevral 1933	917	Kommunist (Bölşevik)
10 dekabr 1933	306	<u>Kommunist</u> <u>(Bölşevik)</u>
6 aprel 1953	7057	<u>Kommunist</u> <u>(Bölşevik)</u>

Ermənilərin 1828-ci ildə İrandan Azərbaycan torpaqlarına köçürülmələrinin 150 illiyi münasibəti ilə qoyduqları abidə (Abidənin üzərində ermənicə "Marağa - 150" yazılmışdır).

Ağdərə, 1978-ci il.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Anatolische Ausflüge, Reisebilder von Colmar Freiherr v. d. Goltz; mit 37 Bildern und Karten. Berlin, 1896.
2. Anonymous, Chronicle of Kartli, 11th century, covering 786–1072, (covering 786–1072)
3. Anonymous, History of the King of Kings David, 12th century, (covering 1072–1125)
4. Budaq Budaqov, Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1988, 452 s.
5. Əziz Ələkbərli, Qədim Türk-Oğuz yurdu Ermənistan. Bakı, Sabah. 1994
6. Felix Galyi Revaluations in islam, Londres, 1925, p253
7. Furneaux, Henry, Annalium ab excessu divi Augusti libri. The annals of Tacitus, Tacitus Cornelius, 1884, Cornelius; Oxford Clarendon Press
8. George Campbell Macaulay, The History of Herodotus. Translated Into English by G.C. Macaulay, London; Edinburgh, 1890
9. Hamilton, Hans Claude, 1811-1895; Falconer, William, 1801-1885, The geography of Strabo. Literally translated, with notes, London H.G. Bohn, 1854-1857
10. Hidayət Orucov, İrəvana 7 məktub (Azərbaycan və rus dillərində). Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2004

11. Howorth, Henry H. (Henry Hoyle), Sir, 1842-1923, History of the Mongols, from the 9th to the 19th century, 1880, University of Toronto
12. J. Laurent, L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 836, (Paris, 1919)
13. Johannes Rau, Verlag Dr.Köster, The Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan: a brief historical outline 2008, Heft
14. Juansher Juansheriani, History and life of King Vakhtang Gorgasali, c. 800 or 11th century (covering 5th–8th centuries)
15. Juansheriani or Mroveli , Martyrdom of Holy and Magnificent Archil, 9th or 11th century (covering 736–786)
16. Kazachpuny O. Dashnaksutyun has nothing to do. Baku, 1990
17. Leonti Mroveli, History of the Kings and Patriarchs of the Georgians, 9th/11th century (covering 4th century BC – 5th century AD)
18. Nazim Mustafa Tarixin Qara səhifələri, Deportasiya, Soyqırım, Qaçqınlıq Bakı, Qartal, 1998
19. Naxçıvan ensiklopediyası: I və II cildlər, Naxçıvan Milli Elmlər Akademiyası, Naxçıvan, 356
20. Nöldeke, Syrische Polemik gegen die persische Religion, Festgruss an Rudolf von Roth, Stuttgart, 1893, pp. 34-38
21. Philip L. Kohl, Clare Fawcett, Nationalism, Politics and the Practice of Archaeology, Cambridge University Press, 1995 - Social Science - 329 pages

22. Sabir Əsədov, Qərbi Azərbaycanın Tarixi Coğrafiyası, Bakı, 1998-Cİ İL
23. Samuel A. Weems (1936 –2003), Armenia: The Secrets of a Christian Terrorist State, St. John Press (January 1, 2002)
24. Sedat Laçiner Türklər və ermənilər: bir uluslararası ilişkiler çalışması USAK yayın evi, 2005, 461
25. Sedat Laçiner Ermeni Sorunu, Diaspora və Türk Dış Politikası, USAK yayın evi, 2008, 654
26. Strabo, Geography, H.C. Hamilton, Esq., W. Falconer, M.A., Ed, 1924 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3Abook%3D11%3Achapter%3D14>
27. Şəlalə Həsənova, Mühacirət İrsimizin “Yurd Bilgisi”, Bakı 2014, 222 səh.
28. Robert H. Hewsen, Armenia: A Historical Atlas. University of Chicago Press. 2001
29. United Nations S/RES/822 (1993)
30. United Nations S/RES/853 (1993)
31. United Nations S/RES/874 (1993)
32. United Nations S/RES/884 (1993)
33. Vahan Kurkdjian (1958). Chapter XXVII: The Barony of Cilician Armenia. History of Armenia. United States of America: Armenian General Benevolent Union of America. pp. 213–226

34. William Edward David Allen, Paul Muratoff, Caucasian Battlefields A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border 1828– 1921, Cambridge University Press, 1953
35. www.karabakh-doc.azerall.info/ru/hisdoc/
36. www.coe.int
37. www.realmap.az
38. www.oic-oci.org
39. www.mfa.gov.az
40. www.preslib.az
41. www.azerbaijan.az
42. www.en.mfa.ir
43. www.virtualkarabakh.az/
44. www.prlib.ru/
45. www.securityconference.org
46. Yaqub Mahmudov. Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpə olunmalıdır (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində). Bakı, 2015, 68 s.
47. Адам Мец. Мусульманский ренессанс. М, 1973, с. 144
48. А. Френкеля, Справка прокурора Эчмиадзинского синода, представленная в 1907 г. святейшему Синоду. стр. 77
49. Арек, газета № 46 от 01.03.1918 г., орган Дашнакцутюн, Баку № 109 от 11.06.1918 года.
50. Американская энциклопедия, 1956 г., глава Армения стр 267.

51. А. С. Грибоедов. Записка о переселении армян из Персии в наши области. стр. 56
52. А. С. Грибоедова : Полное собрание сочинений Т. 1-2/ под редакцией приват доцента Императорского С.Петербургского университета И. А. Шляпкина. Санкт- Петербург : издание И. П. Варгуннина , 1889. - 2 т. 21 см
53. А. П. Берже Том II, Акты, собранные Кавказской археографической комиссией, Тифлиси, 1868
54. А. П. Берже Том VII, Акты, собранные Кавказской археографической комиссией/ Тифлиси, 1878
55. Василий Львович Величко. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы (извлечения). стр. 147
56. В.Ф.Маевский. Армяно-татарская смута на Кавказе как один из фазисов армянского вопроса. Тифлис, 1915, с. 36-38
57. Вейденбаум, Е.Г. Путеводитель по Кавказу / Е.Г. Вейденбаум. – Тифлис : Типография Канцелярии Главноначальствующего Гражданской частью на Кавказе, 1888. – 448 с.
58. Всеподданнейший отчет главнокомандующего Кавказскою Армиею по военно-на-родному управлению за 1863-1869 гг. СПб., 1870
59. Василий Львович Величко. Кавказ. Русское дело и межплеменные вопросы (извлечения). стр. 62
60. Г. Чурсин. Армяне Зангезура. «Научные записки Закавказского коммунистического университета им. 26-ти», т. I, вып. 6. Тифлис, 1931

61. Георгалзе Ранняя Малая Азия и Хетское государство (стр 212-234), а также Н.В. Янковская Ашшур, Миттане, Арранхе (стр 174-197).
62. Зейдлиц Н.Сборник сведений о Кавказе. Т II, V, VII. I X., Тифлис, 1880, 1885
63. И. М. Дьяконов Предыстория армянского народа История Армянского нагорья 1500 по 500 г. до н.э. Хетты, лувийцы, протоармяне, Ереван, Издательство АН Армянской ССР 1968
64. И.М.Дьяконова, В.Д.Неронова, И.С. Свентицкой, История древнего мира. Ранняя древность, Москва, издательство, Наука АН СССР, 1989 год, издание III, исправленное и дополненное, лекции В.А. Якобсона Месопотамия XV1-X вв. до н.э. (стр 198-211), Г.Г.
65. Кавказский календарь на 1845 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.-Тифлиси, 1844. 494 с.
66. Кавказский календарь на 1846 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника. Тифлиси, 1845 с.
67. Кавказский календарь на 1847 год [Текст]: Изданный от Канцелярии Кавказского Наместника.-Тифлиси: 1846.- 283 с.
68. Кавказский календарь на 1848 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиси, 1847.- 931 с.

69. Кавказский календарь на 1849 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1848.- 775 с.
70. Кавказский календарь на 1850 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1849.- 813 с.
71. Кавказский календарь на 1851 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1850.- 1107 с.
72. Кавказский календарь на 1852 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1851.- 1551 с.
73. Кавказский календарь на 1853 год [Текст] /Издание Кан- целярии Паместника Кавказскогко.- Тифлиς, 1852. 684, [V] с.,
74. Кавказский календарь на 1854 г. [Текст] /Издание Кан- целярии Паместника Кавказского. Тифлиς, 1853.-776 с.
75. Кавказский календарь на 1855 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1854.- 1580 с.
76. Кавказский календарь на 1856 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1855.- 1518 с.
77. Кавказский календарь на 1857 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1856.- 1308 с.

78. Кавказский календарь на 1858 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1857.- 1076 с.
79. Кавказский календарь на 1859 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1858.- 1122 с.
80. Кавказский календарь на 1860 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1859.- 986 с.
81. Кавказский календарь на 1861 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς, 1860.- 1150 с.
82. Кавказский календарь на 1862 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе при Закавказском СтатистическомКо- митете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлиς , 1861.
83. Кавказский календарь на 1864 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς- 1863.- 920 с.
84. Кавказский календарь на 1865 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς- 1864.- 970 с.
85. Кавказский календарь на 1866 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς- 1865.- 1222 с.
86. Кавказский календарь на 1867 год [Текст]: Издании отъ- канцелярии Кавказского намиѣстника.- Тифлиς- 1866.- 1250 с.

87. Кавказский календарь на 1868 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς- 1867.- 1100 с.
88. Кавказский календарь на 1869 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς- 1868.- 1352 с.
89. Кавказский календарь на 1870 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς- 1869.- 1428 с.
90. Кавказский календарь на 1871 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς- 1870.- 1420 с.
91. Кавказский календарь на 1872 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς- 1871.- 1414 с.
92. Кавказский календарь на 1873 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς- 1872.- 1426 с.
93. Кавказский календарь на 1874 г.[Текст] /Под ред. Стат- скаго Советника Роборовскаго; Изданный Главным У- правлением Наместника Кавказского.- Тифлиς, 1873.- 524 с.
94. Кавказский календарь на 1875 год [Текст]: Издан по рас- поряжению Главноначальствующаго гражданской ча- стию на Кавказе при Закавказском Статистическом Ко- митете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлиς , 1874.

95. Кавказский календарь на 1876 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς, 1875.- 1132 с.
96. Кавказский календарь на 1877 год [Текст]: Издан по рас- поряжению Главноначальствующаго гражданской ча- стию на Кавказе при Закавказском Статистическом Ко- митете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлиς, 1876.
97. Кавказский календарь на 1878 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς, 1877.- 1194 с.
98. Кавказский календарь на 1879 год [Текст]: Изданный Главным Управлением Наместника Кавказскаго /Под ред. Действ. Статск. Советн. Шаврова Тифлиς, 1878. - 521 с.
99. Кавказский календарь на 1880 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς, 1879. - 1088 с.
100. Кавказский календарь на 1881 год [Текст]: Издании от- канцелярии Кавказского наместника.- Тифлиς, 1880.- 1096 с.
101. Кавказский календарь на 1882 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлиς , 1881.
102. Кавказский календарь на 1883 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской

- частью на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлис, 1882- 1096 с.
103. Кавказский календарь на 1884 год [Текст]: Издании от канцелярии Кавказского наместника.- Тифлись, 1883.- 1038 с.
104. Кавказский календарь на 1885 год [Текст]: Издании от канцелярии Кавказского наместника.- Тифлись, 1884.- 1040 с.
105. Кавказский календарь на 1886 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлись , 1885.
106. Кавказский календарь на 1887 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлись, 1886.
107. Кавказский календарь на 1888 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлись , 1887.
108. Кавказский календарь на 1889 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлись, 1888.
109. Кавказский календарь на 1890 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской

- частью на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлись , 1889.
110. Кавказский календарь на 1891 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлись, 1890.
111. Кавказский календарь на 1892 год [Текст]: Издании от канцелярии Кавказского наместника.- Тифлись, 1891.- 1076 с.
112. Кавказский календарь на 1893 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлись, 1892.
113. Кавказский календарь на 1894 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлись. 1893.
114. Кавказский календарь на 1895 год [Текст] /Под ред. Е. Кондратенко; Издан по распоряжению главноначальствующаго гражданской частью на Кавказе.- Тифлись, 1894.
115. Кавказский календарь на 1896 год [Текст] /Под ред. Е. Кондратенко; Издан по распоряжению главноначальствующаго гражданской частью на Кавказе.- Тифлись, 1895.
116. Кавказский календарь на 1897 год [Текст]: Издан по распоряжению Главноначальствующаго гражданской

- частью на Кавказе /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлиς, 1896. 573 с.
117. Кавказский календарь на 1898 год [Текст]: Издан по распоряжению Главнoначальствующаго гражданской частью на Кавказе Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлиς, 1897.
118. Кавказский календарь на 1899 г. [Текст]: Издан по распоряжению лавноначальствующаго гражданской частью на Кавказе /Под ред. Е.Кондратенко.- Тифлиς, - 1898. - 639 с.
119. Кавказский календарь на 1900 год [Текст].- Тифлиς, [1900].- 667 с.
120. Кавказский календарь на 1901 г. Кавказский календарь на 1901 годъ [Текст]: Издан по распоряжению Главнoначальствующаго гражданскоу частью на Кавказе / Под ред. Е. Кондратенко.-Тифлиς, 1900.- 675 с.
121. Кавказский календарь на 1902 год [Текст]: Издан по распоряжению Главнoначальствующаго гражданской частью на Кавказе /Под ред. Е. Кондратенко.-Тифлиς, 1901.-737 с.
122. Кавказский календарь на 1903 год [Текст]: Издан по распоряжению Главнoначальствующаго гражданской частью на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлиς. Типография А. В. Кутателадзе. 1902.
123. Кавказский календарь на 1904 год [Текст]: Издан по распоряжению Главнoначальствующаго гражданской

- частью на Кавказе при Закавказском Статистическом Комитете /Под ред. Е. Кондратенко.- Тифлиς. Типография А. В. Кутателадзе. 1903.
124. Кавказский календарь на 1905 год [Текст] /Под ред. Е.Кондратенко; Издан по распоряжению Главнoначальствующаго гражданской частью на Кавказе.- Тифлиς, 1904. - 752 с.
125. Кавказский календарь на 1906 год /под ред. Д. Д. Пагирева ; издание Закавказского Статистического Комитета- Тифлиς , 1906.-560 с.
126. Кавказский календарь на 1907 год [Текст] /Под ред. Д.Д.Пагирева; Издание Закавказского Статистического Комитета.- Тифлиς ,1906. 510+68 с
127. Кавказский календарь на 1908 год [Текст] /Под ред.Д.Д.Пагирева; Издан по распоряжению Наместника его Императорскаго Величества на Кавказе.- Тифлиς, 1907. -587 с.
128. Кавказский календарь на 1909 год [Текст] /Под ред. В.В.Стратoнова; Издан по распоряжению Наместника его Императорскаго Величества на Кавказе.- Тифлиς, 1908.
129. Кавказский календарь на 1910 год [Текст] /Под ред. В.В.Стратoнова; Издан по распоряжению Наместника его Императорскаго Величества на Кавказе.- Тифлиς, 910.- 1192 с.
130. Кавказский календарь на 1911 год [Текст] /Под ред. В.В.Стратoнова; Издан по распоряжению Наместника

- его Императорского Величества на Кавказе.- Тифлиς, 1911.
131. Кавказский календарь на 1912 год [Текст] /Издан по распоряжению Наместника его Императорского Величества на Кавказе.- Тифлиς, 1911.- 890 с.
132. Кавказский календарь на 1913 год [Текст]: Сприл.: Справочная книга по гор. Тифлиς, Краткий путеводитель по Кавказу Под ред. А.А.Эльзенгера, Н.П.Степьмашука; Издан по распоряжению Наместника его Императорского Величества на Кавказе - Тифлиς, 1912.- 649 с.
133. Кавказский календарь на 1914 год [Текст]: С прил.: Карты сети земских и казенных шоссейных и грунтовых дорог Закавказского края, Десяти табл. Кавказа / Под ред. А.А.Эльзенгера, Н.П.Степьмашука; Издан по распоряжению Наместника его Императорского Величества на Кавказ.- Тифлиς, 1913.- 985 с.
134. Кавказский календарь на 1915 год [Текст]: Пребывание его Императорского Величества Государя Императора на Кавказе в 1914 г.; Карта Кавказского края в 40 верстн. масштаб /Под ред. А.А.Эльзенгера, Н.П.Степьмашука; Издан по распоряжению Наместника его Императорского Величества на Кавказе.- Тифлиς, 1914. - 896 с.
135. Кавказский календарь на 1916 год [Текст] /Под ред. Н.П.Степьмашука; Издан по распоряжению Наместника его Императорского Величества на Кавказе.- Тифлиς, 1915. -914 с.
136. Кавказский календарь на 1917 год [Текст] : С прил.Карты Кавказа, Азиатской Турции и Персии /Под ред. Н.П.

- Степьмашука; Издан по распоряжению Наместника его Императорского Величества на Кавказе.- Тифлиς, 1916. -1075 с.ПСЗ-III. Т. VII. №4559. С. 301-303.
137. М. Александропулос, Армяне, Москва, 1990г.
138. Международные отношения в эпоху империализма том 2, часть 2, стр 216., том 2, часть 1, стр 181.
139. Международные отношения том 7, часть 2, стр. 455-456 (документы из архива царского и Временного правительства), стр 471-472.
140. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях», ч. IV. СПб., 1836,
141. Обзорения российских владений за Кавказом, СПб, 1836 г, стр 197-199.
142. Правда о терроре, Баку, газета Вышка, 13-20-27 апреля и 25 мая 2001 года, Историческая родина армян или Троянский конь в армянском исполнении.
143. Происхождение семьи, частной собственности и государства, 1979г
144. Пирумов Дашнакцутюн за рубежом, 1935г, стр 93-95, Москва.
145. С. Глинка. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России. М., 1831
146. Трехцветный флаг Армении, журнал Наука и жизнь, 1993 г, № 2, стр 5-7, статья В. Сапрыкова.

147. Твердохлебов. Из записок вр.и.о. начальника артиллерии укрепленной
148. позиции Эрзерума и Деве-Бойну, 1918г.
149. ЦГАР, 8 апреля 1897 года, Тифлис, Статистика переселения армян в Закавказье.
150. Центральный государственный архив Армении, фонд 65. дело 12, стр 14-50.
151. Чавчавадзе И. Армянские ученые и вопиющие камни, СПб, 1902г, Тбилиси.
152. Чезаре Ломброзо, Женщина преступница и проститутка: Газета Свободомыслие, 2001-2008 гг.
153. Шавров Н.И. Новая угроза русскому делу в Закавказье: Предстоящая распродажа Мугани инородцам, Санкт-Петербург, 1911г., стр 59-61.
154. Шопен И. И., «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи», СПб., 1852;
155. Шоу Стенфорд Дж., Шоу Э.К. История Османской империи и современной Турции, Лондон, Издание Кембридж Университи Пресс, 1979г./том 2, стр 314- 317.
156. Шоу, Стэнфорд Дж и Эзель Kural Шоу. История Османской империи и современной Турции. Том 1, 1977.
157. Шавров Николай Николаевич, Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, Санкт-Петербург : Рус. собрание, 1911

159. Шелале Гасанова, Азербайджанская Армения - real-map.az
160. Эдвард Татчи, Правила об устройстве судебной части в местностях, в которых введено положение о земских участковых начальниках // Полный систематический свод статья Пусть армяне просят прощения от турок, автор-американец армянского происхождения
162. Эли Смит, Путевые заметки Нью-Йорк, 1932г.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən.....	5
Münxendə hüquq və tarix dərsi.....	7
Giriş.....	29
Erməni xisləti.....	32
Erməni yalanının Münxendə ifşası.....	42
Ermənistanda Azərbaycan türklərinin silinməz izləri. ...	76
Tarixi ədalətsizlik: deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırım.....	82
Tarix və hüquq erməniləşdirmə siyasətini ifşa edir.....	112
Kürəkçay müqaviləsi (14 may 1805-ci il).....	113
Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası II cild: 1205, 1256, 1259, 1265 sayılı aktlar (1805-ci il).....	124
Gülüstan müqaviləsi (13 oktyabr 1813-cü il).....	142
Türkmənçay müqaviləsi (10 fevral 1828-ci il).....	174
Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyası VII cild: 561, 568, 569, 570, 582, 586, 597, 598 sayılı aktlar (1828).....	187
A. S. Qriboyedov: ermənilərin Persiyadan (İrandan) bizim vilayətlərə köçürülməsi haqqında məktub (1828-ci il).....	227
Çar Rusiyasının İmperator polkovniki və kavalər Lazar Ekimoviç Lazarevin İranın Xristian-Ermənilərinə müraciəti (1828-ci il).....	237
Çar Rusiyasının əlahiddə Qafqaz korpusunun komandiri, cənab infanteriya generalı, general-adyutant və kavalər, qraf İvan Fyodroviç Paskeviç-İrəvanskiy xristianların (Ermənilərin) Rusiya hüdudlarına köçürülməsinə dair	

rəhbərlik fəaliyyəti haqqında polkovnik Lazar Ekimoviç Lazarevin hesabatı (1829-cu il).....	244
İvan Şopen: Erməni vilayətinin Rusiya imperiyasına birləşdirilməsi dövründə onun vəziyyətinə dair tarixi abidə (1852-ci il).....	282
Qafqaz Təqvimi (1904-cü il).....	396
Qafqaz Təqvimi (1917-ci il).....	409
Müsəlman Milli Şurasının 29.05.1918-ci il Tarixli Protokolu.....	415
Rusiya Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Qafqaz Bürosu Plemunun 1921-ci il 4 tarixli qərarı.....	417
Bolşevik rəhbərliyinin yazışmalarından çıxarış (1920-1924-cü illər).....	422
Qars müqaviləsi (13 oktyabr 1921-ci il).....	428
RSFSR-in tərkibinə daxil olan bəzi respublikaların sərhəd qəzalarının əhalisi arasındakı torpaq və meşə mübahisələri haqqında Zaqafqaziya. Mərkəzi icra komitəsinin rəyasət heyətinin qərarı: Mehrinin və bir neçə digər kəndlərin Azərbaycan SSR-dən ayrılması və Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi (18 fevral 1929-cu il).....	441
SSRİ Nazirlər Şurasının 23 dekabr 1947-ci il tarixli 4083 nömrəli fərmanı.....	447
ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin 1946-1952-ci illərdə müxtəlif ölkələrdən ermənilərin Ermənistan SSR-də yerləşdirilməsi haqqında sənədlər.....	452
ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin Araşdırma Sənəd: "Qlobal Terrorizm; Erməni Soyqırımına Ədalət Komandosu", erməni terrorizminin xronologiyası, (1973-1984) təşkilatlarının siyahısı.....	478

BMT Təhlükəsizlik Şurasının 822 sayılı qətnaməsi (1993-cü il).....	485
BMT Təhlükəsizlik Şurasının 853 sayılı qətnaməsi (1993-cü il)	487
BMT Təhlükəsizlik Şurasının 874 sayılı qətnaməsi (1993-cü il)	490
BMT Təhlükəsizlik Şurasının 884 sayılı qətnaməsi (1993-cü il)	494
Qoşulmama Hərəkatı Təşkilatının Bakı Sammitinin Yekun Sənədi: I-ci və 662-ci maddələri (2019-cu il)	498
Azərbaycan XVIII - XX əsr xəritələrində.....	503
Əlavə I: R. Bonne: Persiya, Gürcüstan və Müstəqil Tatarın Xəritəsi (1780).....	504
Əlavə II: A. Arrowsmith: Dehli və Konstantinopol Arasındakı Ölkələrin Ana Xətləri (1816)	506
Əlavə III: S.A. Burnes: Orta Asiya: Buxara, Kabul, Fars, Hind çayı və onun şərqindəki ölkələr (1834).....	508
Əlavə IV: W.M. Higgins: Orjinal eskizlərdən alınmış müxtəlif ölkələrin və dövlətlərin ayrı-ayrı xəritələrini özündə cəmləşdirən yerin ümumi təsviri atlası (1834)	510
Əlavə V: J. & C. Walker: Rusiya Avropada: Gürcüstan: Qafqaz, Çerkesiya, Həştərxan (1835).....	512
Əlavə VI: I.Sharpe, John: Sharpe-nin Müvafiq Xəritələri: Rusiya Qafqazda (1847)	514
Əlavə VII: M.I. Koyalovich: Avropa Rusiyasında və Avstriyada Rus Xalqının Etnoqrafik Xəritəsi (1884).....	516

Əlavə VIII: E.İ.Kondratenko: İrəvan Quberniyasının etnoqrafik xəritəsi (1886)	518
Əlavə IX: AXC dövründə (1918-1920) Azərbaycan Respublikasının xəritəsi (Xəritədə İran Azərbaycanının hüdudları da göstərilmişdir).....	520
Əlavə X: J. Forest: Paris Sülh Konfransına təqdim olunan Azərbaycan Respublikasının Xəritəsi (faktiki və iddia edilən ərazilər -1919).....	522
Əlavə XI: Naxçıvan Diyarının Xəritəsi (1924).....	524
Əlavə XII: Azərbaycan SSR-in rəhbərlərinin siyahısı (1920-1933-cü illər).....	526
Əlavə XIII: Marağa - 150 il.....	534
Ədəbiyyat siyahısı	536

Müəllif:

Mələhət İbrahimqızı

Sənədlərin toplanmasına və tərtibatına məsul şəxs:

Abbas Pənahov

Dizayn üzrə məsul şəxs:

Salman Salmanov

Tərcüməçilər:

İrina Orucova

Mehriban Əliyeva

Mətbəə direktor: *Mahirə Qurbanova*

Nəşriyyat direktoru: *Elman Qasimov*

Dizayner: *Azər Aydın*

Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC nəşriyyat poliqrafiya müəssisəsi,
2020, 558 səh.

Çapa imzalanmışdır: 08.11.2020.

Formatı 60x90 1/16.

Həcmi 35 ç.v. Sifariş № 52. Tiraj 1000

"Çinar-ÇAP" fərdi müəssisəsində ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.

Mehdi Mehdiyada 41

qurbamahira068@gmail.com

Tel: (012) 4989555; (050) 2217786

Kitabın 6-cı səhifəsində, birinci abzasın sonuncu cümləsi
"Diqqəti çəkən məqam odur ki, izləyicilərin bir çoxu
İlham Əliyevin təqdimatını diplomatik zəfər adlandırdı."
kimi oxunsun.

115810

00000000267176

#ErməniTəcavüzünəSon

#ErməniİşğalınaSon

#MTK2020

#GülüstanMüqaviləsi

#QarsMüqaviləsi

#ZəngəzurQəzası

#AŞPA

#ATƏT

#TürkmençayMüqaviləsi

#GöyçəMahalı

#SərhədlərinTəxvünulmazlığı

#XocalıyaƏdalət

#1MilyonQaçqınvəMəcburiKöçkün

#BMT

#MünxenTəhlükəsizlikKonfransı

#BMTTŞərtnaməsi853

#NATO

#BMTTŞərtnaməsi874

#Xankəndi2020

#Şuşa2020

#İrəvanQəzası

#HelsinkiYekunAktı

#XocalıSoyqırımı

#QafqazBürosununQərarı1921

#İrəvanQuberniyası

#NaxçıvanQəzası

#QafqazArxeoqrafiyaKommisiyası

#TürkSurəsi

#QoşulmaməHərəkəti

#QarabağAzərbaycandır!

#ADR

#GəncəQuberniyası

#QafqazTəqvimi

#AŞ

#İrəvanXanlığı

#İslamKonfransıTəşkilatı

#TürkPA

#KürəkçayMüqaviləsi

